

BATI SİBİRYA TÜRKLERİ

N. A. Tomilov

SELENCE

N. A. TOMİLOV

BATI SİBİRYA TÜRKLERİ

Prof. N. A. TOMİLOV

BATI SİBİRYA TÜRKLERİ

Rusçadan Çeviri
D. Ahsen BATUR

Selenge Yayınları
İstanbul 2013

Selenge Yayınları No: 73

Tarih Serisi: 60

Kapak-Sayfa Düzeni

Ahmet Yanar

Tashih ve Redaksiyon

Mehmet Efendioğlu

Baskı-Cilt

Step Ajans Matbaacılık

Tel: 0212 446 88 46

ISBN 978-975-8839-98-8

Selenge Yayınları

Ticarethane Sok. No: 41/24 Cağaloğlu/İSTANBUL

Tel: 0212 514 45 73 Faks: 0212 511 09 35

www.selenge.com.tr

e-posta: selenge@selenge.com.tr

İÇİNDEKİLER

Çevirmenden	7
Önsöz	11

BİRİNCİ BÖLÜM

BATI SİBİRYA OVALARINDAKİ TÜRK DİLLİ AHALİNİN ETNİK YAPISI VE BU YAPININ OLUŞUM MESELELERİ	43
1. Batı Sibirya ovalarındaki yerli Türk ahali.....	43
Tümen-Tura Tatarları	44
Tobol Tatarları	51
Yaskolba (Zabolotye) Tatarları	58
Kurdak-Sargat Tatarları	61
Tara Tatarları	66
Baraba Tatarları (Barabinler)	71
Tom Tatarları (Eüştalar)	76
Çatlar	82
Ob Tatarları	87
Kalmaklar	95
2. Çulım Türkleri	99
3. Kazaklar.....	110
4. Sibiryalı Buharalılar (Buharân) ve Karakalpaklar	118
5. İtil Tatarları	129

II. BÖLÜM

XVI. YÜZYIL SONU-XX. YÜZYIL BAŞI ARASINDA BATI SİBİRYA OVALARINDAKİ TÜRK ETNİK OLUŞUMLARININ ETNİK TARİH ÖZELLİKLERİ.....	141
1. İskan ve Nüfus Değişimleri.....	141

İskan	141
Nüfus	157
2. Sibiryâ Tatarlarının Etnik Gelişim Süreçleri	188
Sosyal Bağlar.....	188
Ticari ve Sınai İlişkiler	206
Etno-kültürel Süreçler	211
Etno-lengüistik Süreçler	233
Etnik Bilinç.....	239
3. Etnik Gruplar Arasındaki Temaslar	246
Türk Etnik Topluluklarının Etkileşim Süreçleri	246
Türk dilli ahalinin Ruslarla yakınlaşma süreçleri	273
4. Etnik Süreçler. Etnik ve Etnografik Birliktelik	296
SONUÇ.....	315
KAYNAKÇA.....	327
KISALTMALAR	389
DİZİN	393

ÇEVİRMENDEN

Bazı Türk araştırmacılar, kimi Rus etnolog ve yazarlarının Sibirya'daki Türk toplulukların buraya sonradan geldiklerini, dolayısıyla burasının çok eskiden beri Türk toprakları olmadığını vurguladıkları şeklinde bir kanaate sahiptirler. Ama bu düşünce doğru değildir. Türkler, Sibirya'da çok uzun bir zamandan beri var idiler, fakat her yerinde değil. Bir kere Sibirya dünyanın en geniş bölgelerinden biridir ve meseleye bu devâsâ bölgeyi doğu, batı, güney, kuzey gibi çeşitli bölgelere ayırdıktan sonra, Türklerin hangi bölgelerde otokton halklar oldukları, hangi bölgelere hangi yüzyıllarda göç ettikleri araştırılırsa, o zaman daha doğru bir sonuca ulaşılabilir. Örneğin, herhalde Kırım'daki Türklerin Milat öncesinden beri orada yaşamakta olduklarını söylemek gülünç olurdu. Elinizdeki eserin konusu olan Batı Sibirya bölgesindeki Türklerin oralara hangi yüzyıllardan itibaren göç ettikleri muhtasar olarak anlatılmaktadır. Türkler, Doğu ve Güney Sibirya'nın otokton halklarından; ama diğer bölgelere tarihin belli bir döneminden sonra göç ederek gitmişlerdir.

Her milletin yaşadığı topraklarda kullandığı coğrafi isimler, o milletin kullandığı dilin özelliklerine ve gramer yapısına uygun olarak verilir. Örneğin Türkler, coğrafi isimleri yalın haliyle kullanırlar ve nispet ekini de kelimenin sonuna -li, lı (Orta Asya'da -lik, lık) şeklinde ilave ederler. Kayseri-Kayserili, Bursa-Bursalı veya Orta Asya'da Taşkent-Taşkentlik gibi. Bundan başka hakim zümreler, sonradan yerleştikleri topraklarda kendilerinden önceki etnik toplulukların kullandıkları coğrafi adların bazılarını tamamıyla değiştirip yeni adlar verir, bazılarını dillerinin kolay döndüğü şekle sokarlar.

Ruslarda ise coğrafi adların yazılışı, yalın hali, çoğul hali, nispet hali durumunda Rusça'nın dil özellikleri sebebiyle bizdekinden bütünüyle farklıdır. Daha da önemlisi, Türkçe'nin aksine Rusça'da eril, dişil ve nötr takıları olduğundan, coğrafi isimler karşımıza yalın halinden ziyade önüne veya arkasına gelen kelimenin eril, dişil ve nötr oluşundan başka, kelimenin yalın halinin son harfinin durumuna bağlı olarak dört şekilde çıkmaktadır. Rusların özellikle Türkçe yer adlarının yalın halini neredeyse tanınmaz hale getirmeleri, Rusya'daki Türk toplulukları ve yer adlarıyla ilgili çalışma yapan birçok kişiyi yanlış anlama ve transkripsiyonlara sevk etmiştir. Bazıları ve hatta Batılılar dahi, özellikle etnonimlerin çoğul halini sözü edilen bir halkın kimliği şekline dönüştürmektedirler. Örneğin bazılarının Hanti ve Mansi şeklinde yazdıkları etnonimlerin yalın hali Hant ve Mansa'dır. Hanti ve Mansi şekli ise çoğul halidir. Dolayısıyla Hantiler ve Mansiler şeklinde yazıldığında, çoğul ikinci kez çoğul yapılmış oluyor.

Kitabı çevirirken Türkçe yer adlarının Rusça'nın özelliklerine göre değişikliğe uğramış ön ve son takılı hallerini veya tamamıyla asli şeklini yazma konusunda çok ciddi tereddütler yaşadık. Hatta çeviri tamamlandıktan sonra Türkçe asıllı yer adlarını birkaç kez değiştirip tamamıyla Türkçe yazmayı denedik. Fakat bu defa da başka bir problem kendini gösterdi. Çünkü Türklerin verdikleri coğrafi yer adları bugün dünyada kullanılan atlaslarda Türkçe imlasiyle değil, Rus imlasiyle geçmektedir. Bu durum, haklı olarak okuyucuyu büyük tereddütlere düşürebilirdi. Biz yine de bu toponimlerin çoğunu yalın haliyle vermeyi tercih ettik. Çünkü Türkçe yer adlarının Türk okuyucusuna Rus imlasiyle verilmesi, her ne kadar atlaslarda Rus imlasiyle geçmekte ise de, doğrusu biraz tuhaf olurdu. Bazı yer adlarını ise XIX. Yüzyıldaki imlasiyle vermeyi uygun gördük. 1788-99 yılları arasında beş büyük cilt halinde yayınlanan *Noviy i pol'nyy geografičeskiy slovar' rossiyskogo gosudartsva ili leksikon'* adlı eser ve eski Rus atlasları bu konuda çok işimize yaradı. Çünkü her dil gibi Rusça da bir takım değişikliklere ve imla farklılıklarına maruz kalmıştır.

Örneğin eski coğrafya sözlüklerinde doğrudan *Tumen* (Tümen) ve *Vasugan* şeklinde yazılan kelimeler modern Rusça'da *Tyumen* ve *Vasyugan* şeklinde yazılmaktadır. Ruslar, bir nehir veya akarsu kenarına kurulan şehre verdikleri ismin sonuna –sk eki getiriyorlar. İrkut – İrkutsk, Baygul – Baygulsk, Yenisey - Yeniseysk gibi. Ondan sonra duruma göre başka ekler de ilave ediliyor. Baygul – Baygulskaya volost' (Baygul nahiyesi). Halbuki Baygul kelimesi Türkçe bir addır ve Kazakların Bayulı (Bayoğlu) boyuna bağlı bir oymağın ismidir. Muhtemelen Baygul oymağından bir kol Batı Sibiry'a göç edip kurduğu obaya veya köye kendi adını vermiştir. Görüldüğü gibi bizim Baygul'umuz Rusların atlaslarına ve kitaplarına Baygulskaya olarak girmiştir. Burada bir art niyetten ziyade Rus dili gramer kuralının uygulanması söz konusudur, ama Türk okucuyu bunu nasıl anlasın ki? Hatta Türk okuyucu bizim Akmolamızın Rusların dilinde *Akmolinsk*, Tura nehri kenarında kurulan şehrin *Turinsk* ve dolayısıyla *Akmolinskaya*, *Akmolinskiye*, *Akmolinskiy*, *Akmolinskoye*'ye, Karaça Gölü'nün *Karaçinskoye Ozero*'ya dönüştüğünü, *Baraba Tatarı* adının *Barabin*'e (çoğul halinde *Barabintsi*) çevrildiğini nereden bilecek? Rusça bilenler ve Rus literatürüne vakıf olanlar için elbette bir problem yok, ama sıradan bir Türk okuyucu atlaslarda Türkçe kelimelerin bu şekilleriyle karşılaşacaktır. Türkçe yer adlarının Rus atlaslarında Rus dili gramerine uygun şekilde verilmesi, bizim onları Türkler tarafından kullanıldığı şekliyle vermemizi engellemez. Türkçe bir kitabı Yunancaya çeviren bir kişi, herhalde Türkçe'de Yunan şeklinde yazdığımız kelimeyi “Yunan” olarak değil, “Grek” olarak çevirir. Keza bu kitap Türkçe yazılmış ve bir Rus tarafından Rusça'ya çevrilmiş olsaydı, mutlaka o da örneğin bizim Tura nahiyesi şeklinde yazdığımız kelimeleri “Turinskaya volost” şeklinde çevirecekti.

Bu uyarıyı yapmak zorundaydık. Dolayısıyla okuyucu kitapta geçen yer adlarının yalın Türkçe halinin dışında Rus imlasıyla verilen kelimelerdeki ekleri görmezden gelebilir. Ayrıca bir şehrin bazı yerlerde kaza, bazen ilçe, bazen şehir olarak geçmesi,

onların geçmişteki nüfus ve büyüklüklerine göre farklı statüler kazanmasından kaynaklanmaktadır.

Ayrıca okuyucu kitapta geçen tüm “Tatar”, “Tatarlar” kelimelerini “Türk, Türkler” şeklinde okumalıdır. Çünkü Rus tarihçisi L. N. Gumilev’in dediği ve elinizdeki eserin yazarının da işaret ettiği gibi “Tatar” kelimesi özellikle Ruslar tarafından Türklere yakıştırılan teorik isimlerden biridir ve günümüzde Rusya Devleti sınırları içinde yaşayan Türk-Tatarların tarihte bildiğimiz Tatarlarla hiçbir ilişkileri yoktur.

Not: Yazarın referans gösterirken kullandığı Amerikan sistemi, en azından elinizdeki eserin çevirmeni tarafından hiç hoş karşılanmadığı ve okuyucu ile metin arasına büyük boşluklar koyduğu için, klasik usulde her sayfanın altında dipnotlar olarak verilmiştir. Fakat çok yer tutmasın diye dipnotların çoğu kısaltılmış haliyle konulmuş; makaleler ile zgn çalışmalar arasında bir ayırım yapılmamıştır. Bu makale ve eserlerin tam şekline kaynakça kısmından bakılabilir.

D. Ahsen Batur

ÖNSÖZ

Günümüzde bilimin en önemli problemlerinden birisi haline gelen Sovyetler Birliği halklarının çağdaş etnik gelişiminin tetkiki, halihazırda devam eden etnik süreçlerin özelliklerini anlama imkanı veren etnik tarihlerinin incelenmesiyle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Sovyetler Birliği halklarının etnik tarihiyle ilgili bilgimiz, şimdilerde daha bir yoğunlaşmıştır. Çünkü bu halklar, bir türlü ortadan kaldırılamayan milli dayanışma, şovenizm ve bölgenin asli sakini olma duygularıyla mücadelede insanların millî ve uluslararası beslenmesinde büyük rol oynamaktadırlar.

Son yıllarda Sibirya halklarının etnik tarihinin tetkiki büyük önem kazanmaktadır. Bazı halklar ve bölgelerle ilgili yapılan araştırmaların sonuçları, yalnızca bir yığın makalede değil, aynı zamanda bir çok monografide de genel olarak işlenmiştir.¹

Bu sahada çalışan bilim adamlarının öncelikle yoğun olarak Sibirya'nın uç kesimleriyle veya tek yönlü olarak ahalinin etnik

1 Vaynştein S. İ. *Vaprosı etniçeskoy istorii i etnografii tuvinskogo naroda*; Vasilyev V. İ. *Problemy formirovaniya severosamodinskix narodnostey*; Vdovin İ.S. *Oçerki etniçeskoy istorii koryakov*; Gurviç İ. S. *Etniçeskaya istoriya severo-vostoka Sibiri*; Dolgix B.O. *Rodovoy i plemennoy sostav narodov Sibiri v XV v. 1960*; Potapov L. P. *Oçerki po istorii alteytsev*, 1948; *Etniçeskiy sostav i proisxozhdeniye alteytsev*, 1969; Simçenko Yu. B. *Kul'tura oxotnikov na oleney Severnoy Yevrazii*, 1976; Smolyak A.V. *Etniçeskiye protsessy u narodov Nijnego Amura i Saxalina. Seredine XIX- načalo XX vv*, 1975; Tak sami Ç. M. *Osnovniye problemy etnografii i istorii nivhov*, 1975; Tomilov N.A. *Tyurkoyazıçnoye naseleniye Zapadno-Sibirskoy ravnini v kontse XVI-pervoy çertverti XIX v*, 1981; Xomiç L. V. *Problemy etnogeneza i etniçeskoy istorii nentsev*, 1976; *Etnogenez i etniçeskaya istoriya narodov Severa*, 1975; *Etniçeskaya istoriya narodov Severa*, 1982; Yukagiri, 1975 vs.

yapısıyla ilgilenmiş olmaları dikkat çekmektedir. Dolayısıyla XVI-XX. Yüzyıl başında Batı ve Doğu Sibirya'nın orta ve güney bölgelerinde yaşayan halkların etnik tarihi, birkaç istisna dışında, çok az incelenmiş durumdadır. Literatürde Sibirya'nın yoğun nüfuslu bölgelerindeki etnik süreçlerin tetkikinin daha az nüfuslu bölgelerdeki aksine “yeterince detaylı iz takip etme imkanı olmaması sebebiyle daha zor olduğu” ileri sürülmektedir.²

Halihazırda etnik kaynaşma bölgelerindeki halkların etnik tarihinin tetkiki, bize göre, şu faktörlerle tayin edilebilir: 1) Tüm bölgelerin ya da uzun bir zaman dilimindeki belli etnik oluşumların etnik tarihinin yeterli şekilde incelenmemesi; 2) Meta-etnik ve tarihi-etnografik topluluklardaki etno-kültürel süreçlerle ilgili tetkiklerin gerekliliği; 3) Öncelikle etnik tarihin, etnik toplulukların, etnik süreçlerin ve kısmen etno-kültürel süreçlerin incelenmesi sırasında bilhassa teoretik ve metodik çalışmaların sürdürülmesi zorunluluğu; 4) Etnik toplulukları, bütün tarihleri boyunca ve bugünkü durumları da dahil olmak üzere, dinamik bir sistem olarak incelemek için yapılan araştırmaların sonuçlarının uygulanma imkanı yani etnik tarihin tetkikinde tarihi kopuklukların ortadan kaldırılma zorunluluğu.

Öncelikle bilimsel açıdan ele aldığımız etnik tarih, etnografya ve tarihin bir sentezidir. Bir bütün olarak, başta etnik topluluklar olmak üzere tarihî-kültürel dinamik, onun hedefini oluşturur. Tarihi-kültürel toplulukların oluşum, gelişim ve değişim süreçleri yani etnik ve etno-sosyal süreçler ise incelenecek sahayı oluştururlar. Elinizdeki bilimsel çalışmanın amacı çok yönlüdür ve etnik toplulukların yani etnosların, meta-etnik toplulukların, etnik grupların ve keza etnografik toplulukların yani etnografik grup, tarihi-etnografik toplulukların tarihini içine alır.³

2 Gurviç, *Etničeskaya istoriya*, s. 4

3 Daha detaylı bilgi için bkz. Tomilov, *Obryad tomsnix tatar pri rojdenii detey; O sootneşenii ponyatij “etnogenez” ve “etničeskaya istoriya”*; *K voprosu o sibirsko-tatarskom komponente v sostave čulımskix tyurkov; Problemy rekonstruksii etničeskoy istorii naseleniya yuga Zapadnoy Sibiri*.

Elinizdeki çalışmanın konusu, Sibirya'nın Rusya Devleti sınırlarına katılmasından XX. Yüzyılın yirmili yıllarına kadar Batı Sibirya ovalarında yaşayan Türk dilli halkların etnik tarihidir. K. Marks, herhangi bir ülkenin ahalisinin incelenmesinin öneminin altını çizerken "... tüm toplumsal üretim sürecinin bir temeli ve amacı vardır"⁴ diye yazmıştı. Etnik süreçlerin tarihi, tarihî-kültürel toplulukların etnik ve sosyal bir sistem olarak ortaya çıkışı, oluşumu, gelişimi ve değişiminden ibaret teşekkül tarihi olduğu kadar, etnik olayın sosyo-ekonomik ve politik yönden etkileşim ve etnik temas tarihidir. Geçmişte nispeten bağımsız bir olay şeklinde kendini gösteren etnik oluşumun kendine özgü bir var oluş ve sosyo-tarihsel bir oluşuma dönüştüğünü de göz önünde bulundurmak gerekir.

Elinizdeki eserin amaç ve çerçevesi çizilmiş konuları, mevcut teoretik tespitlerden hareketle belirlenmişti.

Batı Sibirya ovalarında yaşayan Türk dilli halkların önemli bir kısmı, incelendiği dönem itibariyle *Sibirya Tatarları* tanımlamasıyla ifade edilir. Tümen-Tura, Tobol, Yaskolba (Zabolotye), Kurdak-Sargat (Tevriz) ve Tara Tatarları, Barabalar, Tom Tatarlarından daha sonra oluşan belli bir grup ve Ob Tatarları bu gruba girerler. Ayrıca devrim öncesine kadar literatürde Çulım⁵ ve Meles Tatarları olarak geçen Çulım Türkleri de köken olarak bu gruba dahildir. Tetkik edilen dönemde değişik yıllarda komşu bölgelerden ve Orta Asya'dan kalabalık gruplar (Özbek, Türkmen, Uygur vs.) halinde Batı Sibirya ovasına muhaceret eden ve burada ortak bir ad alan Türk topluluklarından Buharalıları, keza Kazak, Karakalpak, Teleüt, Nogay, Başkurt, İtil-Ural Tatarları ve Yenisey Kırgızlarını da saymak gerekir.

Bazı Sibirya halkları eşit şekilde incelenmiş sayılmaz ve eserin hacmi, "uzun yıllar ve pekçok araştırmacının inatçı azmini gerektiren"⁶ eksikliklerin giderilmesi için yeterli değildir. Kaydetmek

4 Marks i Engels, t. 12, s. 726

5 Çulım nehrinin adı, XVI. Yüzyılda Kırgızlar arasında İyus idi. Çulım adı daha sonra verilmiştir. (Miller, *İstoriya Sibiri*, I/314. (çev.)

6 *Narodı Sibiri*, s. 6-7

gerekir ki, devrim öncesinde ve hatta 60'lı yıllara kadar Sovyet etnografya literatüründe Sibirya Tatarlarına, Buharalılara (Buharân), Çulım Türklerine, Kazaklara ve özellikle Batı Sibirya Başkurtlarına hiç yer verilmedi. Sibirya Tatarlarının ve Çulım Türklerinin tarih ve kültürlerinin incelenmeyişi konusu, bir dizi çalışmalarda defalarca zikredildi.⁷ Devrime kadar Batı Sibirya'daki Türk halklarının etnogenez ve genel olarak etnik süreçlerinin özel şekilde incelenmesiyle ilgili hiçbir çalışma yapılmadıysa da, bazı bilim adamları tarih çalışmaları sırasında, değişik etnik grupların ekonomik ve kültürel durumlarını incelerken, bu süreçle doğrudan ilişkisi bulunan bir takım göndermeler ve notlar koydular. İşte bu notlar, kısmen de olsa, şu veya bu etnik oluşumun bünyesine dahil olan etnik unsurların izlerini bulmaya yardımcı oldular. Örneğin N. A. Aristov, günümüzde dahi bilimsel değerini yitirmeyen⁸ Türk kabileleriyle ilgili çalışmasında, arkasından V. V. Radloff, Barabalardan ayırarak Batı Sibiryalı veya Sibiryalı Tatarlar dediği Tobol-İrtiş Tatarlarının ortak özellikler içerdiğine işaret ettiler. Aristov'a göre bu Tatarlar "daha ziyade XV ve XVI. Yüzyıllarda Tobol ve İrtiş'a gelenlerin... Nogaylar, Kazaklar ve keza Mâverâünnehir'den gelen ve Buharalılar denilen tacir Sartlar ve Taciklerin ve son olarak Ruslar tarafından fethinden sonra Sibirya'ya muhaceret eden Kazan Tatarlarının torunlarıdır."⁹ İ. Yuşkov ise Tobol-İrtiş Tatarlarının bazı gruplarının bünyesinde Moğolların izlerinin bulunduğunu ileri sürmüştür.¹⁰ N. F. Katanov, Hotan, Nogay, Kara-Kıpçak ve İsteklerin İrtiş boyunda daha önce yaşadıklarıyla ilgili tarihi rivayetlerin sağladığı verilere ve XVI. Yüzyıl sonlarında buraya Orta Asyalı şeyhlerin Kazak savaşçılarla

7 Axatov G.X. *Dialekt zapadnosibirskix tatar*, s. 12; Valeyev, *Nekotoriye çerti*, s. 99; Vorovyev, *Barabintı*, s. 2; Yeremin, *Doislamskiye verovaniya*, s. 410-411; *İstoriko-etnografiçeskiy atlas Sibiri*, s. 83, 133, 229, 330; Lvova, *Çulımskiye tyurki*, s. 4-6; Sbolodsky, *İtogi i zadaçi*, s. 29; Tomilov, *U tatar Tomskoy i Novosibirskoy oblastey*, s. 104; Filippov, *Çteniya po istorii i obliçeniyu muxammedantsva*, s. 1; Xramova, *Zabolotniye tatari*, s. 174 vs.

8 *Bibliografiçeskiy slovar*, 1974, s. 106.

9 Aristov, *Zametki ob etniçeskom*, s. 350.

10 Aristov, *Zametki ob etniçeskom*, § 40, 41.

birlikte gelişine dayanarak¹¹, İrtiş Tatarlarının yapısını daha da karmaşık hale sokmuştur. O dönemdeki Zabolotye ve Açayr Tatarlarının ise İslam dinini kabul eden Ostyakların torunları olduğu ileri sürüldü.¹²

XVIII. Yüzyılda Baraba Tatarlarının Ostyaklardan yani Ugorlardan inme olduğu şeklindeki genel kanaat tam tersine döndü ve Katanov, Barabaların Tatar olduğunu ve Ostyaklarla bir akrabalıkları bulunmadığını ileri sürdü. XIX. Yüzyıldaki bilim adamları da Barabaların Türklerin Ugorlarla kaynaşması sonucunda oluşmuş bir halk olduğunu varsaydılar.¹³ G. N. Potanin, bu Tatarları Türk dilli halklar dünyasına yerleştirerek şöyle yazdı: "... onlar, bir yandan Tom civarında yaşayan Tatarların bünyesine karışmış, diğer yandansa Altaylarda yaşayan güneydoğulu Tatarlarla yavaş yavaş kaynaşmış bir halk gibi görünüyorlar."¹⁴ N. M. Yadrıntsev de¹⁵ XIX. Yüzyıl sonlarında Tom nehri civarında yaşayan Tatarların Altaylı ve Teleüt kökenli olduğuna işaret etti. XIX. Yüzyıl başlarında Sibiryâ Tatarlarını üç Türk tabakasına ayırdılar: En geç gelen grubu Kazan Tatarlarının torunlarıyla, daha erken gelenleri XIII. Yüzyılda çıkıp gelen Türk grubuyla ve en eskisini de vaktiyle orada yaşayan yerli halkla ilişkilendirdiler.¹⁶

Çulım Türkleri nispeten başka gözle değerlendirilmişti. Kimileri onları "Tatarlaşmış Finler" olarak kabul ettiler ve köken olarak şimdiki Hakas Türkleriyle akraba gördüler; kimileri Teleütlerle, Yenisey'li¹⁷ Ketler ve Samoyedlerle kaynaşmış bir halk olarak kabul ettiler.¹⁸ Radloff, Çulım'ın orta akımlarında yaşayan halkın

11 Yuşkov, *Sibirskiye tatari*, s. 20-21.

12 *Spisok naselennıx mest po svedeniyam 1868-1869 gg.*, 1871, s. CLVII; *Pervaya vseobşçaya perepis' naseleniya...*, 1905, s. XXXIV.

13 Aristov, *Zametki ob etničeskom*, s. 349.

14 Potanin, *Baraba*, s. 100.

15 Yadrıntsev, *Sibirskiye inorodtsı*, s. 17.

16 *Neçto o Sibiri i narodax...*, 1806, s. 85.

17 Yenisey'in daha önceki adı Pekem (Bey Hem) idi. (Katanov) (çev.)

18 Bu konuyla ilgili görüşler için bkz. Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 38-39.

buraya XVI. Yüzyıl sonlarıyla XVII. Yüzyıl başlarında İrtiş ve Tobol sahillerinden gelen Tatarlardan oluştuğunu düşündü. Ayrıca Çulım sahillerine gelen Barabaların, Tobol-İrtiş Tatarlarının ve Teleütlerin kısmen Türk dilli yerli orman halklarıyla, kısmen de Arınlarla ve akrabalarıyla kaynaşmış olduğunu ileri sürdü.¹⁹

Genel olarak diyebiliriz ki, bu dönemde çoğu maddi malzemelerle teyit edilmeyen bir çok hüküm, mevcut antropolojik ve arkeolojik verileri üstünkörü kullanmış, çoğunlukla tek yanlı görüşleri öne çıkarmış ve etnogenezin diyalektik seyrini bütünüyle görmezden gelmiştir. Türklerin Sibiryâ yadigârlarıyla ilgili arkeolojik çalışmalar henüz oluşum aşamasındaydı²⁰ ve buna rağmen araştırmacıya şu veya bu etnik grubun kökeni hakkında görüş ileri sürmesine imkan veren hatırı sayılır ölçüde malzeme elde edilmişti.

Devrim öncesine kadar Tatar gruplarını taksim ederek, onların ortak yönleri ve birbirleriyle olan ilişkilerini değerlendirme meselesi yazarların ilgi alanı haline gelmişti. Esasen XVII-XVIII. Yüzyıllara ait Rus belgelerinde ve Sibiryâ vakayinamelerinde kendilerinden önce bu konularla ilgili herhangi bir şarta mebni olmayan bölük pörçük bilgiler var ise de, XVIII. Yüzyılda ilk önce tarihçi G.F. Miller ve İ. Y. Fişer söz konusu sorularla ilgilendiler. Bu iki tarihçi, çalışmalarında Sibiryâ Tatarlarını XVII. Yüzyıl itibarıyla Tümen, Tobol, İşim, Baraba, Çat Tatarları olarak gruplandırdılar ve hepsine ortak bir isim verdiler: *Sibiryâ Tatarları*.²¹ Hemen belirtelim ki, XVII. Yüzyılda ve XIX. Yüzyıl başlarında Tatar kelimesi Rusyada çoğu kez “Türk” anlamında kullanılmış, yani kelime Türk kökenli ve Türk dilli halkları ve grupları

19 Radloff, *Aus Sibirien*, s. 211.

20 Znamensky, 1879-1880, Kuznetsov İ., *İstoriçeskiye aktı XVII stoletiya; Otçet erxeologičeskoy..*, 1891; 1900; Radloff, *Aus Sibirien*; Tal'gren, *Katalog kolleksii M. S. Znamenskogo..*; Çugunov, *Drevniye kladbişça bliz Tomska “Toyanov gorodok”*; *Starinniye tatarski sledi..* vs.

21 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/183, 197; Fişer N. Y. *O narode i imeni tatarskom..*, s. 6, 51, 93, 95, 188.

göstermek için istimâl edilmiştir. Keza Tatar sözcüğü belli bir dönem Sibiryâ'da Altaylı, Şor, Hakas ve Çulım Türkleri, hatta Ket dilli güneyli topluluklar, Büretler, hatta ve hatta bazen Kazaklar için de kullanılmıştır.²² Bu kelime, Sibiryâ dışında Azerbaycanlılar, Çeçenler, Osetler, Dağıstanlılar, Kırımhlılar, Astrahanlılar, Kazan Tatarları vs. için de kullanıldı.²³

İ. G. Georgi, Sibiryâ'nın orta şeridindeki Türk topluluklarını şu şekilde gruplandırmıştır: Tura, Tobol, Tom, Ob, Çulım Tatarları, Barabalar, Buharalılar ve Teleütler. P. A. Slovtsov ise Tümen, Yalutor, Tobol, Baraba ve Yukarı Tom Tatarları şeklinde taksim etmiş, ayrıca Tom, Baraba, Tara ve Tobol lehçeleri olduğunu ileri sürmüştür.²⁴

V. V. Radloff, XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Sibiryâ Tatarları'nın tüm lehçelerini kaydetmiş, dille ilgili malzemeleri dört gruba ayırmış, bunları da Baraba, Tara, Tobol ve Tümen Tatar lehçeleri olarak göstermiş, ayrıca bunlara Yalutor Tatarlarının lehçesinin de ilave edilebileceğini belirtmiştir.²⁵ Aynı Radloff, bir süre sonra Baraba (Barabin) lehçesini Sibiryâ Tatarları dil ailesinden ayırarak Doğu Türkleri dil grubuna (Altay dil ailesine) dahil etmiş, geri kalan üç lehçeyi (Tobol, Tümen ve Tara lehçelerini) ise doğrudan Batı (Kıpçak) Türk dil ailesiyle bağlantılı olan İrtiş lehçeleri arasına almıştır.²⁶ Tatarların bu şekilde Baraba, Tara, Tümen, Tobol ve hatta Tom Tatarları olarak taksimi, o dönemin temel kaynaklarına²⁷ ve N. M. Yadrintsev'in umumi çalışmalarına da yansımıştır. Radloff'un Sibiryâ Tatarlarının lehçeleriyle ilgili bu tasnifi, söz konusu lehçe çerçevesinin daha net bir şekilde taksimine yol açmıştır. Esasen başlangıçta belli Tatar gruplarının

22 Zinner, *İzvestiya şvedskix*, s. 25; *Narodı Sibiri*, s. 329, 493, 776; *İstoriko-etnografiçeskiy atlas Sibiri*, s. 9; DAİ, c. X, 1867, s. 379.

23 Gimadi, *Ob upotreblenii nazvaniya "tatarı"*, s. 116.

24 Slovtsov, *İstoriceskoye obozreniye Sibiri*, kn. 2, s. 69.

25 Radlov, *Etniçeskiy obzor*, s. XI-XII.

26 Radlov, *Obraztsı narodnoy literaturı*, s. 286-287.

27 *Jivopisyana Rossiya*, 1884; *Rossiya*, 1907; Ritter, *Zemlevedeniye Azii*.

konuştukları dillerden değil, etnik bir topluluğun lehçelerinden söz edilmeye başlandı. Radloff, Çulım Türklerine de Tatar adını verdi ve onları üç kabileye ayırdı: Kesik [Kesek], Küerik ve asıl Çulım Tatarları.²⁸ Sibirya bölgelerinden olmayan Buharalı, Kazak ve diğer grupların ise devrime kadar etnik tasnife tâbi tutma denemesi dahi yapılmadı.

Devrimden önce Sibirya Tatarlarının şekillenışı hakkında doğrudan doğruya kimse hiçbir şey yazmadı ve hatta onlardan yalnızca “halk” diye bahsedildi. Örneğin G. F. Miller, onlardan “Sibirya’nın en önde gelen halkı” diye söz etti.²⁹ Bilim adamlarının ve XVIII-XIX. Yüzyıl seyyahlarının bir çok eserinde Sibirya Tatarlarının bazı gruplarının oluşumu, lehçeleri, kültürleri ve hayat tarzlarıyla ilgili ana çizgiler hakkında çeşitli bilgiler yer almaktadır.³⁰ Bu bağlamda Miller’in Çat ve Eüştaların³¹ diliyle ilgili not düşerek, bu iki grubun Eüştalarda daha bariz şekilde kendini gösteren dilinin benzerliğinden bahsetmesi ve “Çat Tatarlarıyla aynı boydan ve aynı dindendirler” demesi enteresandır.³² İ. G. Georgi’nin değişik Sibirya Tatar grupları arasında önemli ölçüde benzerlikler bulunduğunun altını çizmesi bizim için önemlidir. Örneğin Georgi, en doğu grubu Tom Tatarlarıyla ilgili olarak “Onlar Tobol Tatarlarına benzerler ve onların Tobol Tatarları ve Turalılarla aynı ordadan olduklarını kabul etmek gerekir” demektedir.³³ Eski

28 Radlov, *Etničeskiy obzor*, s. 9.

29 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/169.

30 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/170; Fişer N. Y. *O narode i imni tatarskom...*; Strahlenberg, *Das nord-und östliche teil von Europa und Asia*; Georgi, *Opisaniye vses obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*; Şcerlov, 1883; Oksenov, *Sibirskoye tsartvo do epoxi Yermaka*; Andriyeviç, ç. 1, 2, *İstoriya Sibiri*; Yadrintsev, *Naçalo osedlosti*, 1891 vb.

31 Eüşta, kitapta bugünkü şekli “Eüştin” olarak yazılmıştır. Fakat Miller, Sibirya Tarihi adlı eserinin 312. sayfasında kelimenin aslının Euşta olduğunu belirtmektedir (çev.)

32 M. A. Abdrahmanov, *K voprosu zakonomernostyax dialektno-yazıkovogo smeşeniya*, s. 20’deki notuna atfen.

33 Georgi, *Opisaniye vses obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 28.

gelenek, görenek ve giysileri muhafaza eden Tom Tatarlarıyla Tobol Tatarları arasındaki benzerliğe XX. Yüzyıl başlarında P. M. Golobaçyev de işaret etmektedir.³⁴

Diğer yandan, görüldüğü kadarıyla, henüz XVII. Yüzyıldan itibaren Sibiryâ Tatarlarının değişik bağımsız etnik oluşumlara bölündükleri şeklinde bir görüş ortaya çıkmıştır. Örneğin Lavr Kiev-Peçora kütüphanelerindeki elyazmalarında verilen bilgilerde XVII. Yüzyıl sonları ile XVIII. Yüzyıl başlarında Sibiryâ Tatarlarının yanı sıra Barabalardan münferiden bahsedilmektedir.³⁵ Sibiryâ Tatarları arasındaki etnik ortak yönlerle ilgili benzeri bir değerlendirme 1860 yılı başlarında İ. Yuşkov tarafından da yapılmıştır. Yuşkov, Ruslardan önceki dönem için şöyle der: “Sibiryâ Tatarları...bütün olarak müstakil, birbirinden bağımsız bir halk halinde ortaya çıkmamış, yalnızca değişik kabilelere istinaden farklı ordalara bölünmüşlerdir... Tek kökenden oldukları için kendi aralarında ortak yönleri vardı.” Aynı yazar sözlerini sürdürerek “XVII. Yüzyıl başlarında Rus yerleşim birimlerinin artması karşısında Tatar kabileleri de sanki geçmişte aralarında hiç ortak bağlar yokmuş gibi farklı gruplara bölündüler..”³⁶ Yu. A. Gagemeyster’in Tatar adının Sibiryâ halklarına (Sibiryâ Tatarları da dahil) ait olmadığı şeklindeki kaydı,³⁷ aklımıza XIX. Yüzyılın ikinci yarısına kadar bu etnonimin Sibiryâ Tatarlarının ortak adı olarak yaygın şekilde kullanılmadığı ihtimalini getirmektedir.

Bilim adamlarının Sibiryâ’nın yerli Tatar gruplarının İtil-Ural civarından gelen Tatarlar ve Buharalılarla kaynaşma süreci hakkında verdikleri bilgiler de dikkat çekicidir. N. M. Yadrıntsev’in dediği gibi³⁸ şehirlerde bu süreç genellikle Sibiryâ’nın yerli Tatarlarının Batı Sibiryâ’ya muhaceret eden önemli ölçüdeki kalabalık nüfuslar karşısında erimesine yol açmıştır. Halbuki S. K.

34 Golobaçyev, *Sibir*, s. 46.

35 Arxiv NB TGU, fond Potanina, § 11157.

36 Yuşkov, *Sibirskiye tatari*. 235, 274.

37 Gagemeyster, *Statistiçeskoye obozreniye Sibiri*, s. 8.

38 Yadrıntsev, *Sibirskiye inorodtsi*, s. 117.

Patkanov'un işaret ettiği gibi, köylerde Rusya'nın değişik yerlerinden gelen Tatarlar yerli Sibiryalı Tatarlar tarafından asimile edilmiştir. Buharalılara gelince, XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl başlarında yaşayan tüm yazarların ortak görüşü, onların yoğun asimilasyon sürecinde Sibiryalı Tatarlar tarafından asimile edildikleri, Buharalıların etnik adlarını muhafaza etmekle birlikte ana dillerini, pek çok kültürel özelliklerini ve kendilerine özgü hayat tarzlarını kaybettikleri şeklindedir.³⁹

Pekçok araştırmacı, Sibiryա Tatarlarının kültür ve hayat tarzlarını anlatırken, bunların Kazan Tatarlarının kültür ve hayat tarzlarıyla benzerlik arzettiğinin altını çizmiştir.⁴⁰ Halbuki çeşitli çalışmalarda Sibiryա Tatarlarının etnografisiyle ilgili olarak ortaya konulan pekçok kesin veri, onların yeterinden fazla kendilerine özgü üretim, kültür ve hayat tarzları olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu yazarlar, bu konuda devrim öncesi dönemde Sibiryա, İtil ve Ural civarı Tatarlarının kültür ve hayat tarzlarının gelişiminin bu yönde bir yakınlaşmaya yol açtığını ileri sürmektedirler.

XVIII. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl başındaki yazarların eserlerinde, Rus ahalinin de Batı Sibiryա ovalarındaki Türk dilli halkı etkilemesinden, değişik diller konuşan bu grupların birbirine yakınlaşma süreci, Rusların Tatarların ve Çulım Türklerinin bir kısmını asimile etme süreci ve iki dillilik sürecinden de.. bahsedilmiştir.⁴¹ Çulım Türkleriyle ilgili olarak da onların etno-kültürel ve etnolengüistik gelişiminde dikkat çekici ölçüde değişimler geçirdiklerini gösteren gözlemler zikredilmiş, fakat bunların değerlendirmesi

39 Neçto o Sibiri i narodax..., 1806, s. 98; Yadrıntsev, *Sibirskiye inorodtsı*, s. 34, 41; Rossiya, 1907, s. 269; Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, s. 118 vd.

40 Georgi, *Opisaniye vsex obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 28; Pallas, *Puteşestviye po raznim provintsiyam Rossiyskogo gosudartsva*, s. 423; Rossiya, t. 16, s. 269.

41 Georgi, *Opisaniye vsex obitayuşçix*, s. 25, 143; Golovaçyev, *Sibir'*, s. 2-3; *K voprosu o tyurksko-ugorskix kontaktov*, s. 46; Yelnitsky, *Inorodtsı Sibiri*, s. 89, 95; *Tatari Zapadnoy Sibiri*, s. 644-645; Falk, *Zapiski puteşestviya*, s. 347, 408 vb.

genel olarak ve çoğunlukla hayli kategorik bir şekilde verilmiştir. Bazı yazarlar hayal mahsülü hükümler ileri sürerek Çulımlıların kendi dillerini unuttuklarını, hayat tarzlarının Ruslarınkinden hemen hemen hiç farkı kalmadığını, Rus dili ve geleneklerini benimseyerek dünya şartlarına adapte olma yoluna girdiklerini ileri sürmüşlerdir.⁴²

Haneberduş, avcılık ve balıkçılık yahut göçebelik ve yarı göçebelikten yerleşik hayata geçiş, taklit edilen Rus kültür unsurları ve Rusçanın bariz hakimiyeti “Ruslaşma” olarak değerlendirilmiş⁴³ ve iş etnik hafızanın değişimine kadar varmadan, Rus dili, Rus kültürü ve hayat tarzının etkisi külli asimilasyon olarak değerlendirilmiştir. K. Golodnikov’un⁴⁴ verilerinden faydalanan N. M. Yadrintsev, haklı olarak bu konuda acele hüküm verilmesi hususunda uyarıda bulunmuş ve şöyle demişti: “Hristiyanlığa geçmeleri halinde dahi Tatarlar etnik duygularını ve dillerini hiç de kısa sürede kaybetmiyorlardı.”⁴⁵ S. K. Patkanov, Tobolsk eyaletindeki Müslüman Tatarların dillerini muhafaza etmelerine karşılık, Tomsk eyaletindeki pagan ve Ortodoks Türklerin ana dillerini önemli ölçüde kaybetmelerini örnek göstererek,⁴⁶ etnik süreçlerde dinin rolüne işaret etmiştir. Genel olarak bakıldığında, XIX. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında Batı Sibiry Ruslarından bir farkları kalmayan Sibiry Tatarlarının ve Çulım Türklerinin bütünüyle “Ruslaştıkları” görüşü hakimdi.

Bir dizi gözlem ve ileri sürülen kanaatlere rağmen devrimden önceki yazarlar, galiba XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl başlarında dahi haklarında tam bir etnografik çalışma yapılmayan Batı Sibiry vadilerindeki Türk dilli ahaliyle yapılan yarım yamalak tanışmaların

42 P., *İnorodçeskiye ulusu*, s. 188; Vambery, *Das Türkenvolk...*, s. 101; *Poyezdka preosviyaşçennogo Makariya*, 1886, s. 329; *Spiski naselennıx mest...*, 1868, s. XXXIV; Kostrov, *Kaiinskaya Baraba*, s. 85.

43 Ritter, *Zemlevedeniye Azii*, s. 556; Reklyu, *Zemlya i lyudi*, s. 519; Rossiya, 1907, s. 249, 271; Golovaçyev, *Sibir*, s. 46-47.

44 Golodnikov, *Tobol'skaya guberniya*, s. 22.

45 Yadrintsev, *Sibirskiye inorodtsı*, s. 26.

46 Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, s. 136-137.

sonuçlarıyla ilgili bir dizi görüş ileri sürdüler. (İ. Yuşkov ve A.A. Yarilov'un çalışmalarını istisna tutmak gerekir). Sibirya Tatarlarıyla ilgili bazı çalışmalarda, Türk topluluklarını mevcut etnik ortak özelliklerle ilgisi olmayan Sibiryalı topluluklarla özdeşleştirmeye devam ettiler. Sibirya Tatarlarının İtil-Ural civarındaki Tatarlarla olan dil ve kültürel yakınlık oranı bariz bir şekilde abartılmıştı ve bu durum Sibirya Tatarlarının kültürleri ve hayat tarzlarının etnik özellikler içerdiğinin inkârına yol açtı. Diğer yandan Sibirya Tatarları ve Çulım Türklerinin etnik bazda kendilerine özgü ilişkileriyle ilgili peşin hüküm, onları Rus ahaliden farklı görmeyen bilim adamlarının kafasından da silindi.

Sovyetler döneminde diğer başka halklar ve etnik topluluklar hakkında yapılan çalışmalar gibi, Batı Sibirya ovalarında yaşayan Türk dilli ahaliyle ilgili etnografik çalışmalar da yapıldı. 1920'lerde P. G. İvanov'un Tomsk Tatarları, Çulım Türkleri ve genel olarak Sibirya'daki Türkler hakkındaki makaleleri yayınlandı. 1937'de İ. İ. Avdeyev ve İ. P. Strukova'nın "*Tobolskiye ve tyumenskiye tatarı (istoriko-etnografiçeskiy oçerk)*"⁴⁷ adlı küçük bir makalesi yayınlandı. 1940 yılının ikinci yarısında ve 1950'nin birinci yarımında V. V. Hramova Sibirya Tatarlarıyla ilgili bir dizi makale yayınladı. A. P. Dulzon, 1950 yılında Çulım Türklerinin kullandıkları takvim sistemiyle ilgili bir makale neşretti. 1959'da P. İ. Karalkin Tümen ve Tobol Tatarlarıyla ilgili etnografik malzeme toplamak için bir tren yolculuğuna çıktı. Fakat Sibirya Tatarlarının etnografyasıyla ilgili özel çalışmalar 1961'de "*İstoriko-etnografiçeskom atlase Sibiri*"⁴⁸ adıyla yayınlanmıştı.

1960'lı yılların Sibirya Tatarları ve Çulım Türkleri hakkında en yoğun araştırmaların yapıldığı yıllar olduğu söylenebilir. F.T. Valeyev'in Sibiryalı Buharalıların tarih ve etnografyasıyla ilgili araştırmaları bir dizi makale halinde yayınlandı. Aynı yazar, Sibirya Tatarlarının en kalabalık grubunu oluşturan Tobol-İrtiş Tatarlarıyla ilgili bir çalışmaya daha imza attı ve bunları 1970'lerde

47 Tobol ve Tümen Tatarları (Tarih-Etnografya Denemesi).

48 Sibirya'nın Tarih ve Etnografya Atlası.

makaleler halinde yayınladı. 1980’de ise bunu monografiler takip etti. Yine 1960’ın ikinci yarısından itibaren Tomsk Üniversitesi’nin işbirliğiyle Batı Sibirya’daki Türk dilli halklar (Sibirya ve İtil civarı Tatarları, Çulım Türkleri vd..) arasında etnografik çalışmalar yapıldı. 1974’den sonra ise Omsk Üniversitesi’nde görevli etnografların başlattıkları benzeri çalışmalar sonucunda Sibirya Tatarlarının değişik etnografik meseleleriyle ilgili Omsk ve Tomsk üniversitelerindeki bilim adamlarının bir dizi makale ve monografileri gün ışığına çıktı. Son yıllarda Sibirya Tatarları, Teleütler ve Batı Sibirya Kazaklarının tarih ve etnografyasıyla AN SSSR Etnografya Enstitüsü, Leningrad, Moskova, Kazan ve Novosibirsk üniversiteleri, Omsk ve Tobolsk pedagoji enstitüleriyle bazı müzelerin bir dizi araştırmaları yayınlandı. Başkurdistanlı bilim adamlarının eserleri sayesinde Ural ötesi Başkurtlarının etnografyası, Sibirya Tatarlarının etnik tarihi ve Türk halklarının ortaçağ ve yeniçağ boyunca Kuzey Avrasya bozkırlarıyla olan bağlarıyla ilgili pek çok konu aydınlığa kavuşturulmuştu.⁴⁹

Son zamanlarda Batı Sibirya’nın güney ve orta şeridindeki Türk dilli halkların etnografik süreçleriyle ilgili çalışmalar oldukça dikkat çekti. Sovyetler döneminde ise bazı Türk dilli halkların antropolojisi ve yine Batı Sibirya’nın orta şeridindeki Türk kitabeleriyle ilgili arkeolojik özel çalışmalar gün ışığına çıktı. F. T. Balejev, M. M. Gromiko, A. P. Dulzon, E. L. Lvova, O. B. Naumova, Z. D. Titova, Yu. B. Simçenko, D. G. Tumaşyeva gibi bilim adamlarının değişik halkların etnik yapı, yerleşim birimleri ve nüfuslarla ilgili çalışmaları yayınlandı. Yine savaş sonrası yıllarda Sibirya Tatarları, Sibiryalı Buharalılar ve Çulım Türklerinin dilleri konusu Tomsk, Leningrad, Kazan ve Ufalı bilim adamları tarafından hummalı bir şekilde incelenmeye başlandı.

Sibirya Tatarları ve Çulım Türklerinin değişik gruplarının kökenlerinin incelenmesi konusunda son birkaç on yılda önemli

49 Bunlardan Kuzeyev’in bir çalışması *İtil-Ural Türkleri* adıyla Selenge Yayınları arasında çıkmıştır. (çev.)

sonuçlar alındı. Bu konuyla ilgili en önemli sonuçlardan biri, şu veya bu grubun çok unsurlu etnik yapısını inceleyen bilimsel çalışmalar olmuştur. Örneğin Çulım Türklerinin etnogenezi meselesiyle ilgili olarak A. P. Dulzon, E. L. Lvova, L. P. Potapov ve diğer araştırmacıların çalışmaları sayesinde artık Ket, Samodin, Kidan, Tele-Uygur, Sibirya Tatarları ve diğer unsurların birbirlerinden ayrılması konusu halledilmiş oldu.

Şimdilerde Sibirya Tatarlarının etnik oluşumu konusunda en önemli muamma, Ugor, Samodin, Türk ve kısmen Moğol kabile ve topluluklarının kaynaşma süreci gibi görünüyor. Ugor unsurunun Tobol-İrtiş ve Baraba Tatarlarının etnik oluşumuna katkısı konusunda Rus bilim adamlarının görüşleri birbirini tutmamaktadır. Örneğin V. G. Kartsov, henüz 1930'larda Ugorların Tobol-İrtiş boylarındaki Türklerle kaynaşmasının XIII-XIV. Yüzyıl boyunca devam ettiğini yazmıştı. B. O. Dolgih ise 1960 yılında Tura kazasında yaşayan insanların XVII. Yüzyılda Tatar etkisine maruz kalan Vogul (Mansa)lardan oluştuğunu belirtmiş ve Tobolsk kazasının güneyinde Tatarların, kuzeyinde de Vogul ve Ostyakların yaşadıklarını belirtmişti. Başka bilim adamları da Kıpçaklarla birlikte asimile edilen Ugorların Batı Sibirya Tatarlarının teşekkülünde temel komponent olduklarını ileri sürdüler.⁵⁰

Arkeolojik veriler, I. Binyılda Ob-İrtiş havzasında, II. Binyılın ilk yüzyıllarında (XIII. Yüzyıla kadar) ise birçok bölgede yerli ahalinin Ugorlardan oluştuğunu göstermektedir.⁵¹ G.F. Debets ve T. A. Trofimova'nın eserlerindeki antropolojik veriler de tamamıyla Tobol ve Baraba Tatarlarının Hantlar ve Mansalarla ırkî yönden bir benzerlik arzettiklerini ortaya koymaktadır.⁵² Dilbilimciler de kısmen Fin-Ugor kabilelerinin Tobol-İrtiş havzasını etkiledikleri

50 Hramova, 1956, s. 474; Boyarşinova, *Zapadnaya Sibir'*, s. 28 vd.

51 Mogil'nikov, *Naseleniye yujnoy çasti lesnoy polosı Zapadnoy Sibiri*, s. 12; Viktorova, *Pamyatniki lesnogo Zaural'ya*; Çagayva, *Osnovniye problemi istorii Omskogo Priirtış'ya*, s. 192 vd.

52 Debets, Trofimova, *Zapadnosibirskaya ekspeditsiya 1937 g.*; Trofimova, *Tobol'skiye i barabinskiye tatarı*, s. 209.

kanaatindeler, ama bazı fonetik benzerlikler dışında lengüistik veriler ortaya koyamadılar.⁵³

Tura Tatarlarının bünyesinde önemli ölçüde yerli Mansa unsurunun karıştığı genel kabul görmüş bir vakıa olarak düşünülebilir. Tobol-İrtiş Tatarlarının diğer gruplarına gelince, onlardaki Ugor unsurunun oranı net olarak açıklığa kavuşturulmuş değil. Galiba kuzeyli Barabaların kültürünün Hantların kültürüne yakın olduğunu ve bu grupların bünyesine Türkleştirilen Ugorların da kısmen katıldığını belirten görüşü kabul etmek gerekiyor.

En dikkat çekici konu ise, Samodin kabilelerinin Sibiry Tatarlarının şekillenişine yaptıkları katkı meselesidir. Tabii ki burada söz konusu olan Tomsk Tatarlarıdır. Son yirmi otuz yılda A. P. Dulzon, Z. Ya. Boyarşinova ve bazı araştırmacıların Tomsk Tatarlarının göçebe Türklerin yoğun etkisine maruz kalan yerli Samodinler olduğu şeklindeki görüşü ortaya atılmış ve destek görmüştür. Demek ki, burada güçlü bir Türkleştirme olayı yaşanmış. Bilim adamları, Türklerin doğrudan Tom ve Çulım civarına yönelmiş ve burada Ket ve Samoyedlerle karışmış olabileceklerini yazmaktadırlar. Şegar Karagaslar (Tomsk grubunun Ob Tatarları bünyesinde yer alırlar) hakkında da Türkleşme sürecine maruz kalan yerli Samoyedler olduğu söylenmişti. Bu görüş N. V. Lukina ve G. İ. Pelih tarafından çok abartılı bulunmuştur. Bir süre sonra G. İ. Pelih, Tomsk Karagaslarının Sayan Karagaslarının da dahil olduğu Karagas topluluğunun bakiyelerinden biri olduğunun görüşünü ileri sürmüştür.⁵⁴

V. A. Mogilnikov'a⁵⁵ göre Tomsk Tatarları XV-XVI. Yüzyıllarda kendilerini Türkleşmiş Samoyedler olarak takdim etmekteydiler. V. İ. Vasilyev ve B. O. Dolgih de onların bir kısmının Nenets'lerin bünyesine karışmış olan güneyli Samoyedler olduk-

53 Axatov, *Vıstupleniye*, s. 107.

54 Pelix, *Projisxojeniye sel'kupov*, s. 238-57.

55 Mogil'nikov, *Naseleniye yujnoy çasti lesnoy polosı Zapadnoy Sibiri*, s. 12-14.

ları kanaatindedirler.⁵⁶ Kaldı ki arkeologlar tarafından ele geçirilen belgeler de Tom nehri havzasındaki ahalinin Türkleşmesinin Türklerle Samoyedlerin güçlü bir kaynaşma döneminin ardından gerçekleştiğini göstermektedir. Tom ve Çulım civarındaki XVI-XVII. Yüzyıllara ait yadigârlar ve bilhassa mezarlar Ostyak mezarlarından bariz çizgilerle ayrılmaktadır.⁵⁷

Diğer yandan, son zamanlarda bazı araştırmacılar dikkatlerini Samoyed unsurunun bazı Tobol-İrtiş ve Baraba Tatar gruplarının oluşumuna yaptıkları katkı meselesine yoğunlaştırmaktadırlar. Henüz 1930'larda İ. İ. Abdeyev Samoyed kabilelerinin ilk saçıldıkları bölgenin ancak XI-XII. Yüzyıllarda Nenetsleri kuzeye iten Ob Ugorlarının ezeli topraklarında bulunduğunu düşünmüştü. Bir süre önce ise G. İ. Yeremin (1972, s. 409-439), Avdeyev'in varsayımını destekleyerek ve bazı tarihî bilgilere dayanarak, Samoyed-Ugor göçünün gerçekleştiği "huzursuz bölge"nin genişliğini ortaya koymuştur. Onların Zabolotye Tatarlarıyla ilgili olarak ortaya koydukları etnografik malzemeler Nenets kültürü hakkında oldukça kesin bazı sonuçları gün ışığına çıkarmaktadır.

Sözü edilen arkeologlar, bazı bilim adamlarının⁵⁸ Orta İrtiş bölgesinde değişik zamanlarda genellikle Samoyedlerle bağlantılı kültürel işaretlerin varlığından bahsetmesine imkan tanımıştır. T. A. Trofimova'nın Tobol Tatarlarında kendisinin "Çulımlı" dediği Nenetslerde, Selkuplarda (yani Samoyedlerde) ve diğer Samoyed gruplarında da bilinen ikinci kuşak antropolojik tipe rastlamış ol-

56 Vasilyevič, *K probleme etnogeneza*, s. 165-167; Dolgix, *Oçerki po etničes-koy*, s. 234-235

57 Sulyev, *Mogil'nik "Relka" i pozdnie arxeologičeskiye pamyatniki Sredney Obi*, s. 195-196.

58 Çernetsov, *Opit videleniya etnokul'turnix arealov...*, s. 117; Kosaryev, *Etnokul'turniye arealı Zapadnoy Sibiri v bronzovom veke*, s. 70; *Drevniye kul'turı Tomsko-Narımского Priob'ya*, s. 155; *Mogil'nikov, Periodizatsiya kul'tur epoxi jeleza Srednego Priirtış'ya*, s. 137-138; Xlobistin, *O rasselenii predkom samodiyskix narodov*, s. 133-34; Çagayva, *Osnovniye problemy istorii Omskogo Priirtış'ya*, s. 192 vd.

ması dikkat çekicidir.⁵⁹ Özellikle Samoyed etnik unsurunun Batı ve Orta Sibirya halklarının bünyesine dahil olması meselesiyle uğraşan V. İ. Vasilyev, şimdi dikkat çekici sonuçlar almaktadır.⁶⁰ V. A. Tugolukov'un İrtiş Tatarlarının Tunguslarla yakın temaslarıyla ilgili olarak yakın zamanlarda ulaştığı sonuç da dikkat çekicidir.⁶¹

Sovyet bilim adamları, Çulım ve Sibirya Tatarları bünyesindeki Türk unsurlarının tetkikinde bazı sonuçlara ulaştılar. Örneğin son zamanlarda bazı araştırmacılar Kıpçakların Sibirya Tatarlarının oluşumuna katılan yegane Türk unsuru olduğunu şüpheli gördüklerini ileri sürmeye başladılar.⁶² Sibirya Tatarlarının lehçelerinde eski Türklerin dillerinin izlerine,⁶³ yine Sibirya Tatarlarının kültüründe bazı eski unsurlara rastlamaları⁶⁴ ve arkeologların Orta Ob ve İrtiş civarındaki ahalinin daha erken Türkleşme tarihlerini ortaya çıkarmaları,⁶⁵ bu şüpheyi kuvvetlendirmektedir.

Arkeolog ve tarihçilerin kanaatine göre Türkleşme süreci değişik bölgelerde farklı tarihlerde başlamıştır. Bir görüşe göre henüz Türk Hakanlığı'nın [Göktürkler'in] hakimiyet döneminde Türklerin Batı Sibirya'nın ormanlık kesimine doğru hareketlendikleri gözlemlenmiştir.⁶⁶ V. A. Mogilnikov'a göre, henüz VI. Yüzyılda Türkler Ob nehrinin yukarı akımlarına saçılmaya baş-

59 Trofimova, *Tobol'skiye i barabinskiye tatarı*, s. 206-207.

60 Vasilyev, *Problemy formirovaniya severosamodinskix narodnostey*, s. 29-42; 1980, s. 165-166; *K voprosu ob etniçeskoj prinadlejnosti*, s. 134-137.

61 Tugolukov, *Tungusı sredi tatar...*, s. 169-170.

62 Bulatov, *Vıstupleniye na sovyeşçaniye*, s. 115; Gimadi, *Vıstupleniye na sovyeşçanii*, s. 122; Yeremin, *Doislamskiye verovaniya*, s. 419-424 vd.

63 Axatov, *Dialekt zapadnosibirskix tatar*, s. 17-18, 26, 64; 1964, s. 34; Dmitriyeva, *Yazık barabanskix tatar i altayskaya yazıkovaya oşbçnost'*, s. 116-118; İsxakova, *Drevnetyurskiye elementı*, s. 36-39 vd.

64 Valeyev, *Zapadnosibirskiye tatarı*, s. 104-218; Titova, *Etnografiya tyurko-yazıçnogo naseleniya Tomskogo Priob'ya*, s. 200; Bogomolov, *Traditsii i novatsii v ornamente sibirskix tatar*, s. 85; Sobolyev, *Ornament v etnografoarxeologičeskom*, s. 129-121 vs.

65 Mogil'nikov, *Periodizatsiya kul'tur epoxi jeleza Srednego Priirtış'ya*, s. 138; *Naçala tyurkizatsii naseleniya Pritomya i Srednego Priob'ya*, s. 82.

66 Boyarşinova, *Zapadnaya Sibir nakanune prisoyedineniya k Rossii*.

lamışlar, VII-VIII. Yüzyıllarda Çulım'ın ağzına kadar bölge boyunca daha kuzeye sokulmuşlar, IX-X. Yüzyıllarda ise Tom ve Ob civarındaki ormanlık bölgeye nüfuz etmeyi sürdürmüşlerdir. Türklerin Tom ve Baraba civarına sokulmaları güneyden – Altay ve Orta Asya'dan – ve doğudan yani Minusin çanağından gerçekleşmiştir.⁶⁷ V. A. Dremov, Tom-Ob civarındaki halklara I. Binyıl sonlarında güney kökenli antropolojik tipin geldiğine dair işaretler bulmuş ve bu işaretleri Türklerin Güney Sibirya'dan sokulmalarıyla ilişkilendirmiştir.⁶⁸

Türklerin Baraba bozkırlarına VII-VIII. Yüzyıllarda sokulmaya başladıkları, bu göçün II. Binyılda ve bilhassa XIII. Yüzyılda hızlandığı anlaşılmaktadır.⁶⁹ İrtiş nehrinin ormanlık bölgelerine gelince, Türk kabilelerinin buraya muhaceretleri takriben II. Binyıl başlarında veya birazcık sonra başlamıştır. Tobol ve Baraba Tatarlarının atalarının muhaceretlerinin güneydoğudan başladığına, bu Tatar grupları arasında Güney Sibirya antropolojik tipine (ikinci kuşak) rastlanması ve bazı Altay grupları ve Kazaklardaki unsura olan morfolojik yakınlık da şahitlik etmektedir.⁷⁰

Son yıllarda Sibirya Tatarlarının köken olarak Kıpçaklardan daha eski oldukları ve saçıldıkları bölgelerin de muhtemelen daha önce Orhon ve Talas kitabelerinin yazıldığı dönemdeki Türkler tarafından işgal edildiği görüşü ileri sürülmüştür.⁷¹ G. H. Ahatov, Sibirya Tatarlarının lehçelerindeki bazı hususların V-VIII. Yüzyıla ait Yenisey-Orhon kitabelerinin diline ait olduğunu ortaya koymuş; eski Orhon kitabelerinde dahi rastlanmayan bazı enteresan gramer kalıpları tespit etmiş ve buradan 'Batı Sibirya Tatarlarının

67 Mogil'nikov, *Anan'yevskoye gorodişçe*, s. 280.

68 Dremov, *Drevniye naseleniye*, s. 62; *O tyurkizatsii korennogo naseleniya Pritom'ya*, s. 19-20

69 Mogilnikov, *Anan'yevskoye gorodişçe*, s. 279-282; *Periodizatsiya kul'tur epoxi jeleza Srednego Priirtış'ya*, s. 132.

70 Trofimov, *Tobolskiye*, s. 206.

71 Axatov, *Dialekt*, s. 17-18; Gimadi, *Vıstupleniye na soveşçanii*, s. 122; Yere-min, *Doislamskiye verovaniya*, s. 419-424.

dilinin Orhon-Yenisey kitabelerinin dilinden daha eski olduğu ve en eski Türk dilleri arasında yer aldığı' sonucuna varmıştır.⁷² D. G. Savinov'un eski bir zaman diliminde Moğol dilli muhacirlerden ve Tele ve Kırgız kabilelerinin bakiyelerinden oluşan bir kültürün güneyden Tom-Ob bölgesine taşındığı şeklindeki görüşü daha da dikkat çekicidir. T. N. Troitskaya ise Kırgızların Ob nehrinin Novosibirsk'teki akımı boyunca VIII-IX. Yüzyıllarda geldikleri kanaatindedir.⁷³ G. H. Ahatov, Tobol-İrtiş Tatarlarının bünyesinde Uygur unsurunun bulunduğu işaret etmektedir.⁷⁴

Bazı bilim adamları, Batı Sibirya'nın güney ve orta şeridindeki Türk dilli ahalinin nüfus artışını Kimaklarla ilişkilendirme eğilimi içindedirler.⁷⁵ Bazıları da Kimakların arkalarında IX-X. Yüzyıl ahşap mezar arkeolojik kültürüne ait yadigârlar bıraktıklarını ispat etmektedirler.⁷⁶ Kimaklar, kuzeyde Tom boylarına ve Novosibirsk bölgesine kadar uzanmışlardı.⁷⁷

Araştırmacılar, Türkleşme sürecinin daha sonraki aşamasını farklı şekillerde Kıpçaklarla ilişkilendirmektedirler. Sibirya Tatarlarının bünyesine daha sonraları değişik zamanlarda Orta Asya halklarından Kazak, Nogay, Özbek, Uygur ve Kırgızların gelip katıldıkları düşünülmektedir.⁷⁸ Kuzey Kafkasya Nogaylarında ve Kazaklarda Tobolsk ve Baraba Tatarlarındaki işaretlere benzerlik arz eden antropolojik çizgiler tespit edilmiştir.⁷⁹ V. G. Kartsov, henüz 1930'larda Türk (Tatar) gruplarının XIII-XV. Yüzyıllarda

72 Axatov, *Dialekt*, s. 64.

73 Troitskaya, *Ob etnogeneze*, s. 183-185.

74 Axatov, *Dialekt*, s. 23.

75 Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri*, s. 80.

76 Savinov, *K etničeskoy prinadlejnosti srostkinskoy kul'turı*, s. 190.

77 Molodin, Yelagin, *Pogrebal'nyy obryad pamyatnikov srostkinskoy kul'turı Barabı*, s. 122.

78 Gimadi, *Vstupleniye na sovyeşçanii*; Axatov, *Dialekt*; Trofimova, *Tobolskiye*; Valeyev, *Sibirskiye buxartsı*; *Zapadnosibirskiye tatarı*; Ziyayev, *Uzbeki v Sibiri*; Titova, *Etnografiya tyurkoyazıçnogo naseleniya Tomskogo Priob'ya vd.*

79 Trofimova, *Tobolskiye*, s. 209.

Orta Asya'dan çıkıp gelişleri meselesini ortaya atmıştı. Güney-batı Sibirya bölgelerinin XIV-XV. Yüzyıllarda Orta Asya'lı göçebe toplulukların yaşadıkları alanlar olduğu da tarihen sabittir. Sibirya Tatarlarının lehçelerinin Türk dilli Nogay-Kıpçak gruplarıyla genetik bağlarının görülmesinin⁸⁰ ve Eüştä Tatarlarındaki akrabalık terimlerinin Orta Asyalılarla ortak yönler içermesinin⁸¹ sebebi de budur.

Orta Ob havzası ve İrtiş civarındaki Türk dilli grupların Sayan-Altay halklarıyla akraba oldukları görüşü,⁸² yalnızca eski bağlarla değil, Teleütlerin bir kısmının Tom, Baraba ve Tara Tatarlarıyla kaynaştıkları kuzey ve kuzeybatı taraflarına XVII. Yüzyıldaki muhaceretleriyle de desteklenmektedir.⁸³ Tobol-İrtiş gruplarında Mrassu ve Kondoma obalarının bulunması,⁸⁴ onların Şorlarla etnogenetik bağlarının bulunduğunu göstermektedir. B. O. Dolgih, Tümen bölgesinin asli sakinlerinin bünyesinde şimdiki Başkurtların bazı gruplarının atalarının bulunduğunu düşünmektedir.⁸⁵

Sibirya Tatarlarının bünyesinde yer alan Türk unsurlardan biri de Küçüm-han döneminden başlayarak bölgeye muhaceret eden ve Tobol-İrtiş Türk grupları arasına katılan İtil-Ural Tatarlarıydı.⁸⁶ Orta İtil ve Ural civarından Sibirya'ya yapılan en kalabalık göç, XIX. Yüzyılın ikinci yarısı ile XX. Yüzyılın ilk çeyreği arasında gerçekleşmiştir.⁸⁷ Günümüzde dahi Kazan Tatarlarının kitleler halinde yaptıkları göçe kadar onların Sibirya'nın yerli Tatarlarıyla

80 Tumaşyeva, *Dialekti sibirskix tatar*, s. 266; Garipov, *Kıpçakskiye yazıki Uralo-Povol'ya*, s. 266.

81 Dul'zon, *Termini rodstva*, s. 81.

82 Tokarev, *Etnografiya narodov SSSR*; Boyarşinova, *Zapadnaya Sibir'* vd.

83 Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri*; Umansky, *Prirodniye usloviya..*; Valeyev, *K etničeskoy istorii tarskix tatar*; Tomilov, *U tatar Tomskoy i Novosibirskoy oblastey* vd.

84 Axatov, *Vstupleniye*, s. 110.

85 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 42.

86 Ogorodnikov, *Oçerk istorii Sibiri*; Trofimova, *Tobol'skiye i barabinskiye tatarı* vd.

87 Tomilov, *Sovremenniy etničeskiye protsessı*, s. 49.

akraba oldukları⁸⁸ şeklindeki görüş literatürde yerini korumaktadır.

Etnografya, artık Sibirya Tatarlarının etnogenezinin tetkiki için önemli malzemeler sunmaktadır. Örneğin N. F. Pritkova'nın Tomsk ve Tobolsk Tatarlarının bazı giysileriyle ilgili hükümleri oldukça enteresandır. Pritkova, iki parçadan oluşan giysileri Kuzey Altayların bütün halkları Hantlar, Mansalar ve Nenetsler için tek tip olarak görmüş, Batı Sibirya Tatarlarının giysi tiplerinin Orta Asyalılarınkiyle ortak özellikler içerdiğini keşfetmiş, Tobolsk Tatarları, Şorlar, kuzey ve güney Altaylılar ve Tofaların şapkaları arasındaki benzerlikleri tespit etmiştir.⁸⁹ S. V. İvanov da Tobol-İrtiş Tatarlarının süslemeleriyle Özbek ve Kazan Tatarlarının nakışları arasında benzerlikler bulmuştur.⁹⁰ F.T. Valeyev, paha biçilmez çalışmaları sonucu yayınladığı makale ve monografilerinde Tobol-İrtiş Tatarlarının etnik oluşumlarını incelemiş, onların bünyelerine Kıpçak, Moğol, Ugor, Altaylı, Sibiryalı Buharalılar, Kazak, Başkurt ve İtil Tatarları unsurlarının karıştığını muhtasar bir şekilde gözden geçirmiş ve pekçok etno-kültürel bağlar tespit etmiştir.

Tomsk ve Omsk üniversitelerinin 1960-1970 yılları arasında yaptığı saha çalışmaları sonucunda, Sibirya Tatarlarının maddi kültür unsurlarının kuzey bölgesindeki bazı halkların kültür unsurlarıyla bir yakınlığı olduğu ortaya konmuş; ayrıca Sibirya'nın Türk dilli halklarıyla (Altaylılar, Şorlar, Tuvalılar, Yakutlar, kısmen Hakaslar, Tofalar ve Çulım Türkleri) Orta Asya halkları (bilhassa Kırgızlar, Kazaklar ve Özbekler) ve Batı Türkleri (Kazan Tatar-

88 Tokarev, *Etnografiya narodov SSSR*; Baskakov, *Etnolingvistiçeskaya klassifikatsiya..*

89 Pritkova N. F. *Tipı verxney odejdi narodov Sibiri*//KCİS, 1952, vıp. 15, s. 19-22; *Verxnaya odejda*//İstoriko-etnografiçeskiy atlas Sibiri, s. 227-328.

90 İvanov S. V. *Ornament*//İstoriko-etnografiçeskiy atlas Sibiri, 1961, s. 369-434.

ları, Mişerler ve Başkurtlar) arasındaki çok güçlü etno-kültürel bağlar olduğu tespit edilmiş ve neşredilmişti.⁹¹

Araştırmacıların yoğun ilgileri, Sibirya Tatarlarıyla Çulım Türklerinin etno-lengüistik gruplarını taksim etmeye odaklanmıştı. Sibirya Türklerinin bilhassa Tatar terimi yakıştırılan bazı etnik grupları, etnograf ve dilbilimciler tarafından fiilen bünyelerine dahil oldukları diğer halklara (Altaylılar, Şorlar, Hakaslar) intisap ettirilmişti. S. K. Patkanov'un Türk dilli halklarla ilgili şemasını⁹² inceleyen A. N. Samoyloviç "Yazarın Tom-Çulım Tatarlarını aynı dili konuşan gruplar olarak değil de, aynı coğrafyayı paylaşan bir bütünlük gibi takdim eden görüşü tekrar gözden geçirilmelidir" diye yazmıştı.⁹³ A. P. Dulzon ise, kaleme aldığı bir dizi makalede, Çulım Türklerinin Sibirya Tatarlarına mensup olarak gösterilemeyeceğini belirtmişti. Günümüz dil tasnif kurallarına göre Sibirya Tatarlarının dili Türkçenin Batı Hun koluna ait Kıpçakçanın Kıpçakça-Bulgarca alt grubuna, Çulım Türklerinin dili ise Doğu Hun kolunun Uygur grubuna aittir.⁹⁴ Çulım Türklerinin Sibirya Tatarlarından farklı olduğuna etnografik malzemeler de işaret etmektedir.

Günümüzde Sibirya Tatarları bünyesine Tatar etnik adıyla zikredilen Türk grupları da girmektedir. "Narodı Sibiri" (Sibirya Halkları) adlı eserde Sibirya Tatarlarının büyük etnografik grupları olarak Tümen, Tobol, Zabolotye, Tara, Baraba ve Tom Tatarları gösterilmiştir.⁹⁵ Baskakov'un "Türk Dilleri"⁹⁶ adlı eserinde Sibirya Tatar grupları olarak Tura, Tümen, İşim, Yalutor, İrtış,

91 Bogomolov, Tomilov, *K probleme etnogeneza i etnokul'turnıx svyazey sibirskix tatar* (Po materialam ornamentov tomskix i barabinskix tatar) // Problemi etnogeneza narodov Sibiri ve Dal'nego Vostoka, Novosibirsk, s. 129-131; ve benim bazı çalışmalarım.

92 Patkanov S. K. *Spisok norodnestey Sibiri*, s. 5-6,

93 Samoyloviç A. N. *Prilojeniye k spisku sibirskix turok*, s. 11-13.

94 *Yazıki narodov SSSR*, t. II, 1966, s. 15.

95 *Narodı Sibiri*, s. 473.

96 Baskakov, *Tyurkskiye yazıki*, s. 234.

Tobol, Tara, Çat, Arın, Baraba, Tom Tatarları ve Sibiryalı Buharlılar gösterilmiştir.

Günümüzde dilbilimciler arasında Sibirya Tatarlarının dilinin hangi lehçe ailesine mensup olduğu konusunda bir görüş birliği mevcut değil. 1930'lu yılların ikinci yarımında Tatar dili üç ana lehçeye taksim edilmişti: Temelini Mişer ağzının oluşturduğu batı lehçesi; temelini Kazan Tatarları ağzının oluşturduğu orta lehçe ve tüm Sibirya Tatarların ağızlarından oluşan doğu lehçesi. L. Z. Zalyaletdinov, Sibirya Tatarlarının Tatarcasının XIX. Yüzyılın ikinci yarısına yani bu lehçenin umumi Tatar dili olarak kabul edildiği döneme kadar aynı dil olduğunu belirtmektedir.⁹⁷ Özellikleri daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan ve istisnai ölçüde bölgesel bir karakter içeren üç Tatar lehçesinin etnik bazda güya tek dil olduğu görüşü, lehçelerle ilgili daha sonraki yıllarda yapılan bazı çalışmalara da yansımıştır.⁹⁸

G. H. Ahatov, Sibirya Tatarlarının dilini iki lehçeye ayırır: Tümen, Yalutor, Tobol ve Tara Tatarlarının konuştuğu Batı Sibirya Tatar lehçesi ve Baraba, Tomsk ve diğer Tatar gruplarının kullandığı Doğu Sibirya Tatar lehçesi.⁹⁹

Son yıllarda D. G. Tumaşyeva'nın yaptığı çalışmalar Tatar dilinin "doğu lehçesi"nin bir bütünlük arzetmediğini ortaya koymaktadır. Yazar, Sibirya Tatarlarının dilini üç ana lehçeye ayırmakta; en yaygın lehçe saydığı Baraba ve Tomsk lehçesini Euşa-Çat ağzı şeklinde ikiye, Kalmak, Tobol-İrtiş lehçesini ise Tümen, Tobol, Zabolotye, Tevriz ve Tara ağzı olarak beşe taksimlemektedir.¹⁰⁰ Tumaşyeva, bu dil taksimine paralel olarak da Sibirya Tatarlarını Tobol-İrtiş Tatarları (Tümen, Tobol, Zabolotye, Tevriz ve Tara

97 Zalyaletdinov L. Z. Oporniy dialekt v obrazovanii tatarskogo yazıka//*Vopr. Dialektologii tyurkskix yazıkov*, s. 39.

98 Baskakov, Etnolingvistiçeskaya klassifikatsiya dialektıx sistem sovremennıx tyurkskix yazıkov//*Tr. VII Mejdunarodnogo...*, T. 5, s. 682-688; *Yazıki narodov SSSR*, t. 2, s. 152 vd.

99 Axatov, *Dialekt zapadnosibirskix tatar*, s. 26.

100 Tumaşyeva, *Yazık sibirskix Tatar*, s. 68.

mahalli grupları dahil) ve Baraba ve Tomsk Tatarları olmak üzere bölgesel etnik gruplara ayırmaktadır.¹⁰¹ Yine aynı yazar, Sibirya Tatar lehçelerinin oluşum ve gelişim sürecinin karmaşık ve uzun süreli olduğunu, bununla birlikte İtil-Ural Tatar lehçelerinin gelişimiyle bağlantısı bulunmayan müstakil bir seyir takip ettiğini belirtmektedir.¹⁰² Sibirya Tatarları yalnızca daha sonraki bir aşamada Tatar millî diliyle bütünleşmişlerdir.¹⁰³

A. P. Dulzon, Tobol, Tümen, İşim, Tara Tatarları ve Turalılardan oluşan Batı Sibirya Tatarlarını ayırmaktadır.¹⁰⁴ Aynı yazar, Ahatov ve Tumaşyeva'nın araştırmalarına istinaden "İlk başlarda İrtiş Tatarlarının ağız olan lehçenin 'Tatarlaşma' süreci tamamlanmıştı" derken Tatar şivesine işaret etmekteydi. Ona göre Baraba Tatarları İrtiş şivesinden farklı, ama Çulım Türk lehçesine yakın özel bir lehçe kullanmaktadırlar. Her ne kadar Baraba lehçesi dahi yoğun bir Tatarlaştırmaya maruz kalmışsa da, Dulzon'a göre bu süreç söz konusu lehçenin bir Tatar ağızına dönüşmesini görmek için çok uzamayacaktır. Baraba Tatarlarının daha doğusunda Çulım ve Aşağı Tom Türkleri yer almaktadır. Dulzon, bunları Eüştarlar, Çatlar ve Kalmaklar şeklinde alt gruplara ayırmaktadır. Çulım Türklerinin, Buharalıların, İtil Tatarlarının ve Sibirya Kazaklarının bu şekilde etnik bir tasnife tâbi tutulması, bilimsel literatürde çok uzak bir geçmişe sahip değildir.

Bilim adamlarının bir diğer görüşü, Batı Sibirya'nın orta kesiminde yaşayan Türklerin Sibirya Tatarları bünyesine dahil oluşları meselesiyle alâkalıdır. Ama bu konuda genel kabul görmüş bir görüş yoktur. *Narodı Sibiri* (Sibirya Halkları) adlı eserde,¹⁰⁵ Batı Sibirya Tatarları gelişmiş halklar arasında gösterilmiştir. G. İ. Yere-min, Batı Sibirya Tatarlarının karmaşık tarihî süreçler sonucunda

101 Tumaşyeva, *Dialekti sibirskix Tatar*, s.13-15.

102 Age., s. 8.

103 Ayne yerde.

104 Dul'zon, *Etnolingvistiçeskaya defferentsiatsiya tyurkov Sibiri//Struktura i istoriya tyurkskix yazıkov*, s. 198-205.

105 *Narodı Sibiri*, s. 16.

halk olarak ortaya çıktıklarını belirtmektedir.¹⁰⁶ Diğer yandan, bu gruplar arasındaki bariz etno-kültürel ve dil farklarının varlığı, bu grupları farklı halklar olarak gösterme eğilimine yol açmıştır. Örneğin L. V. Dmitriyeva,¹⁰⁷ Baraba halkının dili hakkında bir makale yazarken, F.T. Valeyev de Tatarları ve Buharalıları birbiriyle kaynaşmış iki ayrı halk olarak gösteriyordu.¹⁰⁸ S. A. Tokarev ise Ob ve İrtiş'in orta akımları boyunca yaşayan bazı Türk dilli halklardan *Batı Sibirya Tatarları* ortak adıyla bahsetmektedir.¹⁰⁹

G. H. Ahatov, henüz Sibirya Hanlığı döneminde farklı kabileleri tek bir halk olarak birleştirip kaynaştırma eğiliminin mevcudiyetinden söz etmektedir.¹¹⁰ D. G. Tumaşyeva ise 1960 yılında Batı Sibirya halkının fiilen var olduğunu yazmıştı ve bilâhare söylediği sözler daha da sivri görüşlerdi. Tumaşyeva, Sibirya Hanlığı'nı feodal veya yarı feodal bir devlet olarak niteleyen Sovyet tarihçilerinin görüşlerine dayanarak, Türk gruplarının teşekkülü için gerekli şeraitin henüz o dönemde hazırlandığını, ama bir dizi objektif sebepler yüzünden bu sürecin tamamlanamadığını var saymaktadır. Yine onun görüşüne göre Sibirya Tatarlarının halk halini alması süreci, Rusya Devleti bünyesine girdiklerinde de devam etmiş, ama nihai şekline ulaşamamıştır. Tumaşyeva, günümüzde Sibirya Tatar gruplarının ortak etnik bilinç, dil akrabalığı ve kendilerini diğer Türk dilli halklardan ayıran bir dizi lisani özellikler gibi pek çok ortak işaretlere sahip olduklarını ileri sürmektedir.¹¹¹

Batı Sibirya Tatarlarının ayrı bir halk haline gelişi görüşüne K. G. Gimadi de itirazda bulunmaktadır. Gimadi, 1960 yılında şöyle yazmıştı: “Eğer bir bütün olarak Sibirya Tatarlarından söz

106 Yeremin, *Doislamskiye verovaniya “zabolotnix tatar” Zabadnoy Sibiri: (K voprosu ob etnogeneze)*// Vopr. İstorii SSSR., s. 419.

107 Dimitriyeva, *Yazık tatar Zapadnoy Sibiri*, s. 5.

108 Valeyev, *O deyatel'nosti buxarskix...*, // *Obşcestvenniye nauki v Uzbekistane*, 1965, no. 7 s. 16.

109 Tokarev, *Etnografiya narodov SSSR*, s. 444.

110 Axatov, *Dialekti*, s. 24.

111 Tumaşyeva, *Dialekti sibirskix tatar*, s. 15.

edilecekse, bilinmelidir ki onlar, XV-XIX. Yüzyıllarda ekonomik ve kültürel yönden çok zayıf bağlarla birbirine bağlı Türk dilli kabileler halitası idiler”.¹¹² Sibirya Tatar kabileleri ve onların birbirleriyle konsolidasyonun ne şekilde tamamlandığı hakkında sarıh bilgilerin olmaması, Z. Ya. Boyarşinova’yı “Batı Sibirya Tatarları” ifadesinin Baraba, Terenya, İrtış, Tobol ve İşim Tatarları için kullanılmasının son derece muğlak bir konu olduğu görüşüne kapılmaya sevk etmiş, onun bu görüşü bir çok ciltten oluşan “İstoriya Sibiri” (Sibirya Tarihi) adlı esere de yansımıştır.¹¹³

1970’lerde meseleye Sibirya Tatarlarının etnik ortak tipi şeklinde bakmak bize de cazip göründü. Ortak kanaatimiz, Sibirya Tatarlarının bir konsolidasyon süreci geçirmelerine rağmen, onların devrim öncesi ve sonrasındaki Sovyetler döneminde tek bir halk olmadıkları şeklindeydi.¹¹⁴ Yine de 1980 yılında F. T. Valeyev, XIX. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında Batı Sibirya Tatarlarında “Tatar burjuva sınıfının” oluşumunun tamamlandığı sonucuna ulaşmıştır.¹¹⁵ Bu görüş, konuyu tartışmalı bir halde bırakırken, bizi de devrim öncesi dönemdeki Sibirya Tatarlarının etnik sürecini daha derinlemesine incelemeye zorlamaktadır.

İtil-Ural Tatarlarının Sibirya’ya muhaceret süreçleri, Sibirya Tatarlarıyla kaynaşmaları, Kazan Tatarlarının Batı Sibirya’nın orta kesimindeki Türk dilli ahalinin dil ve kültürünü ciddi şekilde etkilemesi (özellikle XIX. Yüzyılın ikinci yarısında), bazı araştırmacılar tarafından Sibirya Tatarlarının Tatar milletiyle konsolidasyon süreci olarak değerlendirilmektedir. Örneğin Tumaşyeva, bu süreçlerin “nihai olarak ancak Büyük Ekim Devrimi’nden sonra ta-

112 Gimadi, *Vstupleniye na soveşçanim ob dialektologii tyurkskix yazıkov*, s. 122

113 *İstoriya Sibiri*, I/363.

114 Tomilov, *Sovromenniye etniçeskiye protsessı v yujnoy i sredney polose Zabadnoy Sibiri*//CE. 1978 1. No. 4, s. 39, 89.

115 Valeyev, *Zapadnosibirskiye tatari vo vtoroy polovine XIX- načale XX v.*, s. 44.

mamlandığını” düşünmektedir.¹¹⁶ Gimadi de İtil-Ural Tatarlarıyla Sibiry Tatarlarını tek bir halk olarak görmektedir.¹¹⁷ Bu arada G. H. Ahatov, Kazan, Samara ve diğer vilayetlerden Tobolsk nahiyesine yerleşen göçmenlerin bu nahiyenin yerli halkıyla hızlı bir şekilde kaynaştıklarını, günümüzde de dil, hayat tarzı ve giysi konusunda onlardan kesinlikle farklı olmadıklarını düşünmektedir.¹¹⁸ Halbuki S. M. İshakova, Sibiry Tatarlarının dilinin son zamanlarda onlar üzerindeki etkisi zayıflayan Tatar edebi dilinden farklı olarak kendine özgü özelliklere sahip bağımsız bir Türkçe olduğu görüşündedir.¹¹⁹

Sovyet etnografya literatüründe genel olarak Sibiry Tatarlarının kültürü ile Kazan Tatarlarının kültürü arasında kökü eskiye dayanan ve Sibiry bölgesindeki kaynaşma ile de güçlenen bir yakınlıktan söz edilir.¹²⁰ Bu arada araştırmacıların Sibiry Tatarlarının etnografyasıyla ilgili topladıkları malzemeler, İtil Tatarlarının kültür ve hayat tarzıyla kıyaslandığında Sibiry Tatarlarına mensup değişik grupların kendilerine özgü bir kültürleri olduğunu ortaya çıkarmıştır. Son yıllarda Sibiry Tatarlarının etnografisiyle ilgili monografik çalışmaların¹²¹ yayınlanması sayesinde artık Sibiry ve İtil Tatarlarının kültürlerinin birbiriyle olan ilişkisi meselesinde bir hükme varmak mümkün.

Sovyet araştırmacılarının bazı kayıtları ve gözlemleri, Sibiry Tatarlarının Ruslarla yakınlaşması ve bu sürecin onların dil, kültür ve hayat tarzlarına yaptığı etkiyle alâkalıdır. İlk yıllarda, Sovyet bilim adamlarının ağırlıklı kesimi, ilk ağızda Tatar-Rus yakınlaşmasını *obrusentse* (Ruslaşmış) terimiyle karşıladılar.¹²² M. A.

116 Tumaşyeva, *Dialekti sibirskix tatar*, s. 49.

117 Gimadi, *Vistupleniye*, s. 120, 123.

118 Axatov, *Vistupleniye*, s. 108.

119 İshakova, *K voprosu o vzaimootnoşenii*, s. 147.

120 Xramova, *Zapadnosibirskiye tatarı*, s. 474; Tokarev, *Etnografiya narodov SSSR*, s. 445.

121 Örneğin Valeev'in ve benim çalışmalarım.

122 Ogorodnikov V.İ. *Oçerk istorii Sibiri do načala XIX stol*, s. 6; Şneyder A. R., Dobrova-Yadrintsieva M. N. *Naceleniye Sibirskogo kraya*, s. 62.

Abdrahmanov ve O. İ. Gordeyeva, Sibiryâ Tatarlarında iki dilliliğin yayılmasını ve bazı yerlerdeki Tatarların bir kısmının doğrudan Rusçaya geçmelerini Rus dilinin etkisinin güçlenmesi olarak ifade ettiler. Bu görüşü başka araştırmacılar da benimsedi.¹²³ Batı Sibiryâ'daki Ruslarla Tatarların yakınlaşmasının tarım, kültür ve hayat tarzı konusunda gelişmesi etnografya çalışmalarına da yansdı. Bu konuda devrim öncesine ait çalışmalardakinden daha doğru olarak Sibiryâ Tatarlarının kültüründe birçok milli çizginin korunduğuna dair bir hayli kayıt mevcuttur. Kısacası, Sibiryâ Tatarlarının kültür ve hayat tarzındaki Rus görenek ve unsurlarının etkisi konusu, tarihin bazı dönemleri için fazla incelenmemiş halde durmaktadır.

Sovyetler döneminde Batı Sibiryâ Tatarlarının tarih, dil ve etnografyalarının incelenmesi konusunda önemli adımlar atıldığını; her ne kadar bilim adamları bu noktada bir görüş birliğine varamamışlarsa da, grupların lengüistik ve etnik işaretlere göre tasnifi sahasında bir takım sonuçlar alındığını kaydetmek gerekir. Geçmişte olan ve günümüzde dahi geçerliliğini muhafaza eden lengüistik ve etno-kültürel süreçlerle ilgili bir dizi entere-san gözlemler yapılmış ve hükümler çıkarılmıştır. Bu arada Sibiryâ Tatarları arasındaki etnik süreçlerle bağlantılı bazı konuların hiç işlenmediği de anlaşılmıştır. Sibiryâ ve Kazan Tatarlarının kültür ve hayat tarzları arasındaki yakınlığı ve Sibiryâ Tatarlarının bazı özellikleri aynı bölgeyi paylaştıkları Rus ahaliden aldıkları kanaatini abartma eğilimi, sanırım devrim öncesi literatüründen kaynaklanmıştır.¹²⁴ Üstelik de Sovyetler döneminde Sibiryâ Tatarlarının etno-kültürel özelliklerinin kendilerine özgü olduğunu aydınlatma konusunda bazı çalışmalar yapılmasına rağmen bu eğilim kendini göstermiştir. Galip ihtimalle bunun sebebi, bugüne kadar Sibiryâ Tatarlarının etnografik yönden yeterli ölçüde incelenmemiş olmasıdır. Keza Çulım Türklerinin, Kazakların ve İtil-Ural Tatarlarından Batı Sibiryâ ovalarına göç edenlerin etno-

123 Örneğin L. V. Dmitriyeva ve D. G. Tumaşyeva.

124 *Oçerki obşçey etnografii*, s. 324.

kültürel süreçlerinin gelişimiyle ilgili meseleler de doğru dürüst incelenmiş değil.

XVI. Yüzyıl sonlarından XX. Yüzyılın 20'li yıllarına kadar olan dönemde, Batı Sibiryada ovalarındaki Türk dilli ahalinin etnik tarihiyle ilgili meseleler, elinizdeki kitabın ana temasını oluşturmaktadır. İncelenen dönem uzun bir süre olmasına rağmen, söz konusu ahalinin etnik gelişim özelliklerinin daha dar bir zaman diliminde araştırılması, Sibiryada'nın asli sakinleri olan Tatarların bünyesinde önemli ölçüde İtil Tatarlarının varlığı, onların XVIII-XIX. Yüzyılda Sibiryada'daki güçlü etkileri, yerli Türk kabilelerinde ortak etnik unsurların bulunmadığı, bunlar arasında bağlar olmadığı yahut ilişkilerin çok az olduğu veya değişik zamanlarda Türk dilli ahalinin nüfusunun artmadığı gibi bir dizi bilimsel hata ve abartılara yol açmıştır...

Araştırmaların kronolojik başlangıcı olarak XVI. Yüzyıl alınmıştı. Çünkü bu dönemde ve burada sabık Türk etnik oluşumları bünyesindeki değişik küçük grupların etkileşiminin bariz bir şekilde gelişmesi sonucunda Sibiryada Hanlığı oluşmuş, etno-genetik konsolidasyon süreçlerinin rolü ön plana çıkmış, Rusların Sibiryada'ya gelişleriyle birlikte müstahsil güç hızlı bir şekilde artmaya başlamış, klasik feodal toplum ilişkileri gelişmiş; tarım, ticaret ve sosyal ilişkiler artmıştır vs.. Türk ahalinin etnik süreçleriyle ilgili çalışma daha önce yapıldığı ve bilâhare monografi¹²⁵ halinde yayınlandığı için, bu eserde söz konusu etnik süreçlerle ilgili araştırma malzemelerine yer verilmemiştir. Bununla birlikte, söz konusu dönemle ilgili bazı meselelerin kronolojik tetkik çerçevesi daha geniş tutulmuştur. Etnik tarih araştırmalarının tamamlanması sayesinde, yalnızca değişik Türk gruplarının etnik gelişim süreçlerinin seyri ortaya çıkarılmamış, aynı zamanda bu gelişim seyrinin Sovyetler dönemindeki sonuçları da gözden geçirilmiştir.

125 Tomilov, *Sovremennıye etničeskiye protsessy sredi sibirskix tatar*, Tomsk, 1978.

Biz, hedeflenen amaca ulaşmak için çözüme kavuşturulması gereken şu konular üzerinde durduk:

1. Grupları etnik yönden ve etnografik açıdan irdeleyerek söz konusu ahalinin etnik ayrışmaları;

2. Yerli Türk ahalinin kökenleri ve değişik gruplar oluşturmalarının imkan dahilinde araştırılması için a) Araştırdığımız döneme kadar bu grupların bünyesine dahil olan etnik unsurların tespiti; b) XVI. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında söz konusu bölgedeki etnik oluşumların bünyesine hangi grupların dahil olduğunun açığa kavuşturulması;

3. Batı Sibirya ovalarındaki Türk dilli ahalinin yerleşimi ve demografik yapıların değişiminin takibiyle, a) Rusların Sibirya'ya muhacereti sırasında bu ahalinin yerleşim birimleri ve bunlar arasındaki irtibat yoğunluğunun tespiti; b) XVI. Yüzyıl sonundan XX. Yüzyılın 20'li yıllarına kadar Türk gruplarının yerleşim durumundaki değişikliklerin ve göçlerin tespiti; c) Sibirya'nın Rus devleti bünyesine ilhaki sırasında değişik grupların nüfuslarının tespiti; d) XVII. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl başlarında Türk dilli ahalinin nüfuslarıyla ilgili verilerin genel tetkiki; e) Şu veya bu grubun hayat tarzı ve etnik gelişimin tespiti;

4. Değişik dönemlerde değişik Türk dilli ahalinin tek genli etnik süreçlerinin vuzuha kavuşturulması amacıyla a) Onların sosyal ilişki sisteminin en önemli etnik oluşum faktörü olarak ele alınması; b) Daha geniş etnik gruplar bünyesinde küçük grupların kaynaşması sonucunda ortaya çıkan ticaret ve istihsal ilişkilerinin gelişim derecelerinin tetkiki; c) Etnik hafızanın oluşumu, etno-kültürel ve etno-lengüistik süreçlerin gözden geçirilmesi;

5. İncelenen bölgedeki etnik temasların etnik süreçlerin gelişimindeki rolünün tespiti amacıyla a) Ekonomik, sosyal (evlilikler dahil) ve kültürel hayat tarzları arasındaki bağların takibi, değişik Türk gruplarını hem kendi aralarında hem yerli Sibirya halkıyla ve hem de Ruslarla olan ilişkilerinin gözlemlenmesi; b) Hayatın farklı alanlarındaki etkileşim süreçlerinin ortaya çıkarılması;

6. Batı Sibirya ovalarındaki Türk dilli ahalinin etnik durumlarındaki değişmelerin takibi için, a) Sibirya Tatarlarının, Kazakların, Çulımlıların, Buharalıların ve diğerlerinin etnik birliğinin özellik ve taksonomik seviyesinin belirlenmesi; b) Söz konusu bölgedeki değişik Türk gruplarının birbirlerine yakınlaşma ve etkileme süreçlerinin rolünün ortaya çıkarılması.

Kısacası, elinizdeki eserde bölgenin etnik planında karmaşıklık arz eden Türk dilli ahali arasındaki etno-genetik ve etno-tarihsel süreçlerin oldukça önemli hususiyetlerinin gün ışığına kavuşturulması amaçlanmıştır. Sovyet etnografları "... etnik konsolidasyonun şerait ve oranlarını daha net bir şekilde belirlemek için bazı etnik topluluk üyeleri arasındaki sosyal bağların niceliği konusunda mümkün olduğunda daha çok fiili verilere sahip olmak gerektiğinin"¹²⁶ altını çizmektedirler ki, Batı Sibirya ovalarının güneyindeki Türk dilli etnik grupların tarihi gelişim sürecindeki farklı boyutların yapıları, etno-lengüistik, etno-kültürel ve etno-sosyal süreçlerinin gelişim mekanizması, ekonomi, aile yapıları ve diğer ilişkilerin dereceleri ve etnik hafızanın seviyesi meselesi de bu şekilde aydınlığa kavuşturulabilir.

126 Laşuk L. P. *Vvedeniye v istoričeskuyu sotsiologiyu: Konkretniye problemi istoričeskoy sotsiologii*, M. 1777, vıp. 2, s. 64.

BİRİNCİ BÖLÜM

BATI SİBİRYA OVALARINDAKİ TÜRK DİLLİ AHALİNİN ETNİK YAPISI VE BU YAPININ OLUŞUM MESELELERİ

İncelenen bölgedeki ahalinin etnik yapısı, XVI-XVIII. Yüzyılda karmaşıktı ve XIX. Yüzyıl ile XX. Yüzyıl başlarında daha da karmaşık hale gelmiştir. Sibiryա Tatarlarının değişik gruplarının büyük çoğunluğunu Çulım Türkleri, Sibiryalı Buharalılar, Orta Asya'dan muhaceret eden diğer halklar, İtil Tatarları ve Kazaklar oluşturur ki, bu bölümde genel olarak onlar üzerinde durulacaktır. Diğer yandan, burada değişik zamanlarda daha önce Başkurtlar, Yenisey Kırgızları, Nogaylar, Teleütler, Çuvaşlar, keza Cungarlar, Kalmıklar, Mansalar (Vogullar), Hantlar, Selkuplar (Samoyedler) ve başka halklar da yaşamışlardı. Onlar hakkında da diğer bölümlerde bazı bilgiler verilecektir.

1. Batı Sibiryа ovalarındaki yerli Türk ahali

Burada, bölgenin genellikle *Sibiryа Tatarları* adıyla gösterilen Türk dilli gruplarının etnik yapısıyla ilgili araştırma sonuçları üzerinde hükümler yürütülecektir. Çulım Türkleri de yerli Türk ahalinin bünyesinde yer alırlar, ama kendilerine özgü bir halk oldukları için onları ayrı bir şekilde inceleyeceğiz.

Tobol-İrtiş nehirleri arasında, İrtiş'in orta akımlarında, Baraba çukurunda, Ob nehri civarındaki Tomsk'da yaşayan Türk dilli

yerli halkın XVI. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın birinci çeyreği arasındaki etnik yapısı ve etnik farklılaşmaları, özel bir monografyada ele alınmıştı.¹²⁷ Dolayısıyla burada sözü edilen Türk gruplarının etnik yapılarının özellikleri, yeni malzemelerle desteklenen bazı haller haricinde, kısaca ele alınacaktır.

Tümen-Tura Tatarları

Tümen-Tura Tatarlarının adı, Sibirya Tatarlarının çok daha erken bir dönemde, XIV. Yüzyılda kurdukları Tümen Hanlığı ile ilişkilendirilir. Sibirya Hanlığı bünyesinde de nispeten münferiden yer alan Tümen-Tura Tatarları, daha sonraları Tobol-İrtiş Tatarları arasına karışmışlardır. Sibirya Tatarlarının Tobol-İrtiş ağız ve bazı etno-kültürel özellikler, günümüzde bu grup için de geçerlidir.

XVI-XVII. Yüzyıllarda Tümen Tatarları, biri Tura'nın aşağı akımlarında, onun Nitsa kolu boyunca, Tobol'da, kısmen Pışma ve İset havzalarında yaşayan Tümen Tatarları, diğeri Tura nehri-nin orta ve yukarı akımlarıyla onun kolları boyunca saçılan Tura Tatarları olmak üzere iki gruba ayrıldılar.¹²⁸ Bilimsel literatürde Tura Tatarları genellikle XVI. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Tobol-İrtiş Tatarlarından farklı, özel bir etnik grup¹²⁹ veya Tobol-İrtiş ailesi bünyesine dahil olan, fakat Tümen Tatarlarından sayılmayan bir grup¹³⁰ olarak kabul edilir. Ama doğrusu, Tura Tatarlarının Tümen daha doğrusu Tümen-Tura grubu bünyesine dahil edilmesidir.

Tura bölgesi topraklarında IX-XIII. Yüzyıllarda ilk Türklerin de aralarına karışmaya başladıkları Mansalar (veya proto-Mansalar) yaşıyorlardı.¹³¹ XVI ve XVII. Yüzyılda Tura Tatarlarının önemli

127 Tomilov, *Tyurkoyaziçnoye naseleniye Zapadno-Sibirskoy ravnini..*

128 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy sostav narodov Sibiri v XVII v*, s. 34, 36.

129 Ogorodnikov V.İ. *Oçerk istorii Sibiri do načala XIX stol.*, s. 219.

130 Avdeyev i Strukova, *Tobol'skiye i tyumenskiye tatarı*, s. 68; Tumaşyeva, *Dialekti*, s. 22.

131 Viktorova V.D. *Pamyatniki lesnogo Zarul'ya v X-XIII vv. n.e.// UZ PGU*, no. 191, sb 219; Mogil'nikov, *Naseleniye yujnoy çasti lesnoy polosı Zapad-*

bir kısmı muhtemelen bu Mansa unsurlarının büyük bir kısmını bünyelerine almışlardı ki, bu da onları Türk etnik unsurları genel olarak birbiriyle uyuşan Tümen-Tura Tatarlarının bünyesinde özel bir grup olarak kabul etmemizi mümkün kılmaktadır.

G.F. Miller, XVII. Yüzyıl başlarında Yapançina, Kökuzova, İndriçyeva, Baygarina, Kurtumova, Sankina, Nagayeva ve Yenbaykova yurtlarında Ostyakların yaşamış olduklarını var saymaktadır.¹³² S. V. Bahruşin, Tura kazasının yerli halkının Vogul (Mansa) kabilesinin bakiyesi olduğunu düşünmüştü.¹³³ B. O. Dolgih ise bu halkın ana çekirdeğini oluşturan kısmını “Tatar etkisine maruz kalan Vogullar” olarak adlandırmakta ve bu noktadan hareketle aralarındaki Türk dilli grupları nazar-ı itibare almadan tüm yerli sakinleri Vogul saymaktadır.¹³⁴

Bize göre, sözü edilen kazadaki etnik durum biraz farklıydı. Buranın yerli halkının bir kolunu gerçekten Mansalar oluşturmuyorlardı. Dahası, XVII. Yüzyıla ait bütün belgeler, sözü edilen kazaya Tatarların muhaceret yoluyla geldiklerini ve büyük bir yanlışlık yapılarak onlara Vogul ve Ostyak denildiğini göstermektedir. B. O. Dolgih ve Yu. B. Simçenko¹³⁵ da bundan bahsetmişlerdir. XVII. Yüzyıl seyyahları ittifakla Tura nehri boyunca Tatarların yaşadıklarından bahsetmekte,¹³⁶ Miller ise Tura kazası Tatarlarından söz etmektedir.¹³⁷ Miller’in, karşılaştığı Prens Yepança, kardeşi Tuvonga Kuvandikov ve elli arkadaşını Ostyak olarak tanımlamasını ise başka bir moment kabul etmek gerekir. Saha çalışmalarımız sırasında Kazakların Sibiryâ Tatarlarına çoğu kez “Uştyak”, “İştyak” ve “İşteşek” dedikleri konusunda malzeme toplamıştık. (Bu vakıa

noy Sibiri., s. 12.

132 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/386-387, 393.

133 Baxruşin, *Yeniseyskiye kirgizı v XVII v//Nauçniye trudi*, t. 3, ç. 3, s. 147.

134 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy sostav narodov Sibiri v XVII v*, s. 34-40.

135 Simçenko, *Tamgi narodov Sibiri XVII veka*, s. 52.

136 Alekseyev M. P. *Sibir’ v izvestniyax zapadno-yevropeiskix puteşestvennikov i pisateley*, s. 257, 328 vd.

137 Miller, *age.*, s. 194, 384, 408.

bilimsel literatüre geçmiştir.)¹³⁸ Baraba Tatarları bünyesinde hâlâ bir “iştek” obasından söz ederler¹³⁹ ve Tobol Tatarlarına mensup bir kabilenin adı da “İştektek”tir.¹⁴⁰ Bu durumda Tatarların meşhur bir Rus tarafından belgede Ostyak (İştıyak) olarak tanımlanması göz ardı edilemez. Kayıtlarda Prens Yepança’nın Tatar olduğu ve “kendisine itaat eden Tatar ve Vogulların kalabalık bir grup oluşturdukları” belirtilmektedir.

A. Meyerberg’in Tura nehri boyundaki doğuştan Tatar sakinlerin “özel bir lehçe konuştukları” şeklinde verdiği bilginin 1660’lara ait olması dikkat çekicidir.¹⁴¹ Tura Tatarlarında Tatar lehçesinin varlığı ve bunun XVII. Yüzyıl sonlarında dahi muhafaza edildiği konusunda Miller’in arşiv kayıtlarında bazı bilgiler mevcuttur.¹⁴² 1742’de Tura kazasına bağlı nahiyelerin sayımı sırasında Tatar nahiyelerinin Tatarca konuşuyor olmalarıyla diğerlerinden ayrıldıkları doğrudan belirtilmişti.¹⁴³ İ. G. Georgi, Turalıların dilinin Tatarca olduğunu ve Rusça ve Vogulca kelimelerin karıştığı bir lehçe oluşturduğunu yazmıştır.¹⁴⁴ Bu da bize Türk ahaliyi yalnızca Ugorlardan ayırma imkanı sağlamamakta, aynı zamanda Tümen Tatarlarının bünyesindeki Turalıları da ayırmamıza izin vermektedir.

Genel olarak, B. O. Dolgih’in Tura kazasının asli sakinlerinin etnik yapısını sadece tek dilli Tura Vogullarının oluşturduğunu tespit konusundaki girişimini başarısız kabul etmek gerekir. Belgelerden ve XVII. Yüzyıl seyyahlarının bıraktıkları bilgilerden, burada

138 Prokofyeva Y.D., Hanti i mansi//*Narodı Sibiri*, s. 570. V.N. Çernetsov ve N. F. Pritkova’nın iştirakiyle.

139 Tomilov, O gruppax rodsvennıx semey barabinskix tatar//*Materialı pervoy naučno-metodiçeskoj konferentsii Omskogo gosudartsvennogo universiteta*, s. 31-32.

140 Tumaşyeva, *Dialekti*, s. 21.

141 Alekseyev M. P. *Sibir’ v izvestiyax*, s. 311.

142 Tumaşyeva, *Dialekti*, s. 22.

143 TSGADA, f. 199, op. 2, d. 481, ç. 3, l. 65.

144 Georgi, *Opisaniye vsej obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 25.

daha önce Tatarların ve Mansaların yaşadıkları açıkça anlaşılmaktadır. XVIII. Yüzyıla ait belgelerde onlardan *Yasak*¹⁴⁵ *Tatarları* ve *Yasak Vogulları* adıyla bahsedilmekte, Tatarların yaşadıkları birimler “yurt”, Mansalarınki “paul” terimiyle gösterilmektedir.¹⁴⁶ Tura Tatarları kendilerini bariz bir şekilde Mansalardan ayrı tutuyorlardı. Örneğin 1624 yılına ait bir dilekçede Tatar İşmetko Tenkukov, kardeşi öldükten sonra Tatar asıllı hanımı Boymametko’nun ikinci kez yukarı Tura’daki Yasak Vogullarından Kulekay’la evlendiğini açıklamıştır.¹⁴⁷

1782 kayıtlarına göre Tura Tatarları arasında endogam evlilik oranı %68,3 yani 76 evlilikten 52’si olarak gösterilmektedir.

Tümen Tatarları, yaşadıkları güney kesiminde XVI-XVII. Yüzyıllarda yoğun şekilde Pışma ve İset nahiyeleri ve muhtemelen Tümen bölgesindeki komşu Tersek nahiyesindeki Başkurtlarla (veya Başkurtların bünyesine karışanlarla) temas halindeydiler. Bu iki Türk topluluğunun kaynaşması sonucunda literatürde genellikle Tümen Tatarlarıyla birlikte anılan mahalli Yalutor Tatarları adı altında özel bir Tümen Tatar grubu oluşmuştur.¹⁴⁸ Bu grubun herhalde kendi lehçesi vardı ki, henüz 1950’li yıllarda Yalutor ağzından söz edilmektedir.¹⁴⁹ Tomsk ve Omsk üniversitelerinin 1970’lerde yaptığı saha çalışmaları, onların kendilerine özgü (muhtemelen çok eski) oyma kütük kayıkları, kızakları, bazı yemekleri, özel folklor süjeleri ve süslemeleri olduğunu ortaya çıkarmıştır.¹⁵⁰

Yine bu çalışmalarda elde edilen verilere göre Tümen Tatarlarında endogam evlilik oranı %70’dir.

145 Yani vergiye tâbi anlamında.

146 GATOT, f. 154, op. 8, d. 38, l. 1-21.

147 RİB, t. II, s. 429-430.

148 İnfant’yev P. P. *Etnoformiçeskiye rasskazı iz jizni tatar, kirgizov, kalmıkov, başkir, vogulov i samoyedov*, s. 54.

149 *Narodı Sibiri*, s. 473-474.

150 MEE TGU, 1971, t. 5; MZSEE OmGU, 1977, t. 1-17.

Avazbakeyev ve Kuluk yurtlarının ilk sakinleri muhtemelen Tobol Tatarlarından oluşuyordu ve bunlar yavaş yavaş yerli Tatarlarla kaynaşmışlar, böylece Yalutor Tatarları bünyesinde yeni bir unsur (Tobol Tatarları) ortaya çıkmıştır. Yalutor kazasının XVIII. Yüzyılın ikinci yarımında kuruluşu sırasında Tobolsk ve Tümen kazalarından Yasak Tatarları buraya gelmişlerdir.¹⁵¹ XVII. Yüzyılda Tümen Tatarlarının ana kısmını Tümen bölgesindeki Kaşkara, Şıkça, İska, Kınır ve İlen nahiyeleriyle Tobol bölgesindeki Lobutan ve Kalıman nahiyeleri ve keza askerî hizmete alınan Tümen Tatarları oluşturunuyordu.

Tümen Tatarlarının etnik yapısının karmaşıklığı herhalükârda çok eskilere dayanır. XVII-XVIII. Yüzyıldan itibaren onların toprakları Kıpçakların saçılma alanı içindeydi.¹⁵² Tümen ahalisinin bünyesine Orta Asya'dan göç ederek gelenlerin karıştıkları bilinmektedir. Sanırım Tura nehri boyunda daha önce Türk Tagçilerin (Tahçi) yaşadıkları bölgenin adı da bu göçle bağlantılıdır.¹⁵³ B. H. Karmışyeva, Tagçi (Tahçi)leri erken Özbek kabileleri arasında göstermektedir.¹⁵⁴ Yine Tura boyundaki Tatar nahiyesi Şıkça adının Orta Asyalı "Hoca"ların¹⁵⁵ bir kolu olan Şıhların¹⁵⁶ adından gelebileceği görüşü de dikkat çekicidir.¹⁵⁷

Kınır nahiyesi Tatarlarıyla birlikte B. O. Dolgih'in¹⁵⁸ tahminine göre tıpkı Tümen bölgesindeki Tersek nahiyesi sakinleri gibi Başkurt asıllı olan Baçkir (Başkir) nahiyesi sakinleri yaşıyorlardı.

151 TSGİA, 1. 1264, op. 1, d. 3, l. 372.

152 Şaniyazov, *K etniçeskoy istorii uzbekskogo naroda*, s. 45.

153 Bahruşin, *Yeniseyski Kirgizi v VII v*, s. 142; *İstoriya Sibiri*, t. 2, s. 27.

154 Karmışyeva, *Oçerki etniçeskoy istorii yujnix raionov Tadcikistana i Uzbekistana*, s. 83-85, 88, 105.

155 Hoca kabilesi Kazak, Kırgız (Nayman), yine Kırgızların Sarıbağış, Türkmenlerin Yomut, Nohurlı, Çovdur, Salur ve Özbeklerin Kongrat boyları içinde kolları olan geniş bir kabiledir. Ayrıca "Hocalar" şekliyle Türkmenlerin Ersarı ve Sakar boyları içinde de mevcuttur. (çev.)

156 Şıkça, şıhoğlu anlamındadır.

157 Age., s. 118, 148.

158 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 42, 47.

Bir yandan Tümen Tatarları, diğer yandan Başkurtlar, Tersekler ve Sıryan (Zıryan)lar arasındaki temas ve evlilikler o kadar fazlaydı ki, XVII. Yüzyılda bu üç grup Tümen Tatarlarının bünyesinden hiç ayrılmamışlardır.¹⁵⁹ XVIII. Yüzyılda daha önce Kınırsk nahiyesinden olan Çaplın, Ahmanovo ve Salair yurtları varlığını korumaktaydı.¹⁶⁰ Ayrıca yerli zâdegân sınıfı da daima güney Nogay göçmenleri hesabına dolduruluyordu.¹⁶¹

Bazı veriler Tümen Tatarlarının bünyesine erken dönemdeki oluşumları sırasında Ugor asıllı ahalinin katılmış olabileğine işaret etmektedir.¹⁶² Sokolova, Tatar kasabası Çimgi-Tura¹⁶³ adıyla İrtış Hanıtlarının nahiyesi Çınga ve yurtları Çıngi(nks) ve Çıngali(nsk) adları arasındaki oldukça enteresan paralelliğe dikkat çekmektedir. Bundan başka Yu. B. Simçenko, Tura'nın aşağı akımında yaşayan Tatarlarda Vogul tamgaları tespit ettiğini belirtmekte ve yerli Tatarların atalarıyla Ural Ugorları arasındaki ilişkinin altını çizmektedir.¹⁶⁴

1780 yılında Tümen Tatarlarının en geniş iki ailesi de yerli ailelerdi. Dışa kapalı mahalli evlilik derecesinin yüksek olması, Tatarlarla birlikte yaşayan Buharalılar için de geçerlidir. Genel olarak, 1782'de Tümen Tatarları ve Buharılarda 1638 aileden iç evlilikler de dahil olmak üzere endogam evlilik sayısı 1504 yani %91,8, 1795'de ise 1297 ailede 1212 yani %93,4'dür.

Henüz Sibiryâ Hanlığı zamanında Tümen ve Tobol Tatarları batı yönünde uzun bir göç gerçekleştirmiş ve yoğun olarak Ural civarına saçılmışlardı. Dolayısıyla Ural'ın bir kısmını içine alan ve batıdan doğuya doğru uzanan Yukarı Tura kazasındaki Tatarların kim oldukları sorusu sorulabilir. Bu kasabadaki Türk dilli ahalinin bir kısmı, XVII. Yüzyılda muhaceret yoluyla gelen İtil

159 Dolgix, age., s. 42, 44-45.

160 GATOT, f. 154, op. 8, d. 27, l. 1143, 1148, 1151.

161 Vil'çko, Gambarov, Roşçevskiy, 375 let Tumeni, s. 5.

162 Sokolova Z. P. K proisxojdeniyu sovremennıx mansi//CE, 1979, n. 6, s. 54.

163 Şimdiki imlası Çimga-Tura'dır. Asıl adı ise Çıngi-tura'dır (çev.)

164 Simçenko, *Tamgi narodov Sibiri XVII veka*, s. 63.

boyu Tatarlarına - ki Utkı (Utkinsk) nahiyesi sakinleri onlardandır, - ve Tersek Başkurtlarına mensup gösterilmektedir. B. O. Dolgih, “Her ne kadar Ufa’nın yukarı akımında yaşayan ahaliye Tatar deniliyorsa da, biz onların tamamının Vogul olduğu kanaatindeyiz” diye yazmıştı.¹⁶⁵

Burada yaşayan ahalinin etnik yapısı muhtemelen daha karmaşıktı. Henüz XIX. Yüzyılın ikinci yarımı ile XX. Yüzyıl başlarında Ufa nehrinin yukarı akımında Yukarı Tura ve Perm eyaletinin Krasnoufımsk (Kızıl Ufa) kazalarında Mansalar, Başkurtlar ve Tatarlar vardı.¹⁶⁶ XIX. Yüzyıl başlarında ise doğrudan “genel olarak bugünkü Sibirya Tatarları Perm eyaletinde Tobol nehri boyunda yaşamaktadırlar” diye yazıyorlardı.¹⁶⁷ Belgelerin ve diğer verilerin analizi, daha erken dönemde ve XVII. Yüzyılda da Ufa’nın yukarı akımlarında Tümen-Tura Tatar gruplarına kıyasla küçük bir grup halinde Mansaların yaşamakta olduğunu ortaya koymaktadır.

1598-1607 yıllarında Yukarı Tura kazasında Sılba ve İren nehri boyunda (Ayatsk nahiyesi Tatarlarına komşu olan) ve 1570’den itibaren Rus kanun kaçaklarının koruması altında yaşayan bir topluluk da vardı.¹⁶⁸ Vakayiname türü belgelerdeki verilere göre burada daha önce yalnızca Mansalar değil, Tümen-Tura Tatarları da yaşamaktaydı.¹⁶⁹ Bu bölge, İtil ve Sibirya Tatarları ile Başkurtların temas bölgesi idi. Günümüze kadar muhafaza edilen Tümen ve Perm Tatarları ağızları arasındaki benzerlik de muhtemelen bu temasların şahitliğini yapmaktadır.¹⁷⁰

165 Dolgix, *Rodovoy plemennoy*, s. 21-22.

166 Fiels’strup F.A. *Etničeskiy sostav naseleniya Priural’ya*, s. 11-12, 16-17, 24-26, harita).

167 *Neçto o Sibiri*, s. 85-86.

168 Spasskiy G. İ. *Letopis’ Sibirskaya*, s. 7.

169 Al, t. III, s. 195-196; *Sibirskiye letopisi*, s. 12; Miller, *İstoriya Sibiri*, I/15, 96, 228 vs.; Preobrajenskiy A.A. *Oçerki kolonitatsii Zapadnogo Urala v XVII-naçale XVIII vv*, s. 12, 16-17, 23, 30; Şunkov V.İ. *Oçerki po istorii kolonitatsii Sibiri v XVII-naçale XVIII vekov*, s. 62.

170 Bulatov A.B. *Vıstupleniye na soveščanii po dialektologii tyurkskix yazıkov//Voprosı dialektologii tyurkskix yazıkov*, s. 115; Zalyay L. Z. *Vıstuple-*

Netice itibariyle Yukarı Tura Tatarları arasında Tura ve Tümen Tatarları da vardı. Tura ve Yukarı Tura Tatarları kendi aralarında evlilikler yapıyorlardı. Silva ve İren ahalisinin bünyesindeki Sibirya Tatarlarından, 1719 yılına ait yazışmalarda Perm eyaletinde yaşayan bir Tatar'ın ağzından “ .. Kungur ve Sibirya Tatarları bizden asker ve ruus vergisi istemeye başladılar” denilen dilekçede de bahsedilmektedir.¹⁷¹ Yukarı Tura'yı XVI-XVII. Yüzyılda Tobol-İrtiş Tatarlarının saçıldıkları en batı ucu olarak kabul etmek gerekir.

Tobol Tatarları

Tobol-İrtiş Tatarlarının en büyük etnik grubunu Tobol Tatarları oluşturur. Tobol Tatarlarının ortak adının *Tobolık*, *Tabulık* olması bizim için önemlidir.¹⁷² Bu Tatarlar, günümüzde D. G. Tumaşyeva'nın bünyesine Doğu Tobol şivesini de dahil ettiği Sibirya Tatarları Tobol-İrtiş lehçesine ait özel bir Tobol ağzı kullanmaktadırlar.¹⁷³ XVI. Yüzyıl sonlarından itibaren Tobol Tatarlarında etnik yapılarında bazı özelliklere sahip bulunan dört mahalli oluşum tespit edilmiştir: Aremzân-Nadtsi, İsker-Tobolsk, Babasan ve İstek-Tokuz grupları.

Ana nahiyelerin isimlerine istinaden kuzey grubunu biz Aremzân-Nadtsi grubu olarak isimlendiriyoruz. Tatarları bünyesine alan bu nahiyelerde, İrtiş Hantlarının ve muhtemelen Mansaların küçük bir kütlesi de yaşıyordu.¹⁷⁴ XVII. Yüzyılda Tobol'un kuzeyinden Türtas nehrine kadar İrtiş boyunca saçılan Tatar nahiyeleri (İrtiş'in biraz daha aşağısında yaşayan Uvat Tatarları da dahil) bu grubun bünyesindeydi. Yine aynı kuzey istikametinde Bitürtas, Kul-Türtas, Uvat, Karbino-Uk gibi esasen farklı yerleşim

niye// *Voprosı dialektologii tyurkskix yazıkov*, s. 117.

171 TSGİA, f. 1341, op. 1, d. 118, l. 3 ob.

172 Xramova V.V. Zapadnosibirskiye tatarı//*Narodı Sibiri*, s. 473; AİEL, f. K-1, op. 1, no 3, l. 25.

173 Tumaşyeva, *Dialektı sibirskix tatar*, s. 241.

174 Prokofyeva Y.D, *Hantı i mansı*//*Narodı Sibiri*, s. 571. V.N. Çernetsov ve N. F. Prıtkova'nın iştirakiyle.

birimleri oluşturan nahiyeler vardı. İrtiş'in daha ilerisinde, güney yerleşim birimleri aşağı yukarı Tobolsk'a kadar uzanan Nadtsi ve Aremzân nahiyeleri yer alıyordu. O sıralar kuzey grubuna muhtemelen kabile kökenini göstermek için *Nangi* adı (Mansa dilinde nang – melez ağacı demektir¹⁷⁵) verildi. Potapov ve Valeyev, Türtas nahiyesi adının Teleüt seoku Tert-As'la bağlantılı olduğu kanaatinde idirler.¹⁷⁶ XV-XVI. Yüzyılda oluşan bu grup, kapalı endogom topluluk özelliğine sahipti.

Z. P. Sokolova, Miller'in verdiği bilgilere dayanarak, Tatarların İrtiş boyunun en kuzeyinde vaktiyle Tarhan nahiyesinde yaşadıklarını var saymaktadır. Bunlar, XVI. Yüzyılda Tobol'un Tura ağzına yakın yerindeki sahilde Tarhan kasabasından muhaceret eden insanlardı. Yaptığımız tespitlere göre, XVII. Yüzyılda Tobol boyundaki Tarhanskiye yurdunda Tümen ve Tobol (Babasan) Tatarları yaşıyorlardı. Görüldüğü kadarıyla, İrtiş boyuna gelenler, Tobol Tatarlarının Babasan koluna mensuptular ve üstelik kendileri de Tobol Tatarlarından olduklarını söylüyorlardı. Fakat XVII. Yüzyılda İrtiş boyundaki Tarhan (Kolpugöl) nahiyesinde Tatarlar yoktu ve orada yalnızca Hantlar yaşıyorlardı.¹⁷⁷ Babasan Tatarlarının bir kısmı, muhtemelen kuzey nahiyelerindeki Aremzân-Nadtsi Tatarlarının bünyesine karışmışlardı.

XVIII. Yüzyılda Aremzân-Nadtsi alt grubu, dışa kapalı evlilikleri oldukça yüksek oranda korumuşlardı. 1782 tarihlerinde iç evlilik yapan çiftlerin oranı %83,2 idi.

İsker-Tobolsk Tatarlarının merkezi grubunu XVI-XVIII. Yüzyılda Tobolsk ve Tobol-İrtiş boyunda yer alan komşu köylerde, bilhassa Tobolsk'un biraz daha güneyinde yaşayanlar oluşturuyordu. Buradaki ahalinin ağırlıklı kesimi yurtlarda yaşayan ve askerî hizmete alınan Tatarlarla, onların akrabalarından ve dağ ötesinden gelenlerden müteşekkildi. Bunlar yasak (vergi) ödemiyorlardı ve

175 Balandin, A.N. *Samouçitel' mansiyskogo yazıka*, s. 196.

176 Potapov, *Etničeskiy sostav*, s. 103; Valeyev, *Altayskiye etničeskiye elementı*, s. 109.

177 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/245; Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 60.

bir kısmı askerî hizmetlerde görev alırken, bir kısmı Tobolsk'tan başlayan güzergah boyunca posta hizmetleri görüyorlardı.¹⁷⁸ B. O. Dolgih, onların vergiden muaf akrabalarıyla birlikte kesinlikle özel bir etnografik grup oluşturdukları kanaatindedir.¹⁷⁹

XVI. Yüzyılın ikinci yarımında, Sibirya Hanlığı zamanında Küçüm-han ve kabilesi yani esasen Orta Asya'dan gelen Şeybanîler yaşıyorlardı. Küçüm-han, kaynaklara göre, Şeybanîlerin kurduğu Tümen Hanlığı'nın yöneticilerinden İbak İbrahim ve Nogay beyi Ahmet Kirey'in kardeşi Mamuk'un yeğeni Murtaza'nın oğluydu.¹⁸⁰ Onunla birlikte Sibirya Hanlığı XVI. Yüzyılda mahalli yöneticiler olan "Taybuga"ların emrindeki Özbek ve Nogay askeri birliklerince itaat altına alındı.¹⁸¹ Elbette ki yerli ahalinin bir kısmı eski yerlerinde kaldılar ve yeni fatihlerle kaynaştılar. Böylece ağırlıklı kesimini yerli Türklerin yani bu bölgede vaktiyle yaşayan eski Türk dilli halkların torunlarının ve çoğu Özbek olan ve muhtemelen aralarında Kazakların da bulunduğu diğer etnik toplulukların oluşturdukları Orta Asyalı Türkler ve Nogaylardan müteşekkil İsker-Tobolsk Tatarları ortaya çıktı.¹⁸² Sibirya Hanlığı'nın bânisi Taybuga'nın Kazak ordasından Kerey kabilesine mensup bir prens olduğu bilinmektedir.¹⁸³ Eski Türk ahalinin torunlarının bünyesinde onlar tarafından asimile edilen ve Rusların gelişine kadar Tobol'un aşağı akımlarında yaşayan Ugor *Sipırlar* da vardı.¹⁸⁴ Z. P. Sokolova, irtış boyunda, Tobol ağzı yakınlarında yer alan Kasım-Tura şehrinin adının Ugorca olduğunu var saymakta

178 *Tobolsk*, 1885, s. 29.

179 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 61-62.

180 Nebol'sin, *Pokoreniye sibiri*, s. 259; Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri do načala russkoy kolonizatsii*, s. 111, 116.

181 Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri do načala russkoy kolonizatsii*, s. 117; Bulatov, *Nekotoriya materialı*, s. 186.

182 Nebol'sin, *Pokoreniye sibiri*, *Ateç. Zap.*, Spb., s. 255; Slovtsov, *İstoriçeskoye obozreniye Sibiri*, Spb., 1844, kn. 2, s. 104.

183 Mukanov M. S. *Etniçeskiy sostav i rasseleniye kazaxov Srednege juza*, s. 35.

184 Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri do načala russkoy kolonizatsii*, s. 111.

ve Kasimov ailesinden Kazım'ın adından gelen Kazım (Hantça Kasum) nehri ve Kasıy adıyla kıyaslamaktadır. Küçüm-han ve çevresindekiler, Nogay ordasıyla dostane ilişkileri muhafaza ettiler ve bu ilişkileri karşılıklı kız alıp vererek sıhrî yönden güçlendirdiler. XV-XVI. Yüzyılda Orta Asya ve Kazakistan'dan gelen Buharalılar da Tobol Tatarları arasında yaşıyorlardı.

Küçüm-han zamanında vaktiyle İsker-Tobolsk Tatarlarının yaşadıkları yerlere Kazan Tatarlarından ve ayrıca Çuvaşlardan küçük bir grup yerleşti.¹⁸⁵ Bilâhare Küçüm-han'ın Tobol boyunda Yermak'ı karşılamak üzere gönderdiği Mametkul'un ordusunun saflarında Tatarlarla birlikte Kazaklar, Hantlar ve Mansalar da vardı.¹⁸⁶ Sibirya Hanlığı'ndaki Çuvaş yerleşim birimleriyle ilgili bilgiler daha eski bir döneme, Taybugalar'ın hakimiyet zamanına aittir.¹⁸⁷ İsker-Tobolsk Tatarları arasındaki endogam evliliklerin oranı konusundaki bilgilerimiz yalnızca 1782 yılına aittir. Onlarda iç evlilik oranı %80,3 idi.

Daha sonraki dönemde ortaya çıkan grup, Babasan Tatarları tarafından oluşturuldu. Bunlar, araştırdığımız dönemde Tavda nehrinin aşağı akımdandan başlayarak Tobol havzasının bir kısmına ve yaklaşık Buharalıların yaşadıkları Mirimova yurtlarına kadar olan bölgeye yani Tavda ağzından Tobol ve İrtiş nehirlerinin mansabına kadar uzanan orta bölgeye saçılmışlardı. Babasan Tatarlarının bazı köyleri Tobol nehrinden başlayarak Aşlık'a kadar uzanan doğu kesiminde, Vagay'ın sol kolunda ve esasen birçok gölün yer aldığı bölgenin sahillерindeydi. Onların yaşadıkları bölge, kuzey tarafından İsker-Tobolsk Tatarlarının ve kısmen Yas-kolba Tatarlarının topraklarıyla sınırdışı. Güneylerinde Tümen Tatarlarının köyleri yer alıyordu ve doğu kesiminde onları İştektokuz Tatarlarından bir bataklık ayırıyordu. Bu bölgede yaşayan Tatarlara bir süre öncesine kadar Baykal civarındaki köylerin ad-

185 *Kratkaya Sibirskaya letopis'*, 1880, s. 5-7; *Sibirskiye letopisi*, s. 319-320.

186 *Sibirskiye letopisi*, s. 323.

187 Yuşkov İ., *Sibirskiye Tatari*, s. 276.

larına istinaden Baykal Tatarları deniliyordu.¹⁸⁸ Babasan Tatarları terimi, genellikle XVI. Yüzyıldan Ekim devrimine kadar ağırlıklı kesimini Tobol Tatarlarının oluşturduğu Babasan nahiyesi olarak geçen yer adından gelmektedir.¹⁸⁹

Babasan Tatarlarının bazı etnik özellikleri, muhtemelen onların Tümen ve İsker-Tobolsk Tatarları arasında kalmış olmalarından kaynaklanmıştır. Babasan Tatarlarının bir kısmı hem Tümen Tatarlarının yurtlarında, hem de kısmen İsker-Tobolsk Tatarlarının yurtlarında yaşamışlardır. Bunlar, İsker-Tobolsk Tatarlarından farklı olarak, bünyelerinde yerli Türk dilli ahalinin yer alması sebebiyle daha “saf” idiler. XVI. Yüzyıldan itibaren Tobol’un aşağı akımları ve civar bölgeler, yerli mahalli Tatar yöneticiler olan Taybugalar’ın hakimiyeti altındaydı. Erken Taybugalar’dan biri (ulusların veya düzenli göçebelerin beyi anlamındaki adını Nogay veya Altın Orda hanlarından alan liderin kardeşi¹⁹⁰), Tobol sahilinde daha sonra Toboltura yurdu olacak olan Tobol-tura şehrini kurdu ve Taybuga soyunun ikinci hattının temelini resmen atmış oldu.¹⁹¹

Şu vakıa da dikkatimizi çekmektedir ki, Babasan Tatarlarının köylerinde henüz XVIII. Yüzyılda (Turbalıların yurtları hariç) Buharalılardan hemen hemen hiç kimse yoktu ve *obroçnıy çuvalşık*¹⁹² denilen insanlar da buraya gelmemişlerdi.¹⁹³ XVI. Yüzyılda ve XIX. Yüzyılın birinci çeyreğinde Tobol Tatarlarının bu grubunun önemli bir kısmı nispeten aynı soydandı ve kahir ekseri-

188 AİEL, f, K-1, op. 2, no. 30, l. 25.

189 Ancak Dolgih’in Sibirya Tatarları olarak tespit ettiği Babasan Tatarlarının Mukanov tarafından Kazakların Argın boyuna mensup bir kabile gösterildiğini de göz önünde bulundurmak gerekir. (çev.)

190 Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri*, s. 106; *Oçerki istorii SSSR*, 1953, s. 467 – Tobalak.

191 Yuşkov İ., *Sibirskiye Tatari*, s. 40.

192 Obrok: Kalede yaşayanların mahsül veya para ile ödedikleri vergi. Obroçnıy “obrok” vergisine tâbi kişi. *Obroçnıy çuvalşık*, vergisini çuval taşıyarak ödeyen kişi anlamındadır.

193 FATOT, f. 154, op. 8, d. 4, l. 1217-1225.

yeti en erken Türklerin topraklarına saçılan insanların torunlarından oluşuyordu.

Tobol Tatarlarının dördüncü mahalli grubuna biz, adlarını kabile adlarından alan Vagay nehri ve Uvat bataklığı havzasındaki Tatarlar arasında varlıklarını sürdüren İstek-Tokuz Tatarları diyoruz. İstek-Tokuz Tatarlarının köyleri İrtiş boyunda, İsker-Tobolsk Tatarlarının güneybatısında Kurdak-Sargat Tatarlarının topraklarına kadar uzanan bölgede ve Uvat bataklığı bölgesindeki Vagay nehri ile onun Agitskiye kolu boyundadır. Onların batısında Babasan Tatarlarının, güneybatısında ise Tümen Tatarlarının toprakları uzanır.

Tobol Tatarlarının bu mahalli grubunun etnik bünyesindeki bazı özellikler, burada XVI. Yüzyıl sonları ile XIX. Yüzyılın birinci çeyreği arasında hem İsker-Tobolsk, hem de Kurdak-Sargat Tatarlarıyla olan kısmi kaynaşmadan kaynaklanmıştır. İstek-Tokuz Tatarlarının önemli bir kısmını yerli Sibiryâ Tatarları oluşturur. Bununla birlikte onların bünyesine Güneyli Ugorların etnik unsurlarından birinin karıştığını var saymak için mesnedimiz vardır. İstyatskaya nahiyesi ve İstyatskiy yurdu adlarında görülen eski İştyak etnonimi ile vaktiyle burada Tatarların yakınında Ostyakların yaşadıklarından söz eden Tatar rivayeti buna işaret etmektedir. İstek (İştyak) etnik adının buraya Sır-derya bölgesinden, ortaçağda ortaya çıkan ve erken Türklerle Ugorlar arasındaki ilişkiyi yansıtan Ural civarından ve çevresindeki bozkırdan geldiği düşünülmektedir.¹⁹⁴ Burada kısmen Bigita yurdu adında geçen bir başka kabile adı Bikata'ya rastlıyoruz. Başkurt belgelerine göre “.. Bikata boyunun etnik köken itibariyle Batı Sibiryâ'nın güneyinde veya Kuzey Ural havalisinde İstek yahut İstek adını alan MS. I. Binyıla ait Türk-Ugor oluşumlarından birisi olduğu anlaşılmaktadır.”¹⁹⁵

194 Kuzeyev, *Proisxojeniye başkirkogo naroda*, s. 205. (Bu eser *İtil-Ural Türkleri* adı altında Selenge yayınları arasında çıkmıştır)

195 Age., s. 243. R.G. Kuzeyev Bikatalar hakkında Türkçeye çevrilen eserinde daha detaylı bilgiler vererek şöyle demektedir: “Bikatalar kendilerini Ka-

Toguzov grubu olarak bilinen oluşumun etnik kökeni Orhon kitabelerindeki Toguz-Oğuzlar'la bağlantılıdır. Bu adın buraya Türkmenler, Karakalpaklar, Nogaylar yahut (Altay-kiji ve Tubalar'da) bir seok adı olarak rastlanan Altaylılar tarafından mı, yoksa başka bir grup tarafından mı getirildiği henüz bilinmiyor; ama isim, her halükârda bu Sibiryâ Tatar grubunun eski Oğuzlarla bir bağlantısı olduğunu yansıtmaktadır.¹⁹⁶

1782 kayıtlarına göre İstek-Tokuzlarda endogam evlilik oranı kabile içi evliliklerde %77,1'di. Uvat (veya Uvatsk) nahiyesindeki ahalinin beşinci tahrir kayıtlarında (1795) tüm kabile içi evlilik

taylara akraba bir kabile olarak görmektedirler. Uralların hem batısında hem de doğusunda Katayların yanı başında yerleşmiş olmaları, keza Bikataların kendilerini eskiden beri Katayların bir parçası olarak görmeleri, onların arasındaki eski etnik ve tarihi bağlara işaret etmektedir. Fakat Başkurdistan'da Bikatalar, Kataylara kıyasla daha eski bir oluşumdur. Başkurt şecereleri, Bikataların atası olan Bikata'yı Başkurlara onların ikinci adını kazandırmış olan efsanevi İstek'in dördüncü oğlu olarak tanıtmaktadır. Ama Bikata'nın Baylar ile Yurmi'nin babası olmasına dair bilgiler daha ilginçtir. Bilindiği gibi Yurmi, Bolgar boylarından birinin adıdır. Şecere, muhtemelen onların Bikata tarihinde İlk Başkurtlarının akrabaları veya komşuları olarak, henüz Batı Başkurdistan'da İlk ve Sün nehir boylarında göçebelik yaptıkları dönemleri yansıtmaktadır. Bikata boyunun, etnik köken itibarıyla Batı Sibiryâ'nın güneyinde veya Kuzey Ural havâlisinde İstek yahut İstek adını alan MS. I. Binyıla ait Türk-Ugor oluşumlarından birisi olduğu anlaşılmaktadır. Bikataların güneybatı Başkurdistan'a göç etmeleri, muhtemelen Bolgar boyları ve (bu arada Yurmi boyu) veya eski Başkurt boyları (Baylar boyu dahil) ile eşzamanlı olarak gerçekleşmiştir. Bikatalar, birkaç yüzyıl boyunca (tıpkı Sinrenler, Tersekler, Sargılar ve Upeyler gibi) güneybatı Ural eteklerinde Yurmi, Yurmatı, Baylar, Üsergen, Tamyan, Bürzen ve diğerleri ile bir arada göçebelik yapmış, bir süre sonra ise güçlü Katay göç hareketlerine kapılarak Perm Sibiryası'na ve daha sonra da Ural-ötesine gelmişlerdir." (Kuzeyev, *İtil-Ural Türkleri*, s. 255)

196 Kuzeyev, age., s. 203-204; Baskakov, *Altayskiy yazık*, s. 28; Potapov, *Etničeskiy sostav i proisxoždeniye altaytsev*, s. 23-24; Valeyev, *Altayskiye etničeskiye elementı u zapadnosibirskix tatar//Etnografiya narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri*, s. 106-107.

oranının %89,8 olduğu görülmüştür.¹⁹⁷ Tobol Tatarlarının İstek-Tokuz alt grubunun ana kısmı XVIII. Yüzyılda şu nahiyelerde yaşamaktaydı: Vagay sahilindeki Kreçatya, Kreçatnikovo, İnderi, Uvat, Supra. XVII. Yüzyılda Tobol bölgesindeki Tatar nahiyeleri arasında Kalım ve Lobutan da vardı.¹⁹⁸ Bölge ve ihtiva ettiği nahiyeler itibariyle burası, hiç şüphesiz, gerçekte Tobol grubuna bağlı Babasanlardan kopan bazı grupların yaşadıkları Tümen Tatarlarının nahiyeleridir.

Yaskolba (Zabolotye) Tatarları

XVI-XIX. Yüzyıl sonu itibariyle Tobolsk kazası sınırları dahilinde yaşayan özel mahalli etnik grubunu Yaskolba Tatarları oluşturmuyordu. Bunlar Tobolsk'un batı ve kuzeybatı tarafına düşen ve çoğu bataklıktan oluşan bölgeye saçılmışlardı ki, 1782 tahrir kayıtlarında geçen *Zabolotniy Tatarı* (Bataklık tarafı Tatarları) adı da buradan gelmektedir.

XVII-XIX. Yüzyıllarda Sibirya Tatarlarının bu grubu hakkında genellikle *Eskolbin* (*Yaskolba*) *Tatarları*, *Eskolba*, *Yaskolba* veya *Yaskolbr* terimleri kullanılmıştır. Tüm Bataklık tarafı Tatarlarını barındıran nahiyeye de *Eskolba* (*Eskolbinsk*) adı verilmiştir. Belki de *Yaskolba* vaktiyle Bataklık tarafına yerleşen kabileler veya herhangi bir kabile grubunun adıydı. Bu terimin benzerleri hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Buna yakın bir isim Aşağı Belı Başkurtlarında vardır. (Eske Yılan, Eske-İlan "İç Yılanlar"¹⁹⁹). İbni Fadlan zamanında İtil'in sol sahiline saçılmış olan Bulgarların göçebe *Eskel* kabilesinin adı da belli bir ölçüye kadar bu kelimeyi çağrıştırmaktadır.²⁰⁰ *Yaskolba* terimine etnogenetik bir anlam yüklenebildiği için Bataklık tarafında yaşayanları *Yaskolba Tatarları* şeklinde takdim etmek daha başarılı bir girişimdir.

197 GATOT, f. 154, op. 8, d. 180, l. 3-104.

198 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 57.

199 Kuzeyev, age., s. 332, 370.

200 *Puteşestviye İbn-Fadlana*, s. 76.

Bu Tatarların kökenleriyle ilgili karmaşık meseleye hiç girmeden ve V. V. Hramova ve D. G. Tumaşyeva'nın tahminlerine dokunmadan, Küçüm-han'ın mağlubiyetinden sonraki kaçaklardan oluşan Küçümoğulları Tatarlarının Bataklik tarafında ortaya çıktıklarını var sayıyoruz. Elbette Tümen ve Tobolsk Tatarlarından bazı aileler Tobol ve İrtiş'in sol sahilindeki bataklık bölgeye kaçmayı başarmış olabilirler; ama onların buraya gelişlerinden oldukça uzun bir zaman önce Ugor gruplarının (Hantlar ve Mansalar) yanı sıra Türk kabileleri de burada yaşıyorlardı.

Yaskolbaların Sibiryâ Tatarlarının ayrı bir grubu gibi teşekkül edişlerinin ana hususiyetlerine değinirken, şu noktaların kesinlikle göz önünde tutulması gerekir: 1) Onların, eski Türklerin Orhon ve Talas kitabelerinde kullanılan dil grubuna ait ana iskeleti oluşturan Kıpçak lehçesiyle bağını gösteren kadimiyeti²⁰¹; 2) Türk ahalinin Mansa ve Hantlarla kaynaşması sonucunda oluşan, dil, kültür ve bazı antropolojik işaretler taşıyan Ugor unsurunun ehemmiyeti²⁰²; 3) Samoyedlere (Nenetslerin ataları) bağlantılı başka bir unsurun daha varlığı²⁰³; 4) Komşu Tobolsk ve Tümen Tatarları için geçerli olan Buharalı ve Kazan Tatarları unsurlarının adem-i mevcudiyeti. Kazan Tatarları Zabolotye'ye ilk defa 1914 yılında geldiler.²⁰⁴

Sözü edilen gruptaki Tatar ahali, İrtiş boyunca Layma, Noska ve İzemetka çaylarının kenarlarına kurulan yerleşim birimlerine ve göl sahiline saçıldılar. Diğer Sibiryâ Tatar gruplarının tamamıyla kıyaslandığında Yaskolba grubu en fazla tecrit olan gruptu. 1782 yılında yapılan 4. nüfus tahrir verilerine göre, geçmiş yıllar

201 Axatov, *Vıstupleniye*, s. 106-107; Yeremin, *Doislamskiye verovaniya "zabolotnix tatar"* Zabadnoy Sibiri: (K voprosu ob etnogeneze)// *Vopr. İstorii SSSR*, s. 423.

202 Axatov, *Vıstupleniye*, s. 58; Valeyev, *Zapadnosibirskiye tatarı*, s. 24-25; Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 58.

203 Vasilyev, *Problemi formirovaniya severosamodiyskix narodnostey*, s. 32; Yeremin, *Doislamskiye verovaniya*, *Vopr. İstorii SSSR*, s. 409-439.

204 AİEL, f. K-1, op. 2, d. 30, l. 43.

da dahil olmak üzere topu topu 190 evlikten %88,5'i iç evlilikti.²⁰⁵ Tüm evli erkek ve kadınlarda bu tür ilişki oranı %93,8 idi.

Koşuk ve Tabara Tatarları hakkında da birkaç söz edelim. Rusların gelişine kadar Koşuk nahiyesinin toprakları genel olarak Vogullara aitti. Tura bölgesinde yapılan 4. nüfus tahrir verilerine göre, Koşuk nahiyesinde Tatarlar henüz hiç yokken, Mansalar da Ruslarla önemli ölçüde karışmış durumdaydılar.²⁰⁶ Koşuk Tatarlarının varlığından 1782'deki dördüncü tahrir kayıtlarında söz edilmiştir. Eskolba nahiyesindeki Kinder yurduyla ilgili tahrir kayıtlarında 3. nüfus tahrir (1763) ile 4. nüfus tahrir arasında Koşuk nahiyesinden bu yurtlara getirilen 66 kişilik bir Müslüman Tatar grubundan söz edilmektedir.²⁰⁷ Bunlar, Koşuk Tatarlarının bakiyeleriydiler ve Kinder yurduna göç ettikten sonra daha önceden beri evlilik ilişkileri sürdürdükleri Tümen Tatarlarına (Kalım nahiyesine) ait sayıldılar.

Tabara nahiyesindeki ahalinin etnik yapısı da aşağı yukarı bu şekildedir. XVI-XVII. Yüzyıla ait kaynaklar, bu bölgede Vogul (Mansa)ların yanı sıra Tatarlardan da söz etmektedir.²⁰⁸ Tatarların buraya çıkıp gelmeleri için şartların müsait olduğunu belirtmeliyiz. Yaskolba Tatarları bu taraflara uygun av sahaları ve zengin av kaynakları bulmak için gelebilmişlerdi ve ayrıca bölgeye giden yol da Tura Tatarları tarafından zaten açılmıştı. Bize göre her iki Tatar grubu da yerli Mansalarla temasa geçerek Tabara topraklarına yavaş yavaş yerleşmişlerdi.

Demek ki, XVI. Yüzyılın ikinci yarısından başlayarak aşağı yukarı XVII. Yüzyılın sonuna kadar Koşuk ve Tabara Tatarları olmuşlardı ve büyük ihtimalle bunlar Yaskolba Tatarlarının mahalli küçük alt kollarıydılar. Koşuk Tatarlarının etnik yapısı, Tümen Tatarları ile Mansaların karışımından ibaretti. Tabara Tatarlarının

205 GATOT, f. 154, op. 8, d. 4, l. 1173-121.

206 GATOT, f. 154, op. 8, d. 38, l. 21.

207 GATOT, f. 154, op. 8, d. 27, l. 1029-1030.

208 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 28; Simçenko, *Tamgi narodov sibiri*, s. 44.

bünyesine de Yaskolba Tatarları ve Mansaların dışında Tura Tatarları dahil olmuştur.

Tabara Tatarlarının bünyesinde Samoyed unsurunun da bulunduğunu var saymak için mesnedimiz vardır. V. İ. Vasilyev, *Tabara* nahiyesi adını Nenets Taybari oymağının adıyla özdeşleştirmekte ve Pelim kazasına bağlı Tabara nahiyesi topraklarının "...vaktiyle Samoyedlere ait olduğunu" düşünmektedir.²⁰⁹

Kurdak-Sargat Tatarları

Günümüzde Tobol Tatarlarının güneyinde İrtiş havzasında yaşayan Sibiry Tatarları, Tobol-İrtiş Tatarlarının müstakil bir etnik grubunu oluştururlar ki, biz onlara Kurdak-Sargat Tatarları diyoruz. Geleneksel olarak, onlar ve Ayalı ve Turalı (Ayalinsk ve Turalinsk) Tatarlarının güneyine saçılmış olanlar, günümüzde de genellikle Tara Tatarları olarak adlandırılır.²¹⁰ Ama belgelere ve tarafımızdan yapılan bazı tetkiklere istinaden, biz de bu konuda kendi görüşümüzü belirtmiştik.²¹¹

Kurdak-Kardak Tatar grubu, Tevriz Tatarları denilenlerle bütünüyle örtüşmez. Çünkü Tevriz Tatarları çok daha kabalıktır ve bünyelerinde yalnızca Omsk bölgesinin kuzey bölgelerindeki Sibiry Tatarlarını değil, aynı zamanda şimdiki Tümen bölgesinin Vagay reyonundaki Karagay kazası Tatarlarını da bulundurlar. Bu Tatarların bünyesinde XVI. Yüzyılda biri Kurdak, diğeri Sargat-Otuz adında iki alt grup yer alıyordu.

Kurdak-Sargat Tatarları, çeşitli alt bölünmelere ayrıldılar: Kurdak (Kurtak, Kourdak), Sargat, Otuz-Tatar, Tav ve Karagay. XVII. Yüzyılda Tara dairesindeki Kourdak, Sargaç, Tebendia, Ya-İrtiş, Otuz, Tav, Tav-Otuz nahiyelerinde,²¹² XVIII. Yüzyılda ise aynı

209 Vasil'yev, *Problemy formirovaniya*, s. 37.

210 Valeyev, K etničeskoy istorii tarskix tatar// *İz istorii Sibiri*, Tomsk, 1975, vıp. 16, s. 216.

211 Tomilov, *Turkoyazıçnoye naseleniye Zapadno-Sibirskoy ravnini ve kontse XVI-pervoy četverti XIX v.*, s. 113-118.

212 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 50.

dairenin Kourdak, Sargat, Tav ve Otuz nahiyelerinde berhayat idiler. 1811'de yapılan 6. tahrir kayıtlarına göre, XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Tobolsk dairesinde de Tara dairesindeki Kourdak nahiyesinin bir kısmından oluşan Kourdak nahiyesi bulunmaktaydı²¹³ ve bu durum Kurdakların mahalli idare olarak bölünmesine yol açtı, ama iki taraf arasındaki ilişkiler sağlam bir şekilde devam etti.

Bu Tatarlar arasındaki endogam evliliklerin yüksek oranda oluşu (iç evliliklerin %94,1'i), ortak dil özelliklerine sahip bir grubun oluşmasına yol açtı ki, bu da Tumaşyeva'yı günümüzde Tobol-İrtiş lehçesinde Kurdak-Sargatların büyük kısmının kullandığı Tevriz ağzını ayırmaya sevk etmiştir. İrtiş boyunca Tümen bölgesinin Vagay reyonunun bir kısmını oluşturan Omsk civarına bitişik topraklarda yaşayan bu Tatarlar, Tobol lehçesinin doğu Tobol ağzını konuşmaktadırlar. Tumaşyeva, bu ağzı diğerlerinden ayırırken öncelikle “.. burada Tevriz ağzına çok yakın kendine özgü bazı özelliklerin muhafaza edildiğini gösteren ilave hususiyetler”in mevcudiyetinin altını çizmektedir.²¹⁴ Belki de Kurdakların bu kolunun dili, diğer Kurdak-Sargat Tatarlarının umumi diliyle aynı idi. Her halükârda V. V. Radloff, tüm Kurdak kabilelerinin tek bir özel lehçesi olduğunu belirtmektedir.²¹⁵ Tumaşyeva da Tevriz ağzının temelinde bu “Kurdak lehçesi”nin bulunduğunu kaydetmektedir.²¹⁶

Kurdak-Sargat Tatarları, İrtiş'in yukarı akımında Tara Tatarları, aşağı akımında ise Tobol grubuna mensup İstek-Tokuz Tatarları ile temas halindeydiler. İrtiş boylarında güney kesimlerde göçebe halde yaşadıkları dönemde de Nogay ve Kazaklarla temasları vardı. Kurdak-Sargatlarla Vasugan²¹⁷ Hantlarını birbirlerinden

213 GATOT, f, 143, op. 8, d. 289, l. 207-220.

214 Tumaşyeva, *Dialekti*, s. 174.

215 Radlov, *Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskix plemen*, 4/XII.

216 Tumaşyeva, *Dialekti*, 174.

217 Bugünkü Rusça'da Vasyugan şeklinde yazılıyorsa da, bu kelimenin doğru şekli Vasugan'dır ve Maksimoviç tarafından hazırlanıp 5 cilt halinde bas-

bataklıklar ayırmaktaydı. Bununla birlikte Türklerin buraya muhaceretlerinden önce bölgede yaşayan Ugorlar, daha doğrusu güneyli Hantlar, az miktarda da olsa Türk ahalinin bünyesine karışmışlardır. Arkeologlara göre bu karışma, her ne kadar bazı Türk grupları bölgeye çok daha önce önce gelmişlerse de, XIII. Yüzyıldan itibaren İrtış'ın ormanlık kesiminde gerçekleşmiştir.²¹⁸

Kurdak grubu, Kurdak (Kourdak, Kurtak) kabilesinden oluşmaktadır. *Kurdak* etnik adı, bu şekliyle Tacikistan'ın güney kesiminde yaşayan Özbek Lakaylarda vardı. B. H. Karmışyeva, bu benzerlikten hareketle Sibirya Tatarları arasındaki Kurdakların “.. kendileriyle doğrudan akrabalık bağları bulunan ve uzun zaman diliminde önce Şeyban'ın daha sonra da Ebulhayr'ın hakimiyeti sırasında Cuçi ulusu bünyesine dahil olan Orta Cüz Kazaklarıyla aynı tarihi kaderi paylaştıklarını” belirtmektedir.²¹⁹ Aynı yazar, Özbek Kurdaklarının bilâhare Lakayların bünyesine karışan Argınların (Kazakların) bir koluna mensup Sibirya Tatarlarının Kurdak boyunun bakiyeleri olduğunu kanaatindedir.²²⁰ Orta Asya'yla ticari bağları bulunan Sibirya Tatar boylarının bu şekilde göç etmesi istisnai bir olay değildir. Örneğin Yedisu'da Issık-Göl civarında XIX. Yüzyılda Sibirya ve Kazan'dan göç etmiş Tatarlar yaşıyorlardı.²²¹ Argınlara gelince, Kazak ve Özbeklerden başka onlar da Sibirya Tatarlarının bünyesine karışmışlardır.²²² Kurdak (Kourdak, Kourcak, Kurtak)lar, bize göre, Sayan-Altay dağlık bölgesindeki eski Türk kabilelerinden Kurçak (Kourçak, Orçak)larla

tırılan Rusya Coğrafi Adlar sözlüğünde bu şekilde geçmektedir (çev.)

218 Mogil'nikov, Kul'tura plemen lesnogo Priirtışya.//UZ PGU, no. 191, s. 291; Konikov. Novıye materialı I tıs. n.e. iz lesostepnego.//Etnokul'turnıya yavleniya v Zapadnoy Sibiri, s. 51-69.

219 Karmışyeva, *Oçerki etniçeskix istorii yujnix rayonov Tadcikistana i Uzbekistana*, s. 233.

220 Age., s. 234.

221 Vişpolskiy, Mediko-topografiçeskiye oçerki Issık-Kul'skogo uyezde Semi-reçenskoy oblasti//Voyenno-morskoy jurnal, no. 12, s. 148, 165-166.

222 Potapov, *Etniçeskiy sostav*, s. 90.

karışmış olabilirler,²²³ ama onların Orta İrtiş boylarına ne zaman ve hangi yoldan sokuldukları bilinmemektedir.

Ugor dilli Hantlardan başka sahip olduğu diğer etnik unsurlara nazaran bu gruba biz Sartlar diyoruz ki, muhtemelen Orta Asya'dan daha erken bir dönemde çıkmışlar ve belki de buraya Kurdaklarla birlikte gelmişlerdir. Onların buraya gelmeleri aski Sartaul adına da yansımıştır.²²⁴ 1394-95 yıllarında şeyhlerin din savaşıyla ilgili meşhur rivayette, o sıralarda İrtiş boyunda Hotanlar (Ktanlar – N. T.), Nogaylar, Kara-Kıpçaklar ve İstek (İçtek)lerin yaşadıklarından söz edilmektedir.²²⁵ İsteklerin nerede yaşadığını biliyoruz. Onlar, daha sonraları Tobol Tatarlarından İstek-Tokuz grubunun bünyesine karıştılar. Sözü edilen gruptan Kara-Kıpçaklar Kurdakların topraklarında bakiye olarak kalmayı başarabildiler ki, Kourdak nahiyesine bağlı Karagay köyünün adında muhafaza edilen Kargay adı da Kıpçakların mevcudiyetini teyit etmektedir. Ktanlar ve Nogaylar de Kurdak Tatarlarının bünyesine karışmış olabilirler ve onlar hakkındaki daha kesin bilgi, Sargat Tatarlarının arasına karışmış olduklarına işaret etmektedir. Kurdak Tatarlarının saçıldıkları bölgenin güney kesimindeki yer adlarında Aylı (Ayalı)ların buradaki mevcudiyetinin izleri muhafaza edilmiştir.²²⁶ Radloff, XIX. Yüzyılda İrtiş boyu lehçeleri arasında Kurdak lehçesini de saymıştır.²²⁷ Muhtemelen daha önce de yani XVI-XVIII. Yüzyılda bu lehçe vardı.

Sargat-Otuz grubu, adını, ahalisinin büyük çoğunluğu Tatar olan kasabaların adından almıştır. Ayrıca bu Tatarların bünyesine Sargat ve Otuzların alt bölünmelerinin (muhtemelen oymakların) dahil oldukları bilinmektedir. D. H. Ahatov, Ayalıların yanı

223 Age., s. 88.

224 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s.53.

225 Katanov, O religioznıx voynax uçenikov şeyxa Bagauddina protiv propovednikov v g. İsker//*Yejegodnik Tobol'skogo gubernskogo muzeya*, 1904, vıp. XV, s. 21.

226 Axatov, *Dialekt zapadnosibirsix tatar*, s. 16.

227 Radlov, *Etničeskiy obzor*, s. 290-291.

sıra Sargatları, Kurdakları ve Tokuzları da otokton Türk kabileleri olarak kabul etmektedir.²²⁸ Yerli insanlar, türeyiş efsaneleriyle ilgili olarak bize Tatarların gelişine kadar burada herhalde Saurgan avcılarından inme Ostyakların yaşadıklarını anlattılar. Daha sonra Buhara'dan göç eden Tatar (Türk) şeyhler buraya gelerek halkı Müslüman yaptılar. Muhtemelen burada XIV. Yüzyıl sonlarındaki din mücadelelerinden söz edilmektedir.²²⁹ Tarihi rivayete göre Orta Cüz hanı Şeyban'ın 1700 adamının arasına Kazaklar da fiilen katılmışlardı. Üst-İşim bölgesindeki bir köyün bazı sakinleri, örneğin V.G. Ganeyev (Saurgaç köyünden, 1908 doğumlu) onların balıkçı ve avcı "Ostyak" boyundan olduklarını belirttiler.²³⁰ Yerliler, Ostyaklarla kaynaşan Tatarlarla ilgili olarak, onların batıdan, herhalde Kazan tarafından geldiklerini söylerken, bazıları da doğrudan Kazan Tatarları olduklarını bildirdiler,²³¹ ama muhtemelen bu daha sonra uydurulan folklorik bir versiyondur.

Bu bölgede, İrtiş boyunda Ktan, İstek, Nogay (Tatar) ve Kalmıkların yaşadıklarıyla ilgili düşünce gerçekten oldukça yaygındır.²³² Ktan (Kidān, Hotan)lar, köken olarak Moğol dilli kabilelerin torunlarıyken bilâhare Türkleşmiş Kidān (Kitay, Kara-Kitay, Ktay)lardır.²³³ Ktanlar, İrtiş boylarına muhtemelen XII. Yüzyıldan sonra Sayan-Altay dağlık bölgesinden veya kendilerine de Ktan etnik adı yakıştırılan Kazak veya Karakalpak göçmenlerle birlikte daha geç bir dönemde gelmişlerdir. Ktan (Katay) etnik adı Oşa (Osa) nehri sahilinde yaşayan Katay Yelanlılar'ın adında saklanmıştır.²³⁴ Nogaylar bu bölgeye İsteklerden (Türkleşmiş Ugorlar) ve muhtemelen Ktanlardan sonra gelmişlerdir. Onların bölgeye ilk gelişleri

228 Axatov, *Dialekt zapadnosibirsix tatar*, s. 5.

229 Katanov, O religioznıx voynax...//*Yejegodnik Tobol'skogo gubernskogo muzeya*, 1904, vıp. XV, s. 21-22; MCEE OmGu, 1978, k. 283.

230 MCEE OmGu, 1978, k. 283.

231 MCEE OmGu, 1978, k. 283, 284, 289.

232 MCEE OmGu, 1978, k. 957-958.

233 Jdanko, *Oçerki istoričeskoy etnografii karakalpakov*, s. 114; Kuzeyev, *Proisxojdenniye*, s. 222-232.

234 Aİ, t. V, s. 521.

büyük ihtimalle XV. Yüzyıla doğrudur ve herhalde Tobolsk'a kadar uzanan bölgede ve daha aşağısında yaşayan tüm İrtiş Tatarlarının bünyesine karışmış bir unsurdur.²³⁵

Otuz (Otuzlar, Utuzlar) adına gelince, bunlar Sargat-Otuz grubunun bünyesine dahil olan ve galiba çok daha önceki dönemlerde Orhon kitabelerinde geçen "Otuz-Tatarlar"la ilişkilendirilen bir oymaktır. Yerli halk arasında güya Küçüm-han zamanında ortaya çıkan Utuz köyüne adını vermiş Otuz Tatarlarla ilgili bir rivayet hâlâ anlatılır.²³⁶

XVI. Yüzyıl sonundan itibaren bu gruba ait Sargaç (İşim-Tomak), Otuz ve Tav nahiyeleri bilinmekteydi. XVII. Yüzyıla ait yasak (vergi) defterlerinde Sargaç, Tebendia, Kotlubahina, Ya-İrtiş, Otuz, Tav ve Tav-Otuz (Kullar) nahiyelerin nüfusu daha geniş görünüyor. Sargat Tatarları, Tav-Otuzlara nisbetlere İrtiş boyunca daha aşağıya ve İşim ağzına saçılmışlardı.

Tara Tatarları

Tara (veya Tar) Tatarları, XVI. Yüzyılda Sibir Hanlığı'nın bünyesinde yer almaktaydılar ve saçıldıkları topraklar, takriben Osa ağzından Om nehri ağzına kadar Orta İrtiş'in bir kısmını içine alıyordu. Tara Tatarlarının bir kısmı o sıralar Tara, Uy ve Osa nehirleri havzasında yaşıyorlardı ve yavaş yavaş daha geniş bir bölgeye yayıldılar. Bu yayılma hareketlerinden biri, muhtemelen kuzey-doğu ve doğu yönünde Barabalar ve Vasugan Hantlarının yaşadıkları topraklara doğru idi. Ob ve İrtiş ayrım noktasındaki bataklık Hantlarla Tatarlar arasındaki sınırı oluşturmaya rağmen,²³⁷ Tatarlar yine de zengin av bölgelerini ele geçirmeye ve yerli Hantları itaat altına almaya çalışmışlardır. Hantların bataklık ötesinden gelen Tatarlara karşı topraklarını savunmak için verdikleri

235 Neboľsin, Pokoreniye Sibiri // *Oteç. Zap.* Spb., T. 60, s. 256.

236 MCEE OmGu, 1976, k. 625, 857, 861.

237 Stepanov, Puteviye zametki, vedenniye vo vremya poyezdki leton 1885 goda v verxov'yah rek Tartasa ve Tari//ZZSORGO. Omsk, 1886, kn. VIII, vıp. 1, s. 19.

mücadeleyle ilgili rivayetlerde, Tatarların bu tarafa doğru saçıldıkları anlatılmaktadır.²³⁸ Tara Tatarları, o dönemde doğuda da Baraba Tatarlarının topraklarına doğru sokulan bölgede yaşıyorlardı. Eski Ayalı köyü Yukarı Tunus adının Barabalarla bağlantılı olması sebebiyle, bu köyde yaşayanların Baraba Tatarı olarak adlandırılması doğrudur. Tara Tatarları, güney ve güneybatı bölgelerinde göçebe dünyasının değişik Türk halklarıyla (Nogaylar ve Kazaklar), daha sonra ise Moğol (Kalmık) kabileleriyle komşuydular. Batı ve güneybatıdan Tara Tatarlarının topraklarına Nogaylardan başka muhtemelen Ural ötesindeki Başkurt Tabınların en kalabalık grubu da gelmiş ve XVI. Yüzyılın ortalarında veya ikinci yarımında buraya yerleşmişlerdir.²³⁹

Araştırmacılar, Tara Tatarlarının bünyesinde iki yerli kabile grubu olduğunu belirtmektedirler: Ayalı ve Turalı.²⁴⁰ XVI. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyılın birinci çeyreğinde sözü edilen bu kabilelerin adlarına uygun olarak iki Tara Tatarı grubunun mevcudiyeti dikkat çekmektedir: Ayalılar ve Turalılar.

R.G. Kuzeyev'in araştırmalarının da gösterdiği gibi, yerli Ayalı Tatarları herhalde bir parçasını oluşturdukları Ayalı Başkurtlarından ayrı olarak gelmiş olamazlar. En azından onların ataları o sıralar kesinlikle belli bir bölgede yoğunlaşmışlardı. Buna yalnızca bu birbirine yakın kabile adlarının örtüşmesi değil, Ayalıların (Aylıların) boy-kabile yapılarında görülen diğer bazı faktörler de şahitlik etmektedir. Tam bu bölgede ve komşu Kurdak Tatarlarının topraklarında Sart adı tespit edilmiştir ki,²⁴¹ Kuzeyev'in ifadesiyle "ay ile başlayan etnonimlerin rastlandığı her yerde" Sart adına

238 Grigorovsky, Opisaniye Vasyuganskoy tundrı // ZZSORGO. Omsk, 1884, kn. VI, s. 30; Vasyuganskiye legendı, s. 65; Materialı po fol'kloru..., 1978, s. 27-29.

239 Kuzeyev, Bikbulatov, Şitova, Zaural'skiye başkırı: (Etnografiçeskiy oçerk bıtı i kul'turı kontsa XIX-naçala XX v.)//Arxeologiya i etnografiya Başkirii, Ufa, 1962, t. 1, s. 194.

240 Valeyev, K etniçeskiy istorii tarskix tatar // İz istorii Sibiri, vıp. 16, s. 217.

241 Xramova, Zapadnosibirskiye tatarı // Narodı Sibiri, 473.

rastlanması “Aylılarla Sartların ataları arasındaki eski tarihi ve daha da önemlisi etnik bağların mevcudiyetini ispat etmektedir.”²⁴² İrtiş Ayalıları arasında Batı Başkurdistan Başkurtları bünyesine de dahil olan Taslar²⁴³ kabilelerinin izleri muhafaza edilmiştir.²⁴⁴

Bundan başka, Tobol grubundan İstek-Tokuz Tatarlarının komşularında *tokuz* adı yayılmıştı (Başkurtlarda bu isim tüm Ayalı grubunda bilinmekteydi); Kurdak-Sargat Tatarlarında Tav veya Taulı obalarının adı (nın ikinci kısmı Başkurt Ay boyu adları Karatavlı ve Karataulı ile örtüşmektedir).

Başkurtlar arasında olduğu gibi, Ayalı Tatarları arasında da muhtemelen Peçenek-Oğuz ve Oğuz-Kıpçak, daha sonraki dönemlerde ise Ugor unsurları kalmıştır. R. G. Kuzeyev’in fikrine göre, Aylılar ilk başlarda Sır-derya civarındaki bozkırlarda yaşamış, Deşt-i Kıpçak’a gelmiş, daha sonra da Altın Orda bünyesine dahil olmuşlardır.²⁴⁵ Aylıların önemli bir kısmı, oldukça erken bir dönemde (IX-XII. Yüzyıllar) diğer proto-Başkurtlarla temasa geçtikleri batıya muhaceret etmişlerdir. Aylıların diğer kısmı ise kademeli olarak (XIII. Yüzyılda) İrtiş boylarındaki bozkırlarda ve orman-bozkır şeridinde yerleşik düzene geçmişler; burada güneyli Ugorları kısmen asimile etmiş, kalanları da kuzeye sürmüşlerdir. Valeyev, Ayalı grubunun bünyesine Altaylı Telengit (Telenküt) veya Teleütlerin de dahil oldukları konusunda şaşırtıcı veriler bulmuştur.²⁴⁶

Doğrudan Taralı grubundan oluşan bu Tara Tatarlarını biz Turalılar adıyla biliyoruz. B. O. Dolgih’in Tara kazasında tespit ettiği XVI-XVII. Yüzyıl sonlarındaki kabile grubunun (Sargaç,

242 Kuzeyev, *Proisxojudeniye başkirskogo naroda*, s. 201.

243 Tas veya Taz “kel” anlamındadır ve günümüzde kullanılan “dazlak” kelimesi de buradan gelmektedir (çev.).

244 Valeyev, *Zapadnosibirskix tatari vo vtoroy polovine XIX-naçale XX v.: İstoriko-etnografiçeskiye oçerki*, s. 36.

245 Kuzeyev, *Proisxojudeniye başkirskogo naroda*, s. 228.

246 Valeyev, *Zapadnosibirskix tatari vo vtoroy polovine XIX-naçale XX v.: İstoriko-etnografiçeskiye oçerki*, s. 25-27.

Kourdak, Ayalı ve Baraba) bünyesinde Turalı kabile adı mevcut değildir. Dolgih, İrtiş'in yukarı akımında Kourdak-Sargatların güneyinde yaşayan tüm Tatarları Ayalı grubuna mensup olarak göstermiş ve bunlar arasında da askerî hizmete alınan "Malogorod" obasını ayırmıştır.²⁴⁷ Ona göre bu "Malogorodlu"lar, başlangıçta Ruslar tarafından bağımsız Malogorod kazası olarak belirlenen Malo ve Çorni (Kara) kasabalarında yaşayan Ayalılarıdır. Burada başka oymaklar olmadığına göre, herhalde Turalılar XVII. Yüzyılda Tara Tatarlarının bünyesinde yer almış olamazlardı ve üstelik Turalı kelimesi hiçbir şekilde kullanılmıyordu. Başkurtlar, Tobol ve Tümen Tatarlarına "yerleşik" (yatuk) anlamında Turalı diyorlardı.²⁴⁸ İ. G. Georgi, Turalıların şehirli (şehir anlamına gelen Tura kelimesinden) veya "bir yerde toplanmış insanlar" anlamında olduğunu belirtmektedir.²⁴⁹ Aksine o, bu kelimeyi Tümen ve Tura Tatarlarından söz ederken kullanmaktadır. Bu durum, bazı yanlış anlamalara yol açmış ve Ayalılardan ayrı olarak Turalı Tatarlarının mevcudiyeti hakkında şüphe doğurmuştur. Halbuki Kourdak ve Ayalıları gibi Turalılar da Tara Tatarlarının bünyesinde yer alırlar ve eskiden beri Sibiry'a'da yaşadıkları var sayılır. Radloff, Tara Turalılarından bahsetmiş ve XIX. Yüzyılda Turalı lehçesinin Ayalıların lehçesinden farklı olduğunu kaydetmiştir.²⁵⁰ B. O. Dolgih, askeri hizmete alınan Tata Tatarlarının Ayalı oymağından olduklarını kabul etmektedir.²⁵¹ Bu durumda herhalde onların bu nahiyelere bağlı köylerde yaşıyor olmaları gerekirdi, ama hem bu Tatarların hem de onların vergiden muaf akrabalarının kendi köyleri vardı. Haritada Ayalı Tatarlarının yurtlarına şöyle bir göz atınca onlarla İrtiş boyundaki Sargat-Otuz Tatarları arasında küçük bir boşluğun bulunduğu yani Tatarların yayılmadığı bir alanın olduğu görülür. Bu bölge İrtiş boyunda Tara nehrinin

247 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 49-50.

248 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/193.

249 Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuščih v Rossiyskom gosudarstve narodov*, ç. 2, s. 23.

250 Radlov, *Obraztsy narodnoy literaturı*, 290-291.

251 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 49.

yukarı ve aşağısına doğru uzanmaktadır, ama esasen burada hizmetli Tatarlar ve marabaları yaşıyorlardı. XVIII. Yüzyılda onların çoğu vergiye tâbi Tatarlar arasına girince, burada ayrı bir dağlık nahiye ortaya çıktı.

Turalıların Tara Tatarlarının bir parçası olduğu, 1795'de endogam evlilik oranının hayli yüksek olmasından da anlaşılıyor. Öyle ki, kendi kabilelerinden olan kadınlarla evlenen Tatar erkeklerin oranı %92,7 idi. Buna göre pek çok Turalı kadın Ayalı erkeklerle evlenmişti ki, bu da Turalılarda iç evlilik oranının %84,2 (513 evlilikten 432)sini teşkil ediyordu.

Turalı Tatarlarının etnik yapısının özellikleri henüz bütünüyle ortaya çıkarılmış değil. Görüldüğü kadarıyla burada hiç de azımsanmayacak sayıda Ayalı Tatarları vardı. Turalıların arasında Orta Asya'dan gelen ve Buharalılar denilen göçmenlerin sayısı da hayli yüksekti. Bazı araştırmacıların tahmin ettikleri gibi, bunlar, Rusların buralara gelişinden önce yerleşmişler ve kısmen Ayalılar ve Turalılarla karışmışlardı.²⁵² Burada, Tatarlar arasında, daha önce kendilerine *şih* ve *seyid* denilen kişiler de yaşıyorlardı. Bu *şih* (şeyh) ve *seyid*ler, çoğunluğu Özbek ve Tacik olmak üzere Hocalar grubundan idiler.²⁵³ Dahası, *şih*lar arasında Buhara Hanlığı'ndan gelen Türkmenler dahi vardı. *Şih* adı, Tara Tatarlarından bir çok ailenin adında (Şihov – Şihoğlu) ve Şihovo Yurt gibi yerleşim birimlerinde muhafaza edilmiştir. Tara Tatarlarından XVII. Yüzyılda askerî hizmete alınanlar arasında Seyid Teneley Bereleyev adında birinden söz edilir.²⁵⁴ Muhtemelen Seyitovo köyünün adında bu *seyid* terimi vardır. Bazı Kazakların Tara Tatarlarının bünyesine karıştıklarını gösteren belgeler bilinmektedir.²⁵⁵ Ayrıca burada yerli Ugorlar da Türkleşme süreci yaşamışlardır. Henüz XVIII.

252 Ogorodnikov, *Oçerk istorii Sibiri do načala XIX stol.*, s. 220; Valeyev, *K etniçeskoy istorii tarskix tatar*, s. 217.

253 Karmışyeva, *Oçerki etniçeskoy istorii yujnix rayonov Tadjikistana i Uzbekistana*, s. 118, 148-153.

254 Baxruşin, *Sibirskiye slujilı tatarı*, s. 165.

255 Valeyev, *Zapadnosibirskiye tatarı*, s. 33-34.

Yüzyılda ve XIX. Yüzyıl başlarında Turalı Tatarlarının topraklarında Ostyatskaya nahiyesi vardı ve bu nahiyenin Peçenovo, Seyitovo, İkkulovo, Kovin, İpşen ve Turalı köylerinde Tatarlar küçük öbekler halinde yaşıyorlardı.

Baraba Tatarları (Barabinler)

İrtiş-Ob ve Vasugan-Kulunda bozkırı (Kulundinskaya step) arasında yer alan Baraba bozkırının (Barabinskaya step) Türk ahalisi,²⁵⁶ uzun zamandır Barabalar (Barabinler) veya Baraba Tatarları olarak adlandırıldılar ve müstakil bir etnik oluşum olarak değerlendirildiler.²⁵⁷ Günümüzde ise Barabalar Sibiryâ Tatarlarının etnik bir grubu kabul ediliyor ve Baraba lehçesi konuşuyorlar.

Baraba Tatarları, Sibiryâ Tatarları arasında önemli bir grup kabul edilirler, ama dilleri, ağızları olmayan en kompakt dil ve tek tip lehçedir.²⁵⁸ Geneolojik rivayetler dahi Baraba Türklerinin aynı kökenden geldiklerine işaret etmektedir.

Bazı Baraba Tatar gruplarının farklı tarım usulleri, değişik türde evlerinin olması, göç vasıtaları, giysileri, yemek kültürlerinin karmaşıklığı ve değişik süslemeler kullanmaları, bu etnik oluşumun etno-tarihî kaderinin oldukça karmaşık olduğu düşüncesine kapılmamıza yol açtı.²⁵⁹ Bu konuyla bağlantılı olarak L. V. Dmitrieva'nın şu kaydı dikkat çekicidir: "Baraba Tatarlarında geçmişte boy-kabile taksiminin oluşu, Radloff'un Terene ve Baraba kabilelerinin dilleriyle ilgili derlemelerde kullanılan dilde önemli farklılıkların olmayışı, Baraba Tatarlarının dilinin kendine özgü lehçe ve ağızları olduğunu düşünmemize imkan vermektedir. Bugün Baraba Tatarlarının yaşadıkları tüm bölge ve aullarda yapılan derlemeler olmasaydı, bu dilin lehçe ve ağızlarından söz etmek zor olurdu."²⁶⁰

256 Middendorf, *Baraba*, s. 2-3.

257 Filimonov, *Ekonomičeskiy bit gosudartvennix krest'yan...i*, s. 35.

258 Tumaşyeva, *Dialektı sibirskix tatar*, s. 133, 135.

259 Tomilov, *İzuçeniye etnogeneza sibirskix tatar*, s. 171-173.

260 Dimitriyeva, *Yazık barabinskix tatar*, s. 227; Radlov, *Obraztsı narodnoy literaturı*, s. XII.

XVI. Yüzyılda ve XVII. Yüzyılın başlarında birçok bilim adamı tarafından Baraba Türkleri arasında tespit edilen oymak ve obalar şunlardır: 1) Baraba (Barama, Paraba, Parama); 2) Lübay (Lüba, Luba, Lübey, Lübar, Lüvey, Lovey); 3) Uguy (Luguy); 4) Kuleba (Keleba, Kulem, Kelema); 5) Langa (Longa); 6) Tunus (Tunis, Tunuh); 7) Turas (Turaj, Turaş, Tarı, Tara); 8) Üzük; 9) Çoy (Çey); 10) Kirçak (Kirçik, Kurçik); 11) Kargal (Kargan, Kargalı); 12) Terenya (Terene, Terena).²⁶¹ B. O. Dolgih, Barabaların kendilerine katılan Tunus, Turaş (Kuleba), Lübay, Çoy, Terenya ve diğer obalarla birlikte tek bir kabile oluşturdıklarını ve Terenya oymağının muhtemelen müstakil bir Tatar grubunu teşkil ettiğini düşünmektedir.²⁶²

Bizim tespitimize göre, Baraba-Turaş Tatarları XVI. Yüzyıl sonları ile XVII. Yüzyıl başlarında şu tireleri bünyelerinde bulunduyorlardı: Baraba, Turaş, Kuleba, Kargalı ve Kirçik. Toprakları, Çan Gölü'nden başlayarak kuzeyde Sartlan'ı içine alıp Om ve Tartas nehrinin orta ve yukarı akımlarındaki havzalardan Parabel ve Vasugan nehrinin sağ koluna kadar uzanıyordu.

Sart kelimesinin etnik bir topluluğa işaret etmesi, sayıca az olsalar bile, bu grupta Orta Asya'dan göç edenlerin bulunduğunun bir delilidir ve boy-kabile adı *kurama* (alacalı) ve Buhara ovasında da yaygın olan *Kuroma* nahiye adı da bunu yansıtmaktadır.²⁶³ Kuvvetle muhtemeldir ki, Orta Asya'dan çıkıp gelen bu insanlar, Barabaların arasına gelmişler ve değişik zamanlarda buraya yerleşmişlerdir. Yazılı kaynaklarda ve bizzat Barabalara ait efsanelerde XV. Yüzyıldan itibaren onlardan söz edilmektedir.²⁶⁴ S. V. Bahruşin "Buharân (Buharalılar) Baraba'ya da gittiler" demektedir.²⁶⁵

261 Aİ, t. 2, 1841, no. 1, s. 2; Filimonov, *Ekonomičeskiy bit gosudartvennix krest'yan...*, s. 37-50; Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 52-53; Titova, *Barabinskiye tatarı*, s. 115/116; Miller, *İstoriya Sibiri*, I/188, Potanin, *Materialı dlya istorii Sibiri*, s. 12; Zavoyevaniye i kolonizatsiya Sibiri, s. 101.

262 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 52-53.

263 TSGADA, f. 199, op. 1, papka 284, ç. 2, d. 5, l. 2.

264 Radlov, *Sibirskiye drevnosti*, s. 156.

265 Baxruşin, *Sibir' i Srednyaya Aziya v XVI i XVII vv.* s. 210.

Muhacirlerle ilgili bu gibi hatıralar, görüldüğü kadarıyla, Barabalar da uzun süre muhafaza edilmiştir.

Telengüt ve *Kalmık* etnik adları, Baraba-Turaş Tatarlarının bünyesine Altaylıların ve Kalmıkların da dahil olduklarını göstermektedir. Sonuncular, XVI-XVII. Yüzyıllarda Barabaların topraklarında yaşamışlardır. Teleütlerle fiilen temasta bulunan Türk dilli Orçak-Kourçak (Kurçak)lar,²⁶⁶ Baraba bozkırındaki oba adlarında da izlerini bırakmışlardır. V.V. Hramova, Şagır aulunda Kalmak etnik adını tespit etmiştir ki, bu, hem onların Teleüt asıllı kişiler olduğuna, hem de Kalmıklara mensup olduklarına işaret olarak düşünülebilir.²⁶⁷ Kalmak etnik adı, 1803 yılına ait bir kayıтта Turaş nahiyesine bağlı bir aulun adında da geçmektedir.²⁶⁸ *Başkurt* oba adı, Baraba nahiyelerinde XVII. Yüzyıl sonlarında²⁶⁹ ve daha sonrasında yaşayan Başkurtlarla ilişkili olabilir. Şagır aulı sakinlerinin Barabaların buraya batıdan, Avrupa tarafından geldikleriyle ilgili rivayetleri de buna delalet etmektedir.²⁷⁰ Nogay unsurunun yansıması Nugay (Nogay) etnik adında; (daha sonraki dönemde) İtil Tatarlarının etnik ad yansımaları ise *Kazanu*, *Mişer*, *Tipter* ve *Çistay* oba adlarında görülmektedir.

Kısacası Baraba-Turaş Tatarlarının oymak ve oba adlarının tahli, öncelikle onların etnik yapılarıyla ilgili meselelerin aydınlığa kavuşturulmasına imkan verecektir. Bu bölgenin erken Türk dilli sakinlerinin yanı sıra bir Orta Asya unsurundan da söz edebiliriz. Sözü edilen grupta Sartların yanı sıra (muhtemelen geçmişte bir kabile grubu olan ve) Orta Asya'daki Kulobalılarla ilişkilendirilebilen Kuleba grubunun bakiyeleri de zikredilmektedir.²⁷¹ Aynı grupta ayrıca Altaylı, Başkurt, Kalmık, Nogay ve İtil Tatar unsurları da bulunmaktadır.

266 Potapov, *Etničeskiy sostav*, s. 88.

267 AİEL, f. K-1, op. 2, d. 31, l. 141.

268 Filimonov, *Ekonomičeskiy bit gosudartvennix krest'yan...i*, s. 38.

269 Aİ, s. 521, t. V.

270 AİEL, f. K-1, op. 2, no. 31, l. 142.

271 Karmışyeva, *Očerki etničeskoy istorii yujnix rayonov Tadjikistana i Uzbekistana*, s. 58-60, 153-156, 259; vd.

Ob-Ugor unsuru meselesine gelince, Babaraların bu grubuna ait oymak ve oba adlarında bu unsura sıkça rastlanılmaz. Z. P. Sokolova, Mumrakovo köyünün (Baraba nahiyesi) adıyla Hant asıllı Mumrakov (Mamrukov)lar ailesi ve Obdorsk knazı Mamruk'un isimleri arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir. Yine ona göre Açımovo köyünün (Turaş nahiyesi) adı Yugan nehri Hantlarından Açımovlar aile adına yakındır. Yeri gelmişken, Baraba kültürüyle ilgili yaptığımız tetkiklere istinaden, F.İ. Stralenberg'in münferiden farzettği gibi,²⁷² Ugorların onların oluşumundaki rolü konusunda abartısız bir yaklaşım sergilemek lazım geldiği kanaatine ulaştık. Baraba Tatarlarının Sibirya, Orta Asya, Kazakistan ve Sovyetler Birliği'nin Avrupa tarafındaki Türk dilli halklarla olan etno-kültürel ilişkileri, Kuzey Sibirya halkları (Hantlar, Mansalar vd.) ile olan ilişkilerinden çok daha güçlüdür. Yine de Ugorların herhangi bir kısmı Baraba-Turaş Tatarlarının bünyesine dahil olmuştur.²⁷³

Yakın zamanlarda Baraba Tatarlarının bünyesine Samoyed unsurunun da karışmış olup olmadığı meselesi gündeme gelmişti. V. İ. Vasilyev, Kargalı (Karagalı) obasının adının Güney Sibirya'daki önemli bir Samoyed kitlesinin ilişkilendirildiği Selkupca kara gul (turnalı insanlar) kelimesinden geldiğini ileri sürdü. Zaten Karagalı Tatarları da XVII. Yüzyılda Selkuplarla komşu idiler. Kısacası, Kuzey Barabalarının ekonomik-kültürel özellikleri, onları yalnızca Hantlar ve Mansalarla değil, Selkuplarla da yakınlaştıran bariz işaretlere sahiptir.²⁷⁴ Karagalı nahiyesi adının başka etimolojik versiyonlarının olduğunu da burada belirtmiş olalım.

Barabaların ikinci grubu Lübey-Tunuslara Lübay, Uguy (Luguy), Langa, Tunus ve muhtemelen Üzük tireleri de dahildir. Lübey-Tunus Tatarları, Om ve Tara'nın aşağı akımlarıyla bunların kolları çevresinde yaşıyorlardı.

İşte ve *Ayalı* tirelerinin adları, bariz bir etnik ad özelliğine sahiptir. Biz bu ikisine ve Tara grubundan Ayalı Tatarlarına Lübey-

272 Stralenberg, *İzvestiya...*, 1893, s. 241.

273 Tomilov, *İzuçeniya etnogeneza sibirskix tatar...*, s. 171-173.

274 Aynı yerde.

Tunus Tatarlarıyla birlikte yaşadıkları Barabalara ait Usman ve komşu Almenevo köyünde rastladık. Novosibirsk bölgesindeki Vengerovsk reyonunda yer alan Ulutskiye köyünde, bize, Barabaların göçebe Sibir (Sipir) halkından indiklerini hikaye eden bir efsane anlattılar. Her ne kadar bu konu bütünüyle halledilmiş sayılamaz ise de, Lübey-Tunus Barabalarının etnik yapısında yerli Türklerin yanı sıra Ugor ve Tara Tatarlarına ait unsurların, ayrıca Orta Asya'dan gelerek ileride kendilerinden bahsedilecek olan Kuloba Tacikleriyle bağlantılı Kulaba auluna adlarını veren göçmen unsurların da yer aldığı anlaşılmaktadır. Kulib nahiyesinde *kuloba* kelimesi daha geniş anlamda, çoğunlukla Tacikistan'dan gelenler anlamında kullanıldığı bilinmektedir.²⁷⁵

Kanaatimize göre Baraba'ya Türklerin oldukça eski bir zamanda geldiklerini gösteren kelimelerden biri *sahtar* (*saktar*), bir diğeri ise *Yurt-Uguy* aulunun adıdır. Sahtar, *sah*, *saha* kelimesinin çoğuludur ve bilindiği gibi *saha* Yakutlara verilen etnik addır. Koşkul aulunda (Baraba-Tura Tatarları) *sukar* kelimesine yakın bir şeklin kaydedilmiş olması dikkat çekicidir. Radloff, Yakutlardan Sahalar diye bahsederken *sukar* kelimesini de kullanmıştır.²⁷⁶ Kaçınların Hara-Sokka seokunda “Sohalar, Tobol civarında İrtiş sugdada (İrtiş sahilinde) yaşamışlardı; Sohalar orada yaşarlardı” şeklinde bir rivayet vardır.²⁷⁷ Yu. B. Simçenko'nun Barabaların dışında tamga şeklindeki kalkan resimlerinin yalnızca Krasnoyar (Kızılyar) Tatarlarında rastlandığından söz etmesi önemli bir husustur.²⁷⁸ Bazı Yakut olonholarında Yakutların atalarının Batı Sibirya'dan ve tam olarak Baraba'dan geldikleri anlatılır. Hakasların, Sibirya Tatarlarının ve Yakutların kültüründe buna benzeyen veya bütünüyle örtüşen bir olaydan bahsedilmesi dikkat çekmektedir.²⁷⁹ Bir süre

275 Suxaryeva, *Buxara*, s. 130; *Etnografiçeskiye oçerki uzbekskogo...*, s. 35.

276 Tokarev, Gurviç, *Yakutı*, s. 267-268; Koz'min, *K voprosu o proisxojdении yakutov-saxalar*, 1928, s. 8.

277 Ksenofontov, *Uraanxay-saxalar*, s. 81; Potapov, *Projisxojdeniye i formirovaniye xakasskoy narodnosti*, s. 81.

278 Simkenço, *Tamgi narodov Sibiri*, s. 64.

279 Bogomolov, Tomilov, *Teoritiçeskiye i metodiçeskiye*, s. 129-131; Tomilov, *İzüçeniye etnogeneza sibirskix tatar...*, s. 171-173.

önce Kurdak-Sargat (Tevriz) Tatarlarının mezar taşlarında değişik süslemeli birçok kayak resimleri tespit edilmişti.²⁸⁰ Bu şekiller, Yakut ve diğer bazı Sibiry halklarında da vardır.²⁸¹ Tüm bunlar Sibiry (öncelikle de Baraba) Tatarlarının bu halklarla etno-kültürel bağlarının izlerini aramaya yeltenmemize ve Baraba ve İrtiş civarındaki erken Türk dilli yerleşimcilerin etnik “sima”sını belirlemeye izin vermektedir.

Bu aullarda adları bariz bir şekilde Gornaya Şoriya nehri-nin adından gelen *kondoma* ve *mrassu* şeklinde iki ismin tarafımızdan tespit edilmiş olması da dikkat çekici bir durumdur. Bu isimler, onların bu bölgelerden gitmiş olabileceklerine ve Şorlar veya Kuzey Altaylılarla akrabalıkları bulunduğu işaret etmektedir. Üstelik göçebelerin Şoriya ve Salair sıradağları üzerinden Batı Sibiry’nın ovalık bölgelerine giden göç yolları eskiden beri bilinmekteydi.²⁸²

Terenya-Çoy grubunun nüfusu, XVII. Yüzyılda çok azdı. 1625’de Terenya nahiyesi Tereninskiye adında bir tek köyden, Çoya (Çoy) nahiyesi ise Sulbuyevo ve İlkusskiye adında iki köyden ibaretti.²⁸³ Baraba Tatarlarının bu grubunun etnik yapısının özellikleri konusunda bilgi veren herhangi bir malzeme olmaması sebebiyle, bu hususta bir şey söylemek hemen hemen imkansızdır. Çoya aймаğı yerli Tatarlardan başka Altaylı Tubalarda da bilinmektedir.²⁸⁴

Tom Tatarları (Eüştalar)

Günümüzde etnografya biliminde Tom Tatarlarıyla, Tom nehrinin aşağı akımında yaşayan Eüştalar ve XVII. Yüzyılda Tomsk şehrinin bulunduğu bölgede göçebe halde yaşayan Çat ve Kalmaklardan müteşekkil Sibiry Tatar grubu göz önünde

280 Bogomolov, Tomilov, *Nadmogil’niye soorujeniya tevrizkix tatar*, s. 153-160.

281 İvanov, *Yakutskiye konovyazi*, s. 221-223.

282 Tsirkin, *Koçevniki v Kuznetskoy kotlovine*, s. 113.

283 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 53.

284 Potapov, *Altaytsi*, s. 330.

bulundurulmaktadır. Şimdilerde etno-kültürel açıdan onlar gerçek anlamda köylü grubunu oluştururlar.²⁸⁵ Kullandıkları dil, Sibirya Tatarlarının lehçesidir ve biri Eüşta-Çat, diğeri Kalmak ağzı olmak üzere iki ağzı vardır.²⁸⁶

XVI-XVII. Yüzyılda Tom Tatarları adı yalnızca nispeten Eüştalar ve Rusların gelişinden önce Tom civarında yaşayan diğerküçük Türk grupları için kullanılırdı.²⁸⁷ Onların batısında kendilerinden aşağıda söz edilecek olan Çatlar ve Temerçiler, kuzeyinde Selkuplar, kuzeydoğusunda Çulım Türkleri, güneyinde Teleütler ve Kuznetsk [Temirci] Tatarları yaşıyorlardı. Ruslar gelmeden önce Eüştaların göçlerinin büyük kısmı hakimiyet alanlarını genişletmeye çalıştıkları Selkupların kuzey bölgesine doğru yapılıyordu. “Tom nehrinin yukarı akımında yaşayan kabilelerle, bozkırlı Kalmık ve Kırgız göçebelerle, hatta muhtemelen Moğollar ve Orta Asya şehirlerinden mal getiren Buharânlarla”²⁸⁸ fiilen ticari bağları vardı.

Bu dönem için onların yöresel obalarını tespit etmek hemen hemen imkansızdır. Tom Tatarlarının alt bölünmelere ayrılmış tüm küçük nüfuslu grupları arasında en dikkat çeken ve güçlüsü Eüşta grubuydu.”²⁸⁹ Eüştalar, Tomsk şehrinin hemen yukarisından başlayıp yine aynı nehrin ağzına doğru uzanan Tom havzasına saçılmışlardı. Tom’un daha yukarisında yaşayan Tom Tatarları Prens Basanday’ın yönetimindeydiler. Yerli halk arasında Prens Tom ve Uşay’la²⁹⁰ ilgili çok yaygın bir rivayette “Toyan ve Basanday arasında av bölgesi yüzünden çok şiddetli bir husumet çıktığı” anlatılarak,²⁹¹ Basanday’ın kasabanın kendi bölgesinde kurulduğu

285 Titova, *Etnografiya tyurkoyazıçnogo naseleniya Tomskogo Priob’ya*, s. 200.

286 Tumaşyeva, *Vostoçnyy dialekt tatarskogo yazıkı*, s. 57.

287 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda v pervoy polovine XVII veka// TTGU*, T. 112, s. 33.

288 Age., s. 57.

289 Age., s. 34.

290 Uşay aynı zamanda bölgede bir nehrin adıdır (çev.)

291 Myagkov, *Predaniye o knyajiye Tome i Uşaye*, s. 159.

Toyan'ın Rus hakimiyetini kabul etmesi üzerine ondan nefret ettiği hikaye edilmektedir. Tarihi kayıtlar da Basanday'ın Rus düşmanlığını sürdürdüğünü, Kırgızları ve Çulımlıları isyana teşvik ettiğini, Ketsk hapishanesini ve Tomsk kasabasını ele geçirmeye çalıştığını teyit etmektedir.²⁹² Yine de Eüştalar ve Toyan, "tüm komşu Tatarların kendilerine itaat ettiğini" var sayıyorlardı.²⁹³

Tom nehrinin en aşağı akımında ve Ob bölgesine yakın bir yerde, Tatarların üst tarafında Yevaga adlı başka bir (Tatar) prensi daha vardı. Bunların Rus tebaalığını kabul etme konusunda ayrı ayrı yemin etmeleri dikkat çekicidir. Bu maksatla Prens Toyan'ın kasabasında toplananlardan önce Tomsk Tatarları, sonra Yevagin (Yevaga) kasabası Tatarları, sonra Aşkeneyevo²⁹⁴ kasabası ve Ob'dan Krivoy dirseğinden Yevaga kasabasına toplananlar yemin ettiler.²⁹⁵ Z. Ya. Boyarşinova, Toyan'ın Eüştalarından başka Prens Yevaga ve Basanday Tatarları diye bilinen bir Tom Tatar grubunun daha bulunduğunu yazmaktadır.²⁹⁶ Yaptığımız saha çalışmaları sırasında topladığımız malzemeler, Tegildeyevo (sabık Yevaga kasabasında) sakinleriyle Eüştaların kültür ve hayat tarzları arasında XX. Yüzyıl başlarında muhafaza edilen bazı farklılıklar olduğunu ortaya koymuştur. Defin törenlerinde, köy evlerinin ve çengilerin şeklinde de kısmen bazı farklar tespit edilmiştir.²⁹⁷

Öncelikle XVI-XVII. Yüzyılda Tom Tatarları arasında mahalli düzene uygun şekilde a) Eüştalar; b) Basanday Tatarları; c) Yevaga (Tegildeyevo) Tatarları adında üç grubun var olduğu konusu üzerinde durulabilir. Aşağı Tom'da yaşayan Türk ahali arasında endogam evliliklerle ilgili soruyu aydınlığa kavuşturabilecek veriler elimizde mevcut değildir.

292 Age., s. 162-163.

293 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/312.

294 Metinde Akineyev şeklinde yanlış yazılmış. Muhtemelen tashih hatasıdır. Doğrusu Miller'in eserinden düzeltilmiştir (çev.)

295 Miller, *İstoriya Sibiri*, II/220.

296 Boyarşinova, *Osnovaniye goroda Tomska*, s. 26.

297 Tomilov, *U tatar Tomskey i Novosibirskoy oblestey*, s. 127-128; 1980d, s. 54-65; vd.

Eüşta Tatarlarının etnik yapısı XVI-XVII. Yüzyılda Tom ve Ob civarında çok eskiden beri devam eden etnik süreçlerin karmaşıklığı sebebiyle yeterinden fazla karmaşıktı. Türkler, Tom nehri civarına VII-VIII. Yüzyıllarda küçük gruplar, IX-X. Yüzyıllarda ise büyük gruplar halinde sokuldular.²⁹⁸ Eüştalarla ilgili olarak, yerli Samoyedlerin göçebe Türklerin güçlü etkisine maruz kalarak Türkleştikleri görüşü teyit edilmektedir.²⁹⁹ Sözü edilen bölgedeki Samoyedlerin farklı gruplardan müteşekkil olabileceği görüşü dikkat çekicidir. Türk simasının VI-VII. Yüzyılda bölgeye sokuluşu, henüz Hunlar zamanında bazı Türk kültür unsurlarını özümseyen Samoyedlerin dağlık Altay ve Yukarı Ob taraflarından muhaceretleriyle ilişkilendirilmektedir.³⁰⁰ Elinizdeki eserin giriş kısmında, bir kısmı ormanlık şeritte yaşayan Eüşta Nenetslerinin ve Nenets boyu Yuçi'nin bünyesine karışan güneyli Samoyedlerin bu grubunun kökeniyle ilgili görüşü belirtmiştik.³⁰¹ Onların yalnızca dil ve kısmen kültür yönünden Türkleşmiş yerliler olduğu şeklindeki görüşlerin tamamı biraz iptidai gözükmemektedir. Bu grubun kuzeyli halklarla ilişkilerinin yanı sıra, süslemeler konusunda da Altaylılar, Şorlar, Hakaslar ve Yakutların süslemeleriyle benzerlikleri tespit edilmiştir.³⁰² Tom Tatarlarının maddi kültürlerinin mukayese halinde görülen çeşitli benzerlikler, onların tarihi-kültürel ve etnogenetik yönden Türkler, Samoyedler ve Ugorlarla ilişkileri olduğunu, keza Ketler ve Evenklerle de bazı benzerlikleri bulunduğunu iddia etme imkanı vermektedir.³⁰³

Tom Tatarlarının yapısındaki Türk katmanlarının kökeni, sarıh bir şekilde değişik zamanlara aittir. Görüldüğü kadarıyla bu

298 Mogil'nikov, *Naçalo tyurkizatsii naseleniya Pritom'ya i Srednego Priob'ya*, s. 82-84.

299 Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri*, s. 84, 99; Mogil'nikov, *Naseleniye yujnoy çasti*, s. 12-14; 1976a, s. 173; Dul'zon, *Pozdniye arxeologičeskiye pamyatniki*, s. 202; vd.

300 Çindina, *Narımsko-Tomskoye Priobye...*, s. 24.

301 Dolgix, *Oçerki po etničeskoj*, s. 234-235; Vasilyeviç, *K probleme etnogeneza*, s. 165-176.

302 Bogomolov, Tomilov, *Teoritiçeskiye i metodiçeskiye*, s. 129-131.

303 Titova, *Etnografiya tyurkoyazıçnogo naseleniya Tomskogo Priob'ya*, s. 200.

bölgeye ilk önce eski Türkler gelmişlerdir. Tom-Ob civarında Türk dilli ahalinin oluşmasında belirleyici rolü Kırgız ve Tele kabileleri oynamış,³⁰⁴ IX-X. Yüzyıllarda ise buraya Kimaklar gelmişlerdir.³⁰⁵ Onlarla birlikte bulunan Kıpçak kabileleleri de Eüştaların da aralarında bulunduğu Sibiryâ Tatarlarının etnogenezi güçlü biçimde etkilemişlerdir. Rusların bölgeye gelmesinden önce Tobol-İrtiş Tatarlarının yerli ahaliyi Türkleştirmiş olabileceğini düşünen bazı bilim adamları da vardır.³⁰⁶ A. P. Dulzon, Radloff'un Baraba, Tara, Tobol ve Tümen Tatarları hakkında kayda geçirdiği folklor malzemelerinde Tom Tatarlarının Tobol Tatarlarıyla bu tür bir ilişkileri bulunduğuna işaret ettiğini düşünmektedir.³⁰⁷ Eüşta-Çat ağızlarının tetkiki de onu konuşanların Tobol-İrtiş ve Baraba Tatarlarıyla yakınlığı bulunduğunu teyit etmektedir.³⁰⁸ Yine de Tobol-İrtiş Tatarlarının Aşağı Tom'daki yerli Türklerin kısmen dahil oldukları zaman konusu halledilmemiş olarak durmaktadır.

F.İ. Stralenberg, 1930'da yayınladığı eserinde Küçüm-han'ın kâfir Eüşta (Yaušta)lardan Sibir veya Tura şehrini yolup aldığını belirtmektedir.³⁰⁹

Stralenberg'in hangi Yauştalardan bahsettiği açık değil. Tomsk bölgesindeki Eüşta köyünde yaptığımız saha çalışmalarında malzeme toplarken, yerli halk, burada birine Çıçkanlar (Sıçanlar), diğerine Çarkınlar denilen iki oymağın torunlarının yaşadığını anlattı. Çıçkanlar için şimdilerde bile onların Rusların gelişinden çok zaman önce dağ tarafından nehir yoluyla sallarla geldikleri anlatılır. Yine anlatıldığına göre onların bir kısmı daha sonra Tom nehrinin ağzına yakın bir yerde yaşadıkları Ob boylarına doğru

304 Savinov, *Ob izmenenii etničeskogo sostava naseleniya Yujnoy Sibiri*, s. 263-264.

305 Age., s. 191-192.

306 Abdrahmanov, *O Tyurkskix toponimax Zapadnoy Sibiri*, s. 90.

307 Dul'zon, *Vıstupleniye: (O proisxojdenii çulımsko-tuyurskogo yazıka)*, s. 299.

308 Abdrahmanov, *K voprosu o zakonomernostyax*, s. 1-2; Tumaşyeva, *Yazık sibirskix tatar*, s. 127; vd.

309 Strahlenberg, *Das nord-und östliche teil von Europa und Asia*, s. 257.

gitmişler. Çıçkan oba adı, tarafımızdan Baraba Tatarları, G. İ. Yere-
min tarafından ise Tıçkan-tuhum şeklinde Zabolotye Tatarları
arasında tespit edilmiştir. Ayrıca sonuncu grubun içinde iki kü-
çük oba adına rastlanılmıştır. Birinin adı, (isim olarak Tom Eüş-
talarındaki Çarkınları anımsatan) sivrisinek anlamındaki Çerkey-
tuhum, diğeri ise geyik anlamına gelen Yušta-tuhum'dur.³¹⁰ Bu
bilgi, tesadüfen elde edilmiş bir bilgi değil. Çünkü Eüştaların boy-
kabile adı Yeüşa (Yaušta) kelimesine, söyleniş itibariyle ona ya-
kın şekilleriyle Tubalarda (Yutı, İutı, Yüs, Yüz, Düc ve keza Tu-
baların ortak adı Yış-kişi), Kumandı'larda (Yotı, Dotı), Aç-Keştim
Teleütlerinde (Yutı) ve daha önce söz ettiğimiz gibi, orman şeri-
dinde yaşayan Nenets ve Enetslerde de rastlanır.³¹¹ Bu konuyla
ilgili olarak Dolgih şöyle der: "Bunların hepsi için Ob nehri bo-
yunca ve aşağıya doğru XVII. Yüzyılda doğrudan ormancı Ne-
nets ve Yenetslerin yaşadıkları bölgeye giden yol açıktı. Bildiği-
miz gibi, Yuçi oymağının ataları herhalde kuzeye nehir yoluyla
kütükler üzerinde gelmişlerdi."³¹²

Bu veriler, Eüştaların bünyesine güneyli Samoyed unsurlarının
karıştığını teyit etmektedir. Onların Samoyed dilli ataları Türkler
tarafından asimile edilmişlerdi. Muhtemeldir ki Türkleşen Eüşta-
ların bir kısmı İrtiş civarına, Tobol ağzında yaşadıkları yere gel-
miş ve oradan Küçüm-han tarafından Batakılık tarafına (Zabo-
lotye) sürülmüşlerdir.

Tom nehri civarında yaşayan Tatarların bünyesine Orta Asya'dan
gelenlerin de karıştığı düşünülebilir. A. P. Dulzon'un Eüşta boy
adının Orta Asyalılarda ve ayrıca Karakalpaklarda kabile adlarıyla
pek çok paralellik arzettiği, bundan başka Buharalıların ticaret
amacıyla buraya Ruslardan çok daha önce geldikleri şeklindeki
kaydı da bu konuda bir mesnettir.³¹³ Ayrıca Dulzon Aşağı Tom

310 Yeregin, *Doislamskiye verovaniya*, s. 425-426.

311 Aristov, *Zametki ob etniçeskom*, s. 343; Potapov, *Razlojeniye rodovogo stroy*,
s. 10; 1946, s. 224; Dolgix, *Oçerki po etniçeskoy*, s. 234).

312 Dolgix, *Oçerki po etniçeskoy*, s. 235.

313 Abdrahmanov, *Osobennosti dialektno-yazıkovoga*, s. 201.

bölgesinin Ket unsuruyla yan yana yaşayan Türklerin toprakları olduğunu kabul etmektedir.³¹⁴ Z. Ya. Boyarşinova, bu bilim adamının araştırma sonuçlarına dayanarak “Ob, Tom ve Çulım’ın sağ kollarındaki vadide yaşayan Ketler ve Selkuplar, yavaş yavaş dillerini Türkçe ile değiştirmişlerdir” demektedir.³¹⁵

Çatlar

Çatların ataları günümüzde iki yerde, Tomsk bölgesinin Tomsk reyonunda, ağırlıklı olarak Tom nehri sahillerindeki köylerde, Tomsk şehrinde ve Ob nehri ve onun Uyena kolu boyunca uzanan Novosibirsk bölgesinin Kolıba reyonunda yaşıyorlardı. D. G. Tumaşyeva, Sibirya Tatarlarının Tomsk lehçesindeki Eüşta-Çat ağzında Orsk şivesini tesbit etmiştir.³¹⁶

Yermak birliklerinin Sibirya’ya gelişine kadar Çatlar, Om nehrinin yukarı akımındaki havzada ve ayrıca muhtemelen Yukarı Kargat, Çulım ve Ob’un kolu Çaus nehri havzasında Barabalara komşu olarak yaşıyorlardı.³¹⁷ Kuzeydeki komşuları, Selkuplar ve muhtemelen diğer pagan Samoyed ve Türk dilli küçük gruplardı. Doğu istikametinde daha uzakta Tom Tatarları, güneylerinde Ak Kalmıklar (Teleütler ve muhtemelen Telengitler) yaşıyorlardı. 1582’den sonra Batı Sibirya vadilerinde yaşayan Türk dilli ahalinin farklı şekillerdeki yer değiştirmeleri, Çatları güneyden ve güneydoğudan Temerçi ve Euştaların topraklarına doğru sokulan Ob civarındaki geniş bölgeleri işgale sevk etti. Rus birliklerinin 1598’de buraya gelişlerine kadar Çatlar ağırlıklı olarak henüz Ob boyunda yaşıyorlardı.³¹⁸ Çatların daha erken dönemdeki yerleşim bölgesine gelince, Miller’in “onların Baraba bozkırlarında bir yerlerde yaşıyor olmaları gerekir”³¹⁹ şeklindeki kaydından

314 Dul’zon, *Tyurki Çulıma i ix otnoşeniye v xakasam*, s. 101.

315 Boyarşinova, *Zapadnaya Sibir*, s. 27.

316 Tumaşyeva, *Dialektı sibirskix tatar*, s. 241.

317 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/314; Baxruşin, *Oçerki po istorii*, s. 157.

318 *Okonçatel’ny razgrom Kuçuma na Obi v 1598 godu*, s. 146.

319 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/314.

başka hiçbir bilgiye sahip değiliz. Yalnızca bir zamanlar Kulunda bozkırının kuzey kesiminde gezindikleri, batıda ise İrtiş ve İşim bozkırlarına kadar uzandıkları tahmin edilebilir. (Çat etnonimine Yolutorovsk'da bir göl adında rastlanmaktadır).³²⁰

Çatların gelişine kadar Tom ve Ob nehirleri arasında, her ne kadar tek tük Samoyed kalıntılarına rastlanıyorsa da, ağırlıklı olarak Türk dilli gruplar yaşamaktaydılar.³²¹ Yurt-Ora köyünden bazıları, komşu Krasnoyar ve Çernomıs köylerinde daha önceleri Yurt-Akbalık köyü sakinleri Temerçilerle birlikte Kıştımlar denilen Tatarların yaşadıklarını anlattılar.

Tomsk'un kuruluşuyla birlikte Çatlardan küçük bir grup bu şehirde askeri hizmetlerde görev aldılar ve hemen Tom civarına yerleştiler. 1630'da ise Çatların bir kısmı diğerlerinden ayrılarak Tom'un aşağı tarafına gidip Çernaya (Çornaya okunur) nehri reyonuna yerleşti.³²² A. P. Dulzon ve M. A. Abdrahmanov'ın tahminlerine göre³²³ henüz XVII. Yüzyılın ikinci yarımında bir grup Çat Tom havzasında idiler, ama yine de bir kısmı Ob civarında kaldı. Bu durum Çat topraklarının ikiye bölünmesine ve dolayısıyla değişik bölgelerde etnik yapılarında, kültür ve hayat tarzlarında bir takım farklılaşmalara yol açtı ve böylece biri Tom, diğeri Ob Çatları olmak üzere iki mahalli grup oluştu. Anlaşıldığı kadarıyla, onların iki mahalli grubu bölünmesi önemli ölçüde XVII-XVIII. Yüzyılın ikinci yarımında gerçekleşti.

Tom ve Ob Çatlarının etnik yapısında ortak unsurlar bulunduğu kuşkusuz. Ne yazık ki, Çat Tatarlarının etnik oluşum meselesi bilimsel literatürde hiç dikkate alınmadı. A. P. Dulzon, ilk defa Sovyet dilbilimciliğinde Eüşta, Çat ve Kalmak ağızlarını inceleyerek, Çat ve Eüşta kelime haznesinin öncelikle Baraba ve Tobol

320 GATOT, f. 47, op. 1, d. 237, l. 1.

321 Boyarşinova, Naseleniye Tomskogo uyezda v pervoy polovine XVII veka// *TTGU*, T. 112, s. 36.

322 Yemel'yanov, *Etničeskiy sostav i çislenniy sostav*, s. 95; 1978, s. 83.

323 Dul'zon, *Vıstupleniye*, s. 302; Abdrahmanov, *Osobennosti dialektno-yazıkovogo*, s. 163.

Tatarlarının kelime hazinesiyle benzerlik arz ettiğini yazdı.³²⁴ M. A. Abdrahmanov ise “Tom civarında yaşayan Türklerin dilindeki Tobol-İrtiş unsurlarının Çatlar vasıtasıyla taşındığı” kanaatindedir,³²⁵ ama Tumaşyeva’ya göre Tobol-İrtiş lehçesine benzerlik arz etmekle birlikte Tomsk lehçesinin ağırlıklı olarak Barabalarınkine daha yakın özellikler içermektedir.³²⁶

Çat ve Baraba (Barabin) lehçeleri arasındaki benzerlik, Baraba bozkırında yaşayan ve bu lehçeleri konuşanlar arasındaki komşuluk ilişkileri, XVI. Yüzyılın ikinci yarımında Baraba Tatarlarının topraklarında Çatların yaşadıkları göz önünde tutulursa, onların bünyesine Barabalıların, bilhassa Terenya-Çoya Tatarlarının karıştığı kanaati doğurmaktadır. Daha önce vaktiyle göçebe Çatların güneybatı sınırlarının İrtiş’a dayandığını, burada doğrudan Tobol-İrtiş Tatarlarının av sahasına girdikleri, onların bir kısmının da Çatların bünyesine karıştıklarını belirtmiştik.

Çatların etnik oluşum meselesi incelenirken onların Kazaklarla olan ilişkileri de göz önünde tutulmalıdır. Yerli Türklerin hafızasında Kazaklarla akraba oldukları ve Sibirya Hanlığı’da Kazaklarla akraba olan bir Türk grubunun Tomsk taraflarına gittiği hatırası saklıdır.³²⁷ İşte bu grup ancak Çat Tatarları olabilir, çünkü onların yer değiştirmeleriyle ilgili bilgi herhalükârdâ kesindir.

Bu konuyla bağlantılı olarak Çat (Tsat, Cat) etnonimi de dikkat çekmektedir. A. P. Dulzon, Tom sahilindeki Çat köyü sakinlerinin kendilerini tanıtırken bu etnonimi kullandıklarını, zaten Eüšta ve Kalmakların da onlara bu ismi verdiklerini belirtmektedir.³²⁸ Çulm civarındaki Tatarlar tüm Tomsklu Tatarlara Çat demektedirler.³²⁹ Catların toprakları bir dönem Batı Sibirya’nın batı kesimindeki güney bölgesiydi ve Çatlar yani Çagatlar XVI. Yüzyılda Sibirya

324 Dul’zon, *Vistupleniye*, s. 375.

325 Abdrahmanov, *K voprosu o zakonomernostyax*, s. 20-21.

326 Tumaşyeva, *Dialekti sibirskix tatar v otnoşenii ki tatarskomu...*, s. 39-40.

327 Messerschmidt, *Gorschungsreise durch Sibirien 1720-1727*, s. 155; Potapov, *Proisxojdeniye i formirovaniye xakasskoy narodnosti*, s. 154.

328 Dul’zon, *Vistupleniye*, s. 303.

329 Tomilov, *U tatar Tomskoy i Novosibirskoy oblestey*, s. 106.

sınırlarında kendileriyle yaptığı savaşı kaybeden Kazak hanı Tügüm'ün düşmanları olarak anılmaktadırlar.³³⁰ XV. Yüzyılda Kazaklar arasında pek çoğu Ebulhayr-han'ın yanına göç eden Çat adlı bir oymak vardı.³³¹ Ebulhayr-han'ın merkezi göçebe Özbekleri başlangıçta İrtiş boylarında, daha sonra ise İşim'le Tobol arasında kalan bozkırlarda idiler.³³²

Sanırım Çatların etnik kökenlerini Kimak asıllı olan ve XI. Yüzyılda İrtiş boylarında yaşayan Şad (veya Şat) topluluğunda aramak gerekiyor.³³³ Bu topluluk büyürken değişik etnik ve siyasi oluşumların bünyesine katıldı. Maveräünnehr'deki Türk (Çagatay) Cete, Çete terimi münferiden Moğullar için kullanıldı ve kelimeye tahkir içerikli bin anlam yüklendi. Göçebe hayat tarzını sürdüren Moğullara da böylece "eşkıya", "yol kesen" denildi.³³⁴ Moğulların XV. Yüzyıl ve XVI. Yüzyıl başlarında çöküşünden sonra onların bir kısmı Kazak, Kırgız, Uygur, Özbek ve diğer halkların bünyesine karıştılar.³³⁵

Töles ve Tubaların bünyesindeki Çagat seoku meselesini inceleyip onu Çat terimiyle kıyasladıktan sonra "XVI. Yüzyılda Çagat adlı Türk kabilelerinin geniş bir bölgeye, bilhassa Sayan-Alтай dağlarına ve kuzeyde Ob'un yukarı akımlarındaki havzadan Ordos'un güneyine kadar uzanan bölgeye yayıldıkları" sonucuna ulaşan L.P. Potapov, bir adım daha atarak Çagat (Çıgat) etnonimini eski Çık etnik adıyla ilişkilendirmekte ve şu hükme varmaktadır: "XVI. Yüzyılda Çagat/Çıgatlar, eski Türk kitabelerinde geçen ve VIII. Yüzyılda Tuva'da Yenisey boylarında yaşayan,

330 *Materialı po istorii kazaxskix...*, s. 407-408.

331 Age., s. 17, 144.

332 Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri*, s. 104.

333 Amanjolov, *Voprosı dialektologii*, s. 59; Bartol'd, *Otçet o poyezdke*, s. 105-106.

334 Bartol'd, *Ulugbek*, s. 36; Karmısyeva, *Oçerki etniçeskoy istorii yujnix rayonov Tadjikistana i Uzbekistana*, s. 186; *Materialı po istorii kazaxskix...*, s. 216, 530.

335 Bartold, 1968, s. 17-18; *Materialı po istorii kazaxskix...*, s. 216-217, 494.

ama daha sonraları Uygurlar ve diğer kabileler tarafından oradan itilen Çiklerin torunlarıydı.”³³⁶

XVI-XVII. Yüzyıllarda bu Tatar grubunun bünyesine dahil olan ve belgelerle de tespit edilen etnik unsurlardan biri de güneyli komşuları Teleütlerdi. 1620’de Abak Teleütleri ile güneyli Tarlan Çatları arasında yönetici aileler arasındaki evlilik yoluyla bir ittifak oluşmuştu. Bu Çat grubunun 1630’da Ruslarla yapılan savaşta mağlup olmasından sonra Çatlarla Teleütler arasındaki akrabalık bağları uzun bir süre daha muhafaza edildi.³³⁷ Bu tür ilişkiler, o dönemde Ob Tatarlarıyla daha yoğun şekilde sürdürüldü. Günümüze kadar geçen süre zarfında Ob ağzının özellikleri açısından Teleütlerin Altay lehçesiyle yakınlık arz eden³³⁸ Kalmak lehçesinin ana çizgilerini muhafaza etmesi de bunu göstermektedir.³³⁹ Ob grubunun dil özelliğini daha bariz hale getiren Teleüt unsuru, daha geç Çat unsurlardan biri olarak kabul edilebilir ve bu grubun oluşumunda belirleyici rolü (henüz XX. Yüzyılda toplanan malzemelere göre) Ob’lu Çatların ilişkilerini muhafaza ettikleri Barabalar ve Ob civarında yaşayan yerli Türk grupları oynamıştır.

Tomsk’lu Çatların lengüistik, tarihi ve etnografik malzemeler vasıtasıyla bildiğimiz özellikleri, a) Eüştalarla kendi topraklarında önemli ölçüde kaynaşmaları ve b) kısmen onların köylerine yerleşen Buharalılarla ilişkileriyle bağlantılıdır. Kalmık muhacirler de bazı hallerde askeri hizmete alınan Çatların bünyesine karışmışlardır. Örneğin Tomsk voyvodasına gönderilen 17 Şubat 1665 tarihli fermanla şöyle deniliyor: “... Hıristiyanlığa yeni giren Kalmık İvaşko Vasilyev yüce hükümdara bağlı biriydi.. ve onun İvaşkovlardan Çat murzalarıyla birlikte Tom boyunda hizmet veren akrabaları, atlı Kazaklar arasında hizmette bulunan Timek ve

336 Potapov, *Etničeskiy sostav*, s. 82-84.

337 Umansky, *Teleuti i sibirskiye tatarı*, s. 122, 127-131.

338 Dul’zon, *Vistupleniye*, s. 376.

339 Tumaşyeva, *Dialekti sibirskix tatar v otnoşenii k tatarskomu...*, s. 37.

kardeşi Malota...”³⁴⁰ Baraba Tatarlarından bazı ailelerin Tomsk Çatlarının bünyesine girdiği, onlara ait Çernaya Reçka (Karasu), Om-aul (Barabinka) ve Kaltay gibi kimi yerleşim birimi adlarının Barabalarda da mevcut olmasından anlaşılmaktadır.

Çatların fizyonomik özelliklerinin genel olarak Selkuplarınkiyle hayli benzerlikler arzemesi de dikkat çekici bir husustur³⁴¹ ve bazı Samoyedlerin Çatların bünyesine karıştığına delil olarak gösterilebilir.

Ob Tatarları

Ob Tatarları terimi teoriktir ve Tom nehrinin kuzey ve güney ağzında Ob boyunda vaktiyle yaşayıp tarihten silinen Türk gruplarına nispeten kullanılır. Ob Tatarlarının dili, henüz incelenmiş değil. Şegarka nehri havzasının yerli ahalisinde tespit edilen bazı kelimeler, N. V. Lukina ve G. İ. Pelih’e “.. anlam yönünden Samoyed dilindeki kelimelerle bazı benzerlikler arz etmektedir” deme cesareti vermiştir.³⁴² P. G. İvanov, 1927’de (sabık Ob-Tutal nahiyesine bağlı) güney Kulman ve Sargat’ta tespit ettiği 23 sözcüğe istinaden “Tarafımızdan vergiye tabi oldukları tespit edilen ataların lehçesi Tatarcaydı ve eski Eüşta ve Tegildeyevo lehçesine mensuptu” şeklinde bir hükme varmıştır.³⁴³ Daha sonraları A. P. Dulzon da bu hükme katılmıştır.³⁴⁴

Ob Tatarları, etnik açıdan tek boydan gelen insanlar değillerdi. Onların oluşumunda Türklerden başka Selkuplar ve bilâhare sıhrî ilişkiler kurdukları Rusların da rolü olmuştur. Ob Tatarlarının (veya Karagasların) etnik oluşum konusu ve teşekkül ediş özellikleri tam anlamıyla araştırılmış değil. Yine de söz konusu grubun etnik tarihinin kimi yönlerinin bazı Rus tarihçi ve etnograflarının araştırmaları sayesinde artık aydınlığa kavuşturulduğunu belirtmek gerekir.

340 Kuznetsov, *İstoriçeskiye aktı XVII stoletiya*, s. 22.

341 Xit, Tomilov, *Formirovaniye tatar Sibiri...*, s. 178.

342 Lukina, Pelix, *K voprosu o “karagasax” Tomskoy oblasti*, s. 170.

343 İvanov P. G., *Tomskiye tatarı*, s. 97.

344 Dul’zon, *Vıstupleniye*, s. 308.

XVII. Yüzyıldan itibaren Rus belgelerinde Büyük ve Küçük Şegar, Temerçi, Büyük ve Küçük Prov nahiyelerindeki³⁴⁵ Tatarlardan bahsedilmektedir. 1661'de yeni Sorgul nahiyesi, XVIII. Yüzyıl ortalarında ise eski oymakların toprakları üzerinde yeni bir Ob-Tutal nahiyesi ortaya çıkmıştı.³⁴⁶ Filhakika, tüm bu çok etnikli nahiyelerde, Türklerin yanı sıra Ruslar, Şegar ve Prov nahiyelerinde ise Türkler ve Selkuplar yan yana yaşamışlardır.

N. F. Yemelyanov, XVII. Yüzyıla ait birçok belgeyi inceleyerek, sözü edilen yüzyılda Büyük ve Küçük Şegar, Temerçi, Büyük ve Küçük Prov ve Sorgul nahiyelerinde önceleri Selkup (Ostyak)ların yaşadıkları, fakat özellikle Orta Ob civarında Rus bölgelerinin oluşmasıyla birlikte onların Türkleşmesinin başladığı sonucuna varmıştır.

Görüldüğü kadarıyla bu hüküm bazı nahiyeler için doğrudur. Örneğin B. O. Dolgih, Şegar nahiyesinde XVII. Yüzyıl başlarında Rus belgelerinde kaydedildiğinin aksine Baygullularla birlikte Tatarların değil, Selkupların yaşadıklarını düşünmektedir.³⁴⁷ Bununla birlikte, o dönemde, Ob nehrinin Tom ağzına sokulan kısmında ve kısmen iki nehir arasındaki bölgede Türklerin de var olduklarını kategorik olarak inkâr edemeyiz. Ancak, Z. Ya. Boyarşinova, Türkleşmiş ahali ile Selkuplar arasındaki sınırın Ob boylarında, Şegarka nehrinin aşağı mansabında olduğu kanaatindedir.³⁴⁸ Arkeolojik verilere göre Türkleştirme Miladi II. Binyıl başlarından itibaren Tom-Ob nehirleri boyunca yoğun bir şekilde başlamış; bazı Türk kabilelerinin bölgeye sokulmaları VIII-IX. Yüzyılda gerçekleşmiştir ki, Yelova kurganlarından Çingisti-2, Kurutoborka-2 ve diğer bazı ortaçağ yadigârları da buna işaret etmektedir.³⁴⁹

345 Rusça imlası ile Bolşaya Provskaya, Malaya Provskaya.

346 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 97; Yemel'yanov, *Tatari tomskogo kraya*, s. 78.

347 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 98.

348 Boyarşinova, *Zapadnaya Sibir'*, s. 29.

349 Dremov, *Drevneye naseleniye lesostepnogo Priob'ya*, s. 62; Matyuşenko, Startsieva, *Yelovskiy kurgannyi mogil'nik..*; Pletnieva, *Toyanov gorodok*, s.

G. İ. Pelih, Sayan ve Tom Karagaslarının etnik adlarıyla kültürlerinde yer alan ortak çizgiler arasındaki benzerliklere dikkat çekmektedir. Ona göre sonuncuların torunları, Ob, Şegarka, Çulım ve Aşağı Tom sahillerinde yani Tomsk bölgesinde yaşayan yerli ahalidir. Samoyedlerle eski Türk kabileleri arasındaki uzun soluklu etkileşimin sonucu, oluşan ortak çizgilerdir. V. İ. Vasilyev, G. İ. Prokofyeva'nın *karagas* etnonimini etimolojik açıdan *kara kas* (turnalı insanlar) şeklinde çözümlemesine dayanarak, "vakti zamanında Sibirya'nın güney kesiminde "turnalı insanlar" totemik adına sahip olan önemli bir etnik grup vardı" şeklinde bir sonuca ulaşmıştır.³⁵⁰

Demek ki, Tom-Ob boyundaki Türk dilli grubunun etnik unsurlarından biri, muhtemelen çok uzun zaman önce Sayan-Altay dağlarından göç eden ve kısmen Türkleşmiş güneyli Samoyedlerin torunlarıyla temasa geçmiş olanlarla bağlantılıdır.³⁵¹ O dönemde kısmen Türkleşmiş Samoyedler değil, küçük bir Türk grubu da vaktiyle Tom-Ob bölgesinin tamamına sokulmuştu. S. İ. Weynşteyn'in Miladî I. Binyılda Sayanlarda yaşayan eski Tuba (Dubo)ların Türk kökenli olduğu şeklindeki varsayımı da dikkat çekmektedir.³⁵² Pelih, bunların torunlarının bir kısmının Tomsk Karagasları denilen insanların meskun oldukları yerlerde tespit edildiği görüşündedir. Bununla birlikte Tom-Ob civarındaki çeşitli Türk gruplarının etnik yapısının muhtemelen tek unsurlu olmadığını da kaydetmek gerekiyor. Saha çalışmaları sırasında topladığımız malzemeler de yerli ahalinin kısmen farklı etno-kültürelere sahip olduklarını göstermektedir. E. L. Lvova'nın görüşüne göre³⁵³ burada Kidan etnik unsurunun yayıldığı da düşünülmektedir ki, Sorgulina nahiyesinin adı olan Boşı (Bosı) etnonimi de köken olarak Kidanlara aitti.

68; Troitskaya, *Ob etnogeneze plemen...*, s. 183-185.

350 Vasilyeviç, *Problemi formirovaniya severosamodinskix narodnostey*, s. 31.

351 Çindina, *Narımsko-Tomskoye Priob'ye*, s. 24.

352 Vaynşteyn, *Proisxojeniye sayanskix olenyevodov*, s. 82-86.

353 Lvova, *Çulımskiye tyurki*, s. 15.

Etnograflar, Küçük Şegar [Malaya Şegarskaya] nahiyesi yakınındaki köylerin asli sakinlerinin geçmişte üniter bir yapıya sahip oldukları sonucuna ulaşmışlardır.³⁵⁴ Bu da bize Ob Tatarlarının bünyesinde mahalli Şegar grubunun bulunduğunu söyleme imkanı tanımaktadır. Bu grubun etnik yapısının özelliğinden - her ne kadar 1897'deki Rus kayıtlarında Küçük Şegar nahiyesinde Rusların dışında yalnızca yerli Türklerin tespit edildiğini, ama hiçbir Selkup'a (Samoyed'e) rastlanmadığını belirtilirse de, - burada yaşayan yerli Samoyed ahalinin oldukça zayıf bir Türkleştirmeye maruz kaldığı anlaşıyor.³⁵⁵ En azından yaklaşık aynı dönemde Tomsk çevresindeki yerli ahalinin izini süren S. P. Kaffka da Küçük Şegar nahiyesiyle Ob sahilindeki Büyük Baygul nahiyesine bağlı Tızıraçevo yurdunun³⁵⁶ yerli ahalisinin (ki vaktiyle Küçük Şegar nahiyesine bağlıydılar) Ostyakların çok az sayıdaki bakiyeleri olduklarını yazmıştır.³⁵⁷

Tomsk Üniversitesi'nin 1959-60 yılında görevlendirdiği etnografya heyetinin topladığı malzemeler, yerli Şegarlıların kendilerini Tatar veya Karagas olarak görmediklerini, halkın büyük kısmının ise vergiye tâbi (*yasaklı*) Ostyakları ataları kabul ettiklerini ortaya çıkarma imkanı sağlamıştır.³⁵⁸ Bu eserin yazarı, 1969 yılında Şegar reyonundaki Tersalgay köyünde bizzat bulunmuş ve *yasaklıların* torunları olan yerli insanlarla ve kısmen Anikinlerle sohbet etme fırsatı bulmuştu. Bunlar, atalarının Tatar veya Karagaslar olmadığını, aksine bu isimleri tahkir amaçlı olarak Rusların verdiklerini belirtmişlerdi. XX. Yüzyıl başlarında ise buradaki herkese yasaka (vergiye) tâbi Ruslar denilmekteydi ve hepsi de Hıristiyandı.³⁵⁹

N. V. Lukina ve G.İ. Pelih, çeşitli etnografik ve bazı lengüistik vergileri inceledikten sonra “Şegarka nehri Karagasları denilenler,

354 Lukina, Pelix, *K voprosu o “karagasax” Tomskoy oblasti*, s. 168.

355 Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, s. 160.

356 Bazı kaynaklarda Tızıraçevo şeklinde (çev.)

357 Kaffka, *Ekonomiçeskiy bit gosudarstvennıx krest'yan*, s. 23-24.

358 Lukina, Pelix, *K voprosu o “karagasax” Tomskoy oblasti*, s. 168-169.

359 MEE TGU, 1969, t. 363-4, l. 19.

esasen kendilerini Ruslaşmış Ostyak-Samoyed grubu (Selkuplar) olarak takdim etmektedirler” demektedir ve burada Selkupların Ruslarla kaynaşmasının XVII. Yüzyıldan itibaren başladığını ve Türkleşme sürecinin durduğunu kaydetmektedirler.³⁶⁰

B. O. Dolgih, “XVII. Yüzyıl konlarına doğru Şegar nahiyesi Büyük ve Küçük Şegar olarak ikiye bölündüğünde sanırım artık Tatarlaşmıştı” demektedir.³⁶¹ N. F. Yemelyanov, Ob Tatarlarının oturdukları nahiyelerin, etnik açıdan Tom Tatarları ve Selkuplarla yakın teması olan ve Ruslar arasında yaşayan” karışık ahalinin bulunduğu bir bölge oluşturduğunu yazmaktadır.³⁶² Şegar grubunun oluşumuna gelince, XVII. Yüzyılda onların topraklarına Çatlar gelerek yerli Ostyaklarla kaynaşmaya başlamışlar, daha sonra bir grup Eüştalılar da - örneğin XVIII. Yüzyıl sonlarında Teuşakoğulları, - buraya göç etmiştir.³⁶³ Diğer yandan Çulım asıllı sakinler de Şegarların bünyesine dahil olmuşlardır. Örneğin Yelegeçevler [Yelegeç oğulları] buraya muhtemelen Kiya nehri boyundaki Kızıldeyeva nahiyesinden, Tızıraçevler ise (ki Şegarka sahilindeki Tızıraçevo nahiyesinin kurucuları onlardır) Çulım üzerindeki Kargaçina nahiyesinden göç etmişlerdir.³⁶⁴ Tersalgay köyünde yaşayan bayan A. Y. Anikina (1869 doğumlu), 1969 yılında bize “Karagaz”ların Tersalgay’da değil, Yelegeçevo köyünde yaşadıklarını, ama şimdi orada oturmadıklarını anlatmıştı.³⁶⁵ Belki de bu Yelegeç oğullarını Kiya nehri tarafından gelen Karagasların gerçek torunları olarak kabul etmemiz gerekiyor. *Sart* adıyla ilgili hatıraların saklanmış olması, belki de Çatlarla birlikte Şegarka’ya gelmeyi başaranlardan inen Teleüt oymağı “Sart”larla bağlantılıdır. Şegarların bölgesi Şegarka nehri havzasını ve nehrin kollarından Baksı, Kazanka ve diğerlerini içine alıyordu. Türk dilli ahalinin

360 Lukina, Pelix, K voprosu o “karagasax” Tomskoy oblasti, s. 173.

361 Dolgix, *Rodovoy i plemenny*, s. 98.

362 Yemel’yanov, *Tatari Tomskogo kraya*, s. 76.

363 Yemel’yanov, *Etničeskiy sostav i çislenniy sostav*, s. 97-98.

364 Yemel’yanov, *Tatari Tomskogo kraya*, s. 78; Lvova, *K etničeskoj istorii çulimtsev*, s. 121.

365 MEE TGU, 1969, t. 363-4, l. 22.

bir grubu olarak Şegarlar, muhtemelen XVII. Yüzyıl sonları ile XVIII. Yüzyıl başlarında oluşmuş, XIX. Yüzyılın ikinci çeyreğine kadar varlığını sürdürmüş ve ihtimal ki daha sonraları Ruslarla kaynaşincaya kadar mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdir.

Ob nehri boyunca Şegarların daha güneyinde Ob Tatarlarından Temerçilerin de köyleri bulunuyordu. Bildiğimiz kadarıyla bunlar Ob boylarındaki en erken Türklerin bakiyeleriydiler ve geçmişte yaşadıkları daha geniş topraklarda yalnızca Eüştalarla değil, aynı zamanda Teleütlerle, Abınlarla ve ayrıca Şorlarla bağlantıları vardı. 1969 yılında Kaşakovo köyünde Ruslara rastlamıştık ve yalnızca bazı yaşlılarından geçmişte burada yaşayan Türk ahali, yaptıkları işler, hayat tarzları ve kültürleri hakkında bilgi alabildik.³⁶⁶ Burada vergiye (yasaka) tâbi olan yerli halk, Betenekov, Sadkın, Sarkulov ve Teüşakov aileleriydi. Sarkulov ailesinin adı muhtemelen Sarı-Kul gölünün adından gelmektedir. Buna çok yakın göl adı Baraba bozkırında da vardır ki, buradan Temerçilerin bünyesine XVII. Yüzyılda orada yaşayan bazı Teleütlerin ve hatta Barabaların katılmış olduğu sonucuna varılabilir. P. İ. Sadkina, bize, “Dedesinin dedelerinin ağzının Rusçaya benzemeyen ayrı bir ağız olduğunu” söyledikten başka “Biz, bir Tatar oymağından ayrılan Tatarlar idik; büyük dedem saf kan bir Tatar’dı” demiştir.³⁶⁷ Temerçi (Temirciler, Temeriyûn) etnik adı da Türkçede “demirci/ler” anlamındadır.³⁶⁸

XVII. Yüzyılda Temerçi nahiyesine “Ob boyundaki Tatar nahiyesi” diyorlardı.³⁶⁹ XVII. Yüzyılın ikinci yarısında ise muhtemelen sakinleri arasında Samoyed kökenli insanların da olması sebebiyle bazen “Ostyak” nahiyesi de denilmeye başlandı.³⁷⁰ 1748 yılına ait bir belgede Evtuşin yurdu sakinlerinden (ki Yemelyanov’a göre Temerçi nahiyesi yurtlarından) “yeni vaftizli (kreşen)

366 Tomilov, *U tatar Tomskey i Novosibirskoy oblastey*, s. 106.

367 MEE TGU, 1969, t. 363-4, l. 14, 16.

368 Dul’zon, *Vstupleniye*, s. 307.

369 Dul’zon, *Vstupleniye*, s. 306; Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 96.

370 Yemel’yanov, *Etničeskiy sostav i çislenniy sostav*, s. 97.

Ostyaklar” diye bahsedilmektedir. XVIII. Yüzyılın başlarından itibaren Temerçi nahiyesine yalnızca Tatar nahiyesi denildiğine göre, “Ostyaklar” Türkleşmişler ve Temerçilerin bünyesine dahil olmuşlardı.³⁷¹

Ob Tatarlarının bir diğer kolunu da Büyük ve Küçük Prov, Büyük Şegar ve Sorgul nahiyeleri sakinleri oluşturuyorlardı. XVIII. Yüzyıl ortalarında yeni vaftizlilerin oluşturdukları Ob-Tutal nahiyesine bağlı birkaç köy sakinleri de buraya geldiler. Özellikle Kulmanovo, Sargat, Kanayevo yurtları ile Puşkarevo, Rıbalovo ve benzeri köylerin sakinleri bunlardandır. Bu grubun özelliği, nispeten daha geç dönemde şekillenmiş olmasıdır. Türklerin gelişinden önce Prov-Sorgul grubunun kuzey tarafında galip ihtimalle Selkuplar yaşamaktaydı. Bunların Türkleşmesi oldukça geç dönemde, aşağı yukarı çoğunluğunu Akineyevo kasabasına bağlı Prov nahiyesinden, 1661’de Morgulina nahiyesinden ayrılan Tegildeyevo ve Gorbunovo yurtlarından gelen Eüşta Tatarlarının oluşturduğu insanların gelişiyiyle başlamıştır.³⁷²

Bu grubun daha sonra Sorgulina nahiyesinin kurulduğu bölgenin güney kesimi, muhtemelen Rusların gelişinden önce meskun haldeydi. Bu moment, yakın zamana kadar hayatta olan bazı yaşlıların hatıralarında muhafaza edilmiştir. Örneğin Kulmanovo yurdu sakinleri P. G. İvanov’a “Ak padişahı korkan Tatarlardan indiklerini” söylemişlerdir.³⁷³ Kaybasovo köyünün yerli sakinleri arasında kendilerinin Eüştalarla akraba oldukları şeklinde bir düşünce yer etmiştir. Kulmanovo, Bazanakovo, Sargat, Tegildeyevo, Eüşta yurtları ve Gorbunovo köyü sakinlerinin akrabaları ve dil birliği ile ilgili bu tür bir bilgi, P. G. İvanov’un sözü edilen çalışmasında yer almaktadır. M. Y. Yeremina, 1969 yılında bize “Orada yaşayan Tatarlar vaftizlidir (kreşen). Onları Ostyak ve Karagazlar olarak görüyorlar, ama babam bana “Bizim Ostyak olduğumuz sözü doğru değildir, biz Ob Tatarlarıyız” dedi” demişti. Yeremina,

371 Age., s. 98.

372 Yemel’yanov, *Etničeskiy sostav i çislenniy sostav*, s. 97.

373 İvanov, *Tomskiye tatari*, s. 99.

Tatarcayı da çok hızlı konuşuyordu. Rıbalovo'da Rıbalovlar [Balıkçı oğulları] yaşıyorlardı ve onlara da Karagaz dediler, ama daha sonra çıkıp gelen diğerleri Rus diyorlardı.³⁷⁴ Onların Küçüm-han Tatarlarından indikleri, Küçüm'le birlikte buraya Başkurdistan'dan (Ufinsk oblasti) Tatarların geldiği bilgisine istinaden, Ufa, Tobol ve İrtiş nehirleri havzasından gelen bazı grupların esasen Prov-Sorgul Tatarlarının bünyesinde yer aldıkları düşünülebilir.

Vaktiyle Ob-Tutal nahiyesine bağlı bazı yurt ve köylerde yaşayanlara gelince, ne yazık ki onlar hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bu nahiye'nin uzunluğu da fazlasıyla dikkat çekicidir. Fiilen Çatların topraklarına uzanan güney kesimi, genellikle Çernomısovların yurtları kabul edilir. 1897'de bu yurtlar, yabancıların nahiyesi olan Küçük Korukova'daki Krasnoyar (Kızılyar) köyleri arasındaydı. Muhtemelen Baturino köyünün yasaklı (vergiye tâbi) sakinleri de teorik olarak Çernomısovlar diyebileceğimiz bu Türk grubuna mensuptular. Bunların da Çatlarla kaynaşan Temerçi ve Çulım Türklerinin bir kısmı olmaları muhtemeldir. Yerli halk, atalarının bir zamanlar Çatların tebaası olduklarını hatırlamaktadır. Çernomısovların dili Tatarcaydı ve şimdi hayatta olanların dedeleri de bu dili kullanıyorlardı. Tarafımızdan kayda geçirilen Az-kiştım [Az-keştım] etnik adı, bu grubun bünyesine Teleütlerin de karıştığını göstermektedir. Esasen onların güneyli komşuları kısmen Çat ve kısmen Teleütlerden oluşmaktadır, ama kuzeylerinde Temerçiler yaşıyordu.

Sonuç olarak, bazı materyallerin tetkiki ve bilim adamlarının ulaştıkları sonuçların analizi, teorik olarak Ob Tatarları dediğimiz insanların bünyesinde, her halükârda XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın birinci çeyreğinde ağırlıklı olarak dört Türk unsurunun yer aldığını söylememize imkan vermektedir:

- 1) Şegarlar;
- 2) Temerçiler;
- 3) Provsk-Sargullular;
- 4) Çernomısovlar.

374 MEE TGU, t. 363-4, l. 22, 23, 26, 27.

Kalmaklar

Başta L. P. Potapov ve A. P. Umansky olmak üzere, Sovyet bilim adamlarının çalışmaları sayesinde, XVII-XIX. Yüzyıllar arası da dahil, Teleütlerin kökeni ve etnik tarihiyle ilgili pek çok konu aydınlığa kavuşturulmuştur. Dolayısıyla bu konulara tekrar dönmenin gereği yoktur ve üstelik Teleütler, her şeyden önce, dağlık Sayan-Altay sistemine, oralara yakın olan ve şimdilerde Baçat Teleütleri dediğimiz Salairlerin de yaşadıkları kuzey kesimlerinde berhayat Türk dilli halka mensupturlar.

Biz sadece, elinizdeki bu eserde, XVII. Yüzyılın ikinci yarısında Tomsk yakınlarına yerleşen ve bilâhare Tom Tatar grubunun bünyesine dahil olan, kısmen Çat ve Eüştalarla kaynaşan Tüleütler üzerinde kısaca duracağız. Tatarlar tarafından asimile edilen ve günümüzde Kemerova oblastındaki Yurga (Yurginsk) ve Yaşka (Yaşkinsk) reyonlarında yaşayan Teleütlerin adı Kalmak'tır.³⁷⁵ XVII. Yüzyılda Batı Moğolları olan Kara Kalmıklardan ayırmak için onlara Ak Kalmık diyorlardı.³⁷⁶ Ayrıca bazı Teleüt grupları için Telengüt, Telenget (Telengit), Kara-Kalmık ve Ukrat terimleri de kullanılıyordu.³⁷⁷ Z. Ya. Boyarşinova ve G. A. Golişeva tarafından yayınlanan Boris Gulunov'un Tomsk kasabasının kuruluşuyla ilgili rivayetinde onlardan Teles (Teleç)ler olarak bahsedilmektedir. XVII. Yüzyıla ait belgelerde bu dönemde Kuznetsk'in batısındaki bozkır nahiyelerinde yaşayan yasaklılar (vergiye tâbi olanlar) arasında Az-keştım, Tagan,³⁷⁸ Keret [Kerait] ve Togul [Torgul]lardan söz edilmektedir.³⁷⁹

375 Dul'zon, *Vıstupleniye*, s. 304.

376 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/508. Burada geçen ak ve kara kelimelerini renk anlamında düşünmeyin. Aksine kara, kuzey; ak, güney anlamındadır.

377 Miller, age., s. 315; Andriyeviç., *İstoriya Sibiri*, I/42; Aristov, *Zametki ob etniçeskom*, s. 339.

378 Taganlar, hem Türkmenlerin Ersarı boyu içinde, hem de Şorlarda mevcuttur (çev.)

379 Umansky, *Teleutskaya zemlitsa*, s. 44.

Teleütler, XVII. Yüzyılda “(Ob’un sağ kolu) İnya nehri ovası ile kuzeydeki (sol kolu) Uyena nehrinden güneydeki Teletsk Gölü’ne [Altın Göl], doğuda Çulım’ın yukarı akımından batıda yaklaşık İrtış’a kadar uzanan oldukça geniş bir bölgeyi işgal etmişlerdi.³⁸⁰

Tom üzerinde Tomsk ve arkasından Kuznetsk’in kurulmasıyla birlikte Teleütlerin bir kısmında Rusya’nın tâbiyetine geçme isteği başgösterdi.

XVII. Yüzyılda tüm bu dönem boyunca Tomsk kazasındaki “muhacir Teleütlerin” yani Rus tebaalığını kabul eden ve bir kural olarak askerî hizmete girenlerin sayısı (sürekli) arttı. 1620’li yılların ortalarında göç yoluyla gelen Teleütler bilinmektedir. Onların önemli bir kısmı Rusya tarafına 1651, 1658-65, 1681, 1688 ve 1692 yıllarında geldi.³⁸¹ Muhacir Kalmıklar, Tom’un sol kolu Uskat nehri vadisine aşağı yukarı XVII. Yüzyılın birinci çeyreğinden itibaren yerleştiler.³⁸²

Tomsk şehri yakınlarında Çatlara komşu gelen ve ilk ağızda ele alınacak olan Teleütlere gelince, İ. E. Fişer, onların buraya 1658-1665 yılları arasında geldiklerini var saymaktadır.³⁸³ Dulzon ve Abdrahmanov da bu tarihleri doğrulamaktadırlar. A. P. Umansky ise şöyle diyor: “1662 yılında bir grup Teleüt, Baskaul Mayraçev’in idaresinde Kuznetsk’e göç ettiler ve buraya temelli yerleştiler. Aynı sıralarda Prens İrko Udelyekov ve Kojanov kardeşlerin idaresinde gelen başka bir grup ise Tomsk’da tebaalığı kabul etti.”³⁸⁴ Balık Kojanov önderliğindeki bir grup Teleüt o sıralarda Tomsk kazasındaki yerlerine gelmişlerdi. Yurka reyonundaki Kalmaklar arasında derlediğimiz tarihi rivayete göre Balıkbiy (Balık Kojanov) Tomsk civarına yerleşmiş ve şehrin kuruluş çalışmalarına katılmış; İrko-biy (veya Yarkobiy) ise Çatların

380 Umansky, *Teleuti i tyurkoyazıçniye sosedi*, s. 12.

381 Potapov, *Etnografiçeskiy obzor plemen Altaya*, s. 224; Umansky, *O xaraktere teleutskogo*, s. 73.

382 Umansky, 1969, s. 46.

383 Fişer N. Y. *O narode i imeni tatarskom...*, s. 472.

384 Umansky, *K istorii poyavleniya*, s. 48.

Tomsk'dan çok da uzakta olmayan topraklarına, Kaltay köyünün arkasına yerleşmiş.³⁸⁵

Tom'un aşağı akımına yerleşen Teleütler veya bizim deyişimizle Kalmıklar, komşuları Çat ve Eüştalarla temasa geçme konusunda geçmişe göre daha faal hareket ettiler. Muhtemelen Teleütlerin onlarla olan ilişkileri, henüz Rus Devleti'nin Batı Sibirya'daki bu bölgelerine gelmelerinden önce de vardı.³⁸⁶ Bu ilişkiler Rusların bölgeye gelmelerinden sonra da kesilmedi. Bununla ilgili belgeler, A. P. Umansky'nin konuyla alâkalı özel çalışmasında gösterilmiştir.³⁸⁷ Tom nehrinin aşağı akımlarında yaşayan Kalmaklar Rusların etkisiyle kademeli olarak yerleşik düzene geçtiler ve kısa sürede olmasa bile tamamıyla yerleşik hayatı benimsediler.³⁸⁸ Bununla birlikte Tomsk Teleütleri muhtemelen XIX. Yüzyıla kadar yarı göçebe hayat tarzını muhafaza etmişlerdi.³⁸⁹

Teleütler, XVII. Yüzyıldan itibaren Çat ve Eüştalarla evlilikler yapmaya başladılar ve kısmen onların yurtlarına yerleşerek, bütünüyle değilse bile, İslam dinini kabul ettiler. Tabii olarak bu üç grup arasında karşılıklı etno-lengüistik ve etno-kültürel etkileşimler giderek güçlendi.³⁹⁰ Sonunda dilleri Tatar ağzına yani Tom civarı Türklerinin ağzına dönüştü ve günümüzde Kalmak ağzı Tom Tatarlarının lehçesi arasında gösterilmektedir.³⁹¹

Kalmakların etnik yapısını, A.P. Umansky'nin dediği gibi, "o güne kadar genellikle Teleüt topraklarının değişik yerlerinde yaşayan muhacirlerden oluşmuş göçmen Teleüt grupları"³⁹² olarak kabul etmek gerekir. Kalmakların bünyesinde Teleüt asıllı olmayan

385 MEEE TGU, 1970.

386 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 57.

387 Umansky, *Teleuti i sibirskiye tatarı*, s. 120-137.

388 Rossiya, 1907, s. 249.

389 Tomilov, elyazması – arxiv MAE OmGU, no. 51-1.

390 Verbitsky, *Narodniye legendı kuznetskix teleutov*, no. 29,; 1893, s. 121-212; Miller, *İstoriya Sibiri*, I/179; Fişer N. Y. *O narode i imeni tatarskom...*, s. 51.

391 Dul'zon, *Vıstupleniye*, s. 306; Tumaşyeva, *Yazık Sibirskix tatar*, s. 127.

392 Umansky, *O xaraktere teleutskogo*, s. 75.

bazı etnik grupların temsilcileri de vardı. Kimi kültür verileri ve özellikle süslemeler de buna şahitlik etmektedir. Düz, oval, eğri çizgili nakışlar ve bitki motifleri Kalmaklarda hayli yaygındı. S. V. İvanov'un tespitlerine göre, onların süslemelerinde Kuzey Asya, Güney Sibirya, İrtiş-Altay, Doğu Asya, Tobol-İrtiş ve diğer bölgelerde rastlanılan özellikler mevcuttu.³⁹³ Bu karışık tablo, Kalmakların oluşumu meselesine, onların yalnızca Teleütlerin torunları gibi gören tek yönlü bir yaklaşımla bakmanın herhalde doğru olmadığını göstermektedir. Bir takım veriler, bu grubun bünyesine Tom nehrinin aşağı akımlarında yaşayan yerli ahaliden de katılmalarının olduğuna işaret etmektedir. Kalmak nakışlarında onları Moğol dünyasına bağlayan motiflerin izleri de görülmektedir.³⁹⁴

Tarafımızdan derlenen antropolojik çizgilerin analizi, bazı kendine özgü sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Bu özellikler, Kalmakların genel olarak Baçat Teleütlerinininkine benzeyen³⁹⁵ ve diğer Sibirya Tatar gruplarından kesin çizgilerle ayrılmayan benzerlikleri göstermektedir. Bu çizgiler, aynı zamanda Teleütlerin torunlarının hem Tatarlarla sıkı bir şekilde kaynaştıklarına, hem de Kalmakların bünyesinde diğer Türk dilli grupların da bulunduğu işaret etmektedir. Onların tarihî rivayetlerinde, burada vaktiyle “dağlı yabancı Şorların” yaşadıklarıyla ilgili bilgiler mevcuttur. Yerli sakinler de atalarının dağlık Şor ülkesinden geldiklerini, Şorların burada uzun zamandır yaşadıklarını ve Kalmaklardan daha eski olduklarını, yerli ailelerden Karagayoğulları, Kusoğulları ve Nokosoğulları'nın Şorlardan indiklerini anlatmaktadırlar.³⁹⁶ Büyük Ulus köyünde bize vaktiyle burada Teleütlerin ve Kalmıkların değil, Abogay'ların [Abaların] (Şor ve Şorlara yakın Abınlar) yaşadıklarını anlattılar.³⁹⁷ Her ne kadar Kalmakların oluşum

393 İvanov S.V., *Ornement narodov Sibiri*, s. 372-376.

394 Bogomolov, Tomilov, *Teoritiçeskiye i metodiçeskiye*, s. 129-130; *Xarakteristika ornamenta tomskix tatar*, s. 196-213.

395 Xit, Tomilov, *Formirovaniye tatar Sibiri...*, s. 178.

396 MEE TGU, 1970, t. 391-1, l. 23; 391-6, l. 41.

397 MEE TGU. 1970, t. 391-2, l- 30.

meselesinin daha fazla araştırılması gerekiyorsa da, en azından şimdilik onların bünyelerine Çat-Eüşta Tatarlarının, Teleüt, Abın-Şor ve muhtemelen Moğol (Kalmık) ve daha geç dönemde İtil boyu Tatarlarına mensup unsurların karışmış olduğunu bir sonuç olarak söyleyebiliriz.

2. Çulım Türkleri

Batı Sibirya ovalarındaki Türk dilli yerli ahalinin saçıldıkları kuzeydoğu kesiminde yaşayan grubuna literatürde Çulım Türkleri, Çulım Tatarları, Meles Tatarları, bazen de Çulımlılar ve Melesliler denilmiştir. Çulım Türkleri hakkında etnografik araştırmalar yapan E. L. Lvova şöyle der: “Her ne kadar bizzat Çulımlılar Hakas adını yabancı asıllı şeklinde telakki ederlerse de, bu grubun resmi temsilcileri Hakaslardır.”³⁹⁸ Günümüzde Çulım Türkleri Hakaslar ve Ruslarla kısmen karışmışlardır.³⁹⁹ Bununla birlikte “..Tomsk bölgesinde yaşayan bu grup, kendi etnik adını, ana dilini ve önemli ölçüde endogam evlilik bağlarını muhafaza etmektedir.”⁴⁰⁰ Çulım Türkleri, günümüzde kendilerini *pestın-kiji* (bizim insanlar) olarak tanımlamaktadırlar. Bu etnonim, onlar tarafından hem Orta Çulım boyunca Teguldetsk bölgesinde, hem kısmen Çulım’ın aşağı akımlarında kullanılmaktadır. Keza tarafımızdan aralarında başka bir etnik ad yani Tatar-kiji adının kullanıldığı tespit edilen⁴⁰¹ Tomsk bölgesi Asinovsk reyonunda yaşayan Tatarlara da Çulım Tatarları denilmektedir. Pasaportlarında ise Çulım Tatarı olarak kaydedilmektedirler.

A. P. Dulzon, Çulım Türklerinin dilinde Aşağı ve Orta Çulım lehçeleri, genel olarak da bazı ağızlar tespit etmiştir. Ona göre Çulım Türklerinin dili, nehrin orta akımında yaşayan yerli Ketlerle aynı nehrin aşağı akımlarını işgal eden Selkupların kademeli

398 Lvova, *Predvaritel’niy otçet*, s. 150.

399 Age., s. 160-161; Tomilov, *Sovremennıye etničeskiye protsessı v yujnoy i sredney polose Zapadnoy Sibiri*, s. 11-12.

400 Lvova, age., s. 160.

401 Tomilov, *U tatar Tomskoy i Novosibirskoy oblastey*, s. 106-107.

olarak Türkleşmesi sonucunda Çulım boyunda oluşan kendine özgü bir dildir.⁴⁰² Günümüzde Çulım Türkleri yaklaşık bin kişi kadardır ve çoğu Tomsk ilçesi sınırları dahilinde, bir kısmı da komşu Krasnoyar bölgesinde yaşamaktadır.⁴⁰³

Çulım Türklerinin etnik oluşum meseleleri, Çulım havzasında yaşayan ahalinin Türkleşmesi, antropoloji, arkeoloji, dil-bilim ve etnografya verilerinin kullanılması ile son yıllarda birçok bilim adamı tarafından defalarca ele alınmıştır. Bu konular bizim alanımızda yeterince aydınlığa kavuşturulduğu için, tekrar aynı meseleler üzerine yoğunlaşmayacağız. Yine de kaydetmek gerekir ki, Çulım Türklerinin oluşum süreci, tarafımızdan da kısmen araştırılan XVI. Yüzyıl sonu ile XVIII. Yüzyıl boyunca devam etmiştir.

Radloff,⁴⁰⁴ Çulım havzasındaki Türk dilli ahalinin bünyesinde üç grup tespit etmiştir: 1) Kesik (Mariinsk'in güneyinde); 2) Küerik (Mariinsk'in kuzeyinde); 3) Gerçek Çulım Tatarları (Kiya'nın aşağı akımından Çerdat⁴⁰⁵ nehri boyunca uzanan kuzeyde). N. A. Aristov da Çulım Türklerinin bu şekilde tasnifini uygun bulmuştur.⁴⁰⁶ XVII. Yüzyıla ait erken kaynaklarda Çulım havzasında üç değişik Türk halk grubundan söz edilmektedir: 1) Çulımlılar; 2) Melesler; 3) Kırgızlar.⁴⁰⁷ Z. Ya. Boyarşinova'nın görüşüne göre, Çulım boyundaki Türk dilli Kırgız grubu, Kırgız prenslerine bağımlı oldukları için bu adla anılmışlardır.⁴⁰⁸ B. O. Dolgih ise, öncelikle tarihî kaynaklardaki bir dizi bilgileri genelleştirerek XVII. Yüzyıldaki Çulım Türklerini dört gruba ayırmaktadır: 1) Kesik; 2) Küerik; 3) Meles veya Milis; 4) "Kırgız".⁴⁰⁹

402 Dul'zon, *Vstupleniye: (O proisxojdennii çulımsko-tuyurskogo yazıka)*, s. 100-101.

403 L'vova, *Çulımskiye tyurki*, s. 21-22; *Çulımskiye tyurki*, s. 7.

404 Radlov, *Etničeskiy obzor turetskix plemen Sibiri i Mongolii*, s. 9.

405 Şimdiki Çedat.

406 Aristov, *Zametki ob etničeskom*, s. 344.

407 L'vova, *K etničeskoy istorii çulımtsev*, s. 111.

408 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 421-431.

409 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 99.

Türk asıllı tüm gruplar arasından ikisi (dağlık sınır nahiyelerindekiler ve “Kırgızlar”) B. O. Dolgih’in kayıtlarına göre⁴¹⁰ daha sonraları Hakas halkının bünyesine katılan Kızılların arasına dahil olmuşlardır.⁴¹¹ Muhtemelen bu durum henüz Sovyetler döneminde orta Çulım’da yaşayan ahalinin bir kısmına Hakas etnik adının taşınmasına yol açmıştır.⁴¹² Bazı bilim adamları, Kızıl, Kaçın [Kaça] ve ayrıca Hakaslara akraba olan Çulım Türklerini gruplara ayırmışlardır.⁴¹³ Ama onların Hakaslarla olan temasları Çulımlıların etnik asimilasyonuna yol açmamıştır. Kızıllar, bir yandan aşağı ve orta Çulım civarına yerleşirken, bir yandan da Lvova’nın tahminine göre önemli ölçüde bağımsız bir hayat sürmüşlerdir.⁴¹⁴ Çulım Türkleri, etnik tarihlerinin erken dönemlerinde birbiriyle ilişkisini koparmayan Çulımskaya ve Meleskaya nahiyelerinin ahalisini oluşturmuşlardır.

XVI-XIX. Yüzyıl sonlarında ve hatta daha sonraları Çulım Türklerinin bünyesinde iki etnik grup görülmektedir: Aşağı ve Orta Çulım (Meles ve Melet) Türkleri. Çulım Türklerinin dilinde Aşağı ve Orta Çulım adıyla bilinen iki lehçenin mevcudiyeti de bu taksimle örtüşmektedir. A. P. Dulzon, birinci lehçede Kesik, Küerik, Yaçın, Çıbın ve Ejın ağızlarını saymaktadır.⁴¹⁵ E. L. Lvova, “Bu nahiyelerde yaşayanların aynı etnik özelliklere sahip olmaları, şu veya bu nahiyenin sınırının Çulım Türkçesinin Aşağı Çulım’daki lehçesindeki münferit ağızların kullanıldığı alanlarla örtüşmesiyle de teyit edilmektedir” demektedir.⁴¹⁶ Bu durum, Aşağı Çulım Türklerinin bünyesinde yerleştikleri bölgeler bazı nahiyelerin sınırlarıyla belirlenen küçük grupların varlığı

410 Age., s. 101-102.

411 Potapov, *Xakassı*, s. 376.

412 L’vova, *K etniçeskoy istorii çulımtsev*, s. 114.

413 Yadrıntsev, *Sibirskiye inorodtsı*, s. 43-44; İvanov, *Tatarı srednego teçeniya reki Çulıma*, s. 87; Dul’zon, *Tyurki Çulıma i ix otnoşeniye v xakasam*, s. 101-102.

414 L’vova, *K etniçeskoy istorii çulımtsev*, s. 114.

415 Dul’zon, *Dialekti i govori*, s. 16-17.

416 L’vova, *Çulımskiye tyurki*, s. 14.

konusunu müzakere etmemize imkan tanımaktadır. Muhtemeldir ki, XVII. Yüzyılda ve XIX. Yüzyılın birinci çeyreğinde Baygul ve Kargaçına nahiyelerinde yaşayanların tamamı aynı gruba mensuptu. Onların Çulım'ın aşağı akımını ele geçirerek Karagaçlardan daha önce yerli Samoyedleri asimile ettikleri şeklindeki görüş bütünüyle doğru gibime geliyor. Onların nahiyelerinin saçıldıkları yeni topraklarda Türk dilli ahalinin yerleşim birimlerinden ayrı oluşu, her şeyden önce Selkupların Baygul nahiyesi adını korumuştur.

Çulım Türklerinin oluşumuyla onların bünyesinde Tobol-İrtiş Tatarlarının yer alıp alamadığı meselesi sıkı sıkıya bağlantılıdır. Bizim kafamızı meşgul ettiği gibi, vaktiyle Radloff da bu konuyla ilgilenmiştir. Z. Ya. Boyarşinova, Patkanov'un çok daha önce Çulım Tatarlarının Tobol ve Baraba Tatarlarının Teleütler, Yeniseyli ve Samoyedlerle karışımından ortaya çıktıklarını daha net bir şekilde ifade ettiğine dikkat çekmişti.⁴¹⁷ 1950'li yıllarda L. P. Potapov da bu konuya eğilmiş, o günlerde Sibirya Tatarlarının etnografisiyle uğraşan V.V. Hramova dahi onu desteklemiştir.

A. P. Dulzon ise tam aksine "Çulım Türklerinin diliyle Tobol Tatarlarının dili arasında (onların ortak Türkçe olduğunu nazarı itibare almadan) herhangi bir benzerlik olmadığını ve Çulım'ın Türkleşmesinde Tobol Tatarlarının rol almadıklarını"⁴¹⁸ ileri sürmüştü.

Halbuki bazı Tobol, Tümen ve hatta Baraba Tatarlarının Batı Sibirya'nın doğu kesimlerine birbiri ardınca sokulmuş olmaları inanılmaz bir şey değildir. Örneğin Küçüm-han'ın 1582'deki mağlubiyetinin ardından Tobol-İrtiş havzasındaki Türk toplulukları Ob ve kolları civarına doğru önemli göçler gerçekleştirdiler. Çok büyük ihtimalle aynı sıralarda Tobol-İrtiş Tatarlarından küçük bir grup Tom civarındaki topraklara ve hatta doğu yönünde daha uzaklara sokuldular. Sabık Hakasların Kaçın grubu "Kaçın rivayetlerine göre Tobol'dan gelen Sibirya Tatarlarını" bünyesine

417 Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri*, s. 39.

418 Dul'zon, *Tyurki Çulıma i ix otnoşeniye v xakasam*, s. 97, 101.

kabul etti.⁴¹⁹ Çulım Tatarlarının yakın komşuları olan Kızılların rivayetleri de onların İşim ve Tobol sahilllerinden geldiklerini hikaye etmektedir.⁴²⁰ Potapov'un XVI. Yüzyılın son çeyreğinde bir grup Sibiryâ Tatarıyla birlikte Tobol'dan Çulım'a geldiklerini var saydığı⁴²¹ Argınlar da onların bünyesinde yer almaktaydı. Aynı Potapov, Kızılların ve Kaçınların bünyesine Sibiryâ Tatarlarının da karıştıklarını, onların Yenisey Kırğızlarının bir kısmıyla kaynaştıkları Krasnoyar reyonuna gelişlerini destekleyen bir dizi tarihî ve etnografik deliller ortaya sürmüştür.⁴²² Bu önemli hususla bağlantılı olarak, Sibiryâ Tatarlarının antropolojik özelliklerinin aşağı yukarı Hakas gruplarının tamamının ve onların arasında daha ziyade Kaçınlar, Sagaylar ve Beltir'lerinkiyle aynı olduğu söylenebilir.⁴²³ Bazı Şor rivayetlerinde de Tobol'dan gelenlerden söz edilmektedir.⁴²⁴ Ancak bu muhacirlerin Tümen, Tobol veya Tara Tatarları olup olmadıklarını söylemek zordur. En doğrusu, bu üç gruptan ve onların haraçgüzarlarından herhangi bir kısmının Rusların gelişlerinden sonra doğuya göç ettikleridir.

Sibiryâ Tatarlarının Orta Ob boyundaki Türk ahalinin bünyesine karışmasının günümüze kadar yerli halkın hafızasında saklanmış olması da sanırım önemlidir. Biz, daha önce bu konuyla ilgili hatıraların, atalarına Ob Tatarları denilen ve Çulım Türklerinin komşuları olan Eüştalarda ve bazı insanlarda muhafaza edildiğine dair belgeler sunmuştuk.⁴²⁵ Bizzat Çulım Türklerinde de geçmişte bir grup insanın Küçüm-han'ın mağlubiyetinden sonra Çulım'a gelişleriyle ilgili hatıralar saklanmıştır. Messerschmidt'in 1721 yılında bu konuyla ilgili şu sözleri de dikkat çekicidir: "Küçüm-han Tobolsk'tan kovulduktan hemen sonra, onların bir kısmı buraya,

419 Potapov, *Xakassı*, s. 386.

420 Klements, *Naseleniye Sibiri*, s. 62.

421 Potapov, *Kratkiye oçerki istorii ve etnografii xakasov*, s. 190-191.

422 Potapov, age., s. 114; 1957, s. 86-88, 153-156.

423 Xit, Tomilov, *Formirovaniye tatar Sibiri...*, s. 178.

424 Yaroslavtsev, *Po gornoy Şorii*, s. 165-166.

425 Tomilov, *Etnokul'turniye protsessı u narodov yujnoy zoni Zapadnoy Sibiri*, s. 195, 228.

bir kısmı ise Tomsk tarafına gitti.”⁴²⁶ Sibirya Tatarları Çulım’da önceleri bu nehrin ve Kiya’nın aşağı akımlarında yaşamış, daha sonra ise doğu tarafına yerleşmişlerdir.⁴²⁷ Bize göre de Türk dilli bazı göçmenler Küçüm-han’ın mağlubiyetinden sonra batı bölgelerinden Çulım’a gelmiş ve yerli Türklerle temasa geçmişlerdir. L. P. Potapov, tam o dönemde “.. XVI. Yüzyılın son çeyreğinde Tobol’dan bir grup Sibirya Tatarıyla birlikte buraya göç eden ortaçağ Argın oymaklarından bazılarının Çulım’a geldiklerini”⁴²⁸ düşünürken muhtemelen haklıydı.

D. G. Messerschmidt’in Çulım’a daha önce göç edenlerin “Kazak ordası halkıyla aynı kişilerdi” şeklindeki kaydı, aklımıza onların illa da yalnızca Tobol-İrtiş Tatarları olamayacakları ihtimalini getirmektedir. Bu muhacirlerin bünyesinde Kazaklarla genetik bağları olan kuzeyli Çatlar veya o sıralar hareketlenen grupların ortasında kalan ve Kazaklarla doğrudan komşuluk bağları bulunan Barabinler de mutlaka vardı. Bu konuyla ilgili olarak İnya nehri boylarında Barabin {Baraba} yurtları denilen yurtların olması dikkat çekicidir.⁴²⁹ Başta A. P. Dulzon olmak üzere dilbilimcilerin araştırmaları, Çulım Türklerinin Çulım nehrinin aşağı akımında kullanılan lehçesinin Baraba Tatarlarının diliyle önemli ölçüde benzerlik arz ettiğini ortaya çıkarmıştır.⁴³⁰

Etnografya malzemelerine gelince, Çulım Türklerinin kültürleriyle Sibirya Tatarlarının kültürleri birbirine oldukça yakın görünmektedir. Örneğin vaktiyle Tomsk Tatarlarında kadınlar *tastar* denilen feraceyi biliyorlardı.⁴³¹ Bu feraceler, XVIII. Yüzyılda onların komşuları Çulım Türklerinin de hafızalarında idi.⁴³² Eğer İ. G. Georgi’nin *duvak* kelimesiyle *tastar* denilen feraceyi kastettiği göz

426 Messerschmidt, *Gorschungsreise durch Sibirien 1720-1727*, s. 155.

427 Potapov, *Projisxojeniye i formirovaniye xakasskoy narodnosti*, s. 155.

428 Potapov, *Kratkiye oçerki istorii ve etnografii xakasov*, s. 190.

429 Velikov, *Perviyе russkiye krest’yanе-nasеl’niki Tomskogo kraya*, s. 115.

430 Dul’zon, *Liçno-vremenniye formı; Lvova, K etniçeskoy istorii çulımtsev*, s. 113.

431 Tomilov, *Budjet sem’i; K istori golovnix uborov sibirskix tatar*, s. 184.

432 Georgi, *Opisaniye vsex obitayuščix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 146.

önünde tutulursa, kendisi bunun Tomsk ve Baraba Tatarlarında bulunduğunu zaten zikretmektedir.⁴³³ Tastarın (feracenin) Kazaklar, İtil boyu Tatarları, Başkurtlar ve Çuvaşlar arasında kullanımda olduğu bilinmektedir.⁴³⁴ Demek ki, Çulım kadınlarının tastarları, bu tür başörtüsünün yayıldığı doğu uç bölgesindeki tastarlardı. Bu baş örtülerinin Çulım Türklerinde görülmesi, muhtemelen Çulım boylarına Sibirya Tatarlarının gelişiyile bağlantılıdır.

Sibirya Tatarlarının kullandıkları bir diğer başlık olan *kalpak*, İtil boyu Tatarları, Çuvaşlar, Kuzeyli Başkurtlar, bazı Mari ve Udmurt gruplarında da biliniyordu.⁴³⁵ İ.İ. Lebedyeva ve G. S. Maslova, Don'un yukarı kesimlerinde, Voronej, Tulks ve Tambov vilayetlerindeki Rus kadın ve kızlarının kullandıkları kalpakların komşu halklardan ödünç alındığını ileri sürmüşlerdir.⁴³⁶ Sibirya'da ak sıımlı kalpaklar Kaçınler tarafından kullanılmaktadır ki, bu tarzın, kısmen Kaçınler tarafından asimile edilen Sibirya Tatarları tarafından sanki Tobol'dan getirildiği izlenimi uyanmaktadır.⁴³⁷ Sade ak kalpaklar günlük hayatta Çulım Türkleri ve hatta Kızıl-lar tarafından da giyilmektedir.⁴³⁸ Göreceğimiz gibi Çulımlıların giydikleri kalpaklara doğu taraflarında da rastlanmaktadır ve Sibirya Tatarlarının etkisiyle bağlantılıdır. Belki de Çulım Türklerinin giydikleri kızıl kadife haşiyeli şapkalar da (ne yazık ki onların başörtüleri hakkında bir bilgi verilmemiş)⁴³⁹ uzun süredir bu kadifeleri yaygın şekilde kullanan Sibirya Tatarlarının şapka-larından esinlenilmiş olabilir.

433 Age., s. 28, 115.

434 Muxamedova, *Tatarı-mışari*, s. 107; Muxametşin, *Tatarı-kryaşçeni*, s. 122, 127; Rudenko, *Başkiri*, 1955, s. 195; *Tatarı Srednego Povolj'ya...*, 1967, s. 143.

435 Muxamedova, *Tatarı-mışari*, s. 111; Rudenko, *Başkiri*, 1955, s. 194; *Tatarı...*, 1967, s. 145-146.

436 *Ruskiye*, 1967, s. 235-236.

437 *Narodı Sibiri*, s. 386, 391.

438 *Spiski naselennıx...*, t. LX, 1868, s. XXXIII; Ritter, *Zemlevedeniye Azii*, s. 551.

439 *Spiski naselennıx...*, t. LX, 1868, s. XXXIII.

Çulımlılar ve Sibirya Tatarları, özellikle de Tomsklu Tatarların kullandıkları nakil vasıtalarında da bazı benzerlikler görülmektedir. Onların kullandıkları tek tip kollu kızak, Tom'un aşağı akımında yaşayan Ruslarda da bilinmektedir.⁴⁴⁰ Çulım Türklerinin altı kavisli kayakları Tomsk ve Baraba Tatarlarının kayaklarıyla benzerlikler arz etmektedir. Onların zemine basan kısmı eğri kayakları da Barabinlerin ve keza Narım nehri civarında yaşayan Selkupların kaydıraklı kayaklarına benzemektedir.⁴⁴¹ Çulım civarındaki Turgay köyünde yaşayan Tatarlarda tespit ettiğimiz kenarlı kızaklara Eüştalar, Kaştakovo yurtlarında yaşayan Temerçiler ve Koybasovo köyündeki Ob Tatarlarında da rastlamıştık.⁴⁴² Bu tür kızakların Barabinlerde ve Tobol-İrtiş Tatarlarında da bulunduğu dair veriler tarafımızdan toplanmıştı (bunların örnekleri Tomsk Üniversitesi Müzesi'ndedir – MAES TGU, koll. No. 9022-9, 11). Aynı kızaklara Sibirya'daki Rus ahalide de rastlandı.⁴⁴³ Muhtemeldir ki maddi kültür unsurlarının bazı isimleri daha eskidir, ama bunların bazıları Çulımlılar arasında ve Sibirya Tatarlarının onların arasına gelişi sırasında yayılmıştır.

Radloff, Çulım Tatarlarının üç kabilesinin yalnızca Barabinlerin değil, Teleütlerin de etkisinde kaldıklarını yazmaktadır.⁴⁴⁴ Yine ona göre bu durum tüm Çulımlıların ağızlarının farklılaşmasına da yol açmıştır. N. A. Aristov, Radloff, Patkanov ve diğerleri, Çulımlıların bünyesine Teleütlerin karıştıkları düşüncesindedirler. Çulımlıların bünyesine karışan Teleüt unsurunun oldukça geç döneme ait olduğunu var sayan Potapov da bu kanaattedir.⁴⁴⁵ Te-

440 L'vova, *Çulımskiye tyurki*, s. 144-145, 147-149; Tomilov, *U tatar Tomskoy i Novosibirskoy oblastey*, s. 117.

441 L'vova, *Çulımskiye tyurki*, s. 141; Pelix, *Proisxojeniye sel'kupov*, s. 24-25.

442 Tomilov, *U tatar Tomskoy i Novosibirskoy oblastey*, s. 118-119.

443 Antropova, *Liji narodov Sibiri*, s. 27; Pelix, *Proisxojeniye sel'kupov*, s. 25-26; Tomilov, *Noviye materialı k etnogenezu i etnokul'turnoy istorii sibirskix tatar*, s. 139-140.

444 Radlov, *Etničeskiy obzor tyurkskix plemen yujnoy Sibiri ve Djungarii*, s. 9.

445 Potapov, *Očerki po istorii altaysev*, s. 117, 169, 170.

leütlerin Çulım Türkleri arasına geldikleri ve onların dilini belli ölçüde etkilediklerini P. G. İvanov da kaydetmektedir.⁴⁴⁶

Yine de dağlık sınır bölgelerinde ve oralara yakın Basagar, Kam-lar, Açın ve Kızıl⁴⁴⁷ gibi nahiyelerde yaşayanların bünyesine karışan Çulım havzasının Türk dilli ahalisinin bu kısmı üzerinde ilk önce durabiliriz. Bilindiği gibi bu insanların torunlarının önemli bir kısmı, Hakasların bir kolu olan Kızılların bünyesine daha sonraları karışmıştır. “Muhacir Ak Kalmıklar” gerçekten Çulım vadisinde yaşamışlardı, fakat muhtemelen sayıca azdılar ve henüz XVIII. Yüzyıl dahi burada sürekli bulunmuyorlardı. Örneğin 1706’da Ak Kalmık muhacirlerinin nahiyesinde vergi ödeyen kişi sayısı bir, 1709’da iki, 1710’da üç, 1717’de beşten fazla, 1718’de ise tekrar bir kişiydi.⁴⁴⁸ Kızıllardan bir oymak Kalmak adını aldı⁴⁴⁹ ve Aristov’un fikrine göre bu oymak adı Kızıllarla birleşen Teleütlerle bağlantılıdır. Bu görüş Potapov tarafından da desteklenmektedir.⁴⁵⁰ Potapov, 1930’lu yılların sonunda V. N. Tatışçev’in anketine verilen cevaplardan birinden dikkat çekici bir bilgi aktarmakta ve Ak Kalmık nahiyesinin Kiya nehrinin sağ kolu Tisul (Tus-yul) çayının havzasında bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁵¹ Buraya yakın bir yerde dağlık sınır nahiyelerinden Basagar ve adlarını verdiğimiz diğer nahiyeler yer almaktadır.

Bir miktar Teleüt, Çulım nehrinin sahiline sokulmuş ve Çulım Türkleri arasına yerleşmişlerdir. Örneğin, her ne kadar Tus-yul çayı üzerindeki Ak Kalmık grubu genel olarak Kızılların bünyesinde ise de, en azından aynı nehir boyunda Argun (Argunskaya) nahiyesi

446 İvanov, *Sibirskiye turki i ix nareçiya*, s. 4.

447 Bu nahiyelerin hepsinin sonunda Rusça nispet eki –sk (Kızılsk gibi) vardır. Yalın halleri, Basagar, Kam-lar, Açın ve Kızıl’dır. Bunlardan Kam-lar, hem Hakaslarda, hem de Şorlarda bir oymak; Kızıl ise Sibiryâ Tatarlarından başka Kırgızların Sayak boyunda, Türkmenlerin Göklen, Yomut ve Sahlr boylarında paralelleri olan bir oymak adıdır (çev.).

448 Kuznetsov-Krasnoyarskiy, *İstoriçeskiye aktı XVII stoletiya*, s. 1-113.

449 Aristov, *Zametki ob etniçeskom*, s. 345.

450 Potapov, *Xakassı*, s. 393.

451 Potapov, *Proisxojseniye i formirovaniye xakasskoy narodnosti*, s. 170.

Çulımlıları da yaşıyorlardı.⁴⁵² Teleütlerin onlarla karışmış olması ihtimali kesinlikle göz ardı edilemez. Büyük Argun nahiyesinde 1897 yılında adını bariz bir şekilde Teleüt etnonimi Kalmak'tan alan Kalmatskiy yurtlarının olması da bunu göstermektedir.⁴⁵³ Bir başkasına göre Kalmatskiy yurtlarına Kalanaçev yurtları deniliyordu. Onlar, Üst-Kalanaçevler adıyla XVIII. Yüzyılda dördüncü tahrir belgelerinde geçmektedir.⁴⁵⁴ E. L. Lvova, Argun nahiyesinin diğer adının Kalmak olduğunu belirtmektedir. Bu da Argun nahiyesindeki Türklerin bünyesine Teleütlerin de dahil olduğunu gösteren delillerden biridir. Bu bağlamda Çulımlılardaki Angas (Büyük Baygul nahiyesi) ve Yaçi (Yaçinsk nahiyesi)⁴⁵⁵ etnik adlarının Bacat Teleütlerindeki Ang ve Oçu seok adlarıyla benzerlik gösterdiği düşünülebilir.⁴⁵⁶ D. G. Messerschmidt, 1720 yılında Yay nehrinin ağzında Kalmak yani Teleütlerin yaşadıklarına doğrudan işaret etmektedir.⁴⁵⁷

Teleütlerin Çulım ve kolları boyuna geliş zamanı farklı olabilir. Fakat bizim araştırdığımız dönemde, yalnızca XVII. Yüzyılın ikinci yarımında yerleştikleri Aşağı Tom bölgesinden buraya göç ettikleri kesin. Dolayısıyla bizim görüşümüze göre “muhacir Ak Kalmık”ların (Teleütlerin) küçük bir grubunun Çulım'a geliş tarihi olarak XVII. Yüzyılın ikinci yarımı ile XVIII. Yüzyılın birinci çeyreğini kabul etmek gerekir.

Çulım nahiyelerinin kurulduğu yerler, Z. Ya. Boyarşinova⁴⁵⁸ tarafından XVII. Yüzyılın birinci yarımı için şu şekilde gösterilmiştir: Çulım sahilinde (aşağı akımından başlayarak) şu Türk nahieleri bulunmaktadır: Baygul, Çulımsk, Argun, Kargaçina, Kızıldeyeva, Açın, Melesskaya-Tutalova, Melesskaya-Koşenbaykova, Basagar

452 Aynı yerde.

453 Patkanov, *Statışikeskiye dannıye*, s. 143.

454 Belikov, *Perviye russkiye krest'yane-nasel'niki Tomskogo kraya*, s. 113-114.

455 Yaçi “yayçi” yani “yaycı” anlamındadır.

456 Lvova, *Çulımskiye tyurki*, s. 14-15.

457 Messerschmidt, *Gorschungsreise durch Sibirien 1720-1727*, s. 156.

458 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 40-41.

ve Kızıl. Kemçik nehri boyunca Kimskaya-Baygalova ve Kerek-sukskaya, Yay nehri boyunca Yaçın veya Açın, Kiya nehrinin sağ sahilinde Karikovskaya-Abalakova ve Kiyskaya-Kurçıkovo. XVII Yüzyıl sonu ve XVIII. Yüzyıl başında Çulım havzasındaki nahiyelerde yaşayan Türk nüfus çok az değişmiştir. A. P. Dulzon'un 1692 ve 1706-1718 kayıtlarına dayanarak ve yukarıda XVII. Yüzyılın birinci yarımıyla ilgili zikredilen verilerle kıyaslayarak hazırladığı nahiye listesine göre⁴⁵⁹ Çulımsk nahiyesi artık bulunmamakta ve aksine Çulım'ın yukarı akımında fazladan Kamlar ve Şuisk nahiyeleri gösterilmektedir. Dulzon, 1948'de XVII. Yüzyılda Tomsk kazasında vergiye tabii olan nahiyelerin haritasını da çıkarmış ve bu harita daha sonra kendisi ve Lvova⁴⁶⁰ tarafından yayınlanmıştı.

Çulım civarındaki vergiye tâbi nahiyelerin Türk ahaliyle XVIII. Yüzyılın ortalarına yakın bir dönemde karışmasıyla ilgili daha detaylı verileri (Miller'in kayıtlarından alınan 1734 verilerine göre) L. P. Potapov sunmaktadır.⁴⁶¹ Bu listeye göre Çulım Türklerinin oluşturduğu topluluğa sanırım Çulım, Kiya ve Yay vadilerine saçılmış tüm nahiyelerin (1828'de Melesskaya'dan ayrılan İginsk nahiyesi hariç, çünkü bu İginliler Kızılların ayrı bir oymağını uluşturdular) ana sakinleri de dahil edilebilir. Sonuç olarak, incelediğimiz dönemde Çulım Türklerinin ana kitlesi, Büyük Baygul, Küçük Baygul (XVII. Yüzyıl sonuna kadar Tatarların yaşadıkları tek bir Baygul nahiyesi vardı ve bu nahiye 1690 yılı başından itibaren ikiye ayrılmıştır⁴⁶²), Kargaçina, Argun, Kızıldeyeva, Yaçın, Korukova, Kurçıkova, Tatalova ve Melesskaya nahiyelerinde yaşamışlardı.

459 Dul'zon, *Pozdniye arxeologičeskiye pamyatniki*, s. 83-84.

460 L'vova, *K voprosu o nekotoryx zakonomernostyax*, s. 120.

461 Potapov, *Projisxojdeniye i formirovaniye xakasskoy narodnosti*, s. 169-170.

462 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 96.

3. Kazaklar

Kazaklar, günümüzde Batı Sibirya ovalarındaki Türk dilli ahali arasında hayli önemli bir tabakayı oluşturmaktadırlar. 1970 yılında sayıları 93,4 bin kişi olarak tespit edilmiştir.⁴⁶³

Kazakların XVIII. Yüzyıldan itibaren Sibirya topraklarına yerleşmeye başladıkları kabul edilir, ama onların Batı Sibirya'nın güney kesimleriyle olan tarihi bağları çok daha eski dönemlere gider. Kazakların XIV. Yüzyıl sonlarında Orta Cüz hanı Şeyban'ın 1700 savaşı arasında İrtiş civarında çıkan mezhep kavgalarından itibaren Sibirya Tatarlarının saçıldıkları yerlere sokuldukları göz önünde tutulmalıdır.⁴⁶⁴ XV. Yüzyılda Ebulhayr göçebe Özbeklerin başına geçtikten sonra rakipleriyle Kazak bozkırlarında Tobol nehri boyunda savaşmış, Çimgi-Tura'yı (Tümen'i) kendine üs edinmiş ve Tara bölgesini ele geçirmişti.⁴⁶⁵ Büyük Cüz Kazaklarından küçük bir Celayir grubunun XV-XVI. Yüzyılda Sibirya'ya düştüğü tahmin edilmektedir.⁴⁶⁶ Bu bağlamda XVI. Yüzyıl başlarında Perm'e komşu olarak Tümen Tatarları, Şeybani Tatarları ve Kaysaklar denilen Tatarların oturmakta olduklarıyla ilgili bilgi dikkat çekicidir.⁴⁶⁷ Bu listede zikredilen Kaysaklar, safkan Kazaklardı. Anlatılan efsaneyle ilgili olarak Sibiryalı Taybuga hanlarının boy beyinin atasının Çingiz-han tarafından öldürülen Mamık-han olduğunu hikaye eden bir versiyonu da mevcut.⁴⁶⁸ XVI. Yüzyılın birinci yarımında Kazak hanı Tügüm'ün göçebe halde yaşadığı bölge Sibirya sınırlarındaydı ve muhtemelen Çatlara komşuydu. Çünkü Tügüm-han onlarla girdiği bir çarpışmada öldürülmüştü.⁴⁶⁹

463 *İtogi Vsesoyuznoy perepisi*, 1973.

464 Katanov, *O religioznıx voynax uçenikov şeyxa Bagauddina protiv inozemtsev Zapadnoy Sibiri*, s. 20-21.

465 Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri*, s. 104; *Materialı po istorii kazaxskix...*, 1969, s. 93, 138, 144-145, 147, 390.

466 Amanjolov, *Voprosı dialektologii i istorii kazaxskogo yazıkı*, s. 46.

467 Tixonov, *Zavoyevaniye Sibirskogo xanstva*, s. 129.

468 Baxruşin, *Sibir' i Srednyaya Aziya v XVI i XVII vv.* s. 200.

469 *Materialı po istorii*, 1969, s. 407-408.

Kazak göçebe grupları, XVI. Yüzyılda Merkezi Kazakistan'daki Kazakların yaylaklarının bulunduğu Tobol, İşim ve İrtiş'in yukarı havzalarında sık sık görünüyordı.⁴⁷⁰ Sibirya vakayinamesinde Küçüm'ün Sibirya Hanlığı'nın tahtını ele geçirişiyle ilgili olarak "Murtaza oğlu Küçüm-han, Kazak ordasından bozkıra pek çok savaşçıyla birlikte geldi" denilmektedir.⁴⁷¹ Gerçi Sibirya Hanlığı'nın fethi sırasında Küçüm-han'ın saflarının Özbek ve Nogay savaşçıları tarafından doldurulduğu biliniyorsa da, bilâhare Sibirya Tatarlarının İsker-Tobolsk grupları arasına karışacak olan küçük bir Kazak grubu da vardı. Sibirya Hanlığı'nın Küçüm-han zamanında sık sık Kazaklarla savaştığı doğrudur. 1570'de aynı sıralarda Ruslarla da teması olan Hak-Nazar, Sibirya hanıyla savaşmıştır. Keza Kazak hanı Tevekkel de Küçüm-han'la çarpışmıştır. Tevekkel, 1590'da Buhara Hanlığı'na saldırmış ve Abdulla-han'ın kuvvetlerini sıkıştırarak onun Küçüm'e askerî yardımda bulunmasını engellemiş; aynı yıllarda Ruslarla temasa geçip Küçüm'e karşı birlikte hareket etme ve Rus tebaalığına girme teklifinde bulunmuştur.⁴⁷²

Göründüğu kadarıyla o sıralar Küçüm-han'ın ordu saflarında Kazaklar da vardı. Her halükârda Yermak'a karşı yapılan savaşlar sırasında Mametkul'un saflarında yalnızca Tatarlar değil, Çuvaşlar, Kazak ordalarından gelen savaşçılar, Vogullar ve Ostyaklar da bulunuyordu.⁴⁷³ Küçüm'den sonra Tobolsk reyonunda Yediger'in oğlu Seydak kısa bir süre Rusların yanında kalmıştı. Sibirya vakayinamesinde onunla ilgili olarak "... Sibir şehrinden Prens Seydak, Kazak ordası prensi Saltan, Küçüm-han'ın beylerinden Karaça ve beş yüz savaşçısıyla birlikte.." denilmektedir.⁴⁷⁴ Buradan Seydak'ın savaşçıları ve tebaası arasında bir miktar Kazak'ın da

470 Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri*, s. 131; *İstoriya Kazaxskoy SSR*, 1957, s. 149.

471 *Sibirskiye letopisi*, 1907, s. 117, 186.

472 *İstoriya Kazaxskoy SSR*, s. 223-225.

473 *Sibirskiye letopisi*, s. 323.

474 Age., s. 155.

bulunduğu anlaşılmaktadır. Seydak, Saltan ve Karaça'nın Ruslar tarafından esir edilip Moskova'ya gönderilmesinden sonra onun geride kalan tebaasının tamamının Kazakistan bozkırlarına gittiklerini sanmam. Kazakların Sibirya Tatarlarıyla olan etnogenetik bağları, Kazak efsanelerine de yansımıştır. Örneğin bunlardan birinde, ordalarından ayrı kalan üç kardeşin İşim üzerinden kuzeye gidip orada yaşayan halkların birinden üç güzel kız kaçırarak tekrar İşim'e döndükleri ve orada yaşamaya başladıkları; işte bu üç kardeşten Büyük Cüz, Küçük Cüz ve Orta Cüz olmak üzere üç Kazak ordasının türediği anlatılmaktadır.⁴⁷⁵ Burada sözü edilen halkla, daha sonra Sibirya Tatatarlarını oluşturan Türk dilli gruplar da düşünülebilir. Kazaklarla Sibirya Tatarları arasındaki etnogenetik ilişkiler, antropolojik işaretlerinin birbirine büyük ölçüde benzemesinden de anlaşılmaktadır.⁴⁷⁶

Sibirya Hanlığı'nın yıkılması, yalnızca Sibirya'nın Rusya'ya ilhakına değil, aynı zamanda Kazakların Rusya Devleti'yle sınırdaş olmasına, iki taraf arasında elçilerin gelip gitmesine ve ticaretin gelişmesine zemin hazırlaması itibarıyla da oldukça önemliydi.⁴⁷⁷ XVI-XVII. Yüzyıl sonlarında Tobolsk'tan Orta Asya ticaret merkezlerine giden yol, Kazakistan bozkırından geçiyor ve tacirler yolda Kazaklardan sığır satın alıyorlardı.⁴⁷⁸ XVII. Yüzyılda Tobolsk'tan Kazakistan ve Orta Asya'ya giden üç yol yani Tobolsk, İşim ve İrtiş güzergahı vardı.⁴⁷⁹ Ancak, 1606-1608 yıllarında Batı Sibirya'nın güneybatı kesimlerinde Moğol dilli ilk Oyrat grupları gözükmeye başlamıştı. 1620'lerde ise Batı Moğollarının kalabalık kitleleri Ob, İrtiş, Om, İşim, Tobol sahillerindeki toprakları işgal etmiş, askeri birlikleri Vagay'a, daha sonra da Tobol'un aşağı akımlarına gelmişlerdi. XVII. Yüzyılın ortalarına doğru Cungarların Kazak göçebelerine karşı düzenledikleri seferler sistematik bir şekil almış,

475 Baron U-r, *Çetire mesyatsa v Kirgizskoy stepi*, 1848, s. 145.

476 Xit, Tomilov, *Formirovaniye tatar Sibiri...*, s. 178.

477 *Kazaksko-russkiye otnoşeniya*, 1961, dok. 5, 10.

478 *İstoriya Kazaxskoy SSR*, s. 223.

479 Apollova, *Xozyaysvennoye osvoyeniye*, s. 38-39.

Kazaklarla Kalmıklar arasında vukû bulan sürekli savaşlar Kazakların Sibiry topraklarından çekilmesine yol açmıştır.⁴⁸⁰

Her ne kadar zaman zaman Sibiry topraklarında görünüyorsa da, Kazakların Sibiry ile olan bağları XVII. Yüzyılda zayıflamıştır. Örneğin XVII. Yüzyıl sonlarında Kazaklar, Başkurt ve Karakalpaklarla birlikte Barabinlerin nahiyelerine seferler düzenlemişler; bu akınlar özellikle XVIII. Yüzyılın birinci yarımında hayli sert olmuştur.⁴⁸¹ Kazaklar, yalnızca Barabinlere saldırmıyor, "... onları esir de alıyorlardı."⁴⁸² Rusların güney hattı boyunca kurdukları askeri istihkamlar, Barabinleri Kazak akınlarından korumak için yeterli oldu. Kazakların XVII. Yüzyıl sonlarında düzenledikleri seferler daha batı kesimlerinde de gerçekleşti. Örneğin 1690'da Karakalpaklarla birlikte Tümen bölgesindeki Turhansk istihkamına saldırmış, 1691'de Çarev-Kurgan, Utyatskaya (daha sonra Tobol eyaletinin Kurgan dairesinin toprakları) ve Kurtamışevo (bilâhare Orenburg eyaletine bağlanmıştır) köylerini yakıp yıkmışlardır.⁴⁸³ XVII. Yüzyıl sonlarına ait belgelerden Kazakların bu sıralarda daha kuzeye, Tobolsk ve Tara kazalarına da seferler düzenledikleri anlaşılmaktadır.⁴⁸⁴

Kazakların Rus topraklarına saldırıları XVIII. Yüzyılın birinci çeyreğinde de gerçekleşmiştir.⁴⁸⁵ Ama Ruslar da o sıralar zaten güneyde uzak bölgelere ve Yamışevskoye Gölü'ne [Yamış Gölü] kadar uzanmışlardı.⁴⁸⁶ Ayrıca siyasî ahval Kazak halkı için git-tikçe gayr-ı uygun bir hal almıştı. "Cungar ordusunun saldırısı - diye kaydediyor M. M. Gromıko, - henüz XVII. Yüzyıl sonu ile

480 *İstoriya Kazaxskoy SSR*, s. 178-179; Tatişçev, *Leksikon rossiyskoy istoričes-koy..*, s. 325; Şçeglov, *Xronologičeskiy perečen'*, s. 79-80, 82, 84, 89.

481 Aİ, t. 5, 1842, s. 521; TSGADA, f. 199, op. 2, d. 481, ç. 4, l. 144-146 ob.

482 Potanin, *Baraba*, s. 102.

483 Şçeglov, *Xronologičeskiy perečen'*, s. 135.

484 DAİ, t. 10, 1867, s. 379-380, 386.

485 *Pamyatniki sibirskoy istorii...*, 1885, s. 104, 421; Kabo, *Goroda Zapadnoy Sibiri*, s. 97.

486 Kabo, *Goroda Zapadnoy Sibiri*, s. 97.

XVIII. Yüzyılın birinci çeyreğinde Kazak halkı için bir felaket oldu.”⁴⁸⁷ Cungarlar karşısında aldıkları yenilgiden sonra Kazakların bir kısmı kuzeyde Rusya hükümetinin himayesine geçmeye başladılar. Henüz XVIII. Yüzyıl başlarında onların Batı Sibirya’nın güney kesimlerine gelişleri İşim nehri boyunda da hissedilmişti.⁴⁸⁸ Kazaklar, XVIII. Yüzyılın birinci yarımında daha büyük yoğunlukta Sibirya’nın güney kesimlerine yerleşmişlerdi.⁴⁸⁹ Hatta kalabalık olmamakla birlikte, görüldüğü kadarıyla, özellikle Tobol ve İşim vadilerine de gelmişlerdi. Her halükârda Ruslar Om nehrinin ağzına kasaba kurmaya geldiklerinde, İşim nehrinin sağ sahilinde de, sol sahilinde de Kazaklar henüz yoktu.⁴⁹⁰ Kazakların bir kısmı o sıralar Buharalılarla birlikte Sibirya’ya sokulmayı başarmışlardı. Kazak gruplarına (bu kelimeyle ekonomik durumu düzgün çarvacılarla çok sefil durumda olan Telengütler yani askerî hizmete alınanlar kastedilmektedir) ortak bir ad verilmişti: Buhara.⁴⁹¹ Belki de bu sosyal tanımlama, Kazakların Sibiryalı Buharalıların bünyesine girmesini bir noktaya kadar kolaylaştırmış ve Buhara sosyal terimi muhtemelen daha sonra etnik bir ad gibi algılanmıştır.

Kalmıkların Kazak obalarına düzenledikleri saldırılar, Cungar Hanlığı’nın 1758’de devlet olarak ortadan kaldırılmasına kadar devam etti.⁴⁹² Kazakların bir kısmı, ilk ağızda, Kalmık yağma saldırılarından ve Hiva feodallerinin tenkil hareketlerinden Rusya sınırlarına kaçtılar.⁴⁹³ Bu şartlar karşısında Kazakistan’ın Rusya’ya iltihakı fazla zorlanmadan gerçekleşti. Kazakların önemli bir kesimini oluşturan Ebulhayr yönetimindeki Küçük Cüz’den başka, kısa süre içinde Semek-han komutasındaki Orta Cüz’e bağlı

487 Gromiko, *Zapadnaya Sibir’ v XVIII v.*, s. 95.

488 Katanayev, *O postupatel’nom dvijenii Kirgizov*, s. 32.

489 Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, 1912, s. 48.

490 *İzvleçeniye...*, 1886, s. 23.

491 Bijanov, *Sotsialniye kategoriye kazaxskogo obşçestva*, s. 168.

492 *İstoriya Kazaxskoy SSR*, s. 234, 262-263.

493 Gromiko, *Zapadnaya Sibir’ v XVIII v.*, s. 98; *Materialı po istorii kazaxskix...*, 1969, s. 435.

kabilelerin bir kısmı Rusya'ya bağlandılar. 1740'da Rusya, Orta Cüz'e bağlı boyların büyük kısmını tebaa olarak kabul etti. XVIII. Yüzyılın 40'lı yılları başında esasen takriben XIX. Yüzyıl ortalarına kadar direnen Büyük Cüz'e bağlı Kazakların iltihak süreci de başladı.⁴⁹⁴

Cungar Hanlığı'nın 1758'de yıkılmasından sonra, XVIII. Yüzyılda Merkezî Kazakistan sınırları dahilinde yaşayan Kazakların bir kısmı, İrtiş'a yakın yerlere göç ettiler ve hatta nehrin öte tarafına geçtiler.⁴⁹⁵ Onların göçebe hayatını sürdürdükleri topraklar, Om ve Üst-Kamenogorsk arasında uzanıyordu ve bütün halinde Sibirya Tatarlarının etnik bölgesine yönelmişlerdi.⁴⁹⁶ Kazakların kuzeye, Kalmıklardan boşalan topraklara ve Sibirya'ya yönelmeleri öyle hızlı gerçekleşmişti ki, Rusya hükümeti, göçebelerin bu tür hareketlerini engellemek amacıyla Rusya ile Kazak toprakları arasına onlarca kilometrelik bir engelleme şeridi oluşturmak zorunda kaldı.⁴⁹⁷ Ama bu tedbir bir işe yaramadı ve Kazaklar Sibirya sınırlarında yaylalara çıktıklarını ileri sürdüler. Anlaşıldığı kadarıyla, XVIII. Yüzyıl sonlarından itibaren Kazakların bir kısmı Tobolsk ve Tomsk vilayetlerinin güney kesimine kalıcı olarak yerleşmeye başladılar. Onlar, buralara köylü veya maraba ve çoban sıfatıyla geliyorlardı.⁴⁹⁸ Ama o sıralar bunların sayısı henüz fazla değildi.

Sadece XVIII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren (1758'den sonra) Kazakların uzun bir süre Sibirya'ya muhaceretleri, bölgenin güney kesimindeki etnik yapıyı değiştirecek daimi bir faktör haline geldi. Her ne kadar yukarıda belirtildiği gibi bazı küçük

494 *Pamyatniki Sibirkoy istorii*, 1885, s. 152-153, 162; Bekmaxanov, *Oçerki istorii Kazaxstana*, s. 14; *İstoriya Kazaxskoy SSR*, s. 227, 241, 244; Xalfin, *Rossiya i xanstva Sredney Azii*, s. 13.

495 Naumova, *Formirovaniye spetsifiki xozyaysvennogo uklada*, s. 56.

496 Şçeglov, *Xronologičeskiy pereçen'*, s. 260, Slovtsov, *İstoričeskoye obozreniye Sibiri*, s. 347 vd.

497 Katanayev, *O postupatel'nom dvijenii Kirgizov*, s. 32; Geyns, *Kirkizskiye oçerki*, s. 231.

498 Patkanov, *Statističeskiye dannıye*, 1912, s. 23.

Kazak gruplarının Sibirya'ya gelişleri daha erken dönemde gerçekleşmişse de, O. B. Naumova'nın 1758 yılını Omsk Kazakları'nın ilk etnografik grubunun oluşum tarihinin birinci evresinin başlangıcı (1758-1822) olarak görmesi tesadüf değildir.⁴⁹⁹ 1782 yılında Tobolsk vilayetinde bir miktar Kazak göçmenin yerleştiği Omsk kazası oluşturulmuştu. XVIII. Yüzyılın son çeyreği ile XIX. Yüzyılın birinci çeyreği arasında bu Kazaklar Tobolsk ve Tomsk vilayetlerinin güney kesimlerine saçıldılar ve Sibirya'nın sınır hattı boyunca büyük bir grup halinde kendilerine Sibirya vilayetlerinde toprak tahsis edilmesi talebinde bulundular.⁵⁰⁰

Bu dönemde aralarında "Sibirya Kırgızları Hakkında Düstur" adıyla daha dikkat çekici bir düzenlemenin de yer aldığı bir dizi kanuni düzenlemeler yapılmış; XIX. Yüzyılın birinci çeyreğinde Kazak topluluğunun bir kısmı Tobolsk vilayetinin Kurgansk, İşimsk ve Omsk ilçelerine iskan edilmişlerdi. Tobolsk, Tomsk vilayetlerinde ve keza Rus Kossak ordusunun topraklarında yaşayan Kazaklar "iç Kazaklar" olarak kabul edildiler. Daha sonra 1822'de Sibirya vilayetlerinin yönetimiyle ilgili reforma uygun olarak, Orta Cüz Kazakları gibi, Omsk oblastında bulunan Kazaklara da Sibirya Kırgızları denilmeye başlandı.⁵⁰¹ Başkurt, Kalınık, Tatar ve diğer milliyetlerin temsilcileriyle birlikte küçük bir Kazak grubu da XVIII Yüzyıl ve XIX. Yüzyılın birinci çeyreğinde Batı Sibirya'nın çeşitli yerlerine saçıldılar. (Özellikle şehirlerde hizmetkâr olarak).

Batı Sibirya ovalarında ağırlıklı olarak Kerey, Kıpçak, Arğın, Nayman ve Uvak kabilelerinden oluşan Orta Cüz Kazakları yerleşmişlerdi.⁵⁰² Bunlar, özellikle Tobol, İşim ve İrtiş boylarında göçebe halde yaşıyor ve Sibirya topraklarına da geçiyorlardı.⁵⁰³

499 Oparina, *Kazaxi Omskoy oblasti*, s. 67.

500 TSGİA, f. 1264, op. 1, d. 318, l. 1-3 ob.; d. 319, d. 1-8.

501 Mukanov, *Etničeskiy sostav e rasseleniye kazaxov Srednego juza*, s. 77, 83.

502 Vostrov, Mukanov, *Rodoplemennoy sostav i rasseleniye kazaxov*, s. 56-80; Levşin, *Opisaniye kirgiz-kazaçix ile kirgiz-kaysatskix ord i stepey*, s. 16-18.

503 Markov, *Koçevniki Azii*, s. 140-141.

Örneğin Kalmık istilasından önce Kereyler Tobol, Tura ve Om boylarında göçebe halde yaşarken, daha sonra Cungaryalı fatihlerin sıkıştırmaları karşısında güneye yönelmiş, fakat Cungarların hezimetini müteakiben tekrar İrtiş boyundaki topraklara dönmüşlerdi.⁵⁰⁴ V.V. Vostrov ve M. S. Mukanov, XVI. Yüzyıldan itibaren ve muhtemelen daha da öncesinde, Kazakların yerleştikleri kuzey bölgelerinde çok geniş topraklarda göçebe halde yaşayan Argınların bulunduklarını yazmaktadırlar. Görüldüğü kadarıyla nispeten daha erken bir dönemde, Batı Sibiry vadilerinin güney kesimindeki bölgelere, Kereylerle akraba olan Uvaklar ve hatta Kıpçaklar yerleşmeye başlamışlardı.⁵⁰⁵ Başkurtların bünyesine de karışmış olan ve Sibiry'nın güney bölgelerinde göçebe halde yaşayan Cetiru⁵⁰⁶ kabileleri de (Küçük Cüz'e bağlı) kısmen Uvak ve Kereylere karışıyorlardı.⁵⁰⁷ Orta Cüz'e bağlı Kazak kabilelerinin XVIII. Yüzyılın ikinci yarımında Rusya hükümetinin tebası olarak yerleşmeleriyle ilgili detaylı bilgiler M. S. Mukanov'un eserinde verilmiştir.⁵⁰⁸ Bu verilerden XVIII. Yüzyıl sonlarında Sibiry'da İrtiş boyundaki Jelizinsk ve Omsk kaleleri arasındaki topraklarda ve şimdiki Kurgan oblastını içine alan daha batı kesimlerinde Argın, Kerey, Kıpçak ve Uvakların göçebe halde yaşadıkları anlaşıyor.⁵⁰⁹

Omsk Üniversitesi'nin Sibiry tarih-etnografya heyeti tarafından 1978 ve 1981 yıllarında Kazak gruplarıyla ilgili derlediği belgeler ve boy-kabile yönünden şimdiki Kazaklara veya atalarına ait bir yığın kayıtlar, günümüzde dahi Omsk bölgesinde Argın, Kerey, Kıpçak ve Uvakların temsilcilerin yaşamakta olduklarını göstermektedir. Uvaklar çoğu kez Kereylerin bir kolu olarak gösterilmiştir. Geçmişte Orta Cüz kabilelerinden beşincisini oluşturan

504 Vostrov, Mukanov, *Rodoplemennoy sostav i rasseleniye kazaxov*, s. 58.

505 Age., s. 79; Mukanov, *Etničeskiy sostav e rasseleniye kazaxov Srednego juza*, s. 75.

506 Ru, rru "kabile" anlamındadır. Cetiru da yedi kabile demektir (çev.)

507 Mukanov, *Etničeskiy sostav e rasseleniye kazaxov Srednego juza*, s. 71.

508 Age., s. 70-76.

509 Age., s. 74.

Naymanlar da burada küçük bir grup olarak zikredilmektedir. On bir no.lu tablodaki nahiyelerin adlarıyla ilgili bilgiler, Omsk bölgesindeki Kazakların boy-kabile yapısını netleştirmemize imkan sağlamaktadır.

4. Sibiryalı Buharalılar (Buharân) ve Karakalpaklar

V. G. Kartsov, henüz 1930’larda hangi Türk (Tatar) grubunun Orta Asya’dan gelerek XIII-XV. Yüzyıllarda Hant ve Mansaların topraklarına sokulduklarıyla ilgili bir soru sormuştu.⁵¹⁰ Güneybatı Sibirya bölgelerinin XIV-XV. Yüzyıllarda Orta Asya kökenli göçebe ordaların hakimiyetine geçtiğini gösteren tarihî vakıalar malumdur. Örneğin XIV. Yüzyılda Sır-Derya’nın aşağı akımlarında göçebe halde yaşayan Ak Orda hanı Tohtamış’ın Sibirya’nın güneybatı kesimini de hakimiyeti altına aldığı ve burada Timur’la rekabete girdiği bilinmektedir.⁵¹¹ Baraba Tatarları, XVIII. Yüzyıl başlarında, Timur’un Baraba’ya geldiğini ve burada Kalmıklarla (Moğollarla) bir çarpışmaya girdiğini anlatmışlardır.⁵¹²

Sibirya Tatarlarının rivayetine göre 1394-1395 yıllarında Orta Asya’dan İrtiş sahiline 300 şeyh ve Şeyban-han’ın 1700 savaşçısından oluşan bir grup gelmişti.⁵¹³ İşte o tarihten sonra burada “Sibirya Tatarları arasında İslam dinini ve Müslüman kültürünü yayan” Orta Asyalı (Buharalı) bir koloni oluştu.⁵¹⁴ O tarihe kadar orada yaşayan yerli Sargat-Otuz Tatarları, İrtiş boyundaki muahhar Tatarların Buhara’dan gelen ve yerli halkı İslam’a kazandırmaya çalışan şeyhler olduğunu anlatırlar.⁵¹⁵ XV. Yüzyılda, Batı Sibirya ovalarının güney kesimleri, Ebulhayr’ın Özbek Devleti’nin sınırları dahilindeydi. Z. Ya. Boyarşinova, “muhtemelen Ebulhayr’ın

510 Kartsov, *Narodı Sibiri*, s. 68.

511 Baxruşin, *Sibir’ i Srednyaya Aziya v XVI i XVII vv.* s. 198.

512 Zinner, *Sibir’ v izvestiyax*, s. 51.

513 Katanov, *O religioznıx voynax uçenikov şeyxa Bagauddina protiv inozemtsev Zapadnoy Sibiri*, s. 21-22.

514 Baxruşin, *Sibir’ i Srednyaya Aziya v XVI i XVII vv.* s. 207.

515 MSEE OmGU, 1978, k. 283.

hakimiyetinin ilk döneminde İrtiş boylarında bu Özbek federasyonunun merkezî göçebe alanları bulunuyordu” şeklinde bir sonuca ulaşmaktadır.⁵¹⁶ Bu Özbekler, daha sonra İşim ile Tobol arasındaki göçebe alanlarını işgal ettiler. Tura nehri sahilindeki Tura şehrini (herhalde Çimgi-Tura yani Tümen) ele geçirdiler ve burası göçebe Özbeklerin başkenti oldu.⁵¹⁷

Daha sonraki dönemde (XV. Yüzyılın ikinci yarımı-XVI. Yüzyılın birinci çeyreği) Orta Asyalıların Sibirya’nın batı kesimlerine sokulmaları devam etti. XV. Yüzyılın ikinci yarımında Tümen Hanlığı’nda Mengü-Timur’un eviresi⁵¹⁸ Şeyban-han hakimdi ve Tümen taraflarında Tatarların yanı sıra Buharalılar da yaşıyorlardı.⁵¹⁹ XV. Yüzyıl sonlarından itibaren Taybugalar “Özbeklerden bağımsız, Kaşlık merkezli bir yurt oluşturmak için” savaşa tutuştular.⁵²⁰ Ama Urgenç ve Buhara hâkimleri Sibirya Tatarlarının topraklarında rakiplerin oluşmasına izin vermediler ve onların yardımıyla Küçüm-han Sibirya yurdunu da 1563’de ele geçirdi.

Küçüm-han zamanında Buharalıların Sibirya Hanlığı’nda yerleşmeleri, onların iktidarı kuşatma altına almaları yani Küçüm-han’la birlikte çıkıp geldikleri tarihle birlikte başlar. Batı Sibirya ahalisinin Orta Asya ile olan daimi ilişkileri, buralarda “göçebe Tatarlara pılıpırtı satan ve bunları Tatarların Ostyak ve Vogullardan aldıkları şeylerle takas eden”⁵²¹ Buharalıların kervan ticareti sayesinde o günlerde de vardı. Küçüm-han, Buhara ve Urgenç’ten kültürlü insanları buraya celbediyordu. İlk Buharalı grubu, İsker’e 1572’de Urgençli şeyh Şerbeti ve seyid Yarım’la birlikte geldi. Birkaç yıl sonra Urgenç’ten Din Ali Hoca’nın önderliğinde ikinci bir grup

516 Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri*, s. 104.

517 Axmedov, *Gosudartsva kočevix uzbekov*, s. 41-45; Safargaliyev, *Raspad Zolotoy Ordı*, s. 207.

518 Türkistan Türkçesinde: Nebire: Torun; Ebire: Torunun torunu; Çebire: Torunun torununun torunu anlamındadır (çev.)

519 Slovtsov, *İstoričeskoye obozreniye Sibiri*, s. XXI.

520 Baxruşin, *Sibir’ i Srednyaya Aziya v XVI i XVII vv.* s. 198.

521 Yuşkov, *Sibirskiye tatari*, no. 36.

geldi. Din Ali, Sibirya'ya yerleşti ve Küçüm'ün kızı Leyla Kanış'la evlendi.⁵²² XVI. Yüzyıl sonlarında Sibirya Hanlığı'nda Orta Asyalı tacirler yerleşmeye başladılar.⁵²³ Orta Asya'dan göç ederek gelenler ve onların torunları yerli ahaliyle fiilen temasa geçtiler ve Sibirya Tatarlarının değişik gruplarının bünyesine karıştılar.

Tobol Tatarları arasında Buhara ve Urgenç'ten gelenler de vardı. Şeyhlerin ve hocaların torunları, daha sonraları Tobol, Tümen, Tara ve hatta Tom Tatarlarıyla kaynaştılar.⁵²⁴ Din Ali Hoca, Sibirya'daki Buharalı Seyid ailesinin (Seyidler) temelini attı.⁵²⁵ XVIII. Yüzyılda bu ailenin temsilcileri Tobolsk yakınlarındaki Tadzımovo ve Sabanakov yurtlarında, hatta bizzat Tobolsk şehrinde ve Tara nehri boylarında yaşıyorlardı.⁵²⁶ Genel olarak yalnızca Özbekler değil, Sibirya'da kendilerinden "Tezik" veya "Pers" diye söz edilen Tacikler de burada ticari faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bu konu üzerinde durmamızın sebebi, bugüne kadar Sibiryalı Buharalılar denilince yalnızca Özbeklerin değil, onların arasına giren diğer etnik gruplarının rolünün muğlak olarak bırakılmış olmasıydı.

Erken oluşumlardaki Orta Asya unsuru, Tümen, Kurdak-Sargat, Tara ve Baraba Tatarlarının bünyesinde de gözükmektedir. Eüşta Tatarlarının bünyesinde de Orta Asya'dan gelenlerin bulunduğu düşünülebilir. Çünkü onlar, Tomsk şehrinin kurulmasından hemen sonra görülmüşlerdi.⁵²⁷

Sibirya'ya en büyük Buharalı grup, burasının Rus hükümetinin sınırlarına dahil olmasından sonra göç etti. Tobolsk, Tara, Tümen ve Tomsk Buharalılarının pek çoğu Miller'e "atalarının oldukça daha sonraları, yalnızca Rus hükümeti zamanında Sibirya'ya göç

522 Katanov, *Rodosloviye seidov*, s. 234-238.

523 Alekseyev, *Sibir' v izvestiyax*, s. 225.

524 Katanov, *O religioznıx voynax uçenikov şeyxa Bagauddina protiv inozemtsev Zapadnoy Sibiri*, s. 22.

525 Potanin, *O karavannoy trgovle*, s. 35.

526 Baxruşin, *Sibir' i Srednyaya Aziya v XVI i XVII vv.* s. 207.

527 Tomilov, *İzmeneniya v poseleniyax, jilişçax i xozyaystvennix postroykax tomskix tatar*, s. 89.

ettiklerini” anlatmışlar.⁵²⁸ Bu göçler, XIX. Yüzyıla kadar devam etti. Hatta henüz XIX. Yüzyıl başlarında Sibiryâ’daki Buharalıların sayısının “bugünlerde Buharalı tacirler ve bizden geri dönmeyecek olan kahyalar ile artmaktadır” denilmekteydi.⁵²⁹ Buharalıların Sibiryâ’ya göç etmelerinin en başta gelen sebebi, hiç şüphesiz ticarî çıkarlardı. Rusya hükümeti de ticaretin gelişmesi için onları celbetmeye çalışıyor ve onlara çeşitli imtiyazlar sağlıyordu. Mahalli yöneticiler, Buharalılara yardım etmek, mallarını korumak “kimsenin onların mallarına dokunmamasını, onları incitmemesini sağlamak”la mükellefti.⁵³⁰

Kanaatimce Sibiryâ’ya yalnızca ticaret için gelen Buharalıların büyük bir kısmı, ilk başlarda Orta Asya şehirlerinde daimi yaşamaya devam etmişlerdi. S. V. Bahruşin, XVII. Yüzyılın birinci yarımında Tobolsk’da yılda 50-100 tacirin bulunduğunu, aynı yüzyılın ikinci yarımında ise bu sayının 20’ye kadar düştüğünü gösteren veriler sunmaktadır. Örneğin 1640’larda Tümen’de 30 küsur, Tara’da 25-30; 1653’de 58 Orta Asyalı tacir; XVII. Yüzyıl sonlarında ise Tomsk’da yalnızca birkaç (on kişiden daha az) Orta Asyalı insan vardı.⁵³¹ Buharalılar, Sibiryâ’da genel olarak Ruslar ve Tatarlarla ticaret yapıyorlardı, ama kürk karşılığında kuzeyli halklarla da ticari ilişkilerini yürütüyorlardı.⁵³²

Buharalı tacirlerin Sibiryâ’da satın alacak pek çok mal bulmaları ve bu ticaretten büyük kârlar elde etmeleri, onların çoğunu Sibiryâ şehirlerine göç etmek zorunda bıraktı. Sibiryâ’daki şehirli Buharalılar önceleri yalnızca tacirlerden oluşuyordu.⁵³³ İlk Buharalıların Tümen’e 1596 yılında, bu şehirde Orta Asyalılara gümrük muafiyeti tanınmasıyla birlikte geldikleri düşünülmektedir.⁵³⁴

528 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/201.

529 Neçto o Sibiri..., 1806, s. 98.

530 TSGADA, f. 214, op. 1, ç. 7, l. 1-18 ob.

531 Baxruşin, *Sibir’ i Srednyaya Aziya v XVI i XVII vv.* s. 202.

532 Balkaşin, *Torgovoye dvijeniye mejdu Zapadnoy Sibir’yu*, s. 1.

533 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/12-13; Neçto o Sibiri..., s. 98.

534 V. İ., *Kratkiye statičeskiye opisaniya*, no. 10; Potanin, *O karavannoy torgovle*, s. 70-71.

Elbette bu şehrin 1586'da kurulmasından hemen sonra bazı Buharalıların buraya daha erken bir dönemde gelmiş olmaları muhtemeldir. Ancak bu şehirde bir Buhara kolonisinin kuruluşu, asıl XVII. Yüzyılda gerçekleşmiş ve Tümen'deki yerli Buharalıların çoğu aynı yüzyılın sonlarında burada dünyaya gelmişlerdir.⁵³⁵ Sanırım daha önce de onlar Tobolsk ve Tara'ya yerleşmeye başlamışlardı. Örneğin Tara sakinleri arasında Buharalılar ve "tacir Sartlar"dan henüz 1608'de söz edilmektedir.

Bu şehirlerden başka Buharalı yerleşimcilere Tomsk ve Kuznetsk'de de rastlanmaktaydı. İ. Falk, Tomsk'un kuruluşundan sonra ilk yıllarda bazı Buharalıların Rus validen şehir yakınında arazi satın aldıklarını belirtmektedir. R. G. Potanin, S. V. Bahruşin ve H. Z. Ziyayev, Buharalıların XVII-XVIII. Yüzyılda Sibirya'nın değişik yerlerine yaptıkları göçlerle ilgili bir dizi bilgi vermektedirler.⁵³⁶ Son yıllarda F. T. Valeyev'in topladığı belgelerde de Sibirya-Buhara ahalisinin oluşumuyla ilgili pek de az sayılamayacak dikkat çekici veriler yer almaktadır.⁵³⁷ XVIII. Yüzyılda Buharalıların Petropavlovsk, Semipalatinsk, Üst-Kamenogorsk, Pavlador ve Batı Sibirya'ya sınırdaş olan diğer şehirlere yerleştiklerini ve buralarda yaşadıklarını bu arada belirtmiş olalım.⁵³⁸

XVII. Yüzyılda Buharalılar arasında tacirlerden başka çok sayıda din görevlisi, dericilik, deri elbise dikimi ve halı dokuma gibi zanaatlarla işigal eden ailelere de rastlanmıştır.⁵³⁹ Dolayısıyla Buharalıların sosyal yapısı yavaş yavaş karmaşık hale gelmiştir. Orta Asya'dan gelen tacirlerle birlikte çiftçi aileler de göç etmişti. Bunlar çoğunlukla şehirlerin yakınlarında kendileri tarafından kurulan

535 Baxruşin, *Sibir' i Srednyaya Aziya v XVI i XVII vv.* s. 207.

536 Potanin, *O karavannoy trgovle*, s. 71; Baxruşin, *Sibir' i Srednyaya Aziya v XVI i XVII vv.* s. 207-208; Ziyayev, *Uzbeki v Sibiri*.

537 Valeyev, *Buxarskiy volostnoy ispolnitel'ny komitet ve Tobol'skom uyezde*.

538 Slovtsov, 1884, s. 348; Yuşkov, *Sibirskiye tatarı*, s. 355; Balkaşin, *Torgovoye dvijeniye mejdu Zapadnoy Sibir'yu...*, s. 3-4; Slovtsov, *Puteviye zapiski*, s. 9; Tyumenskiy uyezd, 1969, s. 69.

539 V. İ., *Kratkiye statičeskiye opisaniye*, no. 10; Baxruşin, *Sibir' i Srednyaya Aziya v XVI i XVII vv.* s. 208.

yurtlara ve Sibiryâ Tatarlarının yurtlarına yerleşmişlerdi. Örneğin, Tara kazasında 620'li yıllarda Buharalılar (21 kişi) üç yurttâ yaşıyorlardı. Onların yaşadıkları nüfusu pek de az olmayan bir başka yurt Tümen kazasında idi ve Buharalı zanaatkârların sayısı 1701 yılında 49 kişiye kadar çıkmıştı.⁵⁴⁰ Tümen Tatarlarının hafızasında bu bölgede Buharalıların yerleştiği ilk köylerin Mançil güneyindeki Yembayevo [Yampay] yurtları olduğu şeklinde bir hatıra kalmıştır.⁵⁴¹ 1640'larda Tomsk civarında ve Basanday nehrinin öte yanında Buharalıların tarlaları, meraları ve mezraları vardı.⁵⁴² Başarılı çiftçilere, taltifler tevdi edilen Buharalıları tanıyan imtiyazlar veriliyordu. Bundan başka Buharalıları uzun bir süre yabancı elçi ve tacirlerin ağırlanması ve onların kaldıkları eve odun temin etme vazifesinden de muaf tutulmuşlardı. Gerçi 1763'de Rus köylülerin ödedikleri *obrok*'a denk bir vergiye tâbi tutulmuşlardı, ama XIX. Yüzyılın başlarında kendilerine bazı imtiyazlar verildi. Örneğin 1800 yılından sonra, XVIII. Yüzyıl sonlarında tüm vatandaşlara konmuş olan ruus vergisi 26 kopikten muaf tutulma gibi bazı ilave vergilerden azat edilmişlerdi.⁵⁴³

Rus yetkililer, ticari, mali ve diplomasi konularında kendilerinden faydalanmak için sık sık Buharalıları celp ediyorlardı. Bazı Buharalıları doğrudan hizmete alınıyordu, ama görüldüğü kadarıyla bunların sayısı azdı. Yembayevo yurdundaki Tümen Buharalıları arasında bireyleri askeri hizmete alınan "Yumuşlu" adında bir oba vardı. XVII. Yüzyılda askeri hizmete alınan Tümen kazası Tatarları arasında birkaç Buharalı da bulunuyordu.⁵⁴⁴ Şunu da kaydetmek gerekir ki, XVII. Yüzyıla ait resmi nüfus kütüklerinde "uşaklıktan muaf tutulmuş" Buharalı yurtları hakkında bilgilere rastlanmaktadır.⁵⁴⁵

540 Oglobin, *Obozreniye stolbtsov*, 1895, s. 297-298; Şunkov, *Oçerki po istorii zemledeliya Sibiri*, s. 52-53.

541 Karal'kin, *Otçet o poyezdke*, s. 11.

542 Boyarşinova, *K voprosu o razvitii*, s. 116-117.

543 TSGADA, f. 1341, op. 1, d. 189, l. 49-50, 53, 60.

544 Baxruşin, *Oçerki po istorii*, s. 165.

545 TSGAGA, f. 214, op. 5, d. 445, l. 32-33 vd.

XVIII. Yüzyılın ilk onlu yıllarında Buharalıların Rus tebaalığına geçtiklerini de görüyoruz. Örneğin 1820’de İşim bölgesinde böyle bir olay olmuştur.⁵⁴⁶ O sıralar Sibiryalı Buharalıların ağırlıklı kesimi torun kuşaktan oluşuyordu. 1821 yılına ait belgelerde Sibiry hattı boyunca saçılmış “gayr-ı Rus” yerleşim birimleri hakkında “.. şimdiki Buharalıların hepsi Rusya topraklarında doğmuştur” denilmektedir.⁵⁴⁷ Demek ki, XIX. Yüzyılın birinci çeyreğini Buharalıların Sibiryaya’ya muhaceretinin iyice yavaşladığını veya her halükârda toplu göçlerin bittiği dönem olarak kabul edebiliriz.

Sibiryalı Buharalıların etnik yapısı gözden geçirilirken, onların ezici çoğunluğunun Özbek ve Taciklerden oluştuğu vakiasını göz önünde bulundurmak gerekir. Ayrıca onlar arasında Kazak ve Uygurlar da vardı.⁵⁴⁸ S. M. İshakova, Sibiryalı Buharalılar arasındaki Tacik unsurunun önemi hakkında çok şey yazmış,⁵⁴⁹ ayrıca F.T. Valeyev’le birlikte Sibiry Tatarlarının lehçelerinde Tacikçenin izlerini araştırmıştır. Buharalılar arasında bol miktarda Tacik’in varlığının delili, Yu. Klaproth’un XIX. Yüzyıl başlarına ait bir kaydında “Sibiryadaki Buharalılar İran dilliydiler” şeklinde sarfettiği sözdür.⁵⁵⁰ Daha önceleri yani XVII. Yüzyılda Tobolsk ve diğer şehirlerde Buharalı tacirler arasında Taciklere veya diğer bir deyişle Pers tacirlere rastlanmaktaydı.⁵⁵¹ D. G. Tumaşyeva, Sibiry Tatarlarının lehçelerinde Uygur diliyle pekçok ortak çizgiler tespit etmiştir ki, bu da Uygurların kademeli olarak Buharalılarla birlikte değişik Sibiry Tatar gruplarının bünyesine karıştıklarını göstermektedir.⁵⁵²

546 TSGADA, f. 1264, op. 1, d. 318, l. 1-6.

547 TSGADA, f. 1264, op. 1, d. 319, l. 41 ob.

548 Valeyev, *Sibirskiye buhartsı*, s. 16; İsxakova, *Drevnetyurskiye elementi*, s. 36-37.

549 İsxakova, *O yazıke “Sibirskix buhartsiev”*, s. 70; 1970a vd.

550 Klaproth, *Asia poliglotta*, s. 240-241.

551 Alekseyev, *Sibir’ v izvestiyax*, s. 217, 284, 370.

552 Tumaşyeva, *Yazık sibirskix tatar*, s. 167-168.

Diğer yandan, özellikle ticaretle meşgul olan yerli Sibirya Tatarlarının da Buharalıların bünyesine karışmaları nadir rastlanan olaylardan değildi. G. N. Potanin bu konuda şöyle der: “Buharalılara tanınan imtiyazlar o kadar fazlaydı ki, Buhara’nın kenarından bile geçmemiş bir çok yabancı, şu yakın zamanlarda kendilerini Buharalı olarak kaydettirdi.”⁵⁵³ Buharalılar arasında Kazanlılar ve Kazan eyaletinden gelenler de vardı ve muhtemelen bunlardan bazıları Kazanlıydı. Nitekim Buharalıların Tobol boyundaki yurtlarından birinin adı Kazaneç idi.⁵⁵⁴

Muhaceret eden Buharalıların çoğunluğu Buhara, Harezmi, Semerkand, Taşkent, Urgenç, Kokand, Hiva, Fergana vadisi ve Türkistan’dan gelenlerden oluşmaktaydı.⁵⁵⁵ Taciklerin ve Özbeklerin Sibirya’ya geldikleri yerler hakkında İshakova ve Valeyev dikkat çekici bilgiler vermektedirler: “Tara ve Tobol’daki bazı Buharalılar arasında anlatılan efsane ve aile rivayetlerine göre, onların ataları Sibirya’ya Zeravşan ve Amu-derya vadilerinden muhaceret etmişler. Sibiryalı Buharalıların torunlarının anlattıklarında, onların atalarının vatanı olarak Buhara’dan başka genel olarak Harezmi, Hocent, Şehristan, Pencikent, Ura-tepe ve uzun zamandır Taciklerin yaşadıkları diğer şehir ve köylerin adları geçmektedir.”⁵⁵⁶

XIX. Yüzyıl başlarında Tobolsk’taki Sibirya Buharalıların bünyesinde yalnızca Buharalılar değil, Hivalılar, Harezmîler, Taşkentliler (Taşkentli Tatarlar), Türkmenler, Türkistanlı Tatarların adları da geçmekteydi.⁵⁵⁷ Harezmi tarafından gelen Tobolsk sakinleri arasındaki geleneksel yerleşimleri hayli erken bir dönemdeydi (Urgenç’ten gelenler henüz Küçüm-han zamanında biliniyordu.)⁵⁵⁸

553 Potanin, *O karavannoy trgovle*, s. 78.

554 Behmet Kazantsiev – TSGADA, f, 214, op. 5, r, 254, l. 2-4. (Kazanets veya Kazaneç: Küçük Kazan anlamındadır).

555 Ziyayev, *Uzbeki v Sibiri*, s. 20-25; Tumaşyeva, *Dialekti sibirskix tatar*, s. 17.

556 İshakova, Valeyev, *Ob etnokul’turnıx svyazax*, s. 32.

557 ST., 1814, s. 272-273, 306-307, 314.

558 Baxruşin, *Sibir’ i Srednyaya Aziya v XVI i XVII vv.* s. 201, 207.

Tobol Tatarları arasındaki Buhara kökenlilerin yaşadıkları yerlerle ilgili nadir bilgiler, XVII. Yüzyıl sonlarına ait arşiv kayıtlarında da karşımıza çıkmaktadır. “İrtiş boyundaki Tatar Yurtlarının Nüfus Sayımı”nda üretimin öncülüğünü yapan 62 Buharalı hakkında bilgi verilmektedir. Bunlardan 26’sı (%41,9) Sibiryalı Buharalılar arasında doğmuş yerli kişilerdir. Dokuz Buharalı yurdunda Kazan kazasından (Tutayevo köyü sakinleri dahil) göç edenlerin sayısı, Sibirya Tatarları yurtlarına yeni yerleşenlerin yalnızca %25’ni oluşturuyordu. Belki de burada ikinci bir Buharalı muhaceretinden söz edilmektedir. Bu arada XVII. Yüzyıl çarlık nüfus sayımıyla ilgili belgelerden birinde, Buharalılar (Buharân) ve Kazanlılar hakkında bilgi verilmektedir.⁵⁵⁹ Bunların %75’i doğrudan Orta Asya şehirlerinden gelenlerden oluşuyordu: Buhara’ya bağlı Karaçın’dan 2, Türkistan’dan 11, Sayram’dan 3, Taşkan (Teşkan)dan 4, Andican’dan 1, Semerkand’dan 2, Kaşkarlı (Kaşgar?)’dan 1, Yerket’ten 1 kişi. İki Buharalı ise Kalmık topraklarından gelmişti.

Tara Tatarlarının aile şecereleriyle ilgili rivayetlerdeki Buharalıların geldikleri yerlere işaret eden bilgiler yazılı kaynaklarca da teyit edilmektedir ki, bunlar arasında Buhara, Hiva, Urgenç, Sayram vs. yer almaktadır.⁵⁶⁰ 1709’da gelen Buharalılar burada Orta Asya’lı ahalinin bir kısmını oluşturmaktaydı. Bunlardan Bilikta-Dranjan ve İmaçı Curbayev idaresinde gelen 41 kişi, o sıralar Tara’ya yerleşmiş ve Tara Tatarlarının Poruşnaya nahiyesi sakinleri arasına karışmışlardı.⁵⁶¹

G.N. Potapov, o sıralar göç eden bir başka gruptan söz ederken “Herhalde Curbayev’le aynı sırada Serayma (Sayram) şehrinde Abas-Bakçi Şeyh de gelmiş ve Tara’daki Şıhlar ailesinin temeline atmıştır” diye yazmıştır.⁵⁶² Tobol grubu içindeki Buharalıların

559 TSGADA, f. 214, op. 5, d. 445, l. 32-33.

560 Baxruşin, *Sibir’ i Srednyaya Aziya v XVI i XVII vv.* s. 207; Yuşkov, *Sibirskiye tatarı*, s. 286 vd.

561 Potanin, *O karavannoy torgovle*, s. 71.

562 Aynı yerde.

bir kısmını da Tacikler oluşturunuyordu. Bazıları, günümüzde dahi atalarının Tacik kökenli olduğunu hatırlamaktadırlar. Bu türden bazı bilgiler, Omsk Üniversitesi etnografya ekibinin 1974-1979 yılındaki saha çalışmaları sırasında kaydettiği aile şecerelerinde de geçmektedir. Bazı toponimler (Karakul, Çarnalı vs.) araştırmacılar tarafından Tacik kökenli kabul edilmektedir.⁵⁶³

Orta Asya'nın değişik şehirlerinden gelen Buharalılar, Tümen Tatarlarının topraklarına da girdiler. Yembayevo yurdunda bazı sülale adları muhafaza edilmiştir: Eldik, Eşref, Süleyman, Mirşan, Huçayar (Hucayar), Kuçan, Kuça, Cındık (toplamak anlamındaki cın kelimesinden) Mamaseyid (Muhammedseyid), Aşman, Artık, Yumuşlu.⁵⁶⁴ Çok büyük ihtimalle bu adların önemli bir kısmı ilk gelenlerin adlarıdır ve sanırım oymak adlarından ziyade sülalelere aittir. Vakıa Eldik kelimesi Özbeklerin Yüz grubuna mensip Elik'le veya Taciklerin Elbek oymağıyla, Hucayar ise Özbeklerle veya Tacik dilli Hoca'larla ilişkilendirilebilir.⁵⁶⁵ Tümen Tatarlarına ait Kaskar nahiyesinin adı Orta Asya'daki Kaşgar adıyla oldukça benzerlik arz etmektedir. S. M. İshakova ve F.T. Valeyev'in düşüncesine göre Yembayevo Malsun adı, durak, geçit, han anlamına gelen bir Tacik menzil adından gelmektedir.⁵⁶⁶

Başından beri Tomsk'a bağlı ayrı bir kasabada yaşayan Tomsk kazasındaki Buharalıların yapıları tam olarak aydınlığa kavuşturulmuş değil. Bunların Küçük Buhara'dan gelmiş kişiler oldukları, ağırlıklı kesimini Özbeklerin oluşturduğu ve aralarında Taşkentlilerin de bulunduğu bilinmektedir.⁵⁶⁷

Kısacası Sibiryalı Buharalılar arasında dört mahalli grup oluşmuştur: a) Tümen grubu; b) Tobol grubu; c) Tara grubu; d) Tom grubu. Bu dört grubun tamamı XIX. Yüzyılın ikinci çeyreğine

563 İsxakova, Valeyev, *Ob etnokul'turnix svyazax*, s. 34.

564 GME, elyazmaları bölümü, f. 2, op. 2, no. 1341, l. 11.

565 Karmışyeva, *Oçerki etniçeskoy istorii yujnix rayonov Tadjikistana i Uzbekistana*, s. 50, 91, 96, 118, 132, 148-153; vd.

566 İsxakova, Valeyev, *Ob etnokul'turnix svyazax*, s. 34.

567 TSGİA, f. 1264, op. 1, r. 4, l. 13-14.

doğru nispeten birbirinden ayrı topluluk haline geldiler ve çok sıkı temaslarda bulundukları Sibiryâ Tatarlarının topraklarında yaşadılar. Batı Sibiryâ'daki Buharalılar yönetim açısından başlarında aksakalların bulunduğu kazalara taksim edildiler.⁵⁶⁸

Batı Sibiryâ ovalarının güney kesimlerinde Buharalılarla bağlantıları olmayan Karakalpaklar da iskan edilmişti. Bilimsel literatürde Karakalpakların Sibiryâ halklarıyla olan tarihi ve etnogenetik bağlarının hemen hemen hiç araştırılmadığı kabul edilmektedir.⁵⁶⁹ Biz de bu konu üzerinde duracak değiliz, ama yine de Karakalpakların Sibiryâ topraklarına gelişleriyle ilgili birkaç konuya değineceğiz. XVII. Yüzyıl boyunca Karakalpakların en kuzeydeki grupları Ural ve Emba'nın yukarı akımlarına yerleştiler ve Nogaylarla birlikte Sibiryâ şehirlerine saldırılar düzenlediler⁵⁷⁰ 1690-1692 yılında Karakalpaklar Kazaklarla birlikte Tümen bölgesindeki Tarhansk istihkâmını yerle bir ettiler, Tobol boyundaki Çarev-Kurgan, Utyatskaya ve Kamışevo köylerini yakıp yıktılar; 1693'de Yalutor ve Semiskul Gölü yakınlarındaki Rus köylerine saldırdılar.⁵⁷¹ Bir yıl sonra ise Rus topraklarına ve kısmen Çumlar köyüne yeniden saldırdılar.⁵⁷² Karakalpakların Tümen kazasına düzenledikleri saldırılar sonraki yıllarda da devam etti. Onların 1697'de Başkurt ve Kazaklarla birlikte Baraba nahiyelerine saldırmaya hazırlandıkları da bilinmektedir.⁵⁷³

Karakalpaklar, 1710'larda Kazak birliklerinin Rus sınır bölgelerine düzenledikleri saldırılara fiilen iştirak ettiler. Bu seferler sırasında onlar, Nogaylar ve Başkurtlarla birleşerek kuzeyde daha

568 Rabtsyeviç, *K voprosu ob upravlenii aborigennim naseleniem Zapadnoy Sibiri*, s. 237.

569 Nurmuhamedov, Jdanko, Kamalov, *Karakalpaki*, s. 15.

570 DAİ, t. X, 1867, s. 390; Jdanko, *Oçerki istoričeskoy etnografii karakalpakov*, s. 136.

571 DAİ, t. X, 1867, s. 379; Tijnov, *Zametki o gorodskix letopisyax Sibiri*, s. 52; Jdanko, *Oçerki istoričeskoy etnografii karakalpakov*, s. 135-136.

572 Tijnov, *Zametki o gorodskix letopisyax Sibiri*, s. 52.

573 Aİ, t. V, 1842, s. 521.

uzak noktadaki Tobolsk kazasının sınırlarına doğru yöneldiler.⁵⁷⁴ 1720 yılının birinci yarımında Aral civarından Cungarlar tarafından kovulan kalabalık Karakalpak birlikleri Yayık ve Emba boylarında gözüktüler.⁵⁷⁵ Böylece Karakalpaklar Sibiry topraklarına iyice sokulmuş oldular ve saldırıları 1741-43 yıllarında Rus tebaalığına geçinceye kadar da aşağı yukarı devam etti ve o tarihten sonra Sibiry halklarıyla zirai ve ticari ilişkiler geliştirdiler. Bu durum, küçük bir Karakalpak grubunun Batı Sibiry'nın güney bölgesindeki topraklara yerleşmesine yol açtı.

1782 tahrir kayıtlarındaki verilere göre Karakalpaklar Tobol Tatarlarına ait Yertişats, Yenevo, Kularovo, Sabanokovo, Sausan, Suklem, Taşimovo ve Ustamats yartlarıyla Tümen Tatarlarına ait Yeni Şababinovo yurtlarına ve Tara Tatarlarının İtkulova köyüne yerleşmişlerdi ve hepsi de hizmetkâr takımı içinde yer alıyorlardı. Bu tür insanlar diğer bazı Sibiry Tatar ve Rus köyleriyle şehirlerde de kaydedilmiştir, ama genellikle milliyetlerine vurgu yapılmamıştır. Hizmetli insanlar arasında Kazaklar ve Başkurtların yanı sıra Karakalpakların bulunmuş olmaları da ihtimal dışı değildir.

5. İtil Tatarları

İtil-Ural Tatarlarının Sibiry'ya gelişleri, yerleşmeleri ve nüfusları kadar, etnik gelişim meselesi de gerçek anlamda incelenmiş değil. Sovyet araştırmacıların eserlerinde de İtil Tatarlarının Batı Sibiry bölgelerine ve Ural-ötesi'ne sınırı olan yerlere yerleşmeleri hakkında yalnızca bölük pörçük bilgiler yer almaktadır. Bu durum, aralarında Radloff'un da yer aldığı bazı bilim adamlarının Sibiry Tatar gruplarının etnik oluşumunun ilk aşamalarında onların oynadığı rolü abartmalarına yol açmıştır. Diğer yandan Sibiry'ya yerleşen İtil boyu Tatarlarının etnik tarihiyle ilgili araştırmaların eksikliği, nispeten yakın zamanlarda onların

574 *Pamyatniki sibirskoy istorii*, 1882, s. 373; Nurmuhamedov, Jdanko, Kamalov, *Karakalpaki*, s. 22.

575 Jdanko, *Oçerki istoričeskoy etnografii karakalpakov*, s. 136.

buraya ilk defa yalnızca XVIII. Yüzyılda geldikleri şeklinde kesin bir hükme varılmasına zemin hazırlamıştır.⁵⁷⁶

İşte bu yapmacık zihniyet, İtil Tatarlarının Sibirya'ya yerleşim süreçleri konusunda bir araştırma yapmayı zorunluluk haline getirmiştir.

Kazan Tatarları, Batı Sibirya topraklarına henüz Rusların gelişinden önce muhaceret etmişlerdi. Bilindiği gibi, İtil boyundaki ahalıyla Sibirya arasındaki bağlar çok eskiye dayanır ve mezolit ve neolit dönemden başlayarak arkeolojik malzemelere göre takip edilebilir. Onlar, daha sonraki çağlarda da Sibirya ile olan ilişkilerini kesmemişlerdir. XIV-XVI. Yüzyıllarda İtil-Ural ve Batı Sibirya'daki Türk dilli halkların temasları, öncelikle Başkurt ve Sibirya Tatarlarının etnik tarihiyle ilgili bu konuları araştıranların görüşüne göre, daha başarılı bir şekilde aydınlığa kavuşturulmuştur.⁵⁷⁷ XIV. Yüzyılın birinci yarımında, Özbek-han zamanında Sibirya toprakları (Sibirya tarafları, İbir, Çulıman) Başkurt kabilelerinin topraklarıyla birlikte Altın Orda'nın sınırlarına dahil edildi.⁵⁷⁸ Sanırım Sibirya ahalisiyle İtil-Ural bölgesi arasındaki ilişkiler de o sıralar yoğunlaşmıştır.

Sibirya Tatarlarının daha erken tarihli siyasi federasyonu olan Tümen Hanlığı, belli bir süre Altın Orda'ya bağımlı haldeydi ve burada Altın Orda hanı Çegri⁵⁷⁹ tarafından atanan göstermelik hanlar yönetimdeydi.⁵⁸⁰

Tümen Hanlığı hanı İbak, 1481 yılında Nogayların da yer aldığı Tümen Tatar birlikleriyle "Ugor köylerine" yaptığı baskından sonra yurduna dönen Kazan hanı Ahmed'e ağır bir darbe indirdi

576 Xramova, *Zapadnosibirskiye tatarı*, s. 474.

577 Muhamedyarov, *K istorii rannıx etniçeskix kontaktov*, s. 104-107.

578 Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri*, s. 102; Tiezenhausen, *Sbornik materialov*, s. 243.

579 Hiçbir kaynakta Çegri adında bir hana rastlanmamıştır; muhtemelen Rus vakanüvistlerin, Tevekkeli Tebagay yaptıkları gibi, kendi dillerine kolay gelen bir telaffuz şeklidir. (çev.)

580 Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri*, s. 104.

ve Ahmed-han'ı öldürerek bir süre Kazan Hanlığı'nın başına geçti. Kazan hanının Sibiryâ vakayinamelerine geçen kayıtlarda ve hatta bizzat kendisinin 1493'de III. İvan'a gönderdiği elçisi tarafından "Tanrı'nın kendisine 'Siyin tahtını' ve İtil boyunu ele geçirmeyi nasip ettiğini" söylediği belirtilmektedir. Boyarşinova'ya göre "Siyin tahtı" ile "Altın Orda tahtı" kastedilmektedir.⁵⁸¹ Ahmed-han'ın mağlubiyetinden sonra esirlerin bir kısmının sığır sürüleri ve diğer mallarıyla birlikte İbak-han tarafından Tümen'e götürülmesi dikkat çekicidir.⁵⁸² O sıralarda küçük bir Kazan Tatar grubunun Tobol civarına gelmiş olması ihtimal dışı değildir. Örneğin "... III. İvan tarafından tahtından alaşağı edilen Kazan hanı Ali'nin taraftarı Algazıy Tümen'e, İbak-han'a sığındı ve orada yaşadı; Ali-han'ın diğer taraftarları Bağış ve oğlu Uteş, Seydi Tebakay (Tevekkel), Kasım ve" başka silah arkadaşları da İbak'a sığındılar."⁵⁸³ 1496'da İbak'ın Tümen Hanlığı'nın başına geçen kardeşi Mamuk, batı taraflarına yönelerek Kazan'ı ele geçirdi ise de,⁵⁸⁴ 1497'de taraftarlarıyla birlikte ordan kaçmak zorunda kaldı ve tekrar Tümen'e döndü.⁵⁸⁵ XV-XVI. Yüzyılda Kazan Hanlığı ile Çimgi-Tura (Tümen hanlarının başkenti) arasında ağırlıklı olarak doğulu (Orta Asyalı) tacirler tarafından yürütülen ticari ilişkiler de mevcuttu. O dönemde Kazan'daki kale kapılarından birinin adı Tümen Kapısı idi.⁵⁸⁶

Sargat-Otuz Tatarlarının şecere rivayetlerinde, başlangıçta İrtiş sahilinde güneyden gelen Ostyakların yaşadıkları anlatılır. Daha sonra buraya Tatarlar yerleşir, bir müddet sonra da Buharalı şeyhler gelirler. Omsk bölgesindeki İşim reyonunda yer alan Üst-İşim'deki bir köyün bazı sakinleri, şimdi burada Ostyaklarla karışan Tatarların batıdan, belki Kazan taraflarından geldiklerini söylerken, bazıları doğrudan onların Kazan Tatarları olduğunu

581 Age., s. 105-106, 109; *Sibirskiye letopisi*, 1907, s. 13.

582 *Ustyujskiy letopisny svod*, 1950, s. 94.

583 Baxruşin, *Oçerki po istorii*, s. 156.

584 Alekseyev, *Sibir' v izvestiyah*, s. 115.

585 Kalinin, *Kazan': İstoriçeskiy oçerk*, s. 44.

586 Baxruşin, *Sibir' i Srednyaya Aziya v XVI i XVII vv.* s. 195.

belirtmişlerdi.⁵⁸⁷ Ancak, bu bilgi, henüz hiçbir şekilde teyit edilmiş değil. XVI. Yüzyılın ikinci yarımında Kazan Tatarlarının Batı Sibirya'ya göçü, Kazan Hanlığı'nın Rusya'ya ilhakından sonra gerçekleşmişti. O sıralar Kazan'dan gelenler daha ziyâde Tatar zâdegânlarıydı ve muhtemelen sayıları azdı.⁵⁸⁸ Bu Kazanlı kaçaklar "... ancak yeni efendilerine hizmetlerini sunabilirler ve ondan ricalarının kabul edilmesini bekleyebilirlerdi."⁵⁸⁹

Küçüm-han, saltanatı ele geçirdikten iki yıl sonra Kazan'a geldi ve Kazan hanı Murat'ın kızıyla evlendi. Pek çok Çuvaş, Abız (Kazan Tatarları olmalı – N. T.) ve Rus esirler de onunla birlikte Sibirya'ya geldi.⁵⁹⁰ Sibirya Hanlığı yöneticileri, bazen Kazan murzalarından silah da alıyorlardı. Mesela Murza Begiş'in kasabasındaki Tatarlarda Kazan'dan getirilmiş iki top vardı.⁵⁹¹

Rusların gelişinden önce İtil boyundaki Tatarların Sibirya'ya muhaceretleri meselesine kısa bir bakış yaptıktan sonra, onların göçünün çok düzenli ve büyük rakamlarda olmadığını kaydetmemiz gerekiyor. Onların izleri, yalnızca Tümen Tatarları arasında Tümen-Tura grubu ve İsker-Tobolsk Tatarları arasında Tobol grubu olarak gözükmemektedir. Dolayısıyla geçmişte bazı bilim adamlarının kafasında ve kısmen tarihçi V. İ. Ogorodnikov'da Tobol-İrtiş Tatarlarının XVI. Yüzyılın ikinci yarımında "... Sibirya'ya gelen Kazan Tatarlarıyla birlikte hayli kalabalık bir halde göç ettikleri ve geçmişteki özelliklerini kaybettikleri"⁵⁹² şeklindeki görüşün bariz bir abartı olduğu anlaşılmaktadır. Herhalde XVI. Yüzyılda Yaskolba, Kurdak-Sargat ve Tara Tatarları ve keza Tobol-İrtiş grubuna dahil olanlar arasında Kazan Tatarları kesinlikle mevcut değildi.

Rusya'nın Avrupa kesimlerinden Sibirya'ya gelen bazı Tatarlar muhtemelen Yermak'ın ordusuyla birlikte gelmişlerdir.

587 MSEE OmGU, 1978, k. 283, 284, 289.

588 Trofimova, *Tobol'skiye i barabinskiye tatarı*, s. 196.

589 Baxruşin, *Sibirskiye slujilie tatarı v XVII v.*, s. 156.

590 *Sibirskiye letopisi*, s. 319-320.

591 Age., s. 341.

592 Ogorodnikov, *Oçerk istorii Sibiri do načala XIX stol.*, s. 219.

Vakayinamede Yermak'ın atamanları ve Kozaklarıyla birlikte “.. Litvalar, Almanlar ve Tatarlardan oluşan toplam sekiz yüz kırk kişinin” gönderildiği belirtilmektedir.⁵⁹³ Yermak'ın ordusundaki Tatarlar savaşçı ve tilmaç (çevirmen) olarak hizmet etmişlerdi ve muhtemelen sayıları pek de fazla değildi. Stroganovlar, çeşitli verilere göre, Yermak'la birlikte Perm kasabalarından 50-300 süvari göndermişlerdi.⁵⁹⁴

Sibirya'nın Rusya'ya ilhakından sonra İtil-Ural Tatarlarının bu ülkeye göç süreçleri yine devam etti ve nispeten daimi bir hal aldı. Bunlar, ilk önceleri Tobol ve Tümen Tatarlarının saçıldıkları bölgelere göç ediyorlardı. Örneğin 1623'de Tümen'e “.. Kazanlı Tatar tacirlerden Uzrabohta, Umamlıko, Yevuşev.. adlı Kalmaklar geldi..”⁵⁹⁵ denilmektedir. 1620 yılının ortalarında Ufa nehri boylarından Tümen kazasının sınırları dahiline 16 kişilik bir Tatar grubu göç etti. Bunlar, üç yıllığına yasaktan azat edilmiş, sonra sürgün cezasına çaptırılmış ve Tabınsk nahiyesine gelmişlerdi.⁵⁹⁶ XVIII. Yüzyılda Tümen hizmetli Tatarları arasına dört Kazanlı'nın uşak olarak geldiği ve bunların Matmasovo yurtlarına yerleştikleri belirtilmektedir.⁵⁹⁷ Sanırım XVII. Yüzyıl sonlarında Tobolks kazasındaki Kazanlı Tatarların sayısı daha fazlaydı. Vergiden muaf Tatarlarla ilgili pek de tam olmayan nüfus kayıtlarına göre, o sıralar yurtlardaki Kazanlıların sayıları şu şekildedeydi: Supra (4 kişi), Mirimovo (7 kişi), Turba (1 kişi), İsenevo (10 kişi), Çasa (16 kişi), Bayma (3 kişi), Suzgun (11 kişi), İştaman (1 kişi), Aremzàn (21 kişi), Astana (6 kişi).⁵⁹⁸ XVII. Yüzyıl sonuna ait tüm nüfus kütüklerinde Tobol Tatarlarının yurtlarında 80 Kazanlı tespit edilmiştir.

593 *Sibirskiye letopisi*, s. 98.

594 Skrinnikov, *Sibirskaya ekspeditsiya Yermaka*, s. 137.

595 RİB, t. II, 1875, s. 453-454.

596 RİB, t. VIII. 1884, s. 594-595.

597 TSGADA, f. 214, op. 5, d. 445, l. 60-61.

598 TSGADA, f. 214, op. 5, d. 445, l. 4, 14, 27, 60, 62...

Tobol Tatarları arasına Rusya'nın Avrupa kesiminden bilâhare *obročniy çuvalşik* adı verilen Tatarlar gelmiştir. Onların Tobol bölgesine XVII. Yüzyıl sonundan itibaren geldikleri düşünülmektedir.⁵⁹⁹ Bunların ağırlıklı kısmını, aslında XVIII. Yüzyılda Kazan, Samara ve diğer eyaletlerden Tobol'a göç eden Tatarlar oluşturunuyordu.⁶⁰⁰ Bunlar, yavaş yavaş yerli Tobol Tatarlarının yurtlarına dağıldılar ve bizzat şehirde 1782'de onlardan yalnızca 24 kişi kalmıştı.⁶⁰¹ Onların Sibirya'ya geliş tarihini nispeten mevcut belgelerle tespit etmek gerekir. Belgelerde XIX. Yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında *obročniy çuvalşikler* hakkında, onların iki yüzyıldan daha fazla bir zaman önce (yani fiilen XVII. Yüzyıldan sonra) Sibirya'ya yerleştikleri belirtilmektedir.⁶⁰² Gerçekten de İrtiş boyunda yaşayan Tatarların açık bir şekilde XVII. Yüzyıl sonuna ait olan nüfus kütük defterinde "Kazanlı çuvalşik Tatarlar" tanımlamasına rastlanmaktadır.⁶⁰³ 1660 yılına ait bir belgede Sibirya Tatarları arasında Tobolsk'ta Kazan'dan gelen ve kendilerine verilen tarlalar için obrok vergisi yüklenen zahrebetniklerin (dağ ötesinden gelenlerin) yaşadıkları belirtilmektedir.⁶⁰⁴ Demek ki, Sibirya'ya ilk çuvalcılar (çuvalşik) bize göre XVII. Yüzyılın ikinci yarımına doğru gelmişlerdir.

XVIII. Yüzyılda vergiye tâbi Tatarlardan farklı olarak çuvalşikler vergi ödemiyor, obrok vergisine tâbi insanlar arasında yer alıyorlardı. Buna rağmen obročniy çuvalşiklere, *obročniy lûdi* (obrok vergisine tâbi insanlar) ve *köylü* (krest'yan) diye anılmalarının yanı sıra yasaklı (vergiye tâbi) Tatarlar da denilmesi dikkat çekicidir.⁶⁰⁵ Görüldüğü kadarıyla yerli Sibirya Tatarlarından vergiye tâbi olanlar ve vergiden muaf olanların bir kısmı da *obročniy çuvalşikler* arasına girmişlerdi. Dolayısıyla, kanaatimizce,

599 Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, 1911, s. 120.

600 Neçto o sibirı..., 1806, s. 92; Tumaşyeva, *Dialektı sibirskix tatar*, s. 15.

601 GATOT, f. 154, op. 8, d. 4, l. 1218.

602 TSGİA, f. 1264, op. 1, r. 367, l. 76.

603 TSGADA, f. 214, op. 5, d. 525, l. 3.

604 Baxruşin, *Oçerki po istorii*, s. 285.

605 GATOT, f. 154, op. 8, d. 4, l. 1217.

bu kategorideki Tatarların tamamını karışık Sibirya-Kazan grubu olarak kabul etmek gerekir. XIX. Yüzyılın ilk çeyreği sonunda, bunlar, İtil-Ural civarından muhaceret eden ve köylü tabakası arasında kalan “saf” Tatarlardan farklı olarak, vergiye tabii olanlarla birlikte yerleşik gayr-ı Ruslar arasına dahil edilmişlerdi.

1594’de Tara şehrinin kuruluşuna Rusların yanı sıra yüz Kazanlı ve Sviyajsk’lı Tatar ve 300 Başkurt da iştirak etmişti.⁶⁰⁶ Muhtemelen onlardan bir kısmı daha sonra burada yaşamaya devam etmişlerdir. 1701 yılına ait Tara devriye defterinde kazada bol miktarda vergiden muaf tutulan ve hizmetli grubuna mensup olan Tara Tatarlarına bağlı Tatarların bulunduğu belirtilmiş ve ayrıca bunların Kazan’dan geldikleri kaydedilmiştir.⁶⁰⁷

Batı Sibirya’nın İtil boyu Tatarlarının sokuldukları en uzak doğu bölgesi, Tom’un aşağı akımı ve Ob nehrine yakın bölgelerdi. Bazı Kazan Tatarları, Tom nehri havzasına henüz Tomsk şehrinin kurulduğu ilk yıllarda gelmişlerdi. 1625 yılına ait bir belgede, Tom civarındaki Kazanlı Tatarların Ruslar tarafından Teleüt hanı Abak’a gönderilen tilmaçlar olarak kullanıldıkları belirtilmektedir.⁶⁰⁸ Daha önce de belirttiğimiz gibi, sanırım XVII. Yüzyılın birinci yarımında Tomsk’a küçük bir Kazan Tatar grubu gelmişti.⁶⁰⁹ XVIII. Yüzyılda Rusya’nın Avrupa yakasından Tom civarına gelen Tatarların sayısında bir artış olmuştur. A. P. Dulzon’un 1950 yılı ortalarında çoğu Tomsk’daki Müslüman mezarlığında yaptığı kazılarda ele geçirilen antropolojik malzemeler de işte tam bu döneme aittir.⁶¹⁰ Bu malzemelerden anlaşıldığı kadarıyla, bulunan kafatasları Avrupalı tipe aittir ve kraniolojik ölçüler Türk dilli yerli ahalinin ölçülerinden bariz bir şekilde ayrılmakta ve Kazanlı Tatar ve Buharalı göçmenlerin cesetlerini andırmaktadır.⁶¹¹ Şehirde, yönetimi

606 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/288; *A naçinalas’ Tara tak...*, 1970.

607 Baxruşin, *Sibirskiye slujılı tatarı*, s. 170.

608 Miller, *İstoriya Sibiri*, II/92, 320.

609 Tomilov, *İzmeneniye v poseleniyax...*, s. 89.

610 Dul’zon, *Dialektı tatar-aborijenov Tomi*, s. 309-310.

611 Dremov, *Kraniologičeskiye dannıyi o proisxojudenii tomskix tatar*, s. 148.

Kazan Tatarları tarafından deruhte edilmek üzere özel bir Kazan nahiyesi kurulmuştu.⁶¹²

Tomsk bölgesindeki Kazanlı Tatarların bir kısmı, N. F. Yemelyanov'un ifadesiyle, Buharalılarla birlikte muhtemelen vergiye tâbi ahalinin bünyesine karışmışlardı.⁶¹³ Kazan Tatarlarının vergiye tâbi insanlar arasında gösterilmesi, Batı Sibirya'nın diğer bölgelerinde de olmuştur. Bununla birlikte Rusya'nın batı kesiminden gelen Tatar muhacirlerin büyük kısmı *obroçniy lûdi* arasına dahil edilmiştir. Haneberduş Kazan Tatarları arasında obrok vergisi ödeyenlerden söz edilen belgelerde, 1671 yılından itibaren Tomsk grubu içindeki Tatar muhacirlerden bahsedilmektedir.⁶¹⁴ XVIII. Yüzyıla ait Tümen kazası belgeleri de, oradaki İtil-Ural Tatarlarının büyük kısmının obrok vergisi ödeyen insanlar olduğunu göstermektedir.⁶¹⁵

XVII. Yüzyıl sonlarında Batı Sibirya'da Kazan Tatarlarının bir kısmı, vergiden muaf iken obrok vergisine tâbi tutulmuşlardı. Onların sosyal durumundaki bu değişiklik, 1698 tarihli Tara bölgesi belgelerinde de kısmen belirtilmektedir. Fakat onların bir kısmı, XVIII. Yüzyılda dahi ilk başlarda vergiye tâbi veya vergiden muaf olarak kalmıştır. Bundan başka, Avrupa yakasındaki ülkelerden gelen bazı Tatarlar, hizmetli insanlar arasında yer aldılar. Bu tür bilgiler, Tomsk kazasının 1680 yılına ait hizmetli insanların adlarının kayıtlı olduğu defterlerde muhafaza edilmiştir. Buna göre iki Kazanlı ve iki Kırımlı erkek yaya hizmetkâr sınıfına dahildi.⁶¹⁶ Kazanlı Tatarlara ırgat, yevmiyeli işçi ve tacirler arasında da rastlanmaktadır.⁶¹⁷ XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde

612 GATO, f. 321, op. 1, d. 10, l. 5-13.

613 Yemel'yanov, *Etničeskiy sostav i çislenniy sostav*, s. 103.

614 *Tomsk v XVII veke*, s. 55.

615 GATOT, f. 47, d. 835, l. 189-191; *Tyumenskiy uyezd...*, 1969, s. 60, 62-63.

616 *Tomsk v XVII veke*, s. 86, 102, 112.

617 TSGADA, f. 214, op. 1, ç. 4, d. 1182, l. 348-348 ob.; RİB, t. II, s. 453-454.

Sibirya'ya düşen sürgün Tatarlar, Tobolsk ilçesindeki Suzgun köyünde olduğu gibi, hükümet hizmetindeki köylü grubuna dahil edilmişlerdi.⁶¹⁸

Ne yazık ki, o dönemdeki muhacir Tatarların etnik yapıları ve geldikleri yerlerle ilgili elimizde bulunan veriler son derece yetersiz. Belgelerde onlardan sık sık “Kazanlılar”, “obruçniy Kazanlılar”, “Kazanlı Tatarlar” ve “Kazan’dan gelen Tatarlar” şeklinde söz edilmektedir. Ancak, kaydetmek gerekir ki, Sibirya’nın Tümen, Tobolsk, Tara ve Tomsk ilçelerine⁶¹⁹ gelen Tatarların büyük çoğunluğu gerçekte Kazanlı Tatarlardan oluşuyordu. Tümen vilayetinde sık sık Ufa’lı Tatarlardan da söz edilmektedir.⁶²⁰ XVII. Yüzyıl sonlarında Tobolsk vilayetindeki Suzgun yurtlarında üç yevmiyeli Mişer işçiden söz edilmektedir.⁶²¹ 1662’de Tomsk şehrinde hizmetli kişiler arasında üç, 1671’de iki Kırımli vardı.⁶²²

Tobolsk eyaletinin İşimsk ilçesinde yapılan altıncı tahrirde (1811), Nijegorod eyaletinin Sergaç kazasından ve Kazan eyaletinin Mamadı⁶²³ ilçesinden gelmiş 218 Tatar (erkek) kaydedilmiş.⁶²⁴ Bunlar Mavlutova, Şubina, Çemen, İkşegerm köyleriyle Taşka kasaba ve Taşka mezrasına yerleşmişlerdi. Mavlutova köyünün sakinlerinin nüfus sayımıyla ilgili bu veriler, 156 erkekten 49’nun dördüncü tahrirde yani 1782’den önce askere alınanların yerine gönderilenler olduğunu göstermektedir (1795’de bunların sayısı 36 idi); Avrupa tarafındaki vilayetlerden gelenlerden ayrı olarak 100 kişi ve 7 tane de esaretten kurtulmuş nefer bulunuyordu.⁶²⁵

618 GATOT, f. 154, op. 8, d. 4, l.307/308.

619 Bugün birer şehir olan bu yerleşim birimleri o dönemlerde ilçe idiler (çev.)

620 GATOT, f. 47, d. 836, l. 189-191; *Tyumenskiy uyezd...*, 1969, s. 60.

621 TSGADA, f. 214, op. 1, ç. 1, d. 438, l. 63; *Tomsk v XVII veke*, s. 118.

622 TSGADA, f. 214, op. 1, ç. 1, d. 438, l. 63; *Tomsk v XVII veke*, s. 118.

623 Eski yazılışı Mamadış şeklindedir (çev.)

624 GATOT, l. 154, op. 8, d. 289, l.766-788.

625 GAOO, f. 2, op. 1, d. 226, l. 5-5 ob.

Omsk ve Tomsk üniversitelerinin 1969-1979 yılları arasında Batı Sibirya'daki Tatar köylerinde yaptıkları etnografya çalışmaları neticesinde toplanan şecere kayıtları, VII. Yüzyıl-XIX. Yüzyılın birinci çeyreğinde İtil-Ural civarından gelenlerin Tatar torunlarının bu köylerde yalnızca bazı temsilciler olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin İrtışak, Çeburga, Medyanki, İsenevo, Baygarı, Yepançino, Voroguşino, Şamşi, Sabanaki, Uki köyleri ile Tobolsk reyonunda yer alan Turba köyündeki Tatar şecereleri, yetişkin ahalinin tamamının ancak %40'nın öncekilerle bağlarının muhafaza edildiğini göstermiştir.⁶²⁶ Bu verilerden, Sabanaki köyündekilerin Kazan Tatarlarından daha önce gelen Saitkulov'ların torunları oldukları anlaşılmıştır. Onların Sibirya'ya muhacereti 1808 yılında gerçekleşmişti. Şecereleri itibariyle Kazan Tatarlarından olan diğer on beş kişinin ataları, bu köylere daha sonra gelmişler. Hayli zaman önce Yembayevo, Turayevo, Varvarinskaya, Matması, Karbanı, Tarhan, Aşağı Tarmanı, Orta Tarmanı, Yar, Singul vs. gibi büyük yerleşim birimlerinin var olduğunun izleri tespit edilmiş olmasına rağmen, Tümen Tatar grubu arasında Avrupa'dan erken muhaceret edenlerin torunlarına rastlamak mümkün olmadı.⁶²⁷ Şunu da kaydetmek gerekir ki, 4. ve 5. tahrir kayıtlarındaki verilere göre, XVIII. Yüzyıl sonlarında Kazan Tatarları küçük gruplar halinde yalnızca Singul yurtlarında tespit edilmişti. Şimdiki Tatar ahali arasında bununla ilgili herhangi bir hatıra kalmamıştı ve onların torunları kendilerini Sibiryalı Tatarlara intisap ettirmekteydiler. Yalnızca Küçük Turalı köyünde bize Kazan Tatarlarından Safiulu ailesinin XIX. Yüzyıl başından itibaren Tara'da yaşadığını söylediler. Diğer muhacirlerin Sibirya'ya geliş tarihi çok daha sonrasına aittir.

Baraba Tatarlarının yaşadıkları yerlerde 1972-77 yılları arasında yapılan soy kütüğü çalışmaları, (incelenen döneme ait Kazan Tatarlarıyla ilgili arşiv belgelerinin olmaması sebebiyle) hiç

626 MZSEE OmGU, 1976, t. 15-1-27.

627 MZSEE OmGU, 1977, t. 30-1-17; Kozina, Kuznetsova, Pervix, Vliyaniye *etniçeskoy situatsii na xozyaystvenniye zanyatiya tarskix tatar*, s. 185.

beklenmedik bir şekilde bu gibilerin nispeten erken muhacirler olduğu konusunda bilgiler sundu. Çanovo reyonundaki Koşkul aulunda Z. F. Karimova altı kuşak atalarını bize saydı. XVII. Yüzyıl sonu ile XVIII. Yüzyıl başında Simbirsksk reyonundan Tarmakul auluna oğul Yahya Süleymanov göç etmiş. Henüz Koşkul'da iken oğlu Arkgul ve torunu Mingul dünyaya gelmiş; onların torunları Abdulkerim'den de Kerimov sülalesi inmiş.⁶²⁸ XVIII. Yüzyıl sonunda Koşkul auluna Mişer Navrus gelmiş ve onun oğlunun adından Muhametşin ailesi türemiş.⁶²⁹ Halk arasında bize bu reyonlarda Sibiryaya muhaceretleri XIX. Yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen 17 Tatarın bulunduğunu anlattılar.⁶³⁰ Sözü edilen dönemde yapılan göçlerin bu reyonlardaki 524 göçmenin %3,2'ni oluşturduğu tespit edildi. Bir kural olarak, erken göçmenler vergiye tâbi Barabaların hanesine kaydedilmişler.

Tomsk reyonunda yaşayan Tatar ahali arasında, Tahtamışevo, Kaltay ve Karaçay'da (Çat'ların yaşadığı köy) soykütüğü uzmanları, ataları Sibiryaya XIX. Yüzyıl başlarında göç eden Kazan Tatarları olan insanlar tespit etmişlerdi.⁶³¹ Buradan hareketle, İtil boyu Tatarlarının yerleştikleri yerlerin yalnızca Kazan nahiyesinin kurulduğu Tomsk şehri sınırları dahilinde değil, aynı zamanda Tom civarındaki köyler arasında da bulunduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç itibariyle, şecere araştırmaları, İtil-Ural Tatarlarının incelenen dönemde Batı Sibiryaya bölgelerine yapılan göçlerle olan bazı yönlerini ortaya çıkarmış oldu. Diğer yandan onların büyük kitleler halinde göçler gerçekleştirmedikleri, XVII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın birinci çeyreğinde Batı Sibiryaya ovalarına göç eden Tatarların çeşitli bölgelere saçıldıkları ve birbirleriyle bağlantılarının olmadığı da vuzuha kavuşturuldu. Bu göçmenlerin önemli bir kısmı, yakın temasta bulundukları yerli Sibiryaya Tatarları arasına yerleştiler. Bu, Tobolsk bölgesindeki *obroçniy çuvalşikler* örneğinde

628 MEETGY, 1973, t. 524-2, l. 37.

629 MZCEE OmGU, 1977, t. 29-6, l. 4.

630 Arxiv MAE OmGU, inv. No. 69-1, l. 47.

631 MEP TGU, 1970-1973.

de bariz bir şekilde gözükmektedir. Bu Tatarlar bazı nahiyelere yerleşmelerine rağmen, henüz 1828 yılında belirtildiği gibi, bazı ilçelerde "... elyevm buralara yerleşmiş ve birbirlerinden hayli uzak mesafelerde yaşamaktadırlar."⁶³²

İtil-Ural Tatarlarının Sibirya'ya oldukça yoğun şekilde muhaceretleri, XIX. Yüzyılın son çeyreği ile XX. Yüzyılın başlarında ve Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarında gerçekleşmiştir.⁶³³ Bunların bir kısmı ilk ağızda yerli Sibirya Tatarlarının köylerine veya onlara yakın yerlere yerleşmişlerdir. Aynı dönemde Sibirya Tatarlarıyla temasları bulunmayan Batı Sibirya'ya yerleşmiş İtil-Ural Tatar gruplarından tespit ettiklerimiz şunlardır: 1) Mariinsk (Kemerova oblasti); 2) Ziryansk-Krivoşeinsk (Tomsk oblasti); 3) Kolpaşevsk-ainsk (Tomsk oblasti, kreşenler); 4) Sorokinsk (Tümen oblasti).

632 TSGİA, f. 1261, op. 1, d. 367, l. 76-76 ob.

633 Tomilov, *U tatar Tomskoy i Novosibirskoy oblastey*, s. 104-109.

II. BÖLÜM

XVI. YÜZYIL SONU-XX. YÜZYIL BAŞI ARASINDA BATI SİBİRYA OVALARINDAKİ TÜRK ETNİK OLUŞUMLARININ ETNİK TARİH ÖZELLİKLERİ

1. İskan ve Nüfus Değişimleri

İskan

Sibirya Tatarları, Çulım Türkleri ve diğerlerinin ele alınan dönemdeki iskan meseleleri tarafımızdan defalarca tetkik edilmiştir. Bu araştırmalar sonucunda, Sibirya'nın Rusya devletine ilhakı arifesinde değişik gruplara mensup insanların ana göç yönleri açıklığa kavuşturulmuştur. Örneğin, Tümen ve Tobol Tatarları, genel olarak Mansaların yaşadıkları toprakları ele geçirmeyi denedikleri Ural ve çevresine yönelme eğilimi göstermişlerdir. Tobol Tatarları, Küçüm-han zamanında İrtiş, Demyanka ve Konda boylarındaki topraklara saçıldıkları kuzey yönünde askeri seferler düzenlediler. Onlar, doğu tarafına da yönelerek, her ne kadar Baraba'nın daha ötesine Tobol-İrtiş Tatarlarının sokulması düzenli bir seyir takip etmemişse de, muhtemelen Ob nehri sahillerine kadar ilerlediler. Sözü edilen Baraba bozkırına gelince, buraya yani Baraba Tatarlarının yaşadıkları topraklara da küçük bir Tara grubu ile daha az sayıdaki Kurdak-Sargat Tatarları geldiler.

Bu Tatar grubunun ve hatta Barabaların diğer bir göç yönü, Vasugan Hantlarıyla temasa geçip tebaaları arasına almaya çalıştıkları kuzey yönü oldu. Küçüm-han zamanındaki batı sınırları ise, Om nehri ağzına kadar ulaştı.⁶³⁴ Eüşta Tatarları Ob havzasında (akrabaları) Kıştım'ların yaşadıkları en yakın bölgeleri ele geçirmeye çalıştılar. Kanaatimiz odur ki, Eüştaların bir kolu ve onların ataları XVI. Yüzyılda, belki de daha önce, şimdiki Tobolsk şehrinin bulunduğu bölgede Tobol-İrtiş Tatarlarının topraklarına göç etmişlerdir. Çulım taraflarındaki toprakları ele geçiren Çulım Türkleri, batı ve kuzey istikametinde Selkupların topraklarına doğru ilerlemeyi tercih ettiler.

V. O. Dolgih, tüm Sibirya Tatarlarını ve bu arada Batı Sibirya'daki Hantları ve Mansaları XVII. Yüzyıldan günümüze kadar yaşadıkları toprakları çok az değiştiren halklar olarak kabul etmektedir.⁶³⁵ Sanırım kendisi bu hükme ulaşırken, bu etnik oluşumların farklı gruplarının kaynaştıkları coğrafi bölgeyi göz önünde bulundurmıştır. Halbuki XVI-XVII.Yüzyıllar için şu veya bu Sibirya Tatar grubunun aynı anda sık sık yer değiştirdiği, onların iç yerleşim bölgelerinin değiştiği, Tatar, Buharalı, Rus vs.nin şerit değiştirirken birbirleriyle karıştıkları hükmüne varan da kendisiydi.

Rusların Batı Sibirya'ya gelişiyle birlikte Ob havzasına ve daha ilerisinde Yenisey taraflarına kadar uzanan doğu kesiminde Tobol-İrtiş Tatarlarının bir kısmı, yaşadıkları bölgeleri değiştirdiler. Batı Sibirya'da Rus yerleşim birimlerinin zuhurundan sonraki ilk onbeş-yirmi yılda, Küçüm-han'ın geçmişte Sibirya Hanlığı'nın topraklarını istirdat etmek için savaştan torunları, zaman zaman düzenledikleri seferler sırasında bozkıra bir an önce sabık topraklarını geri almak isteyen küçük Tatar gruplarını getirdiler.⁶³⁶

Tümen Tatarları, XVI-XVII. Yüzyılda, kısmen Tura ve Tavda boyuna yönelerek Tobol havzasına büyük gruplar halinde yerleştiler.

634 TSGİA, f. 1264, op. 1, d. 73, l. 6 ob.

635 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 15.

636 Butsinskiy, *Zaseleniye Sibiri i bit pervix yeye nase'nikov*, s. 8; Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 41, Miller, *İstoriya Sibiri*, II/12.

Bir kısmı ise Yalutor Tatarlarının etnik oluşumlarını tamamladıkları güney istikametinde saçıldılar. XVII. Yüzyılda Tura Tatarlarının yer değiştirmeleri, öncelikle Yapançına yurdundaki Tatarların Tura boyunca Tümen Tatarlarının topraklarına yönelmesi ve Ufinsk kazasındaki yerli halkın bir kısmının Kalmık saldırıları sebebiyle kaçmalarıyla bağlantılıdır. Yine bu saldırılar sebebiyle Yukarı Tura Tatarlarının bir kısmı Mansalarla beraber açık arazilere çekilirken, 1630’de Yukarı Tura kazasındaki Tersekler Tümen kazasına göç ettiler; 1640’da ise Yukarı Ufinsk Tatarlarının bir kısmı aksi bir yön izleyerek Ufa tarafına gittiler.⁶³⁷ 1660’dan itibaren Yukarı Tura Tatarlarının bakiyeleri, Tümen ve Tura Tatarlarının ana kütesinden koparak Kungur kazasındaki vergiye tâbi insanlar arasına katıldılar. Tümen ve Tura Tatarlarının etnik bölgelerinin tamamında hiçbir zaman büyük bir patlama olmadı. XVIII. Yüzyılda ve XIX. Yüzyıl başlarında “Sibirya eyaletlerinde yaşayan yabancıların başka yerlere göç etmemeleri”yle ilgili fermanlar sebebiyle ahalinin istikrarlı yaşantısı arttı.⁶³⁸ XVIII. Yüzyıl başlarında Tura kazasındaki Tatar nahiyelerinin sayısı azaldı ve Yukarı Tura kazasındaki Sibiryalı Tatarlarla ilgili bilgiler ortadan kayboldu ve kazanın kendisi de 1781’de Perm genel valiliği sınırlarına katıldı.⁶³⁹ Bu kaza, Singul ve Aslanovo nahiyelerindeki Tatarlarla birlikte Yalutor ilçesine bağlanmıştı. Perm eyaletinin Tersyatskaya nahiyesinden Yalutorlularla yakın ilişkileri bulunan bir grup Tatar, XVIII. Yüzyıl sonlarında Aslanovo’ya göç ettiler.⁶⁴⁰

Tobol Tatarları, Rusların gelişinden sonra kısmen bataklık tarafındaki Yaskolbalıların yanına göç ettiler. Kuzeyde ise Mansa ve Hantların topraklarına,⁶⁴¹ Yermak’ın zorlaması sebebiyle⁶⁴² İrtiş’in yukarı taraflarındaki Kurdak-Sartak Tatarlarının

637 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 23-24.

638 Şçeglov, 1883, s. 243-244.

639 Kabuzan, Troitskiy, *Dvijenije naseleniya Sibiri*, s. 145; TSGİA, f. 1341, op. 1, d. 118, l. 2-2 ob.

640 TSGİA, f. 1341, op. 1, d. 118, l. 128 ob., 137.

641 Xramova, *Zapadnosibirskiye tatarı*, s. 475.

642 *Sibirskiye letopisi*, s. 342.

topraklarına, küçük bir grubu ise (mağlup Küçüm-han'la birlikte) güneydeki bozkırlara, Buhara'ya, Nogay ve Kazak ordalarına gittiler.⁶⁴³ Küçümoğulları'nın XVII. Yüzyıldaki ana kuvvetleri Başkurt ve Kalmıklardan oluşuyordu⁶⁴⁴ ve bir kısmı önceki topraklarına geri döndüğü için bunlar arasında Sibiry'a'nın yerli Tatarları azdı. Küçük bir Tobol Tatar grubu Yalutor Tatarlarının arasına karışırken, bazıları Tümen Tatarları arasına yerleştiler.⁶⁴⁵ Bununla birlikte tüm bu yer değiştirmeler Tobol Tatarlarının etnik coğrafyasını hemen hemen hiç değiştirmede.

Tobol Tatarlarının ana kütlesini Zabolotye (Yaskolba) Tatarlarının oluşturdukları şeklinde uzun zamandır kafalarda yer eden görüş, belgeler tarafından desteklenmemektedir. Tobol-İrtiş Tatarlarının büyük kısmı içinde, kendi etnik coğrafi bütünlüğüne sahip olan yegane grubu bu idi. Onların Pelım ilçesi topraklarına yaptıkları göçler kademeli olarak durdu. XVIII. Yüzyılda ve XIX. Yüzyıl başlarında Zabolotye Tatarları, yaklaşık 350 kişinin yaşadığı Tümen Tatarlarının güneydeki yurtlarına fiilen iskan edildiler.⁶⁴⁶ Koşuk (Koşay) nahiyesi Tatarları ise XVIII. Yüzyılın ikinci yarımında Yaskolba nahiyesine yerleştiler. Rusların İrtiş civarını ele geçirdikleri ilk yıllarda Kurdak-Sargat ve Tara Tatarlarının bir kısmı, İşim boyunda göçebe halde yaşayan Küçüm-han'ın, daha sonra da torunlarının yanına gittiler ve Tara ilçesi Tatarları oralarda avcılık ve balıkçılıkla meşgul oldular.⁶⁴⁷ 1628-29 isyanlarına katılan yerli Tatarların bir kısmı, bozkırda Küçümoğulları'na ve Kalmıkların yanına gitti.⁶⁴⁸ Fakat bilâhare Kurdak-Sargat ve Tara Tatarları tekrar bir göç yaşadılar ki, bu sayede XVII. Yüzyıl

643 Baxruşin, *Sibirskiye slujılı tatarı*, s. 158; *Okonçatel'ny razgrom Kuçuma na Obi v 1598 godu*, s. 144-145, 148.

644 RİB, t. II, sz. 281-283; t. VIII, s. 672.

645 Daha detaylı bilgi için: Tomilov, *Etnokul'turnıye protsessı u narodov yujnoy zonu Zapadnoy Sibiri*.

646 GATOT, f. 154, op. 8, d. 4, l. 1198-1209.

647 RİB, t. II, s. 280; Aİ, t. V, s. 521.

648 Volkova, *Vosstaniye tatar Tarskogo uyezda*, s. 119, 121; Umansky, *Teleutı i sibirskiye tatarı*, s. 115-117.

sonlarına doğru Tara ilçesindeki sayılarında dikkat çekici bir artış meydana geldi.⁶⁴⁹ O sıralarda Kurdak Tatarlarının bir kısmı İrtiş'in oldukça aşağı akımlarına, Sargat-Otuz grubunun sınırlarının ötesine, Tobol (İşteket-Tokuz) Tatarlarının topraklarına iskan edildiler. XVII. Yüzyıl sonlarında Kurdak nahiyesinin 12 köyünden dördü, XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde ise 16 köyünden yedisini (yakaşık ahalinin %48'i) Sargat ve Tobol Tatarları arasındaki topraklardaydı.⁶⁵⁰ Sargat-Otuz Tatarları küçük bir grup halinde (1795'de 29 kişi idiler⁶⁵¹) Buhar(skaya) nahiyesindeki Sebelyakovo köyüne göç ettiler. Tatarların İşim boyuna yerleşimi yavaş yavaş azaldı ve yalnızca nehrin aşağı akımlarına yığıldılar veya İrtiş köylerine göç ettiler.

Tara Tatarları bozkırlara saçıldılar, ama XVII. Yüzyılda Kalmıkların güney sınırlarına gelişle birlikte toprakları birazcık kuzeye doğru kaymaya başladı.⁶⁵² Tara Tatarları, zaman zaman Kalmıklarla komşuluk yapmalarına rağmen, Batı Sibirya'nın güney kesimleri için onlarla sürekli boğuştu. ⁶⁵³ Bu savaşlar sonunda Ayalılar Om nehri havzasını terk ettiler. XVIII. Yüzyılın ikinci yarımında Ruslar Tartas ve Tara nehirleri boylarına gelerek, yavaş yavaş Tatarları kuzeyden uzaklaştırmaya başladılar.⁶⁵⁴ Tara Tatarlarının bir kısmı ilk başlarda Baraba bozkırına yerleşti.

Yeri gelmişken, bu sıralarda (yani XVIII. Yüzyılda) Baraba Tatarlarından bazı aileler Ayalıların topraklarına yerleştiler⁶⁵⁵ ve Tara ilçesine bağlı Poruşnaya nahiyesi sakinlerinden oldular.⁶⁵⁶

649 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 50-51.

650 TSGADA, f. 214, op. 1, ç. 4, d. 112, l. 416-422; GATOT, f. 154, op. 8, d. 31, l. 990-1053.

651 GATOT, f. 154, op. 8, d. 138, l. 100-102.

652 RİB, t. VIII, s. 433, 436, 547; Volkova, *Vosstaniye tatar Tarskogo uyezda*, s. 116.

653 Aİ, t. V, s. 529; RİB, T. VIII, s. 543-547.

654 Stepanov, *Puteviye zametki*, s. 19.

655 Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 208.

656 GATOT, f. 154, op. 8, d. 139, l. 38.

Sonuçta Baraba Tatarlarının bir kısmı henüz XVIII. Yüzyılda yarı göçebe halde yaşamalarına rağmen, her ne kadar XVII. Yüzyılda daimi aullar var ise de, yeni köyler ortaya çıktı.⁶⁵⁷ Bu köylerin adları, bu adları yerli yöneticilerin isimlerinden aldıkları için sık sık değişti.⁶⁵⁸ Fakat bu adlar XVIII-XIX. Yüzyıllarda kalıcı hale geldi. XVI. Yüzyıl sonu ile XVII. Yüzyıl başlarında Baraba Tatarları kısmen doğudaki umumi yer değiştirmelerin etkisinde kalmışlar ve Çatların, hatta muhtemelen Çulımlıların ve Hakasların bünyesine dahil olmuşlardı.⁶⁵⁹ Ob Çatları yani Yurt-Ora sakinleri, bildiğimiz kadarıyla Barabinlerle temas halindeydiler ve bu temasları daha sonraları yakın döneme kadar devam etmiş, bazı Barabinler bu köylere yerleşmişlerdi. XVIII. Yüzyılda Baraba Tatarlarının Hantlar ve Selkupların yaşadıkları kuzeye muhaceret teşebbüsleri yoğunluğunu kaybetti ve iki taraf arasında yavaş yavaş toprak kavgaları çıktığı gibi, Ruslar da Barabinleri orman-bozkır şeridine itmeye başladılar.⁶⁶⁰ Değişik yerli Tatar gruplarının yaşadıkları köylerin değişmesi, uzun bir süredir Rusların komşu topraklara gelmeleri sebebiyle Baraba'nın huzursuz bir bölgeye dönüşmesiyle bağlantılıdır. Ayrıca burada XVII-XVIII. Yüzyıllarda Küçümoğulları, batı Moğolları ve Teleütler zaman zaman faaldiler. Daha sonra ise ve Kazaklar da Barabinleri (bazen bütün bir aul olarak) göçürüyorlar veya esir alıyorlardı.⁶⁶¹ Bu tür saldırılar ancak "Üst-Kamenogorsk'dan Kuznetsk'e kadar uzanan savunma hatlarının oluşturulmasıyla birlikte kesildi."⁶⁶²

657 Bartol'd, *Baraba*, s. 366; Zinner, *İsvestiya şvedskix*, s. 24; Oglobin, *Obozreniye stolbtsov*, s. 91.

658 Titova, *Ranniiye stranitsı*, s. 9.

659 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 39, Kostrov, *Kainskaya Baraba*, s. 39; Filimonov, *Ekonomiçeskiy bit gosudartvennix krest'yan...*, s. 35.

660 Bartol'd, *Baraba*, s. 366; *Otçet Zapadno-Sibirskogo otdela...*, 1886, s. 8; Filimonov, *Ekonomiçeskiy bit gosudartvennix krest'yan...*, s. 4.

661 Aİ, t. II, s. 2-4; DAİ, t. IV, s. 187-188; t. VIII, s. 155-156; Ri., t. VIII, s. 400-409, 439-440; AİEL, f. K-1 op. 2, d. 31, l. 31, 129; Koçniev, *Barabintsı*, l. 2; Potanin, *Materialı dlya istorii Sibiri*, s. 62.

662 Andreyev, *Oçerki po istoçnikovedeniyu Sibiri*, s. 168-169.

Tom civarındaki Eüştaların meskun oldukları topraklar da biraz daraldı ve arazilerinin bir kısmı Çatlar tarafından işgal edildi. Yine o dönemde yani XVII-XVIII. Yüzyılda Eüşta Tatarları Ob havzasında Ob Tatarları ve Selkuplar arasında yerleşmeye başladılar; onlardan ayrılan bir kol Çulım'a gelerek XVIII. Yüzyılda Kalmakların ve Çatların topraklarına yerleşti.⁶⁶³ 1764'deki nüfus sayımında, ilk önceleri Gorbunovo, Tigildeyevo, Euştinskiye ve Kijirskiye yurtlarının, XIX. Yüzyılda ise yalnızca ilk üç köyün yer aldığı Eüşta nahiyesi oluşturuldu.⁶⁶⁴

XVII. Yüzyılda Çatların yerleşim birimlerindeki ana değişimler, onların 1582'den sonra Baraba'dan Ob'un orta akımlarına, 1064'den sonra ise Tomsk reyonuna gelişleri ve içlerinden bir kolun 1630 ve daha sonrasında Tom civarına muhaceretleriyle bağlantılıdır. Demek ki, XVII. Yüzyıl başlarında Prens Toyan'ın kasabasına on günlük mesafede⁶⁶⁵ bulunan Çatlar, aynı yüzyılın ikinci yarımında Eüştaların topraklarının bir kısmını işgal etmişler. Ob Çatları, kısmen Teleütlerin topraklarına da geçiyorlardı; ama çoğunlukla Ob'un kuzey kesimindeki topraklara yerleşmeye çalışıyorlardı ve Temerçilerin ve diğer Ob Tatar gruplarının yaşadıkları bölgelere yerleşmişlerdi.⁶⁶⁶

Ob Tatarlarının bir kısmı XVII. Yüzyılda ve kısmen XVIII. Yüzyılda kuzeye yöneldiler. XVIII-XIX. Yüzyılda Selkup ve Tatarlar arasındaki sınır Ambarçievo (Selkupların) ve Kaybasovo (Tatarların) yurtları arasından geçiyordu ve bu ikisi arasındaki Tugilino ve Kozırbek köylerinde yaşayan ahali karışık bir etnik yapıya sahipti.⁶⁶⁷ Ob Tatarlarından bir kısmı, değişik zamanlarda

663 Yemel'yanov, *Etničeskiy sostav i çislenniy sostav*, s. 97; 1978a, s. 74-75, 84.

664 Velikov, *Pervıye russkiye krest'yane-nasel'niki Tomskogo kraya*, s. 113-114; Yemel'yanov, *Etničeskiy sostav i çislenniy sostav*, s. 93; GATO, f. 144, op. 1, d. 1, l. 39 ob.

665 RİB, t. II, s. 159-160.

666 Detaylı bilgi için: Tomilov, *Etnokul'turnıye protsessı u narodov yujnoy zoni Zapadnoy Sibiri*.

667 Dul'zon, *Vıstupleniye*, s. 307; Kastren, *Puteşestviye po Laplandii*.

(bilhassa XVII. Yüzyılda) başka bir ilçeye, kısmen Narımsk'a gidiyor veya tam aksi yöne, güneye "Kolmak"lar arasına ve muhtemelen Baraba bozkırına göç ediyorlardı.⁶⁶⁸

XVIII. Yüzyılda ve XIX. Yüzyıl başlarında Tomsk'daki Çat ve Eüştalara komşu olarak yaşayan Kalmakların etnik coğrafyaları kademeli olarak istikrara kavuştu. Zimnik köyü, Kalmak yerleşim birimleri arasında en eskisi kabul edilir, "Kostantinovo dışında kalan diğer tüm yurtlar ise Zimnik çevresinde kurulan mezralardır.."⁶⁶⁹ XVII. Yüzyıl sonlarından önce bazı Kalmak köyleri ve kısmen İskitim ve Babışevo yurtları, Kuznetsk ilçesine bağlıydı.⁶⁷⁰ 1805'de Tomsk kazasında muhtemelen 1763'teki tahrirden sonra ortaya çıkan Teleütskaya nahiyesi vardı...

Sibirya Tatarlarının iskan alanlarındaki değişmelerin incelenmesi sonucunda, XII. Yüzyılda etnik boyutta önemli bölge kopuklukları olduğu görüldü. Bu kopmalar, bir yandan Tümen, Kurdak-Sargat ve Tara Tatarları, diğer yandan Tümen, Tura ve keza Ob civarında göçebe halde yaşayan Çat Tatarları, ayrıca Barabinler ve Orta Ob'daki Türk gruplarının toprakları arasındaydı. Vakıa Çatların iskan edildiği Kolıvan ilçesine bağlı Or (Orskaya) nahiyesi Barabinlerinin batıdaki arazileriyle sınırdaştı ve 1833'da Batı Sibirya vergi komisyonunun kayıtlarında Baraba nahiyeleriyle aynı belgede zikredilmişti.⁶⁷¹ Tobol, Tümen ve Yaskolba Tatarlarının arazileri birbirini bitişikti. Tobol Tatarları Kurdak-Kardaklara, Kurdak-Kardaklar ise Tara ve Baraba Tatarlarına komşuydular. Tara ve Baraba Tatarlarının toprakları da aynı sınırlar içindeydi. Doğuda birbirine ulanıp giden topraklar Kalmak, Ob Tatarları, Çatlar ve Eüştalara aitti ve arıca burada (özellikle Çatlar arasında) Tobol-İrtiş ve Baraba Tatarlarından kopma bazı küçük öbekler

668 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 70; Yemel'yanov, *Etničeskiy sostav i çislenniy sostav*, s. 98, 100.

669 *Materialı po issledovaniyu krest'yanskogo...*, 1900, s. 107.

670 Velikov, *Pervıye russkiye krest'yane-nasel'niki Tomskogo kraya*, s. 113-114, 121.

671 GAOO, f. 3, op. 1, d. 1051, l. 1-8.

yaşamaktaydı. Değişik Sibiryâ Tatar grupların bu şekilde yerleşimi ve XVII-XVIII. Yüzyılda birbirleriyle kaynaşmaları, XIX. Yüzyıl ile XX. Yüzyıl başlarında da bir iki istisna dışında hemen hemen hiç değişmedi. Örneğin Barabalar XIX. Yüzyılda Çan Gölü'nün güney ve batı sahillerinden ayrılarak XIX. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında batı istikametinde şimdiki Ubinskaya⁶⁷² [Uba] reyonuna göç ettiler.⁶⁷³

Diğer bir husus, her grupta çevresinde iskan birimleri bulunan bazı yerleşim alanlarının ortaya çıkması veya ortadan kalkmasının gözlenmiş olmasıdır. Örneğin Tobol-İrtiş Tatar grubunda 1782, 1816 ve 1897 yıllarında, yılların sırasına göre Tümen Tatarlarından 110, 160 ve 247 kişi, Tobol Tatarlarından 117, 125 ve 203, Yaskolbalardan 49, 52, 72, Kurdak-Sargatlardan 112, 122, 199, Tara Tatarlarından 120, 133 ve 194 kişi yaşamaktaydı. (Rakamlar birinci umumi Rusya nüfus sayımından ve 4 ve 7. tahrir kayıtlarından alınmıştır)⁶⁷⁴ Baraba Tatarlarından 1625'de her aulda ortalama 41 kişi, 1807'de ise yalnızca 64 kişi yaşıyordu.⁶⁷⁵ Kısacası, burada 180 yıldan daha fazla bir zaman zarfında, yarı göçebe hayat tarzının genel çizgilerini muhafaza eden aullarda dikkat çekici bir nüfus artışı görmüyoruz. Ancak, 1897'de aynı göstergeç, Baraba Tatarlarında 112 kişiye kadar bir büyümeye işaret etmektedir ki, bunun sebebi küçük mezraların bir noktada toplanması ve Tatarların XIX. Yüzyılda daha büyük aullarda yerleşik düzene geçmeleridir.⁶⁷⁶ XVIII. Yüzyıl sonunda Toyanovo kasabasında Eüşta Tatarlarından topu topu 4-5 tane hizmetkâr kalmıştı.⁶⁷⁷ Dolayısıyla güneyli Eüştalar 1805 yılında yalnızca 92 kişi olarak sayılmışlardı. XVIII. Yüzyılda Çatlara ait yerleşim birimlerindeki nüfusta da dikkat çekici bir yükselme görülüyor,

672 Uba nehri kenarında yer aldığı için Ubinskaya adı verilmiştir (çev.)

673 Dmitriyeva, *Yazık barabanskix tatar*, s. 78; vd.

674 GATOT, f. 154, op. 8, d. 4, 26, 27, 31...; Patkanov, *Statıçeskiye dannıye*, 1911.

675 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 53; GATO, f. 144, op. 1, d. 1, l. 52-53.

676 Middendorf, *Baraba*, s. 91; Şilye, *Tatarskoye plemya*, s. 38.

677 GATO, f. 127, op. 1, d. 6, l. 62.

hatta Güney Tahtamışevo'daki nüfus henüz 1720 yılında 130'dan 1805'de 74'e kadar düşmüştür.⁶⁷⁸ Fakat XIX. Yüzyılda aşağı yukarı tüm Kalmak, Çat ve Eüşta yerleşim birimlerinde bariz bir nüfus patlaması görüyoruz. Örneğin Tom Tatarlarının bu grubunun her bir yerleşim biriminde yaşayan insan sayısı ortalama 17 kişi iken, bu rakam 1897'de 205 kişiye çıkmıştır.

Rus şehirlerinin kuruluşu ve gelişmesiyle birlikte, Sibirya Tatarlarının bir kısmı oralara daimi mukim olarak iskan edildiler. Örneğin Tümen şehrinde bütün XVIII. Yüzyıl boyunca yalnızca kreşen Tatarlar vardı ve bunların 1816 yılında toplum nüfusu (erkek ve kadın) 57 kişiydi. Ayrıca aynı yılda Tümen'de 23 hizmetkâr Tatar vardı. 1835'de Tura şehrindeki Tatarların sayısı ise yalnızca 12 kişiydi. Tobolsk şehrinin kurulduğu yere de, şehir kuruluncaya kadar Tatarlar iskan edilmişti.⁶⁷⁹ Şehrin kuruluşu sırasında tabii şartlar gereğince büyük bir Tatar köyü ortaya çıktı. 1658'deki yangın sırasında şehirdeki 260 Tatar yurdu yandı.⁶⁸⁰ XVII. Yüzyıl sonunda ise Tobolsk şehrindeki Tatarların sayısı azaldı,⁶⁸¹ ama XVIII. Yüzyılda tekrar arttı. 1816 yılında 23 vergiye tâbi (erkek ve kadın) Tatar, Kazak müfrezesinde ise 134 Tatar bulunuyordu. 1880 yılında Tobolsk şehrinde 185 yad kişi yaşıyordu.⁶⁸²

XVII. Yüzyılda Tara şehrinde Tara Tatarları hemen hemen hiç yoktu ve 1698'de yalnızca iki Kazanlı Tatarın yaşadığı tespit edilmişti.⁶⁸³ Fakat XVIII. Yüzyılda şehirli Tatarların sayısı istikrarlı bir şekilde arttı ve aynı yüzyılın son çeyreğinde 30 kişiye, 1816'da da 72 kişiye çıktı.⁶⁸⁴ 1860 yılı başlarında ise Tara'da yaşayan Tatar ve Buharalıların sayısı 161 kişi idi.⁶⁸⁵

678 GATO, f. 312, op. 1, d. 1-a, l. 240-259 ob.

679 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/275.

680 Tijnov, *Zametki o gorodskix letopisyax Sibiri*, s. 160.

681 TSGADA, f. 214, op. 5, d. 243, l. 2-8 ob.

682 Golodnikov, *Gorod Tobolsk i yego okrestnosti*, s. 29.

683 TSGADA, f. 214, op. 1, ç. 4, d. 1182, l. 348-348 ob.

684 Gromiko, *Zapadnaya Sibir' v XVIII v.*, s. 80.

685 V.İ. *Neskol'ka istoričeskix i statističeskix svedeniy o g. Tare*, no. 41.

Tomsk şehrinde Tatarlar başta Buharalılarla birlikte dağ eteğinde ve düz ovada kurulan yurtlarda yaşıyorlardı; ama Ruslar onları Tom nehrinin aşağı tarafında Tatar köyünü kurdukları bir yere ittiler.⁶⁸⁶ XVII-XVIII. Yüzyılda Tomsk şehrindeki yerli Tatarların sayısı fazla değildi: 1627'de 120, 1734'de 93 kişi.⁶⁸⁷ 1745'de şehirde 77 hizmetli Tatar vardı ve Baraba bozkırındaki Kainsk karakoluna Tomsk'tan hizmetkâr olarak 20 Tatar getirilmişti.⁶⁸⁸ 1820'li yılların başında Tomsk Tatar müfrezesinde 54 Tatar vardı (kadın ve çocuklarla birlikte tamamı yaklaşık 100 kişi kadardı) ve tümü şehir merkezinde yaşıyordu. Bunlar, Kazan Tatarları ve Buharalılarla birlikte 1820'lerde şehir halkının yaklaşık %1,6'nı oluşturuyorlardı.⁶⁸⁹ Bazı Sibiryalı Tatarların (çoğu Tobolsk vilayetinden gelme) XVIII. Yüzyılın ikinci yarımında ve XIX. Yüzyılda ayrıca Kazan Tatarlarının, Buharalıların ve Kazakların yaşadıkları Petropavlovsk'a iskan edildiklerini de belirtmeliyiz.⁶⁹⁰

XIX. Yüzyıl sonlarına doğru şehirlerdeki Sibiryalı Tatar nüfusu artarak 653 kişiye ulaştı, ama yine de İtil boyundan gelen Tatarlarla kıyaslandığında hayli azınlıktaydılar (bkz. Tablo 20). Onlar, şehirlerde de Sibiryalı Buharalılarla birlikte yaşıyorlardı.

Sibirya Tatarlarının kaderi, genellikle kendi topraklarına iskan edilen diğer milliyetlere mensup değişik gruplara bağlıydı. Örneğin, Tümen Tatarlarının köy ve nahiyelerinde uzun bir süreden beri Sibiryalı Buharalılar, İtil Tatarları, Başkurtlar, az miktarda Kazak ve Karakalpak yaşıyordu.⁶⁹¹ Tura Tatarları arasında Mansalar; Tobolsk ilçesine bağlı bazı köylerde yerli Tatarlarla birlikte Buharalılar, İtil Tatarları, Karakalpaklar, Kazaklar, Başkurtlar, Kalmıklar

686 Gagemester, *Statistiçeskoye obozreniye Sibiri*, s. 140, *Rossiya*, 1907, s. 466; Truxin, *Vıxod russkix v rayon Tomi v naçale XVII veka*, s. 61.

687 TSGADA, f. 199, op. 2, d. 481, ç. 4; Golovaçev, *Sibir'*, s. 166.

688 Potanin, *Svedeniye o çisle jiteley v Zapadnoy Sibiri*, s. 223-229.

689 Malinovskiy, *Proşloye tomska*, s. 8; Çavikin, *Adresno-spravoçnaya kniga*, s. 13.

690 TSGİA, f. 1265, op. 9, d. 226, l. 2-7.

691 GATOT, f. 154, op. 8, d. 26, l. 1-55, l. 945-1189; Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, 1912, s. 103-114.

ve Hantlar yaşamaktaydı. Yaskolbaların köylerinde hemen hemen hiçbir Buharalı ve İtil Tatarının yaşamaması dikkat çekmektedir. Kurdak-Sargat Tatarları arasında Buharalılar ve özellikle XIX. Yüzyıldan itibaren Kazan Tatarları yaşıyorlardı ve zaman zaman Hantlara da rastlanıyordu.⁶⁹² XVII. Yüzyılın birinci yarımında Tara ve Baraba Tatarlarının komşuları, yarı göçebe Teleütler ve kısmen Başkurtların Barın ve Tabın kabileleriydi. XVI-XVIII. Yüzyıllarda Tara Tatarlarının topraklarında yaşayan en önemli grup Buharalılardı ve daha sonra İtil Tatarları da buraya gelmişlerdi. XVII. Yüzyıl ve XVIII. Yüzyılın birinci çeyreğinde Baraba Tatarları arasında Kalmıklar (Batı Moğolları) ve etnonimleri bazı aulların adlarında saklanıp kalan vergi tahsildarları da yaşamaktaydı.⁶⁹³ XIX. Yüzyılda dikkat çeken husus, Baraba Tatarlarının tüm nahiyelerine İtil Tatarlarının, Baraba ve Tura nahiyelerine ise komşu olarak Kazakların iskan edilmesidir. Eüşta Tatarları, Çulım Türklerinin ve Selkupların komşuları olarak yaşıyorlardı ve çoğu kez onlarla sıkı bir kaynaşma içindeydiler. XVII-XVIII. Yüzyılda Tom civarında Buharalılar yerleşmişti; aynı sıralarda ve daha sonraları yani XIX-XX. Yüzyıl başlarında ise Kazan Tatarları ve Mişerler buraya geldiler.⁶⁹⁴ Bunların önemli bir kısmı, her ne kadar çoğu kez Tomsk'daki Buharalılar ve Kazan Tatarlarının nahiyelerine kaydedilmişlerse de, Kalmak, Çat ve Eüştaların köylerine iskan edilmişlerdi.⁶⁹⁵ Hemen hemen her zaman Ob Tatarlarının topraklarında Selkuplar ve Çulım Türkleri yaşamaktaydılar.⁶⁹⁶

692 Aİ, t. V, s. 521; TSGADA, f. 214, op. 1, ç. 4, d. 1182, l. 398, 400, 413-413 ob., ..

693 Potanin, *Materialı dlya istorii Sibiri*, s. 64; RİB, t. VIII, no. 11, LXXX; Titova, 1967, s. 135; Filimonov, *Ekonomičeskiy bit gosudartvennix krest'yan...*, s. 38.

694 Baxruşin, *Sibir' i Srednaya Aziya*, s. 208; Miller, *İstoriya Sibiri*, II/320; Falk, *Zapiski puteşestviya*, s. 538.

695 GATO, f. 127, op. 1, d. 6, l. 2...; Yemel'yanov, *Etničeskiy sostav i çislenniy sostav*, s. 93.

696 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 41-42, 64; Yemel'yanov, *Tatari Tomskogo kraya*, s. 76-77, 79; Patkanov, *Statističeskaya dannıye*, 1912, s. 150, 154-156, 159, 160.

Batı Sibirya Tatarlarına mensup tüm grupların iskanındaki en önemli hareketler, o dönemde Rusların başlattıkları çiftçilikle bağlantılıdır. Çünkü bu yönelişle birlikte taraflar arasında arazi ve tarla mübadelesi başladı.⁶⁹⁷ Ruslar, doğrudan Tura ve Ob Tatarlarının köylerine iskan edildiler. Ob Tatarları da Rus köylerine yerleştirildiler.⁶⁹⁸ Diğer grupların köylerinde bu tür bir olay hemen hemen hiç yaşanmadı; yalnızca XIX. Yüzyıl sonlarına doğru bazı Tatar köylerinde, özellikle de Ob Tatarlarının köylerinde Rus nüfus artmaya başladı (bkz. Tablo 5). Nispeten XVIII. Yüzyıldan itibaren Tom Tatarlarının bazı köylerine pekçok Rus geldi ve bunun sonucunda Tatarlar arasında vaftizli (kreşen)lerin sayısında dikkat çekici bir artış görüldü.⁶⁹⁹ Tüm bunlardan daha sonra ve ancak XVIII. Yüzyılın ortalarından itibaren Ruslar Baraba'ya da geldiler⁷⁰⁰ ve kısa süre sonra Baraba Tatarlarıyla Ruslar arasında arazi mübadelesi başladı. Ruslar, Tatarları bazı bölgelere doğru ittiler; böylece İşim, Tavda nehirleri havzalarında, Baraba bozkırının kuzey ve doğusu ile diğer bazı yerlerde Tatarların nüfusu azaldı. Her ne kadar hükümet Tatarların topraklarını satmasını ve icara vermesini yasaklamışsa da, onlarla Ruslar arasındaki toprak taksimi oldukça hızlı bir şekilde gelişti. Yalnızca Yaskolba Tatarları bu konuda farklı bir tavır sergilediler ve Rus köyleri sadece Tümen-Yaskolba Tatarlarına komşu olarak onların yurtları civarında yani İrtiş boyundaki Eskalbin yurdu yakınındaki güney ucunda kuruldu. XIX. Yüzyıl sonlarında arazi bütünlüğüne yalnızca Nadzinskaya nahiyesindeki Tobol Tatarları sahip olabildiler.⁷⁰¹ Fakat XVII. Yüzyıl sonlarına doğru "... vergiye tâbi nahiyelerin çevresi Rus kasabalarıyla sarıldığı"⁷⁰² için, bu gibi durumlar aslında birkaç istisna oluşturmaktaydı. Diğer

697 *İstoriya Sibiri*, t. III, 1968, s. 82.

698 GATO, f. 144, op. 1, d. 1, l. 36 b., 38-39.

699 GATO, f. 144, op. 1, d. 1, l. 39; Kostrov, *Bol'soy Sibirskiy trakt*, no. 25.

700 Kolesnikova, *Russkoye naseleniye Zapadnoy Sibiri*, s. 259; Kuz'mina, *Xoz-yaystvennoye osvoveniye Barabinskoy stepi*, s. 187-188.

701 Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, 1911, s. 119.

702 Şunkov, *Oçerki po istorii kolonizatsii Sibiri*, s. 94.

yandan hemen hemen her yerde Rus ahalinin sayısı bariz bir şekilde artmıştı ve hatta kısa sürede Türk dilli halkın nüfusunu dikkat çekecek ölçüde bastırmıştı. Rus akını Sibiryaya Tatarlarının birçok bölgesine doğru yayıldı ve bazı Tatar gruplarının arazilerinin daralmasına yol açtı. Biz, bu konuları kendimize ait bir çalışmamızda detaylı olarak inceledik.⁷⁰³

Çulım Türklerinin ana göç dalgası, Meleslerin bir kısmının Kızılların nahiyelerine göç etmesinden ibarettir. İğinsk (İga) nahiyesinin Meles'ten ayrılması (1728), XVIII. Yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. Yüzyıl başlarında Kurçikova nahiyesinin, aynı yüzyılın birinci ve ikinci yarımında Küçük Argun'un Açın kazasına bağlanması da bunu göstermektedir.⁷⁰⁴ Çulım Türklerinin kuzey ve batı istikametinde Selkupların ve kısmen Ketlerin topraklarına,⁷⁰⁵ Ob Tatar gruplarına ait Prov-Sorgul, Temerçi, Şegar nahiyelerine ve keza Çat ve Eüştaların topraklarına göçleri de bu cümledendir. Ayrıca XVII. Yüzyılda Çulım sahillerindeki nahiyelere saldıran Yenisey Kırgızları bazen büyük miktarda savaş esirini yanlarında götürüyorlardı.⁷⁰⁶ Sanırım Çulım nahiyelerindeki ahalinin doğu ve güneydoğu istikametindeki küçük çaplı göçleri, XVIII. Yüzyılda ve 1703'de Kırgızların Cungar derebeyleri tarafından Yukarı Yenisey'e sürülmelerinden sonra gerçekleşmiştir.

Kısacası, Çulım Türkleri, birbirlerine yakın bir şekilde iskan edilmişlerdi. XVIII. Yüzyıldan itibaren onların yalnızca birkaç aile ve yine nüfusça az birkaç aileden oluşan köylerden oluştukları görülmektedir.⁷⁰⁷ Vakıa yüz kişinin yaşadığı köyler olduğu gibi,

703 Tomilov, *Etnokul'turniye protsessı u narodov yujnoy zoni Zapadnoy Sibiri*.

704 Yemel'yanov, *Etničeskiy sostav i čislenniy sostav*, s. 93, Potapov, *Projisxojeniy e formirovaniye xakasskoy narodnosti*, s. 170.

705 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 34, 41-42; Yemel'yanov, *Etničeskiy sostav i čislenniy sostav*, s. 98; Sinyayev, *Granitsı mejdu çulımsami i çulımskimi sul'kupami v XVI-XVII vekax*.

706 Baxruşin, *Yeniseyskiye kirgızı*, s. 180; Velikov, *Pervıye russkiye krest'yannasel'niki Tomskogo kraya*, s. 71; vd.

707 Yemel'yanov, *Naseleniye Srednego Priob'ya*, s. 70-72; Falk, *Zapiski puteşestviya*, s. 522.

İ. G. Gmelin zamanında yani 1730'da 240 kişilik bir köy de tespit edilmiştir.⁷⁰⁸ 1897'de Çulım Türklerine ait köylerin her birinde ortalama 95 kişi yaşamaktaydı.

Çulımlıların iskanı konusundaki bazı değişiklikler, onların topraklarına Kızılların, Selkupların ve XVII. Yüzyıl başlarından itibaren (daha önce de olabilir) Eüştaların göç etmesinin sonucu olarak gerçekleşmiştir.⁷⁰⁹ XVII. Yüzyıldan itibaren Çulım boylarında Rus yerleşim birimleri – başlangıçta küçük kaleler, XVIII. Yüzyıldan sonra ise köyler halinde – ortaya çıkmaya başladı.⁷¹⁰ Bu ise Çulım Türklerinin bir kısmının tedrici surette Çulım civarındaki ve kısmen Tom ve Ob boyundaki Rus köylerine göç etmelerine yol açtı.⁷¹¹ XVIII. Yüzyılın ikinci yarımı ile XIX. Yüzyılın birinci çeyreğinde dahi Türklerin büyük kısmının Çulım'ın aşağı ve orta akımında kendi köylerinde Ruslardan ayrı olarak yaşadıklarını da belirtmek gerekir. 1897 nüfus kütüklerine göre, XIX. Yüzyıl sonların Çulımlılara ait 18 yerleşim biriminden yalnızca üçünde Ruslar hiç yoktu.

Kazakların iskanıyla ilgili bazı konulara önceki bölümde değinmiştik. Daha sonraki dönemde (XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl başları) gerçekleşen değişimler, İşimsk ilçesinde Kazakların muhaceret ederek gelen İtil Tatarlarının köylerine,⁷¹² Tümen ve diğer kazalarda ise Sibiry Tatarları arasına iskan edildiklerini göstermektedir. Hazır yeri gelmişken Sibiry ve İtil Tatarlarının okumuş yazmış kişileri, göçebe Sibiry Kazak gruplarında molla ve öğretmen olmuşlardı.⁷¹³ XVIII. Yüzyılda Kazakların göçebe hayatını sürdürdükleri bölgelerde Rus yerleşim birimleri ortaya çıktı; ilk

708 Yadrintsev, *Sibirskiye inorodtsı*, s. 44.

709 Yemel'yanov, *Tatarı Tomskogo kraya*, s. 75.

710 Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 144-148; Potapov, *K istoriye osvoyeniye russkimi Krasnoyarskogo kraya*, s. 441.

711 Yemel'yanov, *Naseleniye Srednego Priob'ya*, s. 71-72; TSGİA, f. 1264, op. 1, d. 283, l. 4-4 ob.

712 TSGİA, f. 1264, op. 1, d. 318, l. 1-3 ob.

713 GAOO, f. 3, op. 1, d. 216, l. 1-14.

ağızda da Kosaklar ve Kazaklar bu yerleşim birimlerinde küçük gruplar halinde yerleşmeye başladılar. İlk başlarda geçici olarak yerleşmelerine rağmen, daha sonra bazıları daimi olarak yerleştiler ve kimi merhalelerden geçerek bir kısmı Hristiyanlığı kabul etti.⁷¹⁴ Özellikle XIX. Yüzyıldan itibaren bazı bölgelerin göçebelere tahsisi, Kazakların devlete ait köylere iskanı, orada tarımla uğraşmaya mecbur edilişleri, Kurgan, İşim ve Om ilçelerinde nüfusu hızla artan Rus ahali arasına yerleştirilmeleri,⁷¹⁵ onların bir kısmını yerleşik düzene geçmek zorunda bıraktı.⁷¹⁶ Göründüğü kadarıyla Kazakların daha büyük kitleler halinde Tobolsk vilayetine muhaceretleri, XIX. Yüzyılın yirmili yıllarından sonra başlamıştır.⁷¹⁷ XIX. Yüzyıl sonlarında Tobolsk vilayetindeki Kazakların büyük kısmı İşim ve Turalı ilçelerinde yaşıyordu.⁷¹⁸ Bir grup Kazak Tomsk eyalerindeki Kainsk ilçesinin topraklarının bir kısmını ele geçirmişlerdi. Kazaklar, daha yoğun olarak İrtiş civarına, şimdiki Omsk sınırları dahiline, güneyde ise 1891'den sonra Akmolâ (Akmolinsk) oblastına dahil edilen Omsk kazasına bağlı topraklara yerleştirilmişlerdi. Kazakların iskan meseleleri M. S. Mukanov tarafından detaylı şekilde incelenmiştir.⁷¹⁹

Baharalı köylülerin Sibirya'daki iskanı meselesine yukarıda değinmiştik. Onların küçük gruplar halinde XIX. Yüzyıl sonu ve XX. Yüzyıl başlarında Tara, Tobol(sk), Tom(sk), Tura (Turinsk) ve Tümen şehirlerinde de yaşamaya devam ettiklerini belirtmeliyiz. İtil tarafından muhaceret eden Tatarlara gelince, onların (Yaskolbalar hariç) değişik Sibirya Tatar grupları arasına dağıtıldıkları

714 GAOO, f. 3, op. 1, d. 11, l. 1-6 ob; TSGİA, f. 1341, op. 1, d. 295, l. 194 ob.; Apollova, *Xozyaysvennoye osvoyeniye Priirtış'ya*, s. 122-135, 156-157; Bronevskiy, *Zapiski o kirgiz-kaysakax Sredney ordı*, s. 177-178.

715 TSGADA, f. 1264, op. 1, d. 4, l. 13-14; d. 319, l. 68-69; Apollova, *Xozyaysvennoye osvoyeniye Priirtış'ya*, s. 248; Gromıko, *Zapadnaya Sibir' v XVIII v.*, s. 104.

716 Kaufman, *Pereselençeskiye vido i perspektivı*, s. 104.

717 TSGİA, f. 1264, op. 1, d. 319, l. 8 ob.

718 Alekseyenko, *Razmeşçeniye kazaxskogo naseleniya*, s. 36.

719 Mukanov, *Etniçeskiy sostav e rasseleniye kazaxov Srednego juza*.

hakkında bilgi toplamıştık. Onlar, ayrıca İşim, Kurgan, Tukalı ilçelerinde, Tobolsk vilayetine bağlı Surgut ilçesinde ise daha küçük bir grup halinde yaşıyorlardı.⁷²⁰ Sanırım Rus köyleriyle takas şeklinde de iskan edilmişlerdi, ama onların köylerinde Ruslar hemen hemen hiç yoktu. İtil-Ural Tatar muhacirlerin önemli bir kısmı Batı Sibiryâ şehirlerine yerleştiler. (bkz. Tablo 31)

Değişik Türk dilli grupların iskanları hakkında verdiğimiz bilgiler ve yerleşimleriyle alâkalı değişimler, Batı Sibiryâ ovalarının güney kesimindeki etnik süreçlerin yön ve gelişim özelliklerini ortaya koymaktadır.

Nüfus

Sibiryâ Hanlığı döneminde tüm Sibiryâ Tatarlarının nüfusuyla ilgili kesin veriler mevcut değil. Sibiryâ hanı Yediger'den sonra 1555'de Moskova'ya gelenlerin, "kara adamların" sayısı 30 700 kişi olarak tespit edilmişti. IV. İvan'ın onlara haracı salan fermanında yuvarlak olarak 40 000 kişi diye belirtilmektedir.⁷²¹ O sıralar Tobol-İrtiş Tatarlarının yayılmacı hareketine maruz kalan Mansa ve Hant grupları da muhtemelen bu rakama dahildi. Herbertşteyn, XVI. Yüzyılın birinci çeyreği için Nogaylara komşu olarak "ormanlarda" yaşayan Tümen Tatarlarının sayısını takriben 10 bin kişi göstermektedir.⁷²²

Batı Sibiryâ'daki Türk dilli grupların XVII. Yüzyıldaki nüfusları hakkında detaylı bilgiyi B. O. Dolgih'in temel eserinde bulmaktayız. Biz, bu rakamları diğer bazı yeni verilerle de karşılaştırarak kısmen netleştirmeye çalıştık...

Batı Sibiryâ ovalarındaki Türk gruplarının çoğunun nüfusu incelenen dönemde artmıştır. Huzursuzlukların yaşandığı XVII.

⁷²⁰ *Pervaya vseobşçaya perepis'*, t. 78, 1905, s. XXXIII; Dunin-Gorkaviç, *Et-nografiçeskiy sostav naseleniya Tobol'skoy gubernii 1907 godu*, s. 6.

⁷²¹ Butsin'skiy, *Zaseleniye Sibiri*, s. 15; Preobrajenskiy, *Ural i Zapadnaya Sibir*, s. 45.

⁷²² Zamislovskiy, *Gerberşteyn i yego istoriko-geografiçeskiye izvestiyo o Rossii*, s. 511.

Yüzyılda dahi demografik göstergelerde aşırı hızlı bir oynama görülmemektedir. Örneğin Tümen-Tura Tatarlarının nüfusu sözü edilen yüzyıl boyunca aşağı yukarı dört bin kişinin üzerinde kalmıştır. Tümen'deki hizmetli Tatarların sayısında, daha önce belirtildiği gibi, fazla bir istikrar gözüküyor.⁷²³ Kısacası, bir yandan vergiye tâbi ve hizmetli Tatarlar, diğer yandan vergiden muaf ahalile ilgili verileri esas aldığımızda, XVII. Yüzyıl sonlarında Tümen Tatarlarının nüfusunun 3865, Tümen-Tura Tatarlarının toplam nüfusunun ise 4700 kişinin üzerinde olduğunu görüyoruz. XVIII. Yüzyıl-XIX. Yüzyılın birinci çeyreğinde Tümen-Tura grubu içinde Tobol ve Tümen Tatarlarının güney bölgesine göç etmeleri sebebiyle Yalutor Tatarlarının sayısında hızlı bir artış, Ruslar ve Mansalar tarafından kısmen asimile edilmelerinin sonucu olarak da Tura Tatarlarının sayısında bir azalma görülmektedir.

XVII. Yüzyılda Tobol Tatarlarının nüfusu %16,8 oranında artmıştır (bu rakama Küçüm-han'la birlikte bozkıra gidenler dahil değildir) ve 1700 yılında %27,8'lik bir artışla sayıları 5460 kişiye ulaşmıştır. Baraba Tatarlarının XVIII. Yüzyıldaki büyüme oranıyla ilgili bilginin olmayışı, onların kısmen Tümen Tatarlarıyla karışması ve bazı Babasan Tatarlarının Tümenlilerin köylerine göç etmeleriyle bağlantılıdır. Değişik verilerin tashihi,⁷²⁴ bizi, 1782 yılında tüm Tobol Tatar nüfusunun 8172 kişi olduğu hükmüne götürmektedir. Kısacası, mevcut veriler, Tobol Tatarlarının XVIII. Yüzyıl başlarından 1816'ya kadar 5500 kişiden yaklaşık 8800 kişiye çıktığına işaret etmektedir.⁷²⁵ Burada yıllık ortalama nüfus artışı %0,33'tür ve Tümen-Tura Tatarlarındaki nüfus artışından (%0,52) daha düşüktür.

Bazı Tatar gruplarının ve ayrıca diğer Tobol-İrtiş Tatarlarının (Yaskolbalar, Kurdak-Sargatlar ve Tara Tatarları) nüfuslarında zaman zaman bazı düşmeler olmasına rağmen, yine de bariz şekilde

723 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 43.

724 Tomilov, *Etnokul'turniye protsessı u narodov yujnoy zoni Zapadnoy Sibiri*.

725 Tomilov, *Etnokul'turniye protsessı u narodov yujnoy zoni Zapadnoy Sibiri*, s. 80-94.

bir artış söz konusudur.⁷²⁶ XVI. Yüzyıl sonunda tüm Tobol-İrtiş Tatarlarının nüfusu 13000 kişi iken, XVII. Yüzyıl sonunda 14400, XVIII. Yüzyıl ortalarında 17500, 1816'da ise yaklaşık 24500 kişiye ulaşmıştır. Tura Tatarları da dahil olmak üzere söz konusu Tatar gruplarının büyüme hızı daha sonra da devam etmiş ve 1897 yılında toplam 37600 kişiye çıkmıştır (Tablo 1).

Tobol-İrtiş Tatarlarının 1834-1835 yıllarındaki nüfus bilgileriyle ilgili veriler Tümen (Yalutor dahil), Kurdak-Sargat ve Tara Tatarlarının TSGİA'da muhafaza edilen nüfus kütüklerinden, Yas-kolba ve Tura Tatarlarıyla ilgili veriler ise GATOT'da muhafaza edilen 8. nüfus sayımıyla alâkalı ilk belgelerden alınmıştır. 1834 yılındaki nüfus sayımıyla ilgili kayıtlar tüm nahiyelerde saklanmadığı, nüfus kütüklerinde ise Hantlar ve Mansalar da dahil olmak üzere Tobol bölgesindeki tüm gayr-ı Ruslarla ilgili genel rakamlar yer aldığı için, Tobol Tatarlarıyla ilgili veriler kesin değildir. Ancak, bazı nahiyelerle (Nadsi, İstek, Babasan, Uvat ve *obroçniy çuvalşik* nahiyeleri) ilgili 1834 nüfus sayımının kısmen muhafaza edilen belgeler, aynı nahiyelerde yapılan 7. (1816 yılı) tahrir belgeleriyle karşılaştırıldığında, bazı Tatar köylerinde nüfusun düşmesine rağmen, Tobol Tatarlarının nüfus artışında ciddi istikrar görülmektedir. Dolayısıyla biz, 1816 ve 1850 yıllarına ait tahrir rakamlarından hareket ederek bu etnik grup için ortalama rakam vermeyi tercih ettik.

726 Age., s. 106-109, 127-134, 146-153.

Tablo 1. XIX. Yüzyılda Tobol-İrtiş Tatarlarının Nüfus Hareketleri

Tatarlar	1834			1850			1858			1897		
	Erkek	Kadın	Topl.	Erkek	Kadın	Topl.	Erkek	Kadın	Topl.	Erkek	Kadın	Topl.
Tümen	4832	4726	9558	5772	5079	10851	5258	4603	9807	6807	5911	12718
Tobol	(5320)	(4480)	(9800)	5792	4885	10677	6086	5161	11247	7810	7295	15105
Yaskolba	864	699	1563	978	767	1745	965	777	1742	800	625	1425
Kurdak-Sargat				(2050)	(1981)	(4031)	2032	1928	3961	2398	2219	4617
Tara	3851	3224	7075	1925	1568	3493	1811	1483	3294	1906	1628	3534
Toplam	14867	13129	27996	16517	14280	30797	16152	13953	30105	19721	17678	37399
Tura	97	102	199	105	114	219	(105)	(115)	(220)	113	136	240
Gen. Topl.	14964	13241	28195	16622	14394	31016	16257	14068	30325	19834	17814	37648

Kaynak: TSGİA, f. 1264, op. 1, d. 71, l. 49; GATOT, f. 154, op. 8, d. 427, l. 1-32...

Burada ve daha sonraki tablolarda parantez içinde verilen rakamlar takribidir.

Burada ve daha sonraki tablolarda parantez içinde verilen rakamlar takribidir.

1850 yılına ait veriler, 9. tahrirdeki ilk nüfus sayım listelerinden (GATOT) alınmıştır. Tobol Tatarlarının nüfuslarından Karagay nahiyesine bağlı dört yurda (Kaynaul, Sargat, Taylats ve Tebendin) ait rakamlar çıkarılmış ve Kurdak-Sargat Tatarlarının nüfusuna ilave edilmiştir. Bundan başka 9. tahrir kayıtlarında Sargat nahiyesiyle ilgili bilgi olmadığı için, burasıyla alâkalı rakamlar 1858'deki 10. tahrir kayıtlarındaki rakamlardan alınmıştır. Dolayısıyla bu Tatar grubunun ve diğer bazı küçük grupların nüfus hareketlerindeki değişiklikler genel tablo içine dercedilmiştir.

XIX. Yüzyılda karma kasaba ahalisinin önemli bir kısmını Tobol Tatarlarının oluşturduğu dört Kurdak-Sargat köyündeki Tatarlar Karagay nahiyesinde⁷²⁷ gösterildiği için, 1858 verilerine de Tobol ve Kurdak-Sargat Tatarlarına ait rakamlar dahil edilmiştir. "Tobol Guberniyası Nüfus Sayım Çizelgesi"nde⁷²⁸ gösterilen 10. tahrir verilerine baktığımızda, (Yalutor Tatarlarıyla ilgili) rakamların biraz karışık olduğunu gördük. Örneğin 10. tahrir ait nüfus kayıtlarında kadın nüfus 100 kişi fazla gösterilmiş. Tümen grubunda rakamın yüksek gösterilmesi, muhtemelen İtil boyundan gelen Tatarların onların nüfusları arasına dahil edilmiş olmasındandır. Ayrıca Yaskolba Tatarlarının sayısını Tobolsk ilçesindeki gayr-ı Rusların genel yekününden ayırmak, Kurdak-Sargat ve Tara Tatarlarını da Tara ilçesi nüfusundan ayrı tutmak mümkün değildir.

1897 verileri içine, S. K. Patkanov'un Tümenesk ilçesi Tatarlarından başka Tümen Tatar grubunda gösterilenler, komşu Güney İşim ve Kurgan ilçelerindeki yerli Tatarlar (41 kişi) dahil edilmiş, Berezova ve Surgut ilçelerinin yerli Tatarları da (23 kişi) Tobol Tatar grubu içinde gösterilmiştir. Ayrıca Tobolsk ilçesine bağlı Nagor-

727 Rusya'da üç çaydan başka, yaklaşık yirmi yerleşim birimi Karagay adını taşımaktadır (çev.)

728 TSGİA, f. 571, ob. 6, d. 1024, l. 241-246.

noye, Saurgat, Tebenda, Taylats, Kaynaul ve Leşakovo aullarındaki Tatarlar Kurdak-Sargat Tatarları olarak kaydedilmiştir.

Baraba Tatarlarının Rusya hükümetine ilhak edildiği sırada ne kadar nüfuslarının olduğu konusunda elimizde bir bilgi mevcut değil. Bununla birlikte XVI. Yüzyıl sonlarında 1,5-2 bin kişi oldukları tahmin edilebilir. Bozkırlı kabilelerin XVII. Yüzyılda bozkırda yağma akınlarına gitmeleri ve yerli insanlardan esir alıp getirmeleri sıradan bir şeydi. Yine de XVII. Baraba Tatarlarının nüfusunun nasıl arttığı gözlenememiştir. XVII. Yüzyıl sonlarında sayıları 745 idi.⁷²⁹ Ruslar, onlar hakkında daha net bilgileri İrtış hattı boyunca askeri istihkamların kurulmasından sonra elde edebildiler. Bu bilgilerden onların nüfusunun 1734 yılında 1100 kişiden 1851'de 1875 kişiye kadar hızlı bir şekilde artmasının sebebi anlaşılmaktadır.⁷³⁰ XVIII. Yüzyılın ikinci yarımı ile XIX. Yüzyıl başlarında sayıları artmaya devam etmiş ve 5000 kişiye ulaşmıştır.⁷³¹ Ama daha sonraları yani XIX. Yüzyılda hemen hemen hiç değişmemiş ve hatta azalmıştır (Tablo 2, 3). Bunun sebebi, Barabinlerin hayat şartlarının kötüleşmesi ve kısmen büyük baş hayvanlarla yapılan üretimin artması ve salgın hastalıkların yaygınlaşmasıdır.

B. O. Dolgih'e göre ilk önceleri Prens Toyan'ın emrinde bulunan 300 hizmetli Tatar'dan 200'ünü Eüşta Tatarları oluşturuyordu.⁷³² Dört atama katsayısını uygulamak suretiyle bu Tatar grubunun genel sayısının 800 olduğunu tespit edebiliriz. 1627'den sonra, 1620-1630 yıllarındaki saldırı, isyan ve ayrıca 1630-1632'deki salgın hastalıklarla dolu kargaşa dönemi ve halkın bir kısmının Ob civarına göç etmesi sebebiyle onların sayısında dikkat çekici bir azalma görülmektedir.⁷³³ XVIII. Yüzyılda Eüşta Tatarlarının

729 Tomilov, *Etnokul'turniye protsessı u narodov yujnoy zoni Zapadnoy Sibiri*, s. 173.

730 Age., s. 176.

731 Age., 177-178.

732 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 97.

733 Age., s. 95.

nüfus azalması devam etti ve 160'a düştü.⁷³⁴ Bunda onların kısmen Çat, Kalmak, Ob Tatarları ve Ruslarla kaynaşmalarının da etkisi vardır, fakat 1830'lardan itibaren sayılarında tekrar bir artış gözlenmektedir (Bkz. Tablo 4).

**Tablo 2. XIX. Yüzyılın ikinci çeyreği ve sonunda
Baraba Tatarlarının nüfus hareketleri**

Yıl	Erkek	Kadın	Toplam
1827	2479	(2331)	(4810)
1834	2591	2355	4876
1854	2547	2399	4946
1859	2241	2170	4411*
1865	2361	2274	4635
1883**	(2065)	(1725)	(3790)
1889	2330	2069	4399
1893	2280	2195	4475
1897	2275	2158	4433

Kaynak: GTAO, f. 3, op. 4, d. 29, l. 295-297 vd.; TSGİA, f. 571, op. 6, d. 1024, l. 03-106 vd.; AİEL, f. K-V, op. 1, d. 41, l. 8; Patkanov, Statistiçeskiye dannıye, s. 56-63 vd.

*Kaynak: Pereçıyevoy vedomosti Tomskoy Kazennoy Palatı (TSGİA, f. 571, op. 6, d. 1024, l. 93-106)

**1883 kayıtlarında Kargalı nahiyesi Tatarlarının sayısı hakkında bilgi bulunmadığı için 1889 kayıtlarında rakamlar takribi olarak alınmıştır.

734 Tomilov, *Etnokul'turnıye protsessı u narodov yujnoy zoni Zapadnoy Sibiri*, s. 199.

Tablo 3. XIX. Yüzyılda Baraba Tatar grubunun nüfus hareketleri

Baraba Tatarlar	1834			1865			1889			1897		
	Erkek	Kadın	Topl.	Erkek	Kadın	Topl.	Erkek	Kadın	Topl.	Erkek	Kadın	Topl.
Turaş	1747	1646	3393	1689	1634	3323	1598	1389	2987	1636	1560	3196
Lübey	559	502	1061	491	457	948	562	530	1092	449	451	900
Tunus Terenya- Çoy	215	207	422	181	183	364	170	150	320	151	132	283
Gen. Topl.	2521	2355	4876	2361	2274	4635	2330	2069	4399	2236	2143	4379

Kaynak: GATO, f. 3, op. 4, d. 29, l. 295-287 ob.; f. 234, op. 1, d. 89, l. 147-266;

Radloff, *Aus Sibirien*, s. 241-244; Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, s. 256-259.

Tablo 4. XIX. Yüzyılda Tomsk Tatarlarının nüfus hareketleri

Tatar Grubu		1805	1824	1834	1858-9	1897
Eüştalar	Erkek	80	84	138	145	133
	Kadın	79	(86)	117	(125)	157
	Toplam	159	(170)	255	(270)	290
Çatlar	Erkek	366	341	395	481	458
	Kadın	340	(330)	349	(419)	541
	Toplam	760	(671)	744	(900)	999
Kalmaklar	Erkek	203	201*	191	(250)	330
	Kadın	226	196*	202	(250)	358
	Toplam	429	397*	393	(500)	688
Tomsk Tatarları (erkek-kadın)	Köylü	1294	1238	1392	(1670)	1977
	Şehrin asli halkı		(90)	84	(100)	221
	Köylü ve şehirli		1328	1476	(1770)	2198

*Kalmak nüfusuyla ilgili bilgiler 1816 yılına aittir.

Çatların nüfusu XVII. Yüzyıl boyunca hiç değişmedi ve 400 kişi seviyesinde kaldı, ama 1795'e doğru 706'ya çıktı.⁷³⁵ XIX. Yüzyılın birinci çeyreğinde sayıları biraz azaldıysa da, XIX. Yüzyıl sonlarına varmadan önce tekrar 999 kişiye yükseldi (Bkz. Tablo 4).

1660-1670 yıllarında Tomsk yakınlarında göçebe halde yaşayan Kalmakların nüfusu hakkında kesin bilgiye sahip değiliz. 1745 yılında Tomsk'da 16 "muhacir Ak Kalmık" hizmetli vardı.⁷³⁶ Kalmakların nüfusu hakkında ilk düzgün bilgiler Tomsk ilçesinde

⁷³⁵ Age., s. 214-215,

⁷³⁶ Potanin, *Svedeniye o çisle jiteley*, s. 223.

yayınlanan 1805 tarihli nüfus cetvelinde yer almaktadır.⁷³⁷ Buna göre 1805’de Kalmak nüfusu 429, 1816’da 397 kişiydi.⁷³⁸ Kalmak nüfusunun XIX. Yüzyılın birinci çeyreğinde ve daha daha sonrasında birazcık eksildiği görülüyor. 1834 verilerine göre 393 kişi. Bu durum, bazı Kalmak Hristiyanların Ruslarla kaynaşmasından kaynaklanmış olabilir. Ayrıca, Kalmakların 1670’li yıllarda sayısını 100-140 olarak esas alırsak (1674 yılında gelen 20 Kalmak’ın 5-7 katsayısını alarak), 1805’de onların nüfusunun 3-4 misli arttığını kabul etmek gerekir. Kalmak nüfusu XIX. Yüzyılın ortalarında ve ikinci yarısında da artmaya devam ederek (bkz. Tablo 4), 1897’de 688’e ulaştı. Ob civarındaki Tomsk Tatar grubuna giren Eüşta, Çat ve Kalmakların toplam nüfusu, XIX. Yüzyıl sonunda 2,2 bin kişi civarındaydı.

XVIII. Yüzyıl başlarında Ob Tatarlarının nüfusu bizim tespitlerimize göre 550 kişiydi⁷³⁹ ve XVII. Yüzyıl başındaki nüfuslarıyla kıyaslandığında %20 oranında artmıştı. Ob Tatarlarının XVIII. Yüzyıl başından 1751’de 846 kişiye kadar çıkarak önemli bir artış göstermesi, bir çok Çulım Türkü’nün Ob ve Tom boyuna gelerek burada yeni Ob-Tatal nahiyelerini oluşturmalarıyla izah edilebilir. 1751’den 1820’ye kadar olan dönemde yerli Türk ahalinin nüfusu iki misli artmıştır (1634 kişi). Daha sonra 1820-1824 yılları arasında nüfusun 1288 kişiye düşmesi ise N. F. Yemelyanov tarafından ahalinin bir kısmının “Gayr-ı Ruslarla İlgili Kanuna” uygun olarak köylü sınıfına girmek istemeyip kütükten düşmesiyle izah edilmektedir.⁷⁴⁰ XIX. Yüzyılın sonlarına doğru Ob Tatarlarının nüfusu yaklaşık 3 bin kişiye kadar ulaşmıştır (Bkz. Tablo 5).

Kısacası, incelenen dönemde Sibirya Tatarları olarak gösterilen tüm Türk grupları, XVII. Yüzyıl sonunda yaklaşık 16 500, XVIII.

737 Tomilov, *Etnokul’turniye protsessı u narodov yujnoy zoni Zapadnoy Sibiri*, s. 245.

738 GATO, 1. 321, op. 1, d. 11, l. 1-24.

739 Tomilov, *Etnokul’turniye protsessı u narodov yujnoy zoni Zapadnoy Sibiri*, s. 234.

740 Yemel’yanov, *Tatari Tomskogo kraya*, s. 77.

Yüzyıl sonunda 28 500'den daha fazla ve XIX. Yüzyıl sonlarında ise (1897 verilerine göre) 47 000 kişinin üzerindeydi.

Tablo 6'dan da anlaşılacağı üzere XVII. Yüzyıl boyunca Çulım Türklerinin nüfusunda bir takım iniş çıkışlar olmuş ve sonuçta bir yüzyıl boyunca yaklaşık %20 eksilerek 830 kişiye kadar düşmüştür. Ne yazık ki Çulım Türkleriyle ilgili olarak XVII. Yüzyıl için kesin katsayı olarak alabileceğimiz belli bir malzemeye sahip değiliz. Kanaatimizce belli bir noktaya kadar, N. F. Yemelyanov'un 10 katsayısı çıkarımını⁷⁴¹ yalnızca XVIII. Yüzyıl (3. nüfus tahririnden önce) için değil, aynı şekilde XVII. Yüzyılın son çeyreği için de kullanabiliriz. XVII. Yüzyıl-XVIII. Yüzyılın birinci çeyreğindeki vergi mükelleflerinin sayısından onların nüfusunun yavaş yavaş azaldığı anlaşılmaktadır. Örneğin 1623'de 9 Çulım (Baygul nahiyesi de dahil) ve Meles nahiyesinde 175 vergi mükellefi varken,⁷⁴² 1718'de aynı nahiyelerdeki vergi mükelleflerinin sayısı toplam 70'e düşmüştü.⁷⁴³

741 Yemel'yanov, *Etničeskiy sostav i çislenniy sostav*, s. 100.

742 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 100.

743 Kuznetsov-Krasnoyarskiy, *İstoričeskiye aktı XVII stoletiya*, s. 103-113.

Tablo 5. 1897’de Ob Tatarlarının yaşadıkları nahiyeler ve bazı yerleşim birimlerinin etnik yapısı

Nahiye ve yerleşim birimleri	Genel nüfus	Yerli Türkler		İtil Tatarları	Ruslar	Selkuplar
	K i ş i		%	K i ş i		
<i>Gayr-ı Rus</i>						
Temerçi	220	198	89,2	-	24	-
Küçük Şegar	1396	1237	88,6	8	151	-
Büyük Şegar	126	95	75,4	1	30	-
Büyük Prov						
Güney Kojat	85	3	3,5	-	2	80
Güney Kazırbat	161	38	23,6	1	17	105
Güney Ankençev	34	2	5,9	-	26	6
Küçük Prov						
<i>Güney Tugul</i>	219	56	25,6	-	20	143
Sorgul	231	185	80,1	-	42	4
Ob-Tutal	594	564	94,9	-	29	1
Büyük Ob-Baygul						
<i>Güney Tızıraçevo</i>	161	137	85,1	-	24	-
Küçük Korukova						
Krasnoyarskaya köyü	251	211	84,1	-	40	-
Güney Çernomıs	179	124	69,3	1	54	-
T o p l a m	3659	2850	77,9	11	459	339
<i>Rus</i>						
Bogorod köyü	968	59	6,1	-	909	-
Büyük Bragina köyü	315	33	10,5	-	282	-
Rıbalova köyü	203	20	9,9	-	183	-
Baturino köyü	768	20	2,6	65	683	-
T o p l a m	2254	132	5,9	65	2057	-
G e n e l T o p l a m	5913	2982	50,4	76	2516	339

Kaynak: Patkanov, Statistiçeskiye dannıye, 1911, s. 143, 148, 150, 154-156.

O dönemde Çulım Türklerinin sayısında gerçekten bir düşüş olmuş muydu? Öncelikle Yenisey Kırgızlarının tahripkâr saldırıları ve Çulımlıların bir kısmını bozkıra götürmeleriyle bağlantılı olarak Çulım civarında bir takım çarpışmaların olduğu dönemde yani XVII. Yüzyılda böyle bir şey olmuş olabilir. Bu saldırılar

sebebiyle Çulım Türklerinin sayısının azalmasının en bariz delili, söz gelimi Korukova ve Baygul nahiyelerinden vergi ödeyen birçok kişinin esir olarak götürüldüğü, ayrıca Kızıldeyeva, Argun ve Kargaçına nahiyelerinden altı vergi mükellefinin Kırgızlar tarafından öldürüldüğü 1641-42 yıllarına ait verilerdir. Bundan başka nüfusun azalmasına 1630-32 ve 1664 yıllarında etkili olan ve özellikle Meles nahiyelerinde ölümcül tahribatlar yapan salgın hastalıklar da yol açmıştır.⁷⁴⁴ Yine bu dönemde yani XVII. Yüzyılda, B. O. Dolgih ve Yemelyanov'un araştırmalarının da gösterdiği gibi,⁷⁴⁵ halkın vergi mükellefi bazı kişilerin çevresinde toplanması sebebiyle Tomsk kazasında vergi ödeyenlerin sayısında ciddi bir düşüş olmuştur.

Çulım Türklerinin genel nüfusuyla ilgili bu katsayı korelasyon değerlendirmelerinden hareketle ve mevcut verileri gözden geçirerek, oldukça indî olmakla birlikte, biz de XVII. Yüzyılın birinci yarımı için 6, üçüncü çeyreği için 8, 1680 yılı için 10 ve 1690 12 katsayısını teklif edebiliriz.

XVIII. Yüzyılın birinci yarımında Yenisey Kırgızlarının saldırılarının durmasından sonra Çulım civarında durum istikrara kavuştu ve Türklerin nüfusu hızlı bir şekilde artmaya başladı. Tablo 7'de XVII. Yüzyıl sonu ve XVIII. Yüzyıl başı için vergiye (*yasaklı*) tâbi kişilerin hesaplanmasındaki 12 katsayısını esas aldığımızdan, 1720 yılı için Korukova ve Kurçikovo nahiyeleriyle ilgili veriler indîdir. Orta Çulım Türkleri için 1720 yılına ait herhangi bir veri olmadığından, 1699'daki nüfuslarına göre indî bir rakam esas alınmıştı (Bkz. Tablo 6). Vergiye tabii (*yasaklı*) kişilerin sayısı ile ilgili verilerin de 1718 yılı bilgileri esas alınarak verildiğini belirtmeliyiz; ancak, bu rakamlar, N. F. Yemelyanov'un 1720'deki bazı nahiyelerdeki vergi mükelleflerinin sayısı ile ilgili verdiği⁷⁴⁶ rakamlardan da anlaşılacağı üzere, bütünüyle örtüşmektedir. Şunu

744 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 97.

745 Age., s. 98; Yemel'yanov, *Etničeskiy sostav i çislennıy sostav*, s. 100; Çulımtı v fodal'nuyu epoxu, s. 162-164.

746 Yemel'yanov, *Çulımtı v feodal'nuyu epoxu*, s. 162-164.

da belirtmek gerekir ki, 1706'dan sonra hazırlanan tahrir kayıtları, daha önceki dönemde bu göstergelerin hiç değişmemesi sebebiyle, o sıralar erkek sayısının artışı oldukça üstünkörü hesaplandığını göstermektedir. Bize göre burada daha sonrası için de herhangi bir tam sayım yapılmamıştır. Dolayısıyla Çulım Türklerinin 1734'de nüfusları muhtemelen 1520 kişiden daha fazlaydı (Bkz. Tablo 7) ve en azından 2000 kişiye ulaşmıştı.

XVIII. Yüzyılın ikinci yarımı ve XIX. Yüzyılın birinci çeyreği için tablo 8'de genel rakamlar verilmektedir ve bazı nahiyelerle ilgili bilgiye sahip değiliz. İ. G. Georgi, eserinde 1766 yılının 14 Çulım nahiyesinden 2549 yay için toplanan vergiyle ilgili verileri yayınlamıştır ki,⁷⁴⁷ buradan erkeklerin sayısının 2549 olduğu sonucu çıkarılabilir. Vergi ödeyen (*yasaklı*) insanların sayısından hareketle (daha sonra sakinleri Hakasların bünyesine karışan nahiyeler de dahil olmak üzere) beş bin kişinin yaşadığı söylenebilir. A. P. Dulzon, 1764 yılı için Çulım'ın kolları boyunda yaşayanlar da dahil olmak üzere, tüm Çulım nahiyelerinde 3500 erkek bulunduğunu kaydetmektedir.⁷⁴⁸ Demek ki, o sıralarda Çulım havzasında yaşayan gayr-ı Rus ahalinin sayısı yaklaşık 7 bin kişiydi. Bunlar arasında Çulım Türklerine mensup olanların sayısı çok değildi ve mevcut ahalinin yarısından birazcık fazlaydı. Tablo 8'den de anlaşılacağı üzere bunların nüfusu incelediğimiz dönemin sonuna kadar sürekli artmış ve 1734'deki rakamla kıyaslanınca 1820'de iki misli, 1897'de ise %20 daha fazlalaşmıştır. (Tablo 8, 9).

747 Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 144.

748 Dul'zon, *Pozdnie arxeologičeskiye pamyatniki*, s. 85.

Tablo 6. XVII. Yüzyılda Çulım Türklerinin nüfus hareketleri

Türk grup ve nahiye	1623		1629		1632		1641		1661		1681		1691, 1699	
	Yasaklı	Topl. nüfus	Yasaklı	Topl. nüfus	Yasaklı	Topl. nüfus	Yasaklı	Topl. nüfus	Yasaklı	Topl. nüfus	Yasaklı	Topl. nüfus	Yasaklı	Topl. nüfus
<i>Aşağı Çulım Türkleri</i>														
Büy. Baygul	7		6		6		7		10		11		5	
Küç. Baygul	29		20		20		15		19		11		3	
Kargaçına	7		7		7		8		5		7		9	
Kızıldeyeva	12		8		8		7		6		5		5	
Argun(skaya)	10		10		9		5		9		8		4	
Yaçın(skaya)	10		9		10		11		11		5		6	
Korukova	9		9		9		8		9		4		4	
Kurçıkova	84	(500)	69	(410)	69	(410)	61	(370)	69	(550)	51	(510)	40	(480)
T o p l a m														
<i>Orta Çulım Türkleri</i>														
Meleskaya Koş-enbaykova	50		48		48		37		32		20		18	
Meleskaya Tu-talova	40		44		32		29		15		13		11	
T o p l a m	90	(540)	92	(550)	80	(480)	66	(390)	47	(370)	33	(330)	29	(350)
Genel Toplam	174	(1040)	161	(960)	149	(890)	127	(760)	116	(920)	84	(940)	69	(830)

Kaynak: Dolgih, Rodovoy i plemennoy sostav narodov Sibiri v XVII v., s. 96.

Tablo 7. Çulım Türklerinin 1720, 1734 yıllarındaki nüfus hareketleri

Türk grupları ve nahiye	1720			1734	
	Vergiye tâbi	Yurtlar, aileler	Genel nüfus	Erkek	Genel nüfus
<i>Aşağı Çulım Türkleri</i>					
Büyük Baygul	3	22	278	83	
Küçük Baygul	3	11	99	16	
Kargaçına	11	19	259	116	
Kızıldeyeva	5	18	283	97	
Argun	4	7	101	62	
Yaçın	6	10	54	39	
Korukova	4	-	(50)	46	
Kurçikova	4	-	(50)	43	
T o p l a m	40	(100)	(1170)	(502)	(1000)
<i>Orta Çulım Türkleri</i>					
Meles	18	-	-	154	-
Tutalova	12	-	-	104	-
T o p l a m	30	-	(350)	258	(520)
Gen. Toplam	70	-	(1520)	760	(1520)

Kaynak: GATO, f. 321, op. 1, d.1a, l. 69-108, 147-153 ob.;

Kuznetsov-Krosnoyarskiy, İstoriçeskiye aktı XVII stoletiya, s. 103-113,
Potapov, Proisxojeniye i formirovaniye xakasskoy narodnosti, s. 169-170.

Tablo 8. Çulım Türklerinin XVIII Yüzyılın birinci yarımı ile
XIX. Yüzyıldaki nüfus hareketleri

Yıl	Aşağı Çulım Türkleri		Orta Çulım Türkleri		Çulım Türkleri toplamı	
	Erkek	Toplam Nüfus	Erkek	Toplam Nüfus	Erkek	Toplam Nüfus
1751	-	-	-	-	1779	3500
1764	-	-	-	-	1827	3600
1805	-	-	-	-	1644	3200
1816	1513	(3000)	456	(900)	1969	3900
1820	-	-	-	-	2040	4050
1897	1062	2135	1299	2690	2361	4825

Kaynak: Yemel'yanov, *Naseleniye Srednego Priob'ya*, s. 67-76; Kostrov, *Bol'soy Sibirskiy trakt*, no. 3; Kabuzan, Troynitskiy, *Dvijiye naseleniya Sibiri v XVIII v.*, s. 276.

Toblo 9. 1897’de Çulım Türklerinin nahiyelerinin etnik yapısı

Türk grubu ve nahiyesi	Toplam	Çulımlılar		Ruslar	
	Kişi	Kişi	%	Kişi	%
<i>Aşağı Çulım Türkleri</i>					
Büyük Baygul	-	-	-	-	-
Çulımsk	242	180	74,7	62	25,6
Küçük Baygul	-	-	-	-	-
Çulımsk	233	138	59,2	95	40,8
Büyük Kargaçına	470	389	82,8	81	17,2
Büyük Argun	241	203	84,2	38	15,8
Yaçın	414	401	96,8	13	3,2
Küçük Kargaçına	26	25	96,2	1	3,8
Kızıldeyeva (1. yarısı)	35	22	62,9	13	17,1
Kızıldeyeva (2. yarısı)	236	220	93,2	16	6,8
Korukova	187	168	89,8	19	10,2
Kurçikova	428	389	90,9	39	9,1
T o p l a m	2512	2135	85,0	377	15,0
<i>Orta Çulım Türkleri</i>					
Tutalsk-Çulımsk	1367	1319	96,5	48	3,5
Meleskaya	1550	1371	88,4	179	11,6
T o p l a m	2917	2690	92,2	227	7,8
Gen. Toplam	5429	4825	88,9	604	11,1

Kaynak: Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, s. 143, 147, 161, 302-303, 330-331

(Ara rakamlardan diğer milliyetlere ait birkaç kişi atlanmıştır)

Ne yazık ki Batı Sibirya ovalarının güney kesimlerine Kazakların iskaniyle ilgili erken dönem hakkında detaylı bilgilere sahip değiliz. M. S. Mukanov, bozkır kesimi sakinleri hakkında bazı istatistiki bilgiler vermektedir.⁷⁴⁹ 1808’de Omsk civarında daimi yaşayan 225 Kazak tespit edilmişti (113 erkek, 112 kadın).⁷⁵⁰ Bu rakam 1816’da küçük bir artışla 235’e çıkmıştı. (bkz. Tablo 10). 1816 tahrir kayıtlarına göre bütün Tobolsk vilayetinde 869 Kazak yaşamaktaydı. XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde Sibirya Tatarlarının Tobol, Tümen, Tara, Yalutor ilçelerine bağlı köylerine iskaniyle ilgili olarak yukarıda verilen bilgilerden hareketle, Kazakların

749 Mukanov, *Etniçeskiy sostav e rasseleniye kazaxov Srednego juza*, s. 79-81.

750 GAOO, f. 2, op. 1, d. 183, l. 5.

bir kısmının ilk önceleri kısmen burada adları verilen ilçelerde ve her ne kadar 7. tahrir kayıtlarında⁷⁵¹ kendilerinden söz edilmiyorsa da (muhtemelen değişik tabakaların arasına karışmışlardır) XIX. Yüzyılın birinci çeyreğinde de yaşadıkları tahmin edilebilir. Hatta 1816 yılına ait bu bilgilerden muhtemelen yalnızca sözü edilen ilçelerde daimi yaşayan Kazakların kayda geçirilmiş olması da muhtemeldir. Göçebe Kazakların bir kısmı da ilk zamanlar Sibiryaya eyaletlerinin sınırlarını geçerek göçebelik yaptıkları topraklar edinmişlerdir.⁷⁵²

Tablo 10.1816'da Tobolsk vilayetindeki Kazakların nüfusu

İlçe	Erkek	Kadın	Toplam
Kurgansk	50	32	82
İşimsk	318	234	552
Omsk	124	111	235
T o p l a m	492	377	869

1816'dan XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna kadar geçen süre zarfında, Sibiryaya topraklarına yerleşen Kazakların sayısında önemli bir artış gözlenmiştir. Örneğin, Omsk arşivindeki 1825 tarihli belgelerden birinde “Asyalı tacirlerle ilgili bilgi” başlığı altında 7. nüfus tahriri sırasında (1816) 317 Kırgız (Kazak)ın Tomsk vilayetine geldikleri, daha sonra Omsk oblastının oluşmasıyla birlikte oranın nüfus cetveline kaydedildikleri belirtilmektedir.⁷⁵³ Büyük ihtimalle burada Üst-Kamenogorsk ile Biysk arasına iskan edilen Kazaklardan söz edilmektedir. 1823'de Omsk ilçesinde 1622 kişinin (892 erkek, 730 kadın) yaşadığı 408 Kazak yurdu vardı.⁷⁵⁴ Tablo 11'de bu ilçedeki Kazakların hangi nahiyeden oldukları gösterilmiştir.

751 GATOT, f. 154, op. 8, d. 347, d. 347-1, 354, 357.

752 TSGIA, f. 1264, op. 1, d. 319, l. 8.

753 GAOO, f. 3, op. 1, d. 377, l. 12-12 ob., 21 ob.- 22, 85.

754 GAOO, f. 3, op. 1, d. 305, l. 34 ob., 95 ob.

Tablo 11. 1823 yılında Omsk ilçesindeki Kazak nüfus⁷⁵⁵

Nahiye	Erkek	Kadın	Toplam
Suyunduk-Kara-Atagayev	64	37	101
Uvakov	7	5	12
Yanay Karaul	5	4	9
Atagayev	85	71	156
Karaul	129	108	237
Kireyev	200	173	373
Kipçat	72	62	134
Kancigali	138	113	251
Sagal-Kipçat	12	13	25
Kosgan	18	8	26
Madiyar-Kipçat	7	4	11
Joloba Kipçat	2	1	3
Aytı Karaul	10	6	16
Romadanov	3	2	5
Cabar Karaul	16	10	26
Saliik Karaul	2	1	3
Multuk Karaul	3	2	5
Ray-Karaul	30	22	52
Sarı	11	8	19
Salpıx Karaul	6	6	12
Uvat	6	9	15
Dekava Karaul	7	8	15
Krıl Maltuk	13	12	25
İsenbaktı-Kireyev	15	18	33
Basentiin	2	2	4
Barak Çebakov	3	3	6
Türtugul	8	9	23
Kokala	4	1	5
Kulutayev	14	9	23
T o p l a m	892	730	1622

Kaynak: GAOO, f. 3, op. 1, d. 305, l. 92 ob.

755 Yazar, burada geçen tüm Kazak yurt adlarını Rus dili gramerine uygun olarak ve Rus arşivlerinde geçen şekliyle vermiştir, fakat bu yurtlarda yaşayan Kazakların akrabalarının boy, oymak ve oba adları Kazakistan'da bizim verdiğimiz şekliyle geçmektedir. Zaten Sibirya'ya yerleşen Kazakların da yurtlarına Rus dili gramerine göre adlar vermeleri, özellikle 1823 yılı için kesinlikle mümkün değildir. Örneğin yazar, Rusçada nahiye anlamına gelen (volost') kelimesi dışı olduğu için nispet ekini de ona uygun olarak (-skaya/naya) şeklinde ilave etmiştir. Böylece Uvak'lara ait olan nahiyenin adı Uvakovskaya (Uvakoğulları) nahiyesi adını almıştır.

Bu yurtları kuran Kazakların mensup oldukları bazı Kazak boy, oymak ve oba adları şu şekildedir:

Suyunduk-Kara: Maylı Balta-Atagay nahiyesi (Orta Cüz); Uvakov (Uvakoğulları) (Nayman); Yanay Karaul (Janay olmalı) (Kirey, Sarı-uysun, Sergeli, Kongrat); Kirey (Argın); Kancigali (Argın) vs. (çev.)

Ayrıca “Hattın iç tarafında göçebe halde yaşayan Kırgızlarla ilgili malumat dosyası”ndan (1823-24) 294 Kazak’ın (160 erkek, 134 kadın) “ilk sadakat yemini edenlere” yani daha önce kütüğe yazılanlara mensup oldukları, 1328 Kazak’ın (732 erkek, 596 kadın) hattın her iki yanında haneberduş göçebelik yaptıkları anlaşılmaktadır.⁷⁵⁶ Aynı dosyada Omsk ilçesi Kazaklarının “müteaddit defalarda” iskan edilmeleriyle ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Bunları belgedeki karmaşık sırayı değiştirmeden tablo 12’de vereceğiz.

Diğer yandan bu bilgiler Batı Sibirya ovalarındaki güney kesimlerde yaşayan Kazakların nüfus kesafetinin dikkat çekici ölçüde yükseldiğini göstermektedir. 1897’de burada 50’den fazla Kazak sayılmıştı (tablo 13).

XVII. Yüzyılda Sibiryalı Buharalıların nüfusu ve XVIII. Yüzyılın birinci yarımındaki grupların çoğu hakkında yeterli bilgiye ulaşamadık. Tümen’deki Buharalılarla ilgili malumat oldukça bölük pörçük. Örneğin XVII. Yüzyıl sonlarında Kaskarinsk yurtlarında 14 Buharalı vardı.⁷⁵⁷ 1686-87 yıllarında Kazarovo, Yenbayevo, Turayev, Kaskara, Kobenyatkovo ve Akiyar yurtlarında tarla sahibi 29 Buharalı bulunuyordu. 1701 yılında ise Osinovo, Salair, Şakçı yerleşim birim ve yurtlarında Buharalılar 49 hane oluşturunlardı.⁷⁵⁸

756 GAOO, f. 3, op. 1, d. 305, l. 92 ob.-95 ob.

757 TSGADA, f. 214, op. 5, d. 445, l. 8-14.

758 Şunkov, *Oçerki po istorii kolonizatsii Sibiri* s. 53.

Tablo 12. 1824 kayıtlarına göre Omsk ilçesindeki Kazak yurtlarının yerleşimi ve nüfusu

Bulunduğu yer	Yurt sayısı	Bulunduğu yer	Yurt sayısı
Medvej tabyası yakınında	31	Melniçniy tabyası yakınında	4
Rankin " "	4	Stepniy " "	15
Zaroskaya köyü "	8	Kulaçenskaya nahiyesi "	8
Barskaya köyü "	3	Varınaya köyü yakınında	2
T o p l a m	46	T o p l a m	29
Lebyajye kalesi yakınında	14	Omsk şehri yakınında	22
Çista tabyası "	9	Açair karakolu "	26
Lebyajye köyü "	9	Üst-Zaostrovsk "	6
T o p l a m	32	Novaya köyü "	12
Losyev tabyası yakınında	24	T o p l a m	44
Lukerinya köyü "	5	İzbılbaşevsk tabyası yak.da	25
Selo Ozera tabyası "	20	Solyana tabyası yakınında	6
T o p l a m	49	Pokrovsk tabyası"	3
Nikolayevsk kalesi yakınında	8	T o p l a m	34
Hudoroşnovaya köyü "	6	Yelisavetsk tabyası yakınında	4
T o p l a m	78	Çerlaks kalesi yakınında	35
Pokrovsk kalesi yakınında	2	Atmassk tabyası yakınında	18
Vorovskaya köyü "	4	T o p l a m	57
Kurgansk tabyası "	4		
Orlova köyü yakınında	7	Gen. T o p l a m	408
T o p l a m	17		

Kaynak: GAOO, f. 3, op. 1, d. 305, l. 14-34 ob.

Buharalıların Tobolsk'daki nüfusu 1631'de 59, 1636'da 44 idi.⁷⁵⁹ B. O. Dolgih, Tobolsk ilçesindeki Buharalıların sayısını 1696 yılı için de 1636 yılındaki aynı sayıyı (44 kişi) vermektedir.⁷⁶⁰ XVII. Yüzyılın sonu için İrtiş boyunda Tobolsklu Buharalılara ait 62 hane söz eden bilgiler mevcuttur. Takriben XVII. Yüzyıl sonu ile XVIII. Yüzyıl başlarına ait Tatar zahrebetnik (dağ ötesinden gelenler) defterindeki hane listesinin verileri, 99'u erkek, 82'si kadın olmak üzere Tobolsk yurtlarında 181 Buharalının yaşadığı sonucuna ulaşmamıza imkan sağlamaktadır.⁷⁶¹ 43 Buharalı

⁷⁵⁹ Baxruşin, *Sibir' i Srednaya Aziya*, s. 208.

⁷⁶⁰ Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 58.

⁷⁶¹ TSGADA, f. 214, op. 5, d. 44, l. 1-62 ob.; d. 525, l. 1/63 ob.

hanesiyle ilgili malumat içeren bu defterin tamamı sağlam vaziyette elimize ulaşmadığı için, muhtemelen bu bilgi tam değildir. Diğer yandan yurtlardaki hane sahibi Buharalılar büyük ihtimalle Orta Asyalı veya onların torunlarıydılar. Aynı defterde Buharalı hanelerinde yaşayanlar 43 kişi olarak verilmektedir. Bilhassa Tobol havzasına iskan edilen Tobollu Buharalılar ve onların hane halkının toplam sayısı, XVII. Yüzyıl sonu itibariyle 224 kişiden az değildi. İrtiş civarında (62) ve Tobol boyunda (43) bulunan Buharalılara ait hane yekûnünü çıkarmak istersek, XVII. Yüzyıl sonu-XVIII. Yüzyıl başı için Tobol grubuna mensup toplam 105 Buharalı hanesi buluruz (tablo 14).

Tablo 13. 1897’de Batı Sibirya ovalarında yaşayan Kazakların nüfusu

Vilayet, oblast, ilçe	Erkek	Kadın	Toplam
Tobolsk vilayeti	5	-	5
Tobol	725	678	1403
İşim	168	106	274
Kurgan	170	164	334
Tara	2825	2375	5200
Tukalı	30	-	30
Tümen	32	19	51
Yalutor	3955	3342	7297
T o p l a m			
Tomsk vilayeti	78	37	115
Tomsk	1	-	1
Mariinsk	2478	2009	4487
Kainsk	2557	2046	4603
T o p l a m			
Akmola (Akmolinsk) vilayeti			
Omsk	20040	18144	38184
Gen. T o p l a m	26552	23532	50094

Kaynak: Patkanov, 1911, s. 2-3, 130-131; *Pervaya vseobščaya perepis’ naseleniya Rossiyskoy imperii*, 1904, 101-103; *Xozyaystvo kazaxov na rubeje XIX-XX vv.*, 1980, 22.

Tara’daki Buharalıların sayısı ile ilgili bilgiler 1624’den itibaren mevcuttur. 1624’de Tara kazasındaki üç yurttan 21 Buharalı

vardı.⁷⁶² 1672’de Ayalı nahiyesi sınırları dahilinde 200’den fazla kişinin yaşadığı 53 Buharalı evi mevcuttu.⁷⁶³ 1701 verilerine göre, XVIII. Yüzyıl başlarında Tara şehrinde, Şihovo, Seitovo, Baytuga-noğulları, Aytkuloğulları, İtküçümoğulları ve Kırgap yurtlarında 84 Buharalı hanesi veya yaklaşık 330-350 kişi vardı.⁷⁶⁴

Tablo 14. *Sibiryalı Buharalıların XVII. Yüzyıl sonu-
XVIII. Yüzyıl başındaki nüfusları*

Buharalı	Hane	Top. nüfus
Tümenesk	49	210
Tobolsk	105	480
Tara	84	350
Tomsk	(22)	(110)
T o p l a m	260	1150

Buharalıların en kalabalık grubu Tomsk’da yaşayanıydı. Kres-toprivodnoy defterindeki kayda göre 1646 yılında bir yemin merasimi sırasında 13 Buharalı Kur’an öpmüştür.⁷⁶⁵ Toplam nüfusları, XVII. Yüzyıl ortalarında 50 kişiye ulaşmıştı. Buharalıların XVII. Yüzyıl-XVIII. Yüzyılın birinci yarımında Tomsk’daki nüfusuyla ilgili başka bir kaynağa sahip değiliz. XVIII. Yüzyıl ortalarında onların Buharskaya nahiyesini kurdukları bilinmektedir.⁷⁶⁶ XVII. Yüzyıl sonu ve XVIII. Yüzyıl başı için Buharalıların Tomsk grubu içindeki nüfusu, 1646 (50 kişi) ve 1763 (yaklaşık 200 kişi) verilerine istinaden indî olarak verilmiştir. Sibiryalı Buharalıların toplam 1150 kişi oldukları şeklindeki rakamı da, kısmen Tobolsk ve Tümen grupları için kullanılan eksik verilere dayanılarak çıkarıldığından kesin bir rakam olarak kabul etmemek gerekir.

762 Oglobin, ç. 1-2, *Obozreniye stolbtsov*, s. 297-298.

763 Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 53.

764 Şunkov, *Oçerki po istorii zemledeliya Sibiri*, s. 52.

765 TSGADA, f. 214, op. 1, d. 204, l. 49-48.

766 Yemel’yanov, *Etničeskiy sostav i çislenniy sostav*, s. 104.

Üçüncü nüfus tahririyle ilgili belgeler, Sibiryalı Buharalıların sayısının ciddi şekilde arttığını göstermektedir. Örneğin 1763'de Batı Sibirya'daki Buharalı nüfusu yaklaşık 4 160 kişiye ulaşmıştır ki (bkz. Tablo 15), bu rakam, XVII. Yüzyıl sonundaki (tablo. 14) rakamlarla karşılaştırıldığında 3,6 defa daha fazladır. 60 yıl gibi kısa bir zaman diliminde böyle bir nüfus artışı insan neslinin tabii üremesiyle değil, Orta Asya'dan Sibiryaya yapılan göç sürecinin hızlanmasıyla bağlantılı olabilir. Rakamlar, XVIII. Yüzyılın (özellikle ilk üç çeyreğinin) bu göçlerin zirve yaptığı ve Buharalıların Sibiryada daimi yerleşme birimlerine yerleştikleri dönem olarak kabul edilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu süreç, öncelikle bir yandan Orta Asya'da yeni bir göç dalgasının yaşanması, Buhara Hanlığı'nda tarımın çökmesi, Orta Asya hanlıkları arasındaki iç savaşın kızışması,⁷⁶⁷ diğer yandansa Rus hükümetinin Sibiryanın güney sınırlarını tahkim etmesi ve Sibiryalı Buharalılar için ticari güvence ve bazı vergi muafiyetleri tanınması gibi birçok sosyo-ekonomik ve siyasi faktörlerle bağlantılıdır.

1816'da Sibiryalı Buharalıların genel nüfusu 1763'e nispeten %60 oranında artarak 6 675 kişiye ulaştı ki, yıllık ortalama nüfus artışı %1,1 idi. O dönemde Orta Asyalıların Sibiryaya muhaceretinin devam ettiği bilinmektedir, ama artık eskisi gibi dikkat çekecek boyutlarda değildi. Halkın nüfus artışındaki hızlı düşüş işaretleri de bunu göstermektedir. Örneğin XVII. Yüzyıl sonunda ve 1760 yılı başında yıllık nüfus azalması %4,1 idi.

767 Vsemirnaya istoriya, t. V, s. 253.

Tablo 15. Sibiryalı Buharalıların XVIII. Yüzyılın ikinci yarımı ve XIX. Yüzyılın birinci çeyreğindeki nüfus hareketleri

Buharalı	1763		1782			1795		1811		1816*		
	Erkek	Topl.	Erkek	Kadın	Topl.	Erkek	Topl.	Erkek		Erkek	Kadın	Topl.
Tümen (İşim altı grubu dahil)	567**	(1080)	815	732	1547	843	(1600)	1061	(2060)	1083	1017	2100
Tobol	915	(1600)	1082	806	1888	1176	(2080)	1373	(2580)	1411	1237	2648
Tara	669	(1300)	639	604	1243	741	(1440)	898	(1620)	938	747	1685
Tom	98	(180)	78	(72)	(150)	81	(150)	128	(230)	131	111	242
T o p l a m	2249	(4160)	2614	2214	4828	2841	(5270)	3460	(6490)	3563	3112	6675

Kaynak: GAOO, f. 3, op. 2, d. 2. 3281, l. 37-42; GATOT, f. 154, op. 8, d. 4, l. 976-1246...;

Potanin, *O karavannoy trgovle*, s. 71-72; Abramov, *O zaselenii i promışlennosti*, s. 28-29.

*1816 yılına ait veriler Buharalı ve Taşkentlilerden başka Kalmıkları da içermektedir.

** İ. Falk, Tümen'sk'deki Buharalıların sayısını 602 kişi olarak göstermektedir.

Tablo 15’de 1763, 1795, 1811 ve 1816 yılları için verilen bilgiler, genel olarak nüfus kütüklerinden alınmıştır. Tümen, Tobol ve Tara Buharalıların 1782’de nüfusu, Tümen oblastı devlet arşivinin Tobolsk bölümünde muhafaza edilen dördüncü nüfus tahrir defterindeki kayıtlara istinadan tarafımızdan tam olarak çıkarılmıştı. Bu çalışma sırasında kadınların etnik ve sosyal mensubiyetiyle ilgili kayıttan Buhara kökenli kadın sayısının düzeltilmesi kısmen mümkün olmuştu. Kısacası 1782 yılına ait nüfus sayım verileri, nüfus kütüklerindeki verilerden biraz farklıydı. Örneğin idare meclisinin birinci departmanında bulunan nüfus cetvelinde Tümen, Tobol ve Tara’daki Buharalı toplam erkek sayısı 2613 kişi,⁷⁶⁸ ilk nüfus sayımında ise 2536 olarak gösterilmiş.

Tablo 16. 1816 Tomsk ilçesine bağlı
Buharskaya nahiyesi sakinlerinin iskanı ve nüfusu

Yerleşim birimi	Erkek	Kadın	Toplam
Tomsk şehri	38	43	81
Güney Kaltay	5	4	9
Yu. Çernoreçinskiye	20	11	31
Yu. Konstantinovskiye	5	-	5
T o p l a m	68	58	126

Kaynak: GATO, f. 321, op. 1, d. 12, l. 1-7.

⁷⁶⁸ TSGİA, f. 1341, op. 1, d. 295, l. 147 ob.

Tablo 17. 1830-1900 yılları arasında Sibiryalı Buharalıların nüfus hareketleri

Buharalılar	1834			1850			1859			1897		
	Erk.	Kad.	Topl.	Erk.	Kad.	Topl.	Erk.	Kad.	Topl.	Erk.	Kad.	Topl.
Tümen	1308	(1240)	(2548)	1487	1368	2855	1664	1483	3147	1593	1819	3412
Tobol	1619	1537	3156	1748	1524	3272	1812	1610	3422	1678	1702	3380
Tara	1304	1120	2424	1587	1487	3074	1731	1608	3339	2248	2267	4515
Tom	129	138	267	127	(120)	(247)	165	142	307	105	105	210
T o p l a m	4360	4035	8395	8395	4499	9448	5372	4843	10215	5624	5893	11517

Kaynak: GAOO, f. 3, op. 1, d. 1505, l. 1, 50, 206 ob; GATO, f. 3, op. 4, d. 28, l. 245 vd.;
 Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, s. 130-131.

XIX. Yüzyılda Buharalıların Orta Asya'dan Sibiryaya kitleler halindeki göçleri kesildi ve bu da hemen Sibiryalı Buharalıların nüfus artış temposunun düşmesine sebep oldu. XIX. Yüzyıl sonlarında nüfusları 11 500 kişiye düştü. (Bkz. Tablo 17)

1860'a kadar Batı Sibiryaya sürekli göçler gerçekleştiren İtil-Ural Tatarlarının nüfus artışı yavaştı ve önemsiz bir seviyede idi. (Bkz. Tablo 18)

Tablo 18. *İtil-Ural Tatarlarının Tobol, İrtiş ve Tom civarında XVIII. Yüzyılın ikinci yarımı-XX. Yüzyıldaki nüfus hareketleri*

İlçe	1763	1782	1816	1834	1858	1897
Tara, Tobolsk Tura (Turinsk) Tümensk ve Yalutor	(250)	(340)	(400)	(500)	(600)	6197
Tomsk	(90)	(100)	(107)	93	(100)	3542
T o p l a m	340	440	507	593	700	9769

Kaynak: GATO, f. 3, op. 4, d. 29, l. 286; f. 321, op. 1, d. 10, l. 5-13; GATOT, f. 154, op. 8, d. 427, l. 1-57 vd.; Valeyev, *K voprosu ob etnogenetiçeskix*, s. 139-140; Kabuzan, Troistskiy, *Çislennost i sostav*, s. 276; Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, s. 2-3, 130-131; *Tomskiye gubern. ved-ti*, 1862, no. 12; Falk, *Zapiski puteşestviya*, s. 541.

S. K. Patkanov, XIX. Yüzyıl sonlarında sözü edilen bölgeye gelen Tatarların ve atalarının kabalalıklığından söz ederken, “onların çoğu buraya yerleşti ve ev-bark, çift çubuk sahibi oldular” demektedir.⁷⁶⁹ Henüz XVII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyılın birinci yarımında İtil Tatarlarının büyük kısmının Sibiryaya göç ettiklerini düşünmek sanırım biraz abartılıdır. Çünkü mevcut belgeler, Avrupa tarafından Tatarların Sibiryaya kitleler halinde göçünün ancak XIX. Yüzyılın son çeyreğinde gerçekleştiğini göstermektedir. Hatta 1858’de dahi Batı Sibiry ovalarına gelen Tatarlar yalnızca 700 kişi (veya birazcık fazla) idi. Fakat 1897’ye doğru

⁷⁶⁹ Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, 1912, s. 49.

nüfusları hızla artarak 14 400 kişiye kadar çıktı (bkz. Tablo 19) İtil-Ural taraflarından gelen göç dalgasının daha bir hız kazanmasıyla birlikte nüfusları 1910-20 yılları arasında oldukça arttı. Örneğin 1911 verilerine göre yalnızca Tomsk vilayetinde çoğunluğunu İtil-Ural Tatarlarının oluşturduğu Müslümanların sayısı 36 000'in üzerindeydi.⁷⁷⁰ Hatta Tobolsk vilayetinde muhacir Tatarların sayısı öyle hızlı arttı ki, XX. Yüzyılın başlarında, örneğin 1907'de yerli ve göçmen Tatar nüfusu 66 000'den fazlaydı.⁷⁷¹ 1897'de bu bölgeye göç edenler arasında en küçük grup 565 kişiyle Başkurtlardı.

770 *Pamyatnaya knijka Tomskoy gubernii za 1912 god*, s. 184.

771 Dunin-Gorkaviç, *Etnografiçeskiy sostav naseleniya Tobol'skoy gubernii 1907 godu*, s. 6.

Tablo 19. 1897'de İtil-Ural Tatarlarının Batı Sibirya ovalarındaki nüfus hareketleri

Tatar grubu, ilçe	Şehir sakinleri			Köy sakinleri			Şehirli ve Köylü		
	Erk.	Kad.	Topl.	Erk.	Kad.	Topl.	Erk.	Kad.	Topl.
<i>Tobol bölgesi</i>									
Tobolsk, Tura,	493	252	745						
Tümen,sk, Yalutor, Tara					2453	5452		2705	6197
(yerli Tatarlarla birlikte)									
Berezov, İşim, Kurgan,									
Surgut, Tükal (Si-	90	20	110			1767	1132	745	1877
birya Tatarları hariç)	583	272	855		725	7219	4624	3450	8074
T o p l a m					3178				
<i>Baraba bölgesi</i>									
Kainsk	92	21	113		533	1251	810	554	1364
<i>Tom bölgesi</i>									
Tomsk	694	641	1335			2237	1906	1666	3572
Mariinsk	92	21	113		1025	1251	810	554	1364
T o p l a m	786	662	1448		533	3448	2716	2220	4936
Gen. T o p l a m	1461	955	2416		1558	11958	8150	6224	14374
					5269				

Kaynak: Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, s. 23, 130-131.

Bilimsel literatürde XVIII. Yüzyılda Sibirya ovalarında gayr-ı Rus ahalinin nüfusunun artmasının temelinde tabii üremenin rol oynadığına da işaret edilmiştir.⁷⁷² Ancak Batı Sibirya'daki bu halkın bünyesine incelenen dönemde Kazan Tatarı, Başkurt, Buharalı, Kazak, Karakalpak, Teleüt ve diğer milliyetlerden insanların da değişik yoğunluklarla gelip katıldıklarını belirtmek gerekir. Kısacası, Türk dilli ahalinin etnik kaynaşma sahasında sergilediği başarılı büyüme, onun verimliliğini ve değişik grup ve halkların birbirine kenetlenme imkanını da artırmıştır.

Tablo 20. 1897 kayıtlarına göre XIX. Yüzyıl sonunda Sibirya Tatarları, Sibiryalı Buharalılar ve İtil-Ural civarından gelen Tatarların nüfusu

Tatar Grubu	Toplam	Yerli Türkler		İtil-Ural Tatarları		Buharalılar	
		kişi	%	kişi	%	kişi	%
Köylerde yaşayanlar							
Tobol-İrtiş	<u>55391</u>	<u>37217</u>	<u>67,2</u>	<u>7219*</u>	<u>13,2</u>	<u>10956</u>	<u>19,6</u>
	50502	36217	73,8	4048	9,7	8338	16,5
Baraba	<u>6576</u>	<u>4421</u>	<u>77,9</u>	<u>1251</u>	<u>22,0</u>	<u>4</u>	<u>0,1</u>
	5260	4421	84,0	835	15,9	4	0,1
Tom	5015	3795**	75,7	1078	21,5	142	2,8
T o p l a m	<u>66082</u>	<u>45433</u>	<u>68,8</u>	<u>9548</u>	<u>14,4</u>	<u>11101</u>	<u>16,8</u>
	60777	45433	74,7	6861	11,3	8483	19,0
Şehirlerde Yaşayanlar							
Tobol-İrtiş	<u>1638</u>	<u>431</u>	<u>26,3</u>	<u>855</u>	<u>52,2</u>	<u>352</u>	21,5
	1488	431	28,8	724	48,7	333	22,5
Baraba	114	1	0,9	113	99,1	-	-
	1611	221	13,7	1322	82,1	68	4,2
Tom							
T o p l a m	<u>3363</u>	<u>653</u>	<u>19,4</u>	<u>2290</u>	<u>68,1</u>	<u>420</u>	<u>12,5</u>
	3099	652	21,1	2046	66,0	401	12,9

772 Kabuzan, Troitskiy, *Çislennost i sostav*, s. 157.

Köylerde ve Şehirlerde Yaşayanlar

Tobol-İrtiş	<u>57029</u>	<u>37648</u>	<u>66,0</u>	<u>8074</u>	<u>14,0</u>	<u>11307</u>	19,0
	51990	37648	72,5	1572	10,8	8670	16,7
Baraba	<u>5790</u>	<u>4422</u>	<u>76,4</u>	<u>1364</u>	<u>23,5</u>	<u>4</u>	<u>0,1</u>
	5260	4421	84,1	835	15,8	4	0,1
Tom	6626	4016	60,6	2400	36,2	210	3,2
T o p l a m	<u>69445</u>	<u>46086</u>	<u>66,4</u>	<u>11838</u>	<u>17,0</u>	<u>11521</u>	16,6
	63876	46085	72,1	8907	14,0	8854	13,9

Kaynak: Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye...*; burada kesir çizgisinin üstündeki rakamlar – grup bünyesindeki genel Tatar nüfusu; kesir çizgisinin altındaki rakamlar ise – yerleşim birimlerinde yerli Tatarlarla birlikte yaşayanlar da dahil olmak üzere genel rakamı göstermektedir.

*Bu rakama Tobol vilayetinde ilçeler dışında Sibirya Tatarlarıyla birlikte yaşayan muhacir Tatarlar dahil değildir.

**Tomsk grubuna sayıları 1977 kişi olan Çatlar, Eüştalar, Kalmaklar (Teleütskaya nahiyesi), ayrıca köylerde Ob Türkleriyle birlikte Dulzon'un Tomsk Tatar grubu içinde gösterdiği (1818 kişi) ahali dahil edilmiştir.

2. Sibirya Tatarlarının Etnik Gelişim Süreçleri

Sosyal Bağlar

XVI-XX. Yüzyıl başları arasındaki dönemde Sibirya Tatarlarının sosyo-ekonomik ve siyasi gelişimleriyle ilgili birçok mesele daha önce incelenmiştir.⁷⁷³ Bu durum hem işimizi kolaylaştırmakta, hem de bize Sibirya Tatarlarının değişik gruplarının sosyo-ekonomik sistemlerinin gelişimindeki etnik özellikler, onların sosyal, ziraî ve ticari ilişkileri üzerinde yoğunlaşma imkanı vermektedir.

Sibirya Hanlığı döneminde Tatar halkının ağırlıklı kısmını “kara bodun” denilen kesim, hâkim zümreyi ise sultanlar, beyler, tarhanlar ve murzalar oluşturuyordu. Gerçi bir ulus sistemi

⁷⁷³ Baxruşin, *Sibirskiye slujili tatari*; Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, 1960, 1967; Valeyev, *Zapadnosibirskiye tatari*; Yemel'yanov, *Tatari Tomskogo kraya*, 1980; *İstoriya Sibiri*, 1968, T. I, II, III; vd.

vardı, ama merkezi hükümet, bir kural olarak, yasaul ve darugalarını yani vergi tahsildarlarını göndermenin dışında ulusların iç işlerine müdahale etmiyordu. Tarihçiler, “Küçüm-han zamanında Sibiry Hanlığı’nın aralarında belli bir ölçüye kadar ekonomik bağlar bulunmayan bazı birimlerden yani uluslardan oluşan gayr-ı muhkem bir devlet yönetimine sahip olduğu, dolayısıyla Küçüm’ün savaşı kaybetmesinin ardından Sibiry Tatarlarının devlet olarak varlıklarının sona erdiği”⁷⁷⁴ görüşündedirler. Diğer yandan komşu Türk kabileleri de hem Sibiry Hanlığı’nın bünyesine katılmamışlardı, hem de göstermelik de olsa bağımsız kalmışlardı. Hatta Prens Toyan’ın Ob civarındaki Tomsk göçebelerinden Küçüm-han adına vergi toplayan bir gümeste olduğu da söylenmektedir.⁷⁷⁵ Demek ki Tom civarında yaşayan kabileler, Sibiry hanlarına bağımlı değillerdi. T. A. Trofimova, Tobol’un yukarı akımlarında, Tura ve İset nehirleri sahillerinde yaşayan Tatarlar konusunda Remezovskaya vakayinamesine istinaden “görüşünüşe göre onlar başka bir prence bağlıydılar” diye yazmaktadır.⁷⁷⁶ Çatlar, Küçüm-han’ın hem tebaası, hem de müttefikiydiler.⁷⁷⁷ Anlaşılan aynı devlet içinde Baraba bozkırındaki Türk dilli kabilelerle Tobol-İrtiş Tatarları arasında muhkem bir birlik yoktu. Nitekim Rusların gelişinden sonra Baraba Tatarları Kazaklarla çarpışmaktan kaçındılar ve Küçüm-han’a yardım etmediler.⁷⁷⁸

Şunu da kaydetmek gerekir ki, Sibiry Hanlığı bünyesindeki çeşitli gruplar arasında ilk ağızda bir takım sosyo-ekonomik yapı farklılıkları kendini göstermişti. Bir andan erken feodal düzen ilişkileri gelişirken, bir yandan da çarvacı göçebeler arasında boy-kabile ilişkileri varlığını koruyordu. Sibiry Hanlığı’nda feodal düzenin sosyo-ekonomik ilişkilerinin yeterli şekilde gelişmemesi ve merkezi yönetimin zayıflığı, bölgedeki etnik süreçleri doğrudan

774 *İstoriya Sibiri*, t. I, s. 376.

775 Potapov, *Etničeskiy sostav*, s. 84.

776 Trofimova, *Tobol’skiye i barabinskiye tatarı*, s. 195.

777 Baxruşin, *Sibirskiye slujiliye tatarı*, s. 60.

778 Avdeyev, Strukova, *Tobolskiye i Tyumenskiye tatarı*, s. 68.

etkileyecek şekilde çeşitli Türk grupları arasında sosyal, ticari, ekonomik ve siyasi ilişkilerin de cılız kalmasında rol oynadı.

Sibirya'nın Rusya hükümetine ilhakından sonra Tom, Ob ve Baraba bozkırlarında yaşayan küçük gruplar arasındaki boy-kabile ilişkilerinin son bağları bütünüyle kopmuş olsa da, bazı Tatar grupları arasında bu ilişkiler uzun bir süre varlığını sürdürdü. XVII. Yüzyıl boyunca, önemli ölçüde yasak (vergi) sistemiyle bağlantılı olan patriarkal-feodal ilişkiler devam etmekteydi. K. V. Volkova, Tara Tatarlarında “feodalizmin varlığını sürdürmesini sağlayan müstahsil gücün gelişiminin nispeten zayıf bir şekilde” devam ettiğini belirtmektedir.⁷⁷⁹ Diğer yandan, Sibirya Tatarları aynı bölgede yaşayan diğer halklara kıyasla XVII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın birinci yarımı arasında Rusya'daki genel feodal ilişki sistemine oldukça hızlı bir şekilde adapte oldular. Yine de onların sosyal yapıları, XVI. Yüzyıl sonu-XIX. Yüzyılın birinci çeyreği arasında yeknesak değildi.

M. Speransky'nin reformalarına kadar Batı Sibirya'daki Tatar ahalinin ağırlıklı kesimi, “mülkiyetinde üretim araçları bulunan ve kendi başına üretimle iştigal eden sıradan” vergi mükellefi idiler ve vergi boyunduruğunun ağır yükü onların omuzlarındaydı.⁷⁸⁰ Vergi mükellefi Tatarların Rus köylü sınıfına dönüşme süreci kademeli olarak gelişti.⁷⁸¹ Ancak, aynı dönemde Sibirya Tatarları arasında vergi mükelleflerinin dışında, hizmetli Tatarlar (Kazaklar), hizmetli sınıfından çıkan Tatarlar, zahrebetnik Tatarlar, buğday vergisi ödeyen Tatarlar, avare Tatarlar ve dul Tatarlar,⁷⁸² ayrıca *obročniy çuvalşik* ve *novo-kreşen*⁷⁸³ Tatarlar denilen gruplar da vardı. Bundan başka bazı sosyal kategoriler yalnızca muayyen Tatar gruplarında mevcuttu. Örneğin Baraba Tatarları (Barabinler)

779 Volkova, *Vosstaniye tatar Tarskogo uyezda*, s. 113.

780 Age., s. 114.

781 Gromiko, *Nekotoriye voprosı istorii sibirskogo krest'yanstva*, s. 4-37; Mینenko, *Korenniye narodı Zapadnoy Sibiri*, s. 82-84.

782 Gromiko, *Zapadnaya Sibir' v XVIII v.*, s. 40.

783 Yeni vaftiz olan anlamında (çev.)

arasında hizmetli (yumuşlu) Tatarlar yoktu. Aksine ilk başlarda Eüştarlar ve Çatlar, genellikle Tatarların ve “arabalı hizmetkâr” Tatarların hizmetkârları idiler;⁷⁸⁴ ama XVIII. Yüzyılda hemen hemen onların tamamı ve Kalmaklar yasaklı (vergi ödeyen) Tatarlar grubuna dahil oldular. XVIII. Yüzyıl ortalarında Tümen Tatarları arasında “yetimler” ve “gayr-ı hizmetkâr yasaklılar” kategorisine giren bazı kişiler ortaya çıkmıştı.⁷⁸⁵ Kaydetmek gerekir ki, Tatarların bir kısmı kale hukuku değişinceye kadar uşakların yani bütününüyle bağımlı denilen kişilerin arasında yer aldılar.⁷⁸⁶ Hatta 1858’de Tobolsk ve Tomsk vilayetlerinde 319 uşak vardı.⁷⁸⁷ XVII. Yüzyılın birinci çeyreğinde Tomsk kazasındaki Ob Tatarları arasında Çatlar ve Temerçilerden ayrı olarak bir grup Kıştım da vardı; ama bunlar 1631 yılında Rus yöneticiler tarafından *yaşaçnıx lûdi* (vergiye tâbi kişiler) arasına alınmıştı.⁷⁸⁸ Hali vakti yerinde olan Tatarlar arasında zâdegân, tacir ve mollalar da vardı.⁷⁸⁹ Sibiryâ Tatarlarının tek bir sosyal grup halinde olmamaları, birbirleriyle olan temaslarının ve sıhrî bağlarının güçlenmesini engellediği gibi, etnik kaynaşma süreçlerini de uzatmıştır.

Sosyal ilişkiler konusunda dikkat çekici değişimler, M. Speransky’nin reformlarından sonra gerçekleşmiştir. 1822 yılında çıkarılan “Gayr-ı Ruslar’la İlgili Düzenleme”ye göre tüm Sibiryâ Tatarları yerleşik gayr-ı Rus idiler ve yaşadıkları nahiyeler de Rus nahiyelerinden ayırdı.⁷⁹⁰ Gayr-ı Rus göçebe grupları belli bir süre Baraba Tatarları arasında yaşadılar, fakat 1834’de onlar

784 Boyarşinova, *Osnovaniye goroda Tomska*, s. 37.

785 TSGADA, f. 199, op. 2, d. 481, l. 78-78 ob., 89 ob, ç. 3.

786 Aİ, T. V, s. 530; Oglobin, *Obozreniye stolbtsov*, 1901, s. 17; Preobrajenskiy, *Ural i Zapadnaya Sibir*, s. 169-170; vd.

787 Troiynitskiy, *Krepostnoye naseleniye*, s. 60.

788 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 36.

789 Valeyev, *Zapadnosibirskiye tatarı*, s. 62; *İzvestiya o torgah sibirskix*, 1755, s. 222; Rabtseviç, *K voprosu ob upravlenii*, s. 238-239; vd.

790 Venyukov, *Kratkiye statističeskiye svedeniya*, s. 5; *Narodı Sibiri*, 1956, s. 476.

da yerleşik ahali kategorisine dahil edildiler.⁷⁹¹ Böylece XIX. Yüzyılın üçüncü çeyreği ile XX. Yüzyıl başlarında tabakalar arasındaki ilişkiler güçlenip gelişmekle birlikte, Sibirya Tatar grupları arasındaki şehirli nüfus azaldı.

Batı Sibirya'daki Tatar ahali, yapılanma açısından çoğu sabık Sibirya Hanlığı'nın çarlık yönetiminin vergilendirme sistemine, daha doğrusu tüm Rusya yönetim sistemine adapte edilen uluslarında⁷⁹² kurulmuş nahiyelerde toplanmıştı.⁷⁹³ Sibirya Tatarlarındaki nahiye sistemi F. T. Valeyev tarafından detaylı şekilde incelenmiştir. Yalnızca şunu belirtelim ki, XVII. Yüzyıl boyunca ve XX. Yüzyıl başlarında çeşitli nahiyelerde yaşayanlar arasında sürekli bir kaynaşma gerçekleşti ve bu da bazı Tatar gruplarının birbirine kenetlenmesini güçlendirdi. Örneğin Eüšta Tatarları XVII-XVIII. Yüzyıllarda kısmen komşu Çat nahiyeleri sınırlarına sokularak onların köylerine yerleştiler⁷⁹⁴ ve bu durum o dönemde vahid bir Çat-Eüšta Tatar grubunun oluşmasına zemin hazırladı. Tobol-İrtış Tatarlarında çoğunlukla birbirine yakın nahiyelerde yaşayan değişik gruplar arasında bir kaynaşma yaşandı, ama bazen idari yönden iki ilçeye bağlandılar. Örneğin Tümen Tatarlarının yurtlarına göç eden ve 1832'de orada yaşamalarına izin verilmesi talebinde bulunan Yaskolba Tatarları, idari yönden Kalmık nahiyesine bağlıydılar, fakat vergilerini Tobolsk ilçesine bağlı Yaskolba nahiyelerinde yaşadıkları dönemdeki gibi ödüyorlardı.⁷⁹⁵ Tatar nahiyesi, her ne kadar genelde birkaç köylü cemaatinden müteşekkil ise de, mahalli bir topluluk görünümündeydi (yani birkaç köy halkının tek bir köy şeklinde birleşmesiydi).

Baraba ve Yaskolba Tatarları arasına, keza bazı yerlere Tobol-İrtış ve Tom Tatarlarından bazı grupların iskanı, *tugum* teşkilatı

791 Kostrov, *Kainskaya Baraba*, no. 44.

792 Burada geçen "ulus" kelimesi bildiğimiz halk, millet anlamındaki ulus değil, Göktürklerden itibaren "toprak, ülke" anlamındaki "ülüş"tür (çev.)

793 Baxruşin, *Voyevodı Tobol'skoye razryada*, s. 56.

794 Falk, *Zapiski puteşestviya*, s. 545.

795 GAOO, f. 3, op. 1, d. 1158, l. 1-6.

denilen akrabalık bağlarına dayalı bir organizasyon sisteminin yayılmasına zemin hazırladı. 1970 yılında Baraba Tatarları arasında derlediğimiz malzemeler, aşağıda izah edeceğimiz bu tugum sisteminin ana hatlarını daha net bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Tugum sistemi, patriarkal ve monogam ailelerden oluşan bir grubu teşmil ediyordu, ama daha sonraları yalnızca monogam ailelerden oluştu. Tugum üyeleri, kendilerinin tek bir atadan türediklerine inanırlar. Bir tuguma bağlı üyeler, genellikle bir veya birkaç köyde, ama her halükârda birbirlerine komşu olarak yaşıyorlardı. Aynı dinî ayinleri icra etmek suretiyle de birbirlerine bağlıydılar. Örneğin Baraba Tatarlarının “Ayalu” tugumunda, yalnızca bu tugum üyelerinin tapındıkları ortak bir totem vardı. Küçük Tebis aulundaki her bir tugumun kendi totemi mevcuttu. Eğer bir aulda birkaç tugum varsa, her birinin kendine ait ayrı bir mezarlığı bulunuyordu. Tugumların yalnızca kendilerine ait adları vardı. Örneğin kuyan (tavşan), et (it, köpek), büre (kurt), torna (turna), koit (kuytu yerde yaşayan), potacir (ayak yiyen), iştanah (don içinde doğan çocuk), şagir, çungur⁷⁹⁶ (dede adları) vs.⁷⁹⁷

Tugum cemaatlerinde bazı üretim fonksiyonlarının (örneğin ortak mera, sığır sürülerinin ortak güdümü, imece usulü vs.) izleri de tespit edilmektedir. Tugum üyeleri, düğün ve cenaze merasimleri gibi sosyal konularda da dayanışma içindeydiler. Bazı Tugumlarda ekzogam evlilikler görülürken, bazılarında bu tür evlilikler hiç yoktu. Evlilik yoluyla veya başka bir sebeple diğer bir cemaate geçme durumunda, kişinin tugum üyeliği de değişiyordu. Tugum üyeliği babadan tevarüs ediliyorsa da, anadan tevarüs edildiğine dair rivayetler de mevcut. Tugum içinde ortaya çıkan meseleler, aile reisleri veya aksakallar meclisi tarafından karara bağlanıyordu. Bu tür tugum cemaatlerinin temel fonksiyonu, bize göre, halkın ekonomik ve sosel gelişiminin optimal

796 Şagir = Çakır; Çungur = Sunkur (çev.)

797 Detaylı bilgi için bkz. Tomilov, *O gruppax rodsvennix semey barabinskix tatar*, s. 31-32; Tomilov, Kuznetsova, *Opit izuçeniya etničeskogo sostava barabinskix tatar*, s. 96-103.

şartlarını yaratmak için yeterli üretim gücüne sahip olmayan akrabalar aileler arasındaki sosyo-ekonomik ilişkilerle sınırlıydı. Tugum cemaatleri, daha sonraları istihsal gücünün gelişmesiyle birlikte ve özellikle kapitalizm döneminde sosyal önemlerini yitirerek dağıldılar.

Bazı tugum cemaatlerinde açıkça patronim⁷⁹⁸ zihniyeti vardı. Bizim etnografya çalışmalarımızda işlenen patronim teorisiyle⁷⁹⁹ Sibirya Tatarlarındaki tugum cemaatlerinin aslında birbiriyle hiç ilgisi olmadığı dikkat çekmektedir. Bilindiği gibi patronimi, boy yapısının çözülme dönemi ve ayrıca patriarkal topluluk ve erken sınıflı toplum dönemleri için geçerlidir. Patronim, ilkel topluluk yapısının bozuk şekli olarak ortaya çıkmıştır. Sibirya Tatarlarında ise tugumlar oldukça geç bir dönemde, hatta XX. Yüzyıl başlarında oluşmuştur. Bu tugumların özü, tugum gruplarının kolektif savunması, cemaat üyelerinin mümkün olduğunca refah içinde yaşaması, imece geleneği ve benzerlerinde fakir üyelerin kullanılmasıyla sağlanması düşüncesiyle iç içeydi. Bu dönemde tugum grubu hemen hemen ve münhasıran küçük monogam ailelerden oluşuyordu. Kanaatimizce sınıflı toplum aşamasında ortak genetik köklere sahip ailelerin tek bir sosyal grup haline gelmesinden oluşan bu akraba birliğine *genealojik grup* demek daha doğrudur. Patronimiya ve geneolojik grup (genealojiya) kavramlarının birbirinden ayrılması, tıpkı patriarkal aile, patriarkal aile topluluğu (patriarkal boy yapısı için geçerlidir) ve büyük aile (sınıflı toplum için geçerlidir) kavramlarının ayrılması gibi, bu tür aşamalı ilişkilerde de önemlidir.⁸⁰⁰

Tugum cemaatleri, yeni katılımlara ve ister herhangi bir tugum grubuna girmek isterse - eğer yeterince kalabalıksa - kendi

798 Patronim: Baba soyuna dayalı; matronim ise ana soyuna dayalı anlamındadır (çev.)

799 Kosven, *Semeynaya obşçina i patronimiya*; Kryukov, 1967; Vaynşteyn, *Rodovaya struktura*; Kozlov, *K xarakteristike nekotorix sotsial'nix struktur rodovogo obşçevstva*; vd.

800 Kozlova, *Oçerki etniçeskoy istorii mariyskogo naroda*, s. 182.

tugumunu oluşturarak yerel tugumsal ilişkiler sisteminde yer almak isteyenlere açıldılar... XVII-XVIII. Yüzyıl boyunca Sibirya Tatarlarının değişik grupları arasındaki sosyo-politik ilişkiler ve temaslar, şehirlerin kuruluşuna, Küçüm-han ve Küçümoğullarına, Kalmıklara, Yenisey Kırgızlarına karşı düzenlenen askeri seferlere birlikte katılmada, vergi ödeme zamanında vergilerin umumi yerlerde toplanmasında, posta görevlerinin ifasında ve keza Rus memurların zorbalık ve sömürülerine karşı ortak direnme sırasında kendini gösteriyordu. Tobol, Tümen ve Tara gruplarında yer alan hizmetli Tatarlar da birbirlerine sıkı bağlarla bağlıydılar. 1598'de Küçüm-han'ın mağlup olduğu çarpışmaya 10 Tümen, 100 Tobol ve 30 Tara Tatarı birlikte iştirak etmişlerdi.⁸⁰¹ Daha önce de Tümen ve Tobol Tatarları 1595 savaşına birlikte katılmışlar, savaş sırasında uzun süre Tara'da kalmış ve muhtemelen Tara Tatarlarıyla temaslar kurmuşlardı.⁸⁰² Tümen Tatarları Tobolsk ve Tara şehirlerinin kuruluşuna iştirak etmişler;⁸⁰³ Tobolsk Tatarları XVII. Yüzyılda sık sık Tara şehrine hizmet etmeye gönderilmişlerdi. Tobolsklu posta Tatarları ise dördüncü yolu takiben göreve giderken çoğu kez Tümen, Kurdak-Sargat ve Tara Tatarlarının köylelerine uğrarlardı.⁸⁰⁴ 1630'ların sonunda Tobolsk, Tümen ve Tara şehirlerinden toplanan Tatarlar Yenisey Kırgızlarına karşı sefere gönderilmişlerdi.⁸⁰⁵

Tümen, Tobol ve Tara'da vergi mükellefi Tatarların bir kısmı Rus yöneticilere karşı birlikte isyan etmişlerdi.⁸⁰⁶ XVIII-XIX. Yüzyıllarda ise Tobol, Tümen, Kurdak-Sargat, Tara ve Yaskolba Tatarları, tüm Tobol guverniyası Tatarları adına, bazen iki ilçe ve bazen

801 Aİ, t. II, s. 1; *Okonçatel'nyı razgrom Kuçuma na Obi v 1598 godu*, s. 144-147.

802 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/296, 370.

803 DAİ, t. III, s. 174; *Tobolsk*, 1885, s. 27-28.

804 *Tobolsk*, 1885, s. 28.

805 DAİ, t. VIII, s. 14-151.

806 Oglobin, *Obozreniye stolbtsov*, 1900, ç. 3, s. 39.

de değişik ilçeler adına ama aynı talepler içeren istidalar yazıp hemen ilgili makamlara sunma konusunda sık sık anlaşıyorlardı.⁸⁰⁷

İncelenen dönemde sosyo-politik düzeydeki temaslar, Tobol-İrtiş ve Baraba Tatarları arasında da vardı. Küçüm-han, 1590'da bir grup taraftarıyla (Tobol-İrtiş Tatarlarıyla) birlikte Baraba bozkırına gelmiş (1595'e kadar Tunus kasabasında kalmış), Barabalılardan vergi toplamış, 1597'de ise Tara Tatarlarının bir kısmının Om ve Tara nehirleri sahilindeki Baraba köylerine göç etmelerini ferman buyurmuş ve fermanı yerine getirilmişti.⁸⁰⁸ Rusların Küçüm-han'a karşı 1598'de düzenledikleri son seferde Tobolsk, Tara ve Tümen Tatarları Baraba'ya gelerek Barabinlerin Rus tebaalığına geçirilmesi işine katılmışlardı.⁸⁰⁹ 1628-31 yıllarındaki Rus yönetimine karşı düzenlenen genel isyan sırasında Küçümoğulları, Teleütler ve Kalmıkların yanı sıra Tara Tatarları ve Barabinlerin de çoğu kez birlikte hareket edip, birlikte yaşadıkları bilinmektedir.⁸¹⁰ XVII. Yüzyılda Tümen ve Tobol Tatarları Tomsk şehrinde hizmete giderken, Baraba üzerinden giden yolu kullanıyor ve Barabinlerle temasta bulunuyorlardı. Sibirya'nın güneyindeki siyasi gerginlikler sırasında bu temaslar Tobol Tatarları için çirkin bir şekle dönüşmüş; Barabinler 1629'da Tomsk'tan göreve giden görevlilere yani Ruslara saldırarak öldürmüş, Tatarlar ise yağmalamışlardı.⁸¹¹ 1630 yılı sonlarında Baraba bozkırına düzenlenen sefer sırasında Tuhaçevsk birliğinden Rus, Tobolsk ve Tümen Tatar hizmetlilerden kimileri kaçarak Barabinlerle temasa geçmişlerdi. Bizzat Barabinler XVII-XVIII. Yüzyıllarda uzun bir süre vergilerini ödemek

807 *Pamyatniki Sibirskoy istorii XVIII veka*, 1885, s. 287; TSGİA, g. 1264, op. 1, d. 282, l. 1-10; vd..

808 Katanayev, *Kirgizskiye stepi*, s. 29, 33; Şçeglov, *Xronologičeskiye perečen'*, s. 54-55.

809 *Okončatel'ny razgrom Kuçuma na Obi v 1598 godu*, s. 144-154.

810 Miller, *İstoriya Sibiri*, II/98-100; Volkova, *Vosstaniye tatar Tarskogo uyezda*, s. 119-121; Umanskiy, *Teleuti i sibirskiye tatari*, s. 115.

811 RİB, t. VIII, s. 614.

için Tara şehrine geliyorlar⁸¹² ve orada askerî hizmet veren Tara ve Tobol Tatarlarıyla sürekli görüşüyorlardı. Barabinlerin uzun bir süre Batı Moğollarına yani Kalmıklara da vergi ödedikleri bilinmektedir. 1670'lerde Ayalı nahiyesinde yaşayan Tatarlar da onlarla birlikte vergi ödemeye gidiyorlardı,⁸¹³ fakat 1678'de Kalmık boyunduruğuna karşı bir sefere çıktılar.⁸¹⁴ Tobol-İrtiş, Tomsk Tatarları ve Buharalılar XVIII Yüzyıl-XX. Yüzyıl başlarında dilekçe vermeye gittikleri sırada aynı anda Barabinler de aynı konuyla ilgili dilekçe veriyorlardı.⁸¹⁵ Tara ilçesinde uyumsuz Tatarlardan daimi yaşayan bir grup oluşmuştu (daha sonra Porušnaya nahiyesinde de) ve burada Tara Tatarlarından başka Kurdak-Sargatlar, Tobol Tatarları ve Barabinler de vardı. Çünkü bu uyumsuz Tatarlar çeşitli yerlerden gelen insanlardan oluşuyordu.⁸¹⁶

Baraba Tatarları, Tomsk Tatarlarıyla da sıkı temas halindeydiler. 1628-31 isyanı sırasında Baraba Tatarlarının yanı sıra Barabin prensi Kogutay'a ilhak eden ve hem Baraba bozkırında hem de Tomsk kazası topraklarında faal olan Çatların ve Eüştaların bir kısmı da katılmıştı.⁸¹⁷ 1629 sonbaharında Barabinler Tara Tatarlarıyla birlikte Ablaygerim'in Tomsk kazasına düzenlediği sefere iştirak etmişlerdi yani Çat, Eüşta ve Ob Tatarlarının topraklarındaydılar. 1630 yazında Çatlar ve onlara katılan novo-kreşen Eüşta Tatarları Barabinlerin topraklarındaydılar ve ancak sonbaharda Ob'a geri döndüler.⁸¹⁸ 1782'de Tobolsk guberniyası bünyesinde kurulan Kainsk dairesi, daha sonra 1803'de Tomsk guberniyasına dahil edildi ve Barabinlerin yaşadıkları tüm nahiyeler de Kainsk dairesine alındı. Bu durum, bir yandan onların Tara Tatar-

812 Potanin, *Materialı dlya istorii Sibiri*, s. 54; Zinner, *İsvestiya şvedskix*, s. 18.

813 DAİ, t. VIII, s. 155-156.

814 TSGADA, f. 214, op. 4, d. 88, l. 1-15.

815 TSGİA, f. 1264, op. 1, d. 365, l. 1-102..

816 TSGADA, f. 199, op. 2, d. 481, ç. 4, l. 29.

817 Miller, *İstoriya Sibiri*, II/98-99; Volkova, *Vosstaniye tatar Tarskogo uyezda*, s. 121; Umanskiy, *Teleutı i sibirskiye tatarı*, s. 116-117, 123.

818 Umanskiy, *Teleutı i sibirskiye tatarı*, s. 123, 127.

larıyla olan bağlarını zayıflatırken, diğer yandan Eüştalar ve Çatlarla daha fazla temasta olmalarına imkan sağladı.

Ob nehrinin Tomsk'a yakın sahilllerinde Eüştalarla Çatlar, daha sonra Kalmaklar arasında yakın ilişkiler kurulurken, Ob Tatarlarıyla da temaslar sürdürüldü.⁸¹⁹ Fakat Tom Tatarları adıyla tek bir grup oluşturan ilk üç grup, Tobol-İrtiş Tatarlarıyla da tanışıyorlardı. Bu sonuncuların Tomsk kasabasının kuruluşuna ve buraya, 1929'da Tara Tatarlarının da topraklarında bulundukları Eüşta ve Çatlarla birlikte askeri hizmetlerin yerine getirilmesine iştirak ettiklerini daha önce belirtmiştik. Çat Tatarlarının 1598'den 1603'te Tomsk'un kuruluşuna kadar vergi ödediklerini ve Tara şehrinde ölü aşı verdiklerini hatırlayalım.⁸²⁰ Tara Tatarları XVII. Yüzyılda Tomsk istikamende posta hizmeti veriyorlar ve sık sık orada bulunuyorlardı.⁸²¹ Onlar bu hizmeti XVIII. Yüzyılda da sürdürdüler. Bu geliş gidişler sırasında Çat ve Eüştalarla görüşüyorlardı ve üstelik Çatların kasabası Tara-Tomsk yolu üzerindeydi.⁸²²

Fakat sanırım XVII. Yüzyılın birinci yarımında Eüşta ve Çat Tatarlarının en sık temasta bulundukları insanlar, yıllık hizmet için Tomsk'a muntazam şekilde gönderilen (ve her yıl değiştirilen) Tobol ve Tümen hizmetli Tatarlarıydı. Örneğin Tümen Tatarları 1620'lerde her yıl 20, Tobol Tatarları ise 136 kadar kişi gönderiyorlardı.⁸²³ Onlar bir yandan memuriyet yapıp, Eüştalar ve Çatlarla birlikte iktisadi ilişkiler kurarken, günlük işleri de birlikte yürütüyorlardı ve muhtemelen yerli Tatar kadınlarıyla nikahlı veya nikahsız ilişkileri de vardı.⁸²⁴ A. P. Umanskiy'in konuyla ilgili kaleme aldığı özel makaleden⁸²⁵ sonra, Sibiry Tatarlarının

819 GAOO, f. 2, op. 1, d. 309, l. 1-7; RİB, t. II, s. 162; Şunkov, *Oçerki po istorii zemledeliya Sibiri*, s. 80; vd.

820 Aİ, t. II, s. 7.

821 Titov, *Sibir' v XVII v.*, s. 19.

822 Yadrintsev, *Sibirskiye inorodtsı*, s. 43.

823 RİB, t. VIII, s. 465; *Tomsk v XVII veke*, s. 29; Baxruşin, *Oçerki po istorii*, s. 166.

824 TSGİA, f. 1264. Op. 1, d. 365, l. 1-78 ob.

825 Umanskiy, *Teleuti i sibirskiye tatarı*.

Teleütlerle olan değişik sosyo-politik ilişkilerinden söz açmanın bir anlamı yok. Bu ilişkilerin Kalmakların oluşumunda ve onların Çat ve Eüştalarla konsolidasyonunda önemli rol oynadığını belirtmekle yetinelim.

Sibiryaya Tatarlarında akrabaların yanı sıra şehirli ve köylülerle de yakın ilişkilerin bulunduğunu mutlaka belirtmemiz gerekir. D. G. Messerschmidt, 1721 yılında Tomsk sokaklarında tuvaletlerini giymiş Tatar kadınlarının ellerinde kamçılarla at sırtında bir köye misafirliğe gittiklerini kaydetmektedir.⁸²⁶

Şehir Tatarlarının değişik gruplarının birbirleriyle olan temasları ve birbirlerini etkilemeleri, onlarla köylü Tatarlar arasındaki tanışıklığın da artmasına yol açtı. Mevcut belgelerden bu sosyo-politik ilişkilerin incelenen dönem boyunca sürdüğü anlaşılmaktadır. Yine de bu ilişkiler ana grupları oluşturan Tobol-İrtiş, Baraba ve Tom Tatarları arasında yeterince güçlü değildi. Diğer yandan, bu ilişkiler daha ziyade tarihin kritik dönemlerinde ortaya çıkmıştı. Şunu da kaydetmek gerekir ki, Rus yönetimine karşı direnişlerin sona ermesinin ardından Tobol ve Tümen Tatarlarının başka şehirlerde görevlendirilmesi, diğer konularla ilgili olarak mutlaka birbirleriyle temasa geçme gerekliliğinin ortadan kalkması, Tatarların daimi ikamete zorlanması⁸²⁷ sebebiyle Sibiryaya Tatarlarının XIX. Yüzyılda birbirleriyle olan sosyo-politik ilişkileri ya zayıflamıştır ya da belli gruplar arasında bütünüyle sona ermiştir. Tatarlar, idarî yönden de iki genel valilik (guberniya) ve altı daireye (okrug) bölünmüşlerdi ki, bu da onlara ancak bir veya iki komşu Tatar topluluğuyla temasa geçme imkanı sağlayabiliyordu. Kısacası Sibiryaya'nın yerli halkının devrimden önceki sosyal temasları "küçük mahalli gruplarla yapılan şahsi görüşmelerle sınırlıydı" ve "geniş çaplı bir sosyal sürece işaret eden herhangi bir gelişme" yoktu.⁸²⁸

826 Messerschmidt, *Forschungareise*, s. 90.

827 Şçeglov, *Xronologičeskiye perečen'*, s. 243-244.

828 Okladnikov, Boyko, *Problemi periodizatsii migratsii*, s. 24.

Bu anlatılanlar, sosyal ilişkiler bazında aileler arası görüşmelerde ve evliliklerde de görülüyordu ve her birey kendi grubuyla veya komşu birkaç grupta kendini sınırlamıştı. Bazı hallerde gruplar arasındaki sihrî bağların ortadan kalkması, dinî farklılıkların ortaya çıkmasına yol açtı. Örneğin Tura ve Tümen'deki Müslüman Tatarların dini kaderlerinin farklı gelişimi (ki bazıları İslam'dan, bazıları putperestlikten çıkarak XVIII. Yüzyılın birinci çeyreğinde Hristiyanlığa geçtiler⁸²⁹) onlar arasındaki iç evliliklere son verdi. 1782'de Tura Tatarlarıyla (muhtemelen vaftizli) Tümen Tatarları arasında topu topu tek bir evlilik gerçekleşmişti.⁸³⁰ Ob Tatarları da XVIII. Yüzyılın birinci çeyreğinde Hristiyanlığı kabul etmeleriyle birlikte,⁸³¹ Müslümanlarla yani Çat, Eüşta Tatarları ve Kalmaklarla evliliklere son verdiler. Sonuçta bu durum, diğer Sibiryâ Tatar gruplarına kıyasla Tura ve Ob Tatarlarının etnik kaderlerinin değişik mecrada seyrine yol açtı.

Yalutor Tatarlarının Tümen Tatarlarıyla, en yakın komşuları Tümen'li Buharalılarla sürekli kız alıp vermelerine rağmen Tümen-Tura Tatar grupları arasındaki bu durum dikkat çekmektedir. Vakiya Yalutor Tatarlarıyla komşuları arasındaki evlilik oranları da fazla yüksek değildi: 1782'de %20,4 ve 1785'de %26,9. Aynı yıllarda Yalutor Tatarlarıyla Tobol Tatarları arasındaki evlilik ilişkileri de fazla yüksek değildi, ama tablo 21'deki salt rakamlarda görüldüğü gibi istikrarlıydı. Tümen Tatarlarının Tobol ve Yalutor Tatarlarıyla yaptıkları evlilikler dikkat çekmektedir. Tümenlilerin Tara ve Tom Tatarlarıyla yaptıkları evlilikler de tesadüfi durumlardı (bkz. Tablo 22).

1782 verilerine göre Tobol grubunda İsker-Tobolsk, Aremzân-Nadsi, İsker-Tobolsk-Babasan, İsker-Tobolsk-İştektek-Tokuz, Babasan-İştektek-Tokuz Tatarları arasında kısmi evlilikler olmuştur. Aynı

829 Yuşkov, *Sibirskiye tatarı*, s. 320; Golodnikov, *Tobol'skaya guberniya*, s. 18.

830 GATOT, f. 154, op. 8, d. 38, l. 1-12.

831 Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuščix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 145.

dönemde birbirlerine komşu olmayan Aremzàn-Nedsi Tatarlarıyla Babasanlar arasında evliliklerin olmadığı görülüyor. (Tablo 23)

Tablo 21. 4 ve 5. nüfus tahrir kayıtlarına göre
XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde Yalutor Tatarlarındaki evlilikler

Evlilik türü	1782	1795
	Salt %	Salt %
Grup içi	247 72,0	372 69,1
Tümen Tatarları ve Buharalılarla	70 20,4	145 26,9
Tobol Tatarlarıyla	11 3,2	9 1,7
Orenburg guberniyasından	11 3,2	10 1,9
Başkurtlarla	2 0,6	1 0,2
Kazaklarla	2 0,6	1 0,2
T o p l a m	343 100,0	538 100,0

Kaynak: GATOT, f. 154, op. 8, d. 4, l. 983-994, 1099-1137; l. 26, l. 1-55; l. 212, l. 1-146.

Tablo 22. XVII. Yüzyılın son çeyreğinde 4 ve 5. nüfus tahriri
verilerine göre Tümen Tatarlarıyla Buharalılar arasındaki
evlilikler

Evlilik türü	1782	1795
	Salt %	Salt %
Grup içi	1504 91,8	1212 93,4
Tobol, Yaskolba Tatarları ve Buharalılarla	72 4,4	22 1,7
Yalutorlularla	47 2,9	42 3,2
Taralılarla	7 0,4	2 0,15
Tomsklularla	- -	1 0,1
Kazan ve Orenburg guberniyasından	5 0,3	10 0,8
Diğerlerinden (Başkurtlar, Karakalpaklar, Kazaklar, Ruslar vd.)	3 0,2	8 0,65
T o p l a m	1638 100,0	1297 100,0

Kaynak: GATOT, f. 154, op. 8, d. 27, l. 945-1029, 1041-1190; l. 108, l. 1-108; d. 9, l. 3-25; l. 100, l. 1-28 ob., l. 111, l. 1-118.

Tobol'daki tüm Tatar grupları Tümen ve Yaskolba Tatarlarıyla evlilik yapılmasını destekliyorlardı. Tobolsklularla Kurdak-Sargat Tatarları arasındaki evlilik ve aşiret bağları eskiden beri vardı. Örneğin Yermak, Kurdak-Sargatların bünyesine Tobolsk Tatarlarını da onların kabiledaşları olarak katılmak zorunda bırakmıştı.⁸³² 1782'de Tobolsk Tatarlarıyla Kurdak-Sargatlar ve Tara Tatarları arasında pekçok evlilik gerçekleşmişti, ama ne Tümen-Tura Tatarları, ne de Tobolsk Tatarları Barabinlerle herhangi bir evlilik yapmışlardı.

Tablo 23. 4. tahrir kayıtlarına göre 1782'de değişik Tobol Tatar grupları arasındaki evlilikler

Evlilik türü	Aremzân-Nadsi	İsker-Tobolsk	Babasan	İştektek-Tokuz
	Salt %	Salt %	Salt %	Salt %
Grup içi Tatarlarıyla:	302 83,2	860 80,2	225 71,5	449 77,1
Aremzân-Nadsi	x x	58 5,4	- -	1 0,1
İsker-Tobolsk	38 10,5	x x	70 19,6	74 12,7
Babasan	- -	39 3,7	x x	6 1,1
İştektek-Tokuz	1 0,2	36 3,4	7 2,0	x x
Yaskolba	18 4,0	15 1,4	2 0,6	1 0,1
Tümen	4 1,1	13 1,2	21 5,9	4 0,7
Tara, Kurdak-Sargat	- -	38 3,5	1 0,2	47 8,1
Kazan ve Orenburg gub.	- -	3 0,3	1 0,2	1 0,1
Diğerleri (Başkurt, Kazak ve Kalmıklar)	- -	9 0,8	- -	- -
T o p l a m	363 100,0	1071 100,0	357 100,0	583 100,0

Kaynak: GATOT, f. 154, op. 8, d. 4, l. 976-981, 005-1172 1212-1263 ob; d.

289, l. 289-313 ob. X işareti burada ve sonraki tablolarda rakamı grup içi evlilik sütununda gösterilen evlilikler anlamındadır.

XVIII. Yüzyılın ikinci yarımında en fazla gruplar arası evlilik (1782'de tüm evliliklerin %7,4'ü) Yaskolba ve Tümen Tatarları arasında gerçekleşmişti. Dört evlilikte (%2,1) kadınlar, Aremzân-Nadsi köylerinden, ikisinde (%1,0) Babasan köyünden ve yine

⁸³² *Sibirskiye letopisi*, s. 342.

ikisinde (%1,0) İsker-Tobolsk Tatarlarındandı.⁸³³ Şu halde o dönemde Yaskolbalar için belli bir etnik önem arzeden tüm gruplar arası evlilikler içinde özellikle Tümen Tatarlarıyla yapılan evlilikler gösterilebilir. Onların mahalli Tobol Tatar gruplarıyla yaptıkları evliliklerin tamamı Tümen Tatarlarıyla yapılan evliliklerin ancak yarısıydı.

Kurdak-Sargat Tatarları arasında, 1795 verilerine göre Sargat-Otuz Tatarlarıyla en fazla evlilik yapanları (%13,1) Kurdak Tatarlarıydı ki, bu da onların aynı etnik gruba dahil olduklarını göstermektedir ...

Sosyal ilişkiler arasında kendine özgü özelliğe sahip bir diğer husus, dinî bağlardı. Birçok bilim adamının düşüncesine göre feodalizm döneminde aynı dine mensubiyet etnik mensubiyetin yerini almakta veya daha da öne çıkmaktaydı.⁸³⁴ Yerli Türk dilli grupların önemli bir kesimi Müslümanlığı kabul etmişti. Bu konuda en önemli adım henüz Küçüm-han zamında atılmıştı,⁸³⁵ ama Sibiryâ Hanlığı bünyesinde yer alan Türk gruplarının önemli bir kısmı hâlâ şamanizmi terk etmiş değildi.⁸³⁶ XVII. Yüzyıl ve XVIII. Yüzyılın birinci yarımında dahi Tobol-İrtiş Tatar gruplarından bazıları (Tümenlilerin, Aremzânlıların, Ayalıların ve diğerlerinin bir kısmı) henüz şamanizme bağlıydılar.⁸³⁷ İslam'ın 1720'den itibaren aralarında yayıldığı kabul edilen Baraba Tatarlarının önemli bir kısmı XVIII. Yüzyılın ortalarında henüz bu dine geçmemişti ve XIX. Yüzyıl ortalarında dahi aralarında Müslüman olmayanlar bulunmasına rağmen İslam'ın güçlü bir şekilde yer-

833 GATOT, f. 154, op. 8, d. 4, l. 1173-1211.

834 Cabbarov, *Obşçestvenniy progres, bit i religiya*, s. 34; Cunusov, *Dve tendentsii sotsializma v natsional'nix otnoşeniyax*, s. 181; Saidbayev, *İslam i obşçestvo*, s. 80.

835 Katanov, *Predaniye tobol'skix tatar*, s. 60.

836 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/199; *Sibirskiye letopisi*, s. 327; AİEL, f. K-V, op. 1, d. 2, l. 5; Boyarşinova, *Pograbal'niy rituiual*; 1950, s. 73-74, Zelenin, *Kul't ongonov v Sibiri*, s. 6.

837 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/199, 241; 1941, s. 473; Ye., *Sredi inorodtsev tarskogo okruga*, no. 90; Alekseyev, *Sibir' v izvestiyax*, s. 322-323.

leşmesi aynı yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir.⁸³⁸ Bu grup arasında İslam'ı yayma girişiminin çok erken bir dönemde, henüz Küçüm-han zamanında başladığını da bu arada belirtmiş olalım. Baraba nahiyesi prensi Kogutay, Rus çarına Kur'an üzerine yemin ederek sadakat sözü vermiş, fakat isyan edince âsi Barabın-lere öğütte bulunmak için gönderdiği kişiler arasına Molla Arat Tarıberdiyev'i⁸³⁹ de katmıştı.⁸⁴⁰ Orta Ob boylarında yaşayan Türk grupları arasında Rusların buraya gelişinden önce Çat'lardan bazı Müslümanlar da vardı ve 1598'de Rusya hükümetinin tebaalığını kabul ettiklerinde Tara'ya yarlığı getiren ve dua eden kişi Seyit Tul-Mamet idi.⁸⁴¹ XVIII. Yüzyılın birinci yarımında İslam dini hem onlar, hem de Eüšta Tatarlarıyla Kalmakların bir kısmı arasında iyice yerleşti.⁸⁴²

Ne var ki, yer yer Müslümanların Hristiyanlığa geçiş süreci devam ediyor ve küçük yeni vaftizli gruplar ortaya çıkıyordu. Örneğin Tura grubu arasında Müslümanlık ortadan kalkmıştı.⁸⁴³ Ancak Rus din adamlarının baskıları sonucu camilerin yıkılması ve diğer faktörler, Ortodoks kiliselerinin Tatarlar üzerindeki etkisinin kaybolmasına ve İslam'ın tekrar güçlenmesine yol açtı.⁸⁴⁴

Sibirya Tatarları arasında İslam'ın yayılıp güçlenmesi için uzun süre mücadele verenler Buharalılardı. Daha sonra bu görevi Kazanlı din adamları sürdürdüler, ondan sonra da Sibirya Tatarları

838 Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuščix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 117; *Baraba*, 1893, no. 53; Şçeglog, *Xronologičeskiy perečen' vajneyšix dannix iz istorii Sibiri*, s. 240; Radloff, *Aus Sibirien*, s. 241; Bartol'd, *Baraba*, s. 366.

839 Muhtemelen Tagrıberdi'dir veya bir matbaa hatası söz konusudur.

840 RİB, t. VIII, s. 607; Volkova, *Vosstaniye tatar Tarskogo uyezda*, s. 119-120.

841 Aİ, t. II, s. 7.

842 Dul'zon, *Vistupleniye*, s. 309; Yadrintsiev, *Sibirskiye inorodtsı*, s. 46.

843 Andreyev, *Očerki po istočnikovedeniyu Sibiri*, s. 162; *Tobol'skaya eparxiya*, 1892, s. 19.

844 Andriyeviç, *İstoričeskiy očerk Sibiri*, s. 206-207, 216; Slovtsov, *İstoričeskoye obozreniye*, s. 469; Filimonov, *Ekonomičeskiy bit gosudartvennix krest'yan...*, s. 45; Yuşkov, *Sibirskiye tatarı*, s. 589.

arasında kendi din adamları ortaya çıktı. Batı Sibirya'daki Müslümanlar doğrudan Orenburg müftüsüne ve Orenburg İslam Şurası'na bağlıydılar. Batı Sibirya'daki ilçelerde İslamî faaliyetleri ahundlar yürütüyor, camilerde mollalar, abızlar (hafızlar) ve müezzinler görev yapıyordu. İlçelerde camilerin ve medreselerin yönetimi doğrudan ahundların kontrolündeydi.⁸⁴⁵ Türk ahali (ve XVII. Yüzyılda Hantlar) arasında İslam dinini yayma işini de ahundlar organize ediyorlar, mollaları köylere mübeşşir olarak gönderiyorlar ve kendileri de bizzat bu işe katılıyorlardı.⁸⁴⁶ 1909'da Tomsk şehrinde amaçlarını "Müslümanların kültürel, dinî ve iktisadi gelişimini sağlamak, Tomsk'da ve ona bağlı ilçelerde çağdaş bilimi yaymak" olarak açıklayan İslamî Cemiyet, doğrudan mahalli din adamlarının yönetimindeydi. 1909 yılında şehirdeki cami için cemiyetin tüm harcamalarının %64'nü oluşturan 700 Ruble harcanmış, fakat eğitime ancak 37 Ruble, 85 kopek ayrılabilmişti.⁸⁴⁷

Bu dönemde Sibirya'daki değişik Tatar gruplarının din birliği, bir kültür unsuru olarak, yalnızca etnik işaretleri haline gelmemiş, başka fonksiyonlar da icra etmiştir. Örneğin birbirleriyle tanışmalarını son derece kolaylaştırmış ve Tatarların tek amaçta birleşmelerini sağlayarak sosyal bir rol üstlenmiştir. Bu sosyal rol konusunun önemiyle ilgili olarak "Sovyeteskaya etnografiya" dergisindeki polemiklerde çok şey söylenmişti.⁸⁴⁸ XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl başlarında bilimsel literatürde Sibirya Tatarları için din birliğinin önemi konusunda defalarca durulmuştur.⁸⁴⁹ Sibirya Tatarları arasında etnik süreçlerdeki dinin rolü çoğu kez abartılmıştır;

845 *Voyenno-statistiçeskoye obozreniye...*, 1894, t. XVIII, ç. 2, s. 78; Dolgorukov, *Putevoditel' po vsej Sibiri*, s. 174; Miller, *İstoriya Sibiri*, I/199...

846 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/199-200; Andriyeviç, *İstoriçeskiy oçerk Sibiri*, s. 216; Potanin, *Materialı dlya istorii Sibiri*, s. 56..

847 Çavıkin, *Adresno-spravoçniki kniga*, s. 113.

848 Tokarev, *O religii kak sotsial'nom yavlenii*, s. 87-105; 1981, s. 51-65; Gromov, *Nekotoriye voprosı istorii sibirskogo krest'yanstva*, s. 72-83; Griguleviç, *Yeşçe raz o religiye*, s. 61-66; vd.

849 *Peredvijeniya i sud'by*, 1887, s. 214, Filippov, *Çteniya po istorii i obliçeniyu muxamedantsva*, s. 7; Yuşkov, *Sibirskiye tatari*, s. 295; vd.

ama her halükârda İslam'ın Tatarların hayatındaki rolü gerçekten dikkat çekiciydi. Gerçekten İslam değişik Tatar gruplarını birbirine yaklaştırmış ve din sayesinde onlarda diğer Müslüman Tatarların kendi dindaşları oldukları şuurunu yaratmıştır. Günlük işlerin icrasında şeriat kanunların gözetilmesi, Sibiryâ Tatarlarında birlik şuurunu güçlendirdi. Yine de şunu belirtmemiz gerekir ki, Tatarlar arasındaki din esasına dayalı ilişkiler, Sibiryâ Tatarlarının dini teşkilatlarının dağılması tabii olarak dinin birleştirme rolünü zayıflattığı için, bazı kaza, nahiye ve köylerle sınırlı kalmıştır. Diğer yandan Sibiryâ Tatarları şeriatı çok iyi bilmiyorlardı ve üstelik İslam'a mugayir şamani inançların bütün izleri silinmemişti. Dolayısıyla Sibiryâ Tatarları arasında din konusunda ve dine bağlılık hususunda bir görüş birliği yoktu.

Ticari ve Sınai İlişkiler

Bilindiği gibi, etnik süreçlerin seyrinde değişik gruplara mensup halklar arasındaki ticari ve iktisadi ilişkilerin gelişmesi önemli bir rol oynar. Sibiryâ'nın Rusya'ya ilhakından sonra Sibiryâ Tatarlarının değişik dönemlerdeki üretimleri ve ticari-ekonomik gelişme seviyesi bir dizi bilimsel çalışmada oldukça detaylı bir şekilde incelenmiştir.⁸⁵⁰ Sovyet tarihçilerinin şu hükmü Sibiryâ Tatarları için geçerli kabul edilebilir: "... XVII. Yüzyıldakileri bazı tesadüfi şeyler olarak kabul edebiliriz, ama XVIII. Yüzyılda ve XIX. Yüzyılın birinci yarımında yerli sakinlerin tarım sahasında yeni ve daha yüksek iş yeteneği gerektiren üretim tarzını benimsediklerini (ki XIX. Yüzyılda bariz bir şekilde hissediliyordu), hasat, sürüleri daha sağlıklı muhafaza etme, balıkçılık ve av araçlarını iyileştirme konusunda daha geniş tabanlı gayret sergilediklerini gösteren pekçok vakıa vardır. Aynı dönemde balık, kürk hayvanı (kürkü çok değerli samur hariç) ve sürüler için mera bolluğu da

850 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*; 1960; Valeyev, *Zapadnosibirskiy tatarı*; Yemel'yanov, *Naseleniye Srednego Priob'ya*; *İstoriya Sibiri*, t. I, II; Titova, *Barabinskiye tatarı*; Tomilov, *Napravleniya razvitiya xozyaystva tomskix tatar v kontse XIX - načale XX v.*; vd.

geleneksel üretim şekillerini koruma imkanı vermiştir..”⁸⁵¹ Çarlık dönemi şartlarında Sibirya Tatarlarının üretimindeki değişiklikler, yaşadıkları bölgenin sosyo-ekonomik ve siyasi şartlarındaki yeni gelişmelerden etkilenmiştir. Çünkü bölgeye daha kültürlü (en başta da Ruslar) yoğun halk kitleleri iskan edilmiştir. Batı Sibirya’nın güney kesimlerinde tarımın benimsenmesi, onu Sibirya’nın iktisadi yönden en gelişmiş bölgeleri arasına kattı. Burada, yerli sakinler arasında, kuzey bölgelerinden çok daha yoğun bir şekilde önceleri feodal, daha sonraları ise kapitalist ilişkiler gelişti ve bölgeye yerleşme hareketi arttı vs. İktisadi alanda Rusların etkisinin artması, yerli halkın daha eski üretim şekil ve uygulamalarını tecridi surette bir tarafa bırakmasına zemin hazırladı.

Batı Sibirya’nın güney kesimlerindeki hızlı ekonomik gelişme ve XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl başında şehirlerin büyümesiyle birlikte, Sibirya Tatarlarının üretiminde de hissedilir değişiklikler oldu. Her ne kadar bazı kesimler için önemini muhafaza etse de, avcılık ve balıkçılık gerilerken, tarım, hayvancılık ve sanayi birinci sırayı aldı. XIX. Yüzyıl sonu ve XX. Yüzyıl başlarında bazı (Tomsk ve Tümen) Tatar gruplarının istihsal faaliyet türlerinde zanaatla ilgili olanlar (arabacılık, ormancılık, ekin biçme vs.) daha bir önem kazandı. Örneğin 1917’de Tomsk kazasında gayr-ı Rus ahali arasında tarım dışı işlerle uğraşanların oranı yaklaşık %40 idi.⁸⁵²

Kapitalizmin hızlı gelişimi, Tatar köylerindeki insanları malpara ilişkilerinin içine sürüklerken, aynı zamanda sınıflı toplumun oluşmasına yol açtı. Diğer yandan devrimden önceki yıllarda Tatar ailelerinin çoğunun ekonomik durumu ağırdı. Müreffeh köylüler, tacirler ve din adamlarının tahakkümüne bir de çarlık yönetiminin sosyo-ekonomik ve milliyetçi boyunduruğu eklendi. Bazı Tatar nahiyelerinde ve keza şehirlerde Rus yöneticilerinin işletmelerinde, Doğu Sibirya ve Batı Sibirya’nın güney kesim-

851 *İstoriya Sibiri*, II/505.

852 *Tomskaya guberniya i yeye proizvoditel’niye sili*, 1922, s. 46.

lerindeki maden ocaklarında yevmiyeli işçi olarak çalışan⁸⁵³ Sibirya Tatarlarına ait bir takım küçük sanayii ve atölye işletmeleri ortaya çıktı.⁸⁵⁴

Sibirya Tatarlarının özellikle devrim öncesindeki ekonomik ilişkileri, kendi ilçeleriyle sınırlıydı ve öncelikle genel Rus ekonomik ilişkiler dairesinde nadiren ilçe dışına taşıyordu. Yani diyelim Ruslardaki iktisadi ilişkilerden kopuk yaşayan değişik Sibirya Tatar grupları arasında özel ekonomik ilişkiler gelişmedi ve Tatar ahalinin bariz şekilde azınlık olması ve bölgesel dağınıklığı sebebiyle de bu ilişkilerin gelişmesi mümkün değildi. Yine de Batı Sibirya'da ekonomik ilişkilerin genel gelişimi, bazı hallerde değişik Tatar gruplarının birbirleriyle temasına zemin hazırladı. Örneğin XVII-XVIII. Yüzyıllarda kürkçülüğün önemi, komşu avcı grupların ortak zengin av sahalarını ele geçirmelerine yol açtı.⁸⁵⁵ Tara, Tobol ve Tümen Tatarları, tuz için Yamış Gölü'ne birlikte gidiyorlardı. Tabii olarak komşu gruplar, örneğin Eüsta Tatarları, Çatlar ve Kalmaklar arasında daha sıkı ekonomik ilişkiler de gelişti.⁸⁵⁶ Pekçok Tatar'ın arabacılık, taşımacılık ve yedekçilik işleriyle uğraşmaları da değişik Sibirya Tatar gruplarının birbirleriyle temasa geçmelerini sağladı.⁸⁵⁷

Sibirya Tatarlarının bazıları farklı boyutlarda ticaretle de uğraştılar. Bunların çoğu köyde ürettiği tarım ürünleriyle küçük çaplı ticaretle, avcılık ve balıkçılıkla ve ev el zanaatlarıyla uğraşıyordu. Tatarlar, XVII. Yüzyılda sığır, balık, et, kürk, deri (tabaklanmış

853 Tomilov, *Etnografiya tyurkoyazyčnogo naseleniya Tomskogo Priob'ya*, s. 30-31.

854 Valeyev, *Zapadnosibirskiye tatarı*, s. 95-96.

855 Aİ, t. V, s. 521; DAİ, t. VI, s. 298; RİB, t. II, s. 466; t. VIII, s. 547; Alekseyev, *Sibir' v izvestiyax*, s. 134.

856 Dul'zon, *Vstupleniye*, s. 297.

857 Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 28; Yuşkov, *Sibirskiye tatarı*, s. 355; V. İ., *Kratkiye statiçeskiye opisaniya*, no. 20; Abramov, *Gorod Yalutor*, n. 27; *Materialı po issledovaniyu krest'yanskogo i inorodçeskogo xozyaystva v Tomskom okruge*, 1900, t. II, vıp. III, s. 152, 180-181, 189-196; vd..

kırmızı deri dahil), kızak, elbise (ağırlıklı olarak kışlık manto), ayakkabı vs. satıyor, ayrıca metal aletler (bıçak, balta, silah, kapacak), kösele, çuha, ipek, kadife, kağıt, seraciye, biber, zencefil, bal vb. şeyler de alıp satıyorlardı.⁸⁵⁸ XVIII. Yüzyılda kendi ürettiklerini ve imalatlarını satan Tatar tacirlerin ve köylü Tatarların mal çeşidinde hemen hemen hiçbir değişiklik olmadı; yalnızca birkaç kalem mal ilave edildi. Örneğin lif, ip, at haşaları, el dokuması halılar, başlıklar vs.⁸⁵⁹ Fakat bu ilave kalemler dahi Sibirya Tatarlarının üretim faaliyetinin (zanaatkâr boyutunda) gelişmeye devam ettiğini göstermektedir.

XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl başında Tatarlar tarafından satılan mal çeşitleri daha da arttı. Kendi ürettikleri ve imal ettikleri mallar arasında sığır eti, evcil ve vahşi kuşlar, yağ, deri, kürk, kuş tüyü, balık, canlı hayvan, yemiş, ceviz, şerbetçiotu, yosun, sülük (özellikle Barabinler), kuş derisi (yine Barabinler), ayrıca keçe, kese, ip, paket kağıdı, odun, kuru ot, tahta, akağaç kabuğu, aksöğüt küreği, yalak, kayık, kızak, çamaşır teknesi, hamur teknesi, varil, fıçı, zanka, katran ve zift vardı. Tatarlar, deri fabrikaları için arabalarla trotil kabuğu, deri; cam fabrikalarına odun, saman ve titrek kavak külü taşıyorlardı. Tatar tacirler ve dükkancılar ithal mallar da satıyorlardı: Halılar, ipekli, yünlü ve pamuklu kumaşlar, hazır elbise, keçe, deri, yağ, metal aletler, kapacak, çay, meyve, baharat vs.⁸⁶⁰

Ticaret öncelikli olarak Tobolsk, Tümen, Yalutor, Tara, Omsk, Kainsk, Tomsk ve diğer şehirlerde yapılıyordu. Örneğin Tobolsk, henüz XVII. Yüzyılda 55 Rus şehriyle ticari bağlantıları bulunan

858 Miller, *İstoriya Sibiri*, II/228; *Tomsk v XVII veke*, s. 140-143; Potanin, *Privoz i vıvoz*, s. 133-144; Alekseyev, *Sibir' v izvestiyax*, s. 211, 257, 264, 322; Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 57; vd..

859 Georgi, *Opisaniye vses obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 24; Balkaşın, *Torgovoye dvijeniye*, s. 1-3; Gromiko, *Zapadnaya Sibir' v XVIII v.*, s. 42, 81.

860 AİEL, f. K-1, op. 2, d. 30, l. 9-10; *Baraba*, 1893, no. 57, 108; Venyukov, *Puteşestviya po okrainam Russkoy Azii*, s. 285; *Gorod Tomsk*, 1912, s. 48-71; Yel'nitskiy, *İnorodtsev Tarskogo okruga*, s. 91; vd.

“büyük bir ticaret-zanaat ve transit ticaret merkeziydi.”⁸⁶¹ Tobol, Tümen, Tura, Yaskolba, Kurdak-Sargat ve Tara’lı Tatar tacirler birbirleriyle temasta bulundukları Tobolsk şehrinde ticaret yapıyorlardı. Tobol-İrtiş Tatarları sık sık İrbit ve Nijegorod ve hatta Orenburg pazarlarına mal getiriyorlardı. Ayrıca yerli Tatar köylerinde ve bilhassa nahiye merkezlerinde de panayırlar kuruluyordu. Örneğin her yıl “Sabantuy Bayramı”nın kutlandığı Yemba-yevo köyünde büyük bir panayır açılıyordu.⁸⁶² Bu tür panayırlar Baraba ve Tomsk köylerinde de kuruluyordu. Tobol Tatarları sık sık Moskova yoluna çıkmak için Tümen ve Yalutor’ta toplanıyorlardı. Ufa, Kazan ve Sibirya şehirlerine giden yollar da Yalutor’ta kesişiyordu.⁸⁶³ Bazı Tatarlar ise merkezlerde ve panayırlardaki ticarî faaliyetlerin dışında köylerde çerçicilik yapıyorlardı.⁸⁶⁴

Tobolsk Tatarları, incelediğimiz dönem boyunca, sık sık Tomsk pazarlarına uğruyorlardı. Eüştalıların onlarla olan temaslarıyla ilgili hatıralar günümüze kadar muhafaza edilmiştir.⁸⁶⁵ Tobolsk Tatarları Baraba’ya geldiklerinde buradaki Tatarlarla tanışıyorlar, bazıları ise Moskova güzergahı, daha sonraları Sibirya demiryolu güzergahı boyunca ufak çaplı ticaretle uğraşıyorlardı.⁸⁶⁶ Barabalar, ticari amaçlarla Omsk ve Tara’nın ötesine nadiren gidiyorlardı. Yalnızca bazıları arada sırada Tomsk’a ticaret yapmak için geliyorlardı ve ancak güzün sonlarına doğru ve kış aylarında çil, kaz ve balık yüklü arabalarla komşu Tobolsk ve Tomsk vilayetlerinin ilçelerine, doğu ve batı yönünde İşim panayırlarına, Tümen’e ve güneyde Barnaul ilçesine kadar uzanıyorlardı.⁸⁶⁷

861 Vilkov, *Remeslo i trgovlya Zapadnoy Sibiri*, s. 322-323.

862 AİEL, f. K-1, op. 1, d. 30, l. 10; Balkaşın, *Torgovoye dvijeniye*, s. 3; V. İ., *Statistiçeskoye opisaniye Tyumenskogo okruga*, no. 20, 21.

863 *Naş kray v dokumentax...*, 1966, s. 52.

864 V. İ., *Statistiçeskoye opisaniye Tyumenskogo okruga*, no. 20; Yelnitskiy, *Inorodtsı Sibiri*, s. 91.

865 *Tomsk v XVII veke*, s. 139-140; Messerschmidt, *Gorschungsreise durch Sibirien 1720-1727*, s. 117; MEP TGU, 1970, l. 872.

866 Vorov’yeve, *Barabintsi*, s. 2.

867 GAOO, f. 3, op. 1, d. 264, l. 7-7 ob.; *Baraba*, 1893, n. 108.

Buna karşılık Tomsklu Buharalılar ve bazı Tatarlar da zaman zaman Ticaret yapmak için Baraba'ya geliyor, Tobolsk ve Tümen'e de uğruyorlardı.⁸⁶⁸ Ama onların ticari faaliyetlerini yoğun olarak sürdürdükleri yerler güneydeydi ve XVII. Yüzyıldan itibaren Teleütler, Şorlar ve Kazaklarla ticaret yapıyorlardı.⁸⁶⁹ Netice itibarıyla Eüşta, Çat ve Kalmakların diğer Sibiryâ Tatarlarıyla olan ticari ilişkileri oldukça zayıftı ve hatta zaman zaman hiç yoktu. F. T. Valeyev'in "Tatar ahalinin emekçi kesiminin çoğunun ticareti nahiye ve kazaların sınırları dışına çıkmıyordu"⁸⁷⁰ şeklindeki hükmü bizce de doğrudur.

Etno-kültürel Süreçler

XVI. Yüzyıl sonlarına doğru ve XIX. Yüzyılın birinci çeyreğinde yani Sibiryâ Tatarlarında kapitalist ilişkilerin gelişmeye başlamasından önce, aralarındaki etno-kültürel süreçler, öncelikle bazı etnik gruplarda tek tip kültürün gelişmesi, ayrıca Tobol-İrtiş Tatarları, Barabalar ve Tom Tatarları (Eüştalar, Çatlar, Kalmaklar) gibi komşu grupların kültüründe ortak çizgilerin yayılması şeklinde gelişti.

Tobol-İrtiş Tatarları bu dönemde yerleşik düzene geçmişlerdi.⁸⁷¹ Tümen, Tobol, Kurdak-Sargat ve Tara Tatarlarının evlerinin çoğu, Rusların gelişine kadar bildikleri düz damlı ahşap izbeler veya tabanı döşemesiz ahşap yurtlardı.⁸⁷² Konik şekilli yazlık kulübeleri de böyleydi. Tara ve Tobol Tatarlarının daha erken dönemdeki evleri ham tuğla ve kerpiçtendi, fakat daha sonraları tüm Sibiryâ Tatarları arasında saman karıştırılarak yapılan Rus tipi kerpiç evler yayıldı. Muhtemelen bu tip evlerin yapımı ilk önce Tümen Tatarları arasında başladı. Fırınlara genellikle ocak şeklindeydi ve

868 Messerschmidt, *Gorschungsreise durch Sibirien 1720-1727*, s. 54, 149.

869 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 57; Umanskiy, *Teleuti i sibirskiye tatari*, s. 131.

870 Valeyev, *Zapadnosibirskiye tatari*, s. 97.

871 Kabo, *Goroda Zapadnoy Sibiri*, s. 35.

872 Yadrintsev, *Naçalo osedlosti*, s. 141.

kerpiç sobaların içine bir kazan konuluyordu. Bu evlerde pence-
reler sokağa değil, yalnızca avluya bakardı.⁸⁷³

Tobol-İrtiş havzası Tatarlarının tamamında taşıt vasıtaları o sı-
ralar ahşap veya oyma kayıklar, kaydıraklı, kollu kızaklar ve kö-
peklere çektirilen kızaklardı. Yaskolba Tatarlarında bu kızak-
lara geyikler koşuluyordu. Binek atı da kullanıyor ve arabalara
koşuyorlardı. Atlar kışın Rus tipi zankalara ve hatta kuzeyde Yas-
kolba Tatarlarında kollu kızaklara da koşuluyordu.⁸⁷⁴

XVII. Yüzyıl-XIX. Yüzyıl başında Tobol-İrtiş Tatarlarının giy-
silerine gelince, tüm gruplarla ilgili bilgiler eşit şekilde muhafaza
edilmemiştir. Bütün Tatar gruplarında takke şeklinde küçük er-
kek şapkası (tübetey/kelepuş), uzun kollu kamzol, sarık, kışlık
kürk (don); Tara ve Tobol Tatarları yelek, Buhara tarzı çapan gi-
yerlerdi. Erkek elbiseleri genellikle deriden ve çuha veya kürk ha-
şiyeli olarak dikilirdi. Kadın elbiseleri ise pamuklu kumaştan ha-
zırlanırdı. Tobol erkeklerinin elbiseleri kısa, kadınlarındaki uzundu.
Tobol Tatarlarının gocuk, gösterişli elbiseler, şal (kadınlar şalı
yalnızca sokakta takarlardı), kadın ve erkek başlıkları, yemeni
giydikleri bilinmektedir. Takı olarak kadınlar kulaklarına küpe,
burunlarına hızma (özellikle zâdegan kadınları ve hali vakti ye-
rinde olanlar) takarlar; erkekler saçlarını tıraş eder, yalnızca te-
pede üç belik saç bırakır, fakat sakal uzatmazlardı.⁸⁷⁵ Tara kadın-
ları da burunlarına hızma takarlardı.⁸⁷⁶

873 RİB, t. II, s. 280; *Pamyatniki sibirskoy istorii*, 1885, s. 287; Alekseyev, *Sibir' v izvestiyax*, s. 134; Velyavskiy, *Poyedka k Ledovitomu moryu*, s. 4-5; Georgi, *Opisaniye vsex obitayuşçix*, s. 26; Zinner, *İsvestiya şvedskix*, s. 23; Kabo, *Goroda Zapadnoy Sibiri*, s. 25; Karptsov, *Narodı Sibiri*, s. 69; Katanayev, *Kirgizskiye stepi*, s. 38-39; Katanov, *İzvestiye Lorintsa Llange*, s. 3; vd..

874 AİEL , f. K-1, op. 2, d. 30, l. 94; Aİ, t. I, s. 341; Alekseyev, *Sibir' v izvestiyax*, s. 211; Georgi, *Opisaniye vsex obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 24; *Tomsk v XVII veke*, s. 148; Firsov, *Çteniya po istorii Sibiri*, I, s. 16; vd.

875 Alekseyev, *Sibir' v izvestiyax*, s. 134, 210, 348; Velyavskiy, *Poyedka k Ledovitomu moryu*, s. 5; Zinner, *İsvestiya şvedskix*, s. 23; Katanov, *İzvestiye Lorintsa Llange*, s. 4; Katsuragava Hosyu, *Kratkiye vesti*, s. 127; vd.

876 Zinner, *İsvestiya şvedskix*, s. 23.

Sovyetler Birliği Devlet Etnografya Müzesi'nde 1904 yılında Güney Gorbatovsk ilçesinde bulunan Tara Tatarlarına ait günlük eşya koleksiyonu muhafaza edilmektedir. Bu eşyaların tamamı XVIII. Yüzyılın ikinci yarımı ve XIX. Yüzyıl başlarına aittir. Koleksiyonda çizgili ipekten dikilmiş ve kumaş parçacıklarından hazırlanmış çiçeklerle bezeli Buhara tarzı bir çapan; *kavas* başlık – tepesi dikdörtgen şeklinde, ucu sivri şeritli kadife erkek takesi; kalpak – mavi simli kumaştan ve kırmızı kadifeden, tepesi uzun ve sivri, bayramlık kadın şapkası. İpek şerit, altın ve gümüş sırmalı çiçeklerle bezeli, boncuk ve bakır ferahilerle süslenmiş. Renkli kurdela, şerit, ferahi, gümüş zincir ve taşlarla süslü yaka zinciri (çılbur); beş gümüş ve bir adet mercan düğme.⁸⁷⁷ Bu tür elbise, başlık ve ziynetler, muhtemelen Tobol-İrtiş havzasındaki diğer Tatarlarda da yaygındı. Fakat verilen bilgilerden anlaşılabileceği gibi, bu grupların kullandığı Tatar giysilerinin başka türleri de vardı. Örneğin Yaskolba Tatarlarına ait bir folklor tasvirinde tabanı tahta deri başmaklar yer almaktadır.⁸⁷⁸ D. G. Messerschmidt, o sıralar Tobol Tatarlarının da giydikleri sivri uçlu, tengelerle süslenmiş kadın şapkalarını Kurdak-Sargat Tatarlarında gördüğünü yazmaktadır.⁸⁷⁹

Tobol-İrtiş havzasındaki Tatarların yiyecekleri sözü edilen dönemde çok genel şeylerdi. Balık (haşlanmış, kızartılmış ve kurutulmuş), yabani hayvan eti yiyorlar, özellikle at etini tercih ediyorlar ve kımız içiyorlardı. Tobol, Tara ve Kurdak-Sargat Tatarlarında ağaç havanlarda öğütülen arpa unu, kazanda kaynatılan kuru balık, un ve tereyağıyla içilen çay ve yulaf unundan yapılan bir tür bira sayılabilecek *braga* (boza), kısırak sütünden yapılan arak (vodka) kullanılan ortak yiyecek ve içeceklerdi. Bu yiyecek ve içeceklerin Tümen Tatarları arasında da yaygın olması muhtemel, ama eli-

877 GME, koll. No. 474-1-10.

878 AİEL, f. K-1, op. 2, d. 30, l. 94.

879 Messerschmidt, *Gorschungsreise durch Sibirien 1720-1727*, s. 46.

mizde bu konuyla ilgili bilgi yok.⁸⁸⁰ O dönemde herhalde değişik grupların gıda maddeleri birbirinden biraz farklıydı. XVII. Yüzyılda çoğunlukla onların bazı grupları buğday ekmeğini ya hiç kullanmaz, ya da çok az kullanırlardı. Elimize ulaşan bir bilgiye göre Tümen Tatarları XVI. Yüzyıl ortalarında genellikle içki olarak kısırak sütünü öldürülen at sütüyle karıştırarak içerlermiş.⁸⁸¹ Bilim adamlarının ve seyyahların verdikleri bilgilerden XVI-XVIII. Yüzyıllarda Tobol-İrtış Tatarlarının ev eşyaları ve iş aletleri arasında genel bir benzerlik olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁸²

Tatarlar arasında İslamiyetin yayılmasıyla birlikte aile ilişkilerinde ve göreneklerdeki ortak yönler daha bir güçlendi. Kalım (başlık), söz kesme, aile meclislerinde haremlik-selamlık, kayınbiraderle evlenme (*levirat*), mevtayı silahları, kullandığı kab kakacak ve diğer eşyalarla birlikte gömme, gusül abdesti alma vs. gibi âdetler ortak özelliklerdendir.⁸⁸³ Ancak burada da XIX-XX. Yüzyıl başına ait bir takım malzemelerden anlaşıldığı kadarıyla bazı gruplar arasında farklılıklar vardı.⁸⁸⁴

Tobol-İrtış Tatarlarının özellikle İslamiyet öncesi dinleriyle ilgili veriler de, gerek kültürlerindeki ortak çizgiler ve gerekse bazı gruplarda kendine özgü muayyen tasavvurlara işaret etmek-

880 Alekseyev, *Sibir' v izvestiyax*, s. 53, 134, 143, 210..; Andreyev, *Oçerki po istočnikovedeniyu Sibiri*, s. 162; Zinner, *İsvestiya şvedskix*, s. 23; Katanov, *İzvestiye Lorintsa Llange*, s. 3-4; Kirilov, *Oçerk Sibiri*, s. 433; Nikol'skiy, *O spirtnix napitkax sredi naşix inorodtsev*, s. 257; Polyakov, *Pis'ma i otçetı*, s. 9-10; vd.

881 Alekseyev, *Sibir' v izvestiyax*, s. 143.

882 AİEL, f. K-V, op. 1, no. 2, l. 4; Alekseyev, *Sibir' v izvestiyax*, s. 349; Znamenskiy, *Dnevnik arxeologičeskix raskopokl.* 3-14 ob; Sergeyev, *Material k istorii orujeynogo proizvodstva v Sibiri*, no. 33; Smirnov, *Otçet arxeologičeskogo issledovaniya na Çuvaşskom mısı okolo Tobol'ska v 1936 godu*, l. 5; Tal'gren, *Katalog kolleksii M. S. Znamenskogo*, s. 5-21; vd.

883 Alekseyev, *Sibir' v izvestiyax*, s. 360; Butinskiy, *Zaseleniye Sibiri*, s. 305; Zinner, *İsvestiya şvedskix*, s. 23; Katanov, *İzvestiye Lorintsa Llange*, s. 4; Neçto o Sibiri., 1806, s. 88, Spasskiy, *Povestvovaniye o Sibiri*, s. 22; vd.

884 Valeyev, *Nekotoriye çerti*, s. 99-116; LZSEE OmGu, 1974-1985.

tedir. Folklorları ve folklor süjeleri için de aynı Şeyi söylemek zorundayız.

Z. D. Titova, kaleme aldığı makalesinde Baraba Tatarları'nın XVII-XVIII. Yüzyıla ait kültürleriyle ilgili birçok malzeme sunmaktadır.⁸⁸⁵ Fakat bu malzemelerin hangi Baraba grubuna ait olduğu belirtilmediği için, sanki hepsinin tek tip kültüre sahip oldukları izlenimi vermektedir. Ancak daha geç döneme ve özellikle XIX. Yüzyılın ikinci yarımları ile 1920'li yıllara ait malzemelere istinaden, onların da belli bölgelerde birbirinden farklı üretim ve hayat tarzları olduğu tespit edilebilmiştir.⁸⁸⁶ Yayınlanan değişik kaynaklardaki bilgilere dayanarak da değişik Baraba Tatar gruplarının XVI. Yüzyıl sonları ile XIX. Yüzyılın birinci çeyreği arasındaki bazı farklar ortaya konulabilir. Örneğin   zembek aulundaki Tatarlar, nakil vasıtası olarak, akağaç buda  ından yapılmış çapı iki metreden daha fazla tekerleri olan özel yük arabaları kullanıyorlardı. Kuzeybatı Tatarları ise at sırtında giderken sinekleri kovmak için akağaç dallarından yararlanıyorlardı.⁸⁸⁷

Yazlık ve kışlık olarak farklı Şekillerde yapılan evlerin kışlık olanlarında ocaklar ve tahta ranzalar vardı ve hepsi de birbirinden farklıydı.⁸⁸⁸ örneğin bazı gruplarda yazlık kulübeler hayma Şeklinde ve sıriklarla yapılan çardaklardan ibaretti. Bunların damları da farklı Şekilde kapatılıyordu. Kimisinde dallar ve otlarla, kimisinde kamyış hasır ve hasırlarla, kimisinde keçe ve deriyle ve kimisinde de akağaç kabuklarıyla kapatılıyordu. Kışlık kulübe-

885 Titova, *Barabinskiye tatarı*, s. 108-147.

886 Tomilov, Bogomolov, Kuro  ka, *Noviye materialı po etnografii barabinskix tatar*, s. 178-205.

887 Messerschmidt, *Gorschungsreise durch Sibirien 1720-1727*, s. 58; Filimonov, *Ekonomiçeskiy bit gosudartvennix krest'yan...*, s. 13.

888 *Baraba*, 1893, no. 73; Georgi, *Opisaniye vses obitayuş  ıx v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 113-114; Zinner, *  vestiya şvedskix*, s. 18, 24; Katanov, *  zvestiye Lorintsa Llange*, s. 4; Kostrov, *Kainskaya Baraba*, no. 74; Messerschmidt, *Gorschungsreise durch Sibirien 1720-1727*, s. 57, 62-63, 69; Potanin, *Zavoyevaniye i kolonizatsiya Sibiri*, s. 102; Yadrintsev, *Sibirskiye inorodtsı*, s. 52; vd.

ler genellikle dört köşeli tomruktan yapılmış, taban döşemesiz ve penceresiz yurtlardı; fakat güney kesimlerde taban döşemeli yurtlar yaygındı; bazı ahşap kulübelerin ise çamur ve samanla örülen karkas duvarları vardı. Hatta değişik Tatar gruplarının tomruk kulübelerin damları birbirinden farklı şekilde kapatılmıştı. (Kimisinde lata, kimisinde ağaç dalları, çamur ve saman, kimisinde ağaç dalları ve toprak kullanılmıştı.) Bu kulübelerin pencere olanları olduğu gibi, penceresiz olanları da vardı; bazılarında savunma delikleri ve yarıkları konulmuştu. Değişik yerleşim birimlerinde sokaklar eğri büğrüydü ve evler birbirinden çitlerle ayrılıyordu. Bu yerleşim birimleri, yıldız şeklinde veya başka bir şekilde oluşturulmuştu.

Baraba Tatarlarının giysileriyle ilgili bilgiler, tüm yerli Tatarların aynı tip giysi, ayakkabı ve başlık kullandıklarına işaret etmektedir. Bununla birlikte ufak tefek farklar da vardı. Örneğin Baraba Tatarlarının kürklü veya örme yahut daha sonra onların yerini alan dolama kumaş çoraplarda; kollu veya kolsuz yelek türlerinde, takılarda (burun hizmalı veya hizmasız vs.), ayakkabı ve diğer giysi türlerinde farklılıklar mevcuttu. Değişik Tatar gruplarının kendilerine özgü yemeklerinde olduğu gibi, yiyeceklerinde de farklar olmalıydı ve bunları değişik malzemelere istinaden tespit etmek mümkündü, ama şu an için elimizdeki malzemelerle bunu yapma imkanımız yok. Aile törenleri içinde yer alan cenaze defin şekillerinde bir takım farklılıklar göze çarpmaktadır. Toprak veya yığma mezarlara defnedilen mevta, elbiseyi yahut kefenli olarak ve başı değişik yönlerde çevrili vaziyette konuyordu ve mezarların yapıları da farklıydı.⁸⁸⁹ Baraba'daki Tatar grupları arasında yalnızca birine özgü folklorik süjeler ve İslam öncesi inançları da malzemelerle aydınlığa kavuşturulabi-

889 Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 118; Zinner, *Sibir' v izvistiya*, s. 51-52; Messerschmidt, *Gorschungsreise durch Sibirien 1720-1727*, s. 58-59; Radlov, *Sibirskiye drevnosti*, s. 191, Tomilov, *Poxoronnaya obryadnost. Sibirskiye tatari*, s. 119-120.

lirdi, ama toplanan malzemeler daha ziyade Baraba Tatarlarına ait ortak unsurlar üzerinde yoğunlaşmış vaziyette.

Tom'un Ob nehrine yakın yerlerindeki Eüşta Tatarları, Çatlar, Kalmaklar ve Ob Tatarları, Rusların bölgeye gelişinden önce, atı binek vasıtası olarak ve arabayı çekmek için kullanıyorlardı. Toyanova kasabası ve Basandayka'daki mezarlarda rastlanan gem ve dayama merdiveni kalıntıları da buna işaret etmektedir. Tatarlar atı ayrıca XVII. Yüzyılda Tomsk garnizonunda hizmet ve yük taşımak için de kullanıyorlardı.⁸⁹⁰ Hizmetli Tatar sınıfı XVIII-XIX. Yüzyıllarda da bulunduğuna⁸⁹¹ ve posta hizmetleri XX. Yüzyıl başlarına kadar yürütüldüğüne⁸⁹² göre, at bu dönemde de yaygın şekilde binek aracı olarak kullanılıyordu. Zankalar, dört tekerlekli arabalar ve onlara uygun at koşumları yerli Türkler tarafından Ruslarınki taklit edilerek yapıldığına göre, nispeten tek tipe sahiptiler. Yerli ahalide köpek veya geyik koşulan kızaklar da vardı ve XVII. Yüzyılda hizmetli Eüştalar, Çatlar ve Kalmaklar tarafından kullanılıyor, kış seferlerine büyük ihtimalle kendilerinin hazırladıkları bu kızaklarla gidiyorlardı.⁸⁹³ A. F. Middendorf, XVIII. Yüzyıl başlarında “.. dahi Tomsk civarındaki şehrahlarda at sırtında, kışları ise köpeklerin çektiği kızaklarla yolculuk ediyorlardı” diye yazmaktadır.⁸⁹⁴ M. A. Abdrahmanov'un kaydına göre Tomsk-Tara civarında *tsanak* denilen ve köpek veya ren koşularak çekilen kızaklar daha sonraları küçük kollu kızaklara dönüşmüştür.⁸⁹⁵ Tomsk Tatarlarında köpekler ve ren geyikleriyle çekilen kızakların ortadan kalkması, Rus zankalarının geniş çaplı kullanılması

890 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 52; Pletnieva, *Toyenov gorodok*, s. 65-72; Gryaznov, *Dnevnik raskopok Toyanova gorodka*, s. 73-89.

891 TSGİA, f. 1264, op. 1, d. 546, l. 2 ob., 6 ob.; Potanin, *Materialı dlya istorii Sibiri*, s. 8.

892 *Materialı po issledovaniyu krest. i inor. xoz-va v Tomskom okruge*, 1900, t. II, vıp. IV, s. 21.

893 Miller, *İstoriya Sibiri*, II/583; Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 54.

894 Middendorf, *Puteşestviye na sever i vostok Sibiri*, s. 534.

895 Abdrahmanov, *Osobennosti dialektno-yazıkovogo*, s. 216.

ve bölgenin ekonomik durumu sebebiyle avcılığın zayıflamasının etkisiyle olmuştur. Tahtamışevo köyünün yaşlıları, babaları veya dedelerinden bir zamanlar Tatarların kızaklara köpek koştuklarını duyduklarını anlatmışlardı.

Sibirya'nın Rusya'ya ilhakının başlangıç döneminde, Tom civarındaki Türklerin kış aylarında ana nakil vasıtaları kesinlikle kızaklardı. Herkesin atı olmadığı için onu binek aracı olarak kullanmak suretiyle uzak menzillere gidemezlerdi ve tayga ve bozkır orman şeridinin şartları gereğince yaya ava giderken kızakların yerini hiçbir şey alamazdı. XVII. Yüzyılın birinci yarımında kızak yerli Türkler tarafından Rus birlikleriyle birlikte askeri seferlere giderken de sık sık kullanılıyordu.⁸⁹⁶ Yaz aylarında ise nakil vasıtası olarak daha ziyade kayıklardan yararlanılıyordu. Vaktiyle Eüştalıların tahta sal kullandıkları da tahmin edilmektedir, ama bu salların yapımı ve şekilleri hakkında bir bilgi edinemedik. XVII. Yüzyılda Tomsk kazasının yerli halkı geçmişte Batı Sibirya'da geniş ölçüde kullanılan akağaçtan kayıklar yapıyorlardı,⁸⁹⁷ fakat Tomsk Tatarlarında genellikle oyma kayıklar kullanılıyordu ve bunların yapımıyla Rusların gelişine kadar Eüşta Tatarları uğraşıyorlardı.⁸⁹⁸ Helhalde Rusların Kalmak, Çat ve Eüştalılar arasına gelmesiyle birlikte tek tip tahta kayıkların kullanımı yaygınlaşmıştır.

Literatürde sözü edilen Türk gruplarının evleriyle ilgili bilgiler ne yazık ki bölük pörçüktür. XVII. Yüzyılda bu Türklerin evleri genellikle toprak dam veya yarı toprak damlardı.⁸⁹⁹ Rusların gelişinden önce Tomsk oblastının güneyinde yaşayan ahaliye ait eski ev tiplerinin bazıları, yerli halkın "Çud"lar veya "kara adamlar"la

896 Miller, *İstoriya Sibiri*, 1937, s. 452; Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 44; *Pamyatniki Sibirskoy istorii*, 1882, s. 137, 141.

897 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 55; *İstoriko-etnografiçeskiy atlas Sibiri*, s. 115.

898 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 54.

899 Age., s. 30-31; *Oçerki istorii goroda Tomsk*, s. 15.

ilgili efsanesiyle ilgilidir ve bunlara “Çud evleri” denilmektedir.⁹⁰⁰ Galip ihtimalle Tom civarında yaşayan Türkler Rusların gelişinden önce dört köşe tomruk görünümündeki kulübeleri biliyorlardı. Yazlık evleri sırkılarla takviye edilmiş karkas yapıları ve damları sıkıştırılmış akağaç dalları veya keçe yahut hasırla örtülüyordu. Ob Tatarlarında bunların dışında mus derisi de kullanılıyordu.⁹⁰¹ Teleütler (Kalmaklar dahil) ve Tatarlar dallar örülerek yapılan duvarlarla kurulan şalaşları biliyorlardı⁹⁰² ve bunların adı Eüştalarda *utoy*, Kalmaklarda *odu* idi.⁹⁰³ Bu tür şalaşların ev olarak kullanılmasıyla ilgili hatıralar Kalmaklarda günümüze kadar muhafaza edilmiştir. Teleütlerde en eski kulübe tiplerinden biri yar veya derelerde ön tarafı ağaç dallarından örme duvarlardan oluşan (arkası yar veya dereye dayalı) kulübelerdi, fakat XVIII. Yüzyılın ortalarında bu tip barınaklar ortadan kalktı.⁹⁰⁴ Daha sonraları bu tür barınakları resimleyerek tasvir eden Radloff olmuştur.⁹⁰⁵ Kalmak köylerindeki yerli sakinler geçmişte mazanka (küçük kerpiç ev) kullanıldığını anlattılar. İki şevli perde çatısı olan bu kulübelerden birini Büyük Ulus köyünde görme imkanım oldu.⁹⁰⁶

Sibirya'nın Rusya'ya ilhakının ilk yıllarında Tomsk kasabası yakınlarında yaşayan Tatarların aullarında Rus tipi tomruk kulübeler vardı.⁹⁰⁷ Tomsk Tatarları muhacir Ruslardan yavaş yavaş tomruk kulübeler, müştemilat ve hamamlar yapmayı, kuyu aç-

900 Tomilov, *U tatar Tomskoy i Novosibirskoy oblastey*, s. 19-21; MEP TGU, 1964, l. 594, 835, 1594, 1621.

901 Adrianov, *Tomskaya starina* 1912, s. 2; Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 143, 161; Yelnitskiy, s. 89; İvanov, *Tomskiye tatari*, s. 101; Yadrinsev, *Sibirskiye inorodtsı*, s. 44-45.

902 *İstoriko-etnografiçeskiy atlas Sibiri*, s. 158.

903 Abdrahmanov, *Osobennosti razvitiya slovarnogo*, s. 214; *Materialı po slovaryu*, s. 88.

904 Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 161.

905 Radloff, *Aus Sibirien*, s. 331-333.

906 MEE TGU, 1970, t. 391-3, l. 11, 24; t. 391-4, l. 11; vd.

907 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 70.

mayı öğrendiler.⁹⁰⁸ XVIII. Yüzyılda Rus tipi kulübe kuzeyli Teleüt grupları da dahil olmak üzere Tomsk Tatarlarının hemen tamamında yaygınlaşmıştı.⁹⁰⁹ Diğer yandan Tatar kulübelerindeki bu değişiklik tüm Sibiryada Tatarlarında da yaşandı, ama Rus tipi yapıların hızlı bir şekilde yaygınlaşması özellikle Tümen ve Tom Tatarlarında görüldü.⁹¹⁰

XVII. Yüzyılda Tom Tatarlarında dokumacılık ve keza kürkçülük vardı. Dokuma kumaşlardan ve işlenmiş deriden elbise de dahil olmak üzere değişik mamüller üretiyorlardı. Yerli ahali, ayakkabı yapımında yan malzeme olarak akagaç kabuğu kullanıyordu ve Basanday'daki mezarlarda ayakkabı ökçeleri ve tabanları bulunmuştu. Tatarlar, Ruslardan ve Orta Asyalı tacirlerden kolye, boncuk, bronz yüzük, düğme, yuvarlak cam ayna, küpe, çan ve bir kısmı süs takısı olarak kullanılan başka şeyler satın alıyorlardı.⁹¹¹ XVII. Yüzyıldaki savaş günlerinde Çatlar ve Ak Kalmıklar kuyak, savut ve kalın deriden dikilmiş elbise giyiyorlardı.⁹¹² Şal, duvak, kızların saçlarını üç belik veya daha fazla belik halinde örmeleri, Çatlarda gelinlerin saçlarını otuz belik yapmaları konusunda P. S. Pallas,⁹¹³ Tom Tatarlarının kullandıkları iki tip kadın şapkası, kükreke (göğüslük) ve kulak takı ve iğneleri konusunda ise İ. G. Georgi bilgi vermektedir.⁹¹⁴ İ. P. Falk, Müslüman Tatarların putperest olarak kalan Ob Tatarlarına nispetle daha temiz giyindiklerini kaydetmektedir.⁹¹⁵ Putperest kalan Tatarlar, kürk ve tabaklanmış deriden dikilen elbiseler giyerlerdi. Kürk elbeselerin bazı

908 *Oçerki istorii goroda Tomska*, s. 15.

909 Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 161. Yadrintsev, *Sibirskiye inorodtsi*, s. 149-150.

910 *Rossiya*, 1907, s. 250; Xramova, *Zapadnosibirskiye tatari*, s. 475.

911 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 56-57.

912 Yemel'yanov, *Tatari Tomskogo kraya*, s. 84.

913 Pallas, *Puteşestviye po raznim provintsiyam Rossiyskogo gosudartsva*, s. 423-424.

914 Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 28.

915 Falk, *Zapiski puteşestviya*, s. 546.

türleri ve özellikle bol takılı kükrekçe, iştan, kamzol, manto ve gocuk Eüştalar, Çatlar ve Kalmaklar tarafından da kullanılıyordu. Bazı kaynaklardaki bilgilere göre uzun zaman önce avcılar dize kadar inen kürklü elbiseler ve içi kürklü kumaş giysiler kullanıyorlardı. Bu elbiseler üzerinden kemer vuruluyordu. Bu iki kat elbiselerin şekli hakkında detaylı bilgi edinemedik. XVIII. Yüzyılda şehirli Tatar zâdegân sınıfı, yeşil ve kırmızı dımaşki kumaşlardan dikilmiş şatafatlı elbiseler giyiyorlardı.⁹¹⁶

XVII. Yüzyıl'da Tom'un Ob'a yakın olan bölgesindeki Türk dilli ahalinin tamamı ana yiyeceklerini avcılık ve balıkçılıktan temin ediyorlardı. Küçük çapta uğraştıkları çarvacılık ise süt ve et kaynaklarıydı. Toprak mahsüllerinin önemli bir kısmını yabancı bitki kökleri, yemiş ve dağ servisi fıstığı oluşturunuyordu. Bakliyat mahsülleri yiyecek olarak fazla bir yer tutmuyordu. Çünkü çapa yaparak ilkel tarzda üretimle yeterince bakliyat alınamazdı ve üstelik yerli Türkler de bu işle pek uğraşmıyorlardı. Ob civarındaki Tatarların yiyecek listesinde esasen XVIII. Yüzyılda da önemli bir değişiklik olmamıştır.⁹¹⁷ Bu dönemde avcılık ve balıkçılık yine eski yerini koruduğu için, temel gıda maddeleri öncelikle et ve balıktan oluşuyordu. Fakat evcil hayvanlar sayesinde et ve süt kullanımı yavaş yavaş arttı. XVII ve XVIII. Yüzyıllarda etlik olarak besledikleri sığırların oranı belli bir miktardaydı. Henüz Rusların gelişinden önce yerli Türkler at eti tüketiyorlardı,⁹¹⁸ ama Rusların gelişinden sonra sığır ve koyun sayısı arttı. Domuz etini yalnızca Hristiyanlığı kabul eden kreşen Tatarlar yiyorlardı, ama Müslüman Tatarlar kesinlikle ondan uzak duruyorlardı. Rus nüfusun etkisiyle tahıl ürünlerinin yeri de genişledi. Yemiş, ke-serle kazılarak çıkarılan bitki kökleri, yenilebilir otlar başlangıçta diğer temel gıda maddelerinin tamamlayıcı unsurları olarak yerlerini muhafaza ettiler. Müreffeh Tatarlar arasında çay kullanımı

916 Messerschmidt, *Gorschungsreise durch Sibirien 1720-1727*, s. 90.

917 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 48-50; Pallas, *Puteşestviye po raznim provintsiyam Rossiyskogo gosudartsva*, s. 424.

918 Boyarşinova, *Osnovaniye goroda Tomsk*, s. 27.

yaygınlaşmıştı, ama çoğu çay yerine kurutulmuş ot kaynatmayı tercih ediyordu.⁹¹⁹

Ob civarındaki değişik Tatar gruplarının XVII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın birinci çeyreği arasında yaptıkları yemeklerle ilgili bir bilgi hemen hemen yok. Fakat XIX. Yüzyılın sonraki yıllarına ve XX. Yüzyıl başlarına ait malzemeler, Ob civarındaki tüm Tatar gruplarında tek tip mutfak kültürünün yaygın olduğunu göstermektedir. Bu tek tip mutfak kültürünün yayılma süreci daha önceki dönemlerde gerçekleşmiştir. Bu tür tespitler, Kalmak, Çat ve Eüştaların değişik dini kültürlerini incelediğimiz sırada aile meclisleri ve toplu törenlerde de müşahade edilmişti.

Tüm Sibirya Tatar gruplarının etno-kültürel süreçlerine nazaran burada yaptığımız kısa bakışı genelleştirdiğimizde de aynı sonuca varırız. Bunun yanında Tobol-İrtiş, Baraba ve Tom Tatarlarının büyük gruplarındaki genel yaşam tarzının dairesi genişletildiğinde, her üç grubun ortak kültür çizgileri ortaya çıkmaktadır. Örneğin Georgi ve Pallas, Tom ve Ob civarında yaşayan Tatarlarla Tobol-İrtiş boyundaki Tatarların giysilerinin tek tip olduğunu gözlemlemişlerdir. D. G. Messerschmidt, Tara Tatarları ve Barabaların XVII Yüzyıl ile XVIII. Yüzyılın birinci çeyreğinde yerleşim birimlerine önde gelen kişilerin adlarını verme konusunda aynı geleneğe sahip olduklarını belirtmektedir.⁹²⁰ N. M. Yadrintsev, XVIII. Yüzyılda Tom Tatarlarının giysi ve göreneklerinin Tobol ve Tümen Tatarlarıyla benzerlik arzettiğini kaydetmektedir.⁹²¹ A. P. Dulzon, günümüze kadar muhafaza edilen mezarların üzerini kütükle örtme geleneğinin “Tom boyundaki diğer Türk ahali grupları arasında özellikle Çatlarda görüldüğünü” düşünmektedir.⁹²² Her ne kadar mezarların üzerini kütükle örtme geleneği daha sonraları Eüşta-

919 Georgi, *Opisaniye vses obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 28; Pallas, *Puteşestviye po raznim provintsiam Rossiyskogo gosudartsva*, s. 424.

920 Messerschmidt, *Gorschungsreise durch Sibirien 1720-1727*, s. 47, 56-58.

921 Yadrintsev, *Sibirskiye inorodtsı*, s. 46.

922 Dul'zon, *Vistupleniye*, s. 303.

lar ve Kalmaklarda dahi görülürse de, sözü edilen müşahedeler doğrudur. Ancak, mezarların üzerinin bu şekilde örtülme geleneği tarafımızdan tüm Tobol-İrtiş ve hatta Baraba Tatar gruplarında da tespit edilmiştir.⁹²³ Tatar etnografyasının en iyi araştırmacılarından olan N. İ. Borovyev, yerleşik Baraba Tatarlarının dış yaşantılarının “kültürel bağlarla birbirine bağlı bulunan Tatarlara ve özellikle Tobol Tatarlarına” yakın olduğunu kaydetmiştir.⁹²⁴

XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl başlarında değişik Sibirya Tatar gruplarındaki etno-kültürel süreçler bizim daimi odak noktamızı oluşturmıştı ve son yıllarda bu konuyla ilgili bir yığın yayın yapmıştık.⁹²⁵ Sibirya Tatarlarının kültürüyle ilgili malzemelelerin bir kısmı “*İstoriko-etnografiçeskom atlase Sibiri*” (Sibirya’nın Tarihi-Etnografik Atlası) adlı eserde yayınlanmıştı. Şu yakınlarda F. T. Valeyev’in önemli bir kısmı o dönemdeki kültür ve hayat tarzına hasredilen Tobol-İrtiş Tatarlarının etnografisiyle ilgili eseri de yayınlandı. Tüm bunlar bize bütün etnik ve mahalli grupların her türlü kültürel değerlerini etraflıca analiz etme mecburiyetinden kurtarmaktadır. Bizim Sibirya Tatarlarındaki etno-kültürel süreçlerle ilgili analizle ilgili hükmümüz aşağıdadır.

XIX. Yüzyılın sonuna ve XX. Yüzyıl başlarına doğru Tobol-İrtiş, Baraba ve Tom boyunda yaşayan büyük etno-kültürel Tatar grupları (Eüştalar, Çatlar ve Kalmaklar dahil) arasında her şeyden önce tek tip kültür yayılmıştı ve özellikle bu süreç Tobol-İrtiş Tatarlarında daha net seçilebiliyordu. V.V. Hramova, devrimden önce Tatarların umumi meşgalesinin tarım, çarvacılık, avcılık, balıkçılık olduğunu ve evlere, giysilere, yiyeceklere, aile yaşantısına ve halk sanatına umumi damgasını vuran taşımacılığının büyük rol oynadığını kaydetmektedir. Aynı yazar, Tümen Tatarlarında çiftçiliğin, Yaskolbalarda balıkçılığın geliştiğini belirttikten başka,

923 Tomilov, *Poxoronnaya obryadnost’*. *Sibirskiye tatarı*, s. 119-123.

924 Vorov’yev, *Barabintı*, s. 2.

925 Örneğin Tomilov, *U Tatar Tomskey ve Novosibirsky oblastey*, s. 103-130; 1972a, s. 84-88; Tomilov’un bu konudaki diğer çalışmaları için “Literatür”e bkz.

Tobol-İrtiş havzasındaki Türk dilli grupların hayat tarzlarında bazı farklar bulunduğunu da ifade etmektedir.⁹²⁶ Sibirya Tatarlarının geleneksel evlilik törenleriyle ilgili dikkat çekici bir çalışma F.T. Valeyev tarafından yapılmıştır. Valeyev, bu eserinde Tobol-İrtiş Tatarlarının göreneklerinin büyük oranda birbirine benzediğini ortaya çıkarmıştır. Aynı yazar, devrim öncesi dönemde Tobol, Tümen ve Tara Tatarlarının evlilik geleneklerinde bazı farklılıklar bulunduğunu da kaydetmiştir. Bu farklılıklar genel olarak beşik kertmesi, kız isteme, gelin alma, gençlerin ateşle temizlenmesi ve benzeri geleneklerde göze çarpmaktadır.⁹²⁷

F.T. Valeyev, eserinde genelde Tobol-İrtiş Tatarlarının kültürünü, bu değişik Tatar gruplarının tasvir edilen kültürlerinden farklılık arz etmeyen bir bütünlük olarak görmektedir. Bununla birlikte bazı kültür unsurları ve hayat tarzlarının yalnızca Tobol-İrtiş Tatar gruplarına ait olduğunu da belirtmektedir. Örneğin Tara kazasının güney ve güneybatı kesimlerinde kendine özgü bir kurt sürek avı tertiplendiğinden söz etmektedir. Onun topladığı malzemelerden Tobol, Tümen ve Tara Tatarlarının zanaatlarında da bazı farklılıklar olduğu görülmektedir. Örneğin Tobol Tatarlarının ambarlarının çatısı keresteden kafes tipli olduğu halde Yaskolba Tatarlarında evlerin çatıları eğimlidir. Tümen, Tobol ve Tara Tatarlarında zankalara verilen adlar birbirinden farklıdır. Yine bu gruplarda açılmış hamurdan tereyağ ve yumurta karıştırılmış parçaların yağda kızartılarak hazırlanan *baursak* çeşitleri ile Tümen Tatarlarında açılmış hamurdan yapılan ve bisküiye benzeyen *kolçen* birbirinden farklıdır. Kımız, yalnızca Tara kazasının güney ve güneybatı bölgelerinde yapılır; Tara Tatarları yemekte akağaç kütüğünde hazırlanan ince yaprak *çoçek*, Tümen Tatarları çam ağacı kütüğünde hazırlanan *mere* kullanırlar. Tobol Tatarlarında (Taralılarda olmayan) *yanbaş tuy* denilen özel düğün daveti vardır; Tümen Tatarları oyma ağaçtan yapılmış çay kâseleri kullanırlar; Tümen ve Yalutor Tatarları kısa kollu kamzol, Tara ve Tü-

926 Xramova, *Zapadnosibirskiye tatarı*, s. 476-485.

927 Valeyev, *Nekotoriye çerti*, s. 99-113.

men Tatarları üstlük yani *sükmen*, Tobol ve Tümen Tatarları keçe şapka giyerler.⁹²⁸ Yazar, Tobolsk guberniyasındaki tüm ana Tatar gruplarının düğün geleneklerindeki özellikler üzerinde durduktan başka, çocukların ilk saç kesimi münasebetiyle verilen davet, güzün ekin ekme tarihini Tara Tatarlarında kaz yumurtasının ağırlığına bakarak tayin etme gibi bazı kendine özgü âdetlere de dikkat çekmiştir. Valeyev, Tobol ve Tümen Tatarlarında yaklaşık üç arşına tekabül eden ve *pesetne* denilen uzunluk ölçüsünden, Tobol Tatarlarının bir kısmında radikülitin kepçeyle yedi evin kapısına vurmak suretiyle mantık dışı tedavi usulünden, sıtmanın Tara ve Tobol Tatarlarında korkutarak tedavi edilmesinden, Tümen Tatarlarında mevtanın ruhu için dua okunurken yufka pişirilmesinden ve en nihayet tüm Tobol-İrtiş havzası Tatarlarının orman perisi hakkındaki tasavvurları ve değişik korunma usullerinden de bahsetmektedir.⁹²⁹

Bu arada değişik Tobol-İrtiş Tatar gruplarındaki etnografya malzemelerinin toplanması, her bir etnik ve mahalli grubun kültürünün değişik açılardan incelenmesiyle, farklı Tatar gruplarının kültür ve hayat tarzındaki kendine özgü bu tür unsurların daha fazla aydınlığa kavuşturulabileceğini söyleyebiliriz. Bizim bu konuda yaptığımız araştırmaların sonuçlarının bir kısmı, özellikle Tobol-İrtiş Tatarlarının defin gelenekleri, nakışları ve başlıklarıyla ilgili olanlar yayınlanmıştır. Kültürel değerlerin özelliklerinin fiili tespiti, çoğunlukla Tobol-İrtiş Tatarlarının beş etnik gruptan farklılıklarıyla örtüşen etno-kültürel alanları ortaya çıkarma imkanı sağlamaktadır. Diğer yandan, Tümen, Tobol, Tara ve Kurdak-Sargat grupları içinde, tarafımızdan mahalli etnografik gruplara dahil edilenlerle örtüşen mahalli görünümlü bazı kültürel özellikler görülmektedir. Örneğin Tümen Tatarlarıyla karşılaştırıldığında Yalutor Tatarlarının bazı nakil araçları, folklor süjeleri ve dini görüşlerinde, Kurdak ve Sargat-Otuz Tatar-

928 Valeyev, *Zapadnosibirskiye tatarı*, s. 91-95, 110, 113-114, 130-131, 134-136, 139-141, 145, 147, 169.

929 Age'in değişik sayfaları.

larının, ayrıca Tobol grubunda yer alan İstek-Tokuz ve Babasan Tatarlarıyla, Tara grubundaki Ayalı ve Turalıların defin merasimleri ve folklorlarında bir takım mahalli özellikler dikkat çekmektedir. Fakat XX. Yüzyıl başlarında genel olarak Tobol-İrtiş Tatarlarının tek tip kültürlerinde yüksek bir seviye gözlemlenmiştir. Bu durum, o zamanki bilim adamlarının da dikkatini çekmiş ve Tobolsk guberniyasındaki Tatarların “kendi etnografik yapıları ve hayat tarzlarıyla az çok bir bütünün ayrılmaz parçası gibi görünüyorlar” demişlerdir.⁹³⁰

XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında, her ne kadar Tatarların saçıldıkları bölgelerdeki bazı kültürel özelliklerden kısmen farklı sayılsa da, pekçok ortak kültür ve hayat tarzı hususiyeti Baraba Tatarları için de geçerlidir. Tüm yerli Tatarlar arasında şu veya bu ölçüde avcılık, balıkçılık, çarvacılık ve tarım yayılmıştı. Diğer yandan bizim topladığımız malzemelere göre kuzeyli ve güneyli Barabaların üretim tarzlarında farklılıklar vardır. Örneğin kuzeylilerde yaya avcılık ve balıkçılık daha az gelişmişti ve sürülerinin sayısı fazla değildi, ama hepsi tarımla uğraşıyordu. Baraba bozkırının güney kesimlerindeki yerli halk ise daha ziyade çarvacılıkla uğraşıyordu ve balıkçılık, atlı avcılık ve kısmen tarım hayatlarında önemli bir rol oynuyordu.

O dönemde Baraba Tatarlarının evleri arasında farklı tiplere rastlanmıştır: Toprak damlar, yarı toprak evler, çimden yapılmış kulübeler, sıvalı ahşap mazankalar ve tomruktan yapılmış kulübeler. Bu ev tiplerinin bir çoğu tüm Baraba'ya yayılmıştı. Yine aynı dönemde, G. N. Potanin'in belirttiği gibi, toprak ve yarı toprak damlar kuzeyli Barabalarda da vardı.⁹³¹ Tüm Baraba Tatarları, nakil vasıtası olarak tek tip kayıklar (Batı Sibiry tipinin benzeri, sivri uçlu, oyma, kütük şeklinde, küçük tahta kayıklar), kızaklar (tabanı düz veya kavisli kızaklar, ayak konulan kısmı çivilenmiş tahtadan olan kollu kızaklar ve kenarlı kızaklar) ve ayrıca köpek veya ren geyikleri koşulan oturaklı kızaklar kullanıyorlardı.

930 Rossiya, 1907, s. 270.

931 Potanin, *Zavoyevaniye i kolonizatsiya Sibiri*, s. 102.

Ancak kuzey Barabalarda daha ziyade kızak kullanılırken, güneylilerde at kullanılıyordu. Kuzeyli ve güneyli Barabaların giysilerinde de bazı farklılıklar vardı; folklor süjelerinde kendine özgü unsurlar, İslam öncesi inançlar, kocakarı usulü tedavi şekilleri ve cenaze defin gelenekleri ise XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl başlarında Baraba bozkırının değişik yerlerinde yaşayan tüm Tatarlar için geçerliydi.

Aynı dönemde Tomsk vilayetinin Ob ve Tom sahilleri boyunca yaşayan Eüştalar, Çatlar ve Kalmakların kültür ve hayat tarzlarının sentezi devam ediyordu. XVII. Yüzyılda başlayan söz konusu süreç, bu etnik oluşumların güçlü kaynaşmasına rağmen, aynı şekilde gelişmedi. Yine de, her ne kadar bu grupların meşgaleleri arasında bazı farklar var ise de, bazı kültür ve hayat tarzlarını XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında oldukça değişik şekillerde sürdürdüler ve etnik ayırım faktörleri hiçbir zaman devreye girmedi.⁹³² Örneğin Tom Tatarlarında (bu tanımlamayla XIX-XX. Yüzyıldaki üç yerli Türk grup kastedilmektedir) tek tip silah, tek tip avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık yaygındı. Ayrıca XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl başlarında bu yerli gruplar arasında geleneksel meşgalelerden avcılık önemini kaybetti ve hatta bazı köylerde onunla hiç uğraşmadılar. Tom Tatarları tüfek ve satın alma demir kapanlarla avlanıyorlardı. Kurt avına çıktıklarında (ki özellikle Kalmaklar arasında yaygındı) çomak kullanıyorlardı ve kurtları ağla da yakalıyorlardı. Avcılar bazen uzun kama demirleri de kullanıyorlardı. Kakım, yaban horozu ve kokarca avlarken ağaç şebekeler kullanıyor; dolma ve otomatik tüfekten de faydalanıyorlardı. Tavşanı ise ilmikle yakalıyorlardı.⁹³³

Tom Tatarlarının tamamı balık avlarken genellikle ağ kullanırlar ve ağ çekme sırasında üç-dört kişi birlikte hareket eder. Olta (*karmak*) ve çapari de kullanırlar. Çayda balık avlarken ise fitil ve benzeri şeylerden faydalanırlar. Özellikle büyük balıkları geceleri

932 Tomilov, *Etnografiya tyurkoyazıçnogo naseleniya Tomskogo Priob'ya*, s. 200.

933 Tomilov, *Napravleniya razvitiya xozyaystva tomskix tatar*, s. 218-219.

zıpkın (*sapak*)la avlarlar. Bazen küçük derelerin belli yerlerinde bent (*çitan*) çekerek de balık avlarlar.⁹³⁴

XIX. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında tüm Tom Tatar gruplarında ön plana çıkan hayvancılığa gelince, sürülere ağılda bakma ve gütmeye usulleri hepsinde aynıydı. Sıcak günlerde sürüyü yılda iki defa (ekimden önce ve hasattan sonra) yazıya çıkarır ve tüm ortak toprakları mera olarak kullanırlardı. Sığırlar ve atlar için daimi ağılları vardı. Kışın sığırlarla genellikle erkekler ilgilenir, onlar için ot ve saman ve yulaf temin ederlerdi. İri tırnaklı hayvanları kapalı yerlerde, ahırlarda veya üstü açık, çevresi çitlerle çevrili yerlerde tutarlardı. Sıcak ağıllar yalnızca küçükbaş ve süt hayvanları için yapıldı.⁹³⁵

XIX. Yüzyıl sonlarında Tom Tatarlarının meşgalelerinden farklı olarak, Eüşta Tatarlarında çiftçilik olmamasına ve Çatlar da bu işle çok az uğraşmasına rağmen, çiftçilik Kalmakların hayatında önemli bir yer tutuyordu.⁹³⁶ Son iki grubun tarım ve ziraat usulleri ve bu iş için kullandıkları aletler aynı idi. Bütün Tom Tatarlarında devrim öncesinde bahçıvanlık yoktu. XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl başlarında Çatlar ve Eüştalarda taşımacılık, ormancılık, odunculuk gibi meşgalelerin yanı sıra kuru ot temini birinci sırada yer alıyordu. Tom Tatar gruplarının nakil araçlarında kendine özgü bazı çizgiler muhafaza edilmiştir. Örneğin Çat ve Eüştalarda zeminle temas eden kavisli kısmı alttan mus ve at derisiyle kaplı kızaklar kullanılıyordu ki, biz bunları Batı Sibiryaya özgü nakil araçları olarak kabul ediyoruz.⁹³⁷ Kalmak köylerinde ise bu tip kızaklar yoktu ve aksine Kalmak ve Eüştaların düz kızakları da görüldüğü kadarıyla Çatlar tarafından kullanılmıyordu. Kollu kızaklarda da bazı farklılıklar vardı, ama tüm gruplarda burun

934 Age., s. 219-221.

935 *Materialı... Tomskogo okruga*, 1900, t. II, vıp. III, s. 145.

936 Age., t. I, s. 248-249; 256-265...; Abdrahmanov, *Osobennosti dialektno-yazıkovogo*, s. 34.

937 Titova, *Etnografiya tyurkoyazıçnogo naseleniya Tomskogo Priob'ya*, s. 57-60.

kısmı dik ve kalkık, tabanı düz tek tip kızaklara rastlanmıştır.⁹³⁸ Tom Tatarlarının tüm gruplarında burun ve kış kısmı sivri oyma kayıklar yaygındı. Aynı sıralarda Kalmaklarda ve Eüşta Tatarlarında kütük şeklinde kayıklar vardı ve XIX. Yüzyıl sonlarında bu tip kayıklar Çatlar tarafından artık kullanılmıyordu.

Hem Kalmak, hem de Çat ve Eüşta Tatarlarının devrim öncesi döneme ait evleri birbirinden biraz farklıydı. Toprak ve yarı toprak damlara rastlanıyordu. Çatlarda ve Eüşta Tatarlarında bu evlerin çoğunun damları iki şivliydi. Kalmak evlerinin çoğu ise sıvalı kerpiç duvarlı, örme veya düz damlıydı. Ayrıca Kalmaklar, tıpkı ataları Teleütler gibi, genellikle toprak damlarını nehir veya akarsu kenarına kuruyorlardı. Tüm Tom Tatarlarında tek tip (tek odalı, beş duvarlı, çok nadiren haç şeklinde) tomruk evlere rastlanmıştır. Evlerin tabanları genel olarak keçe ve halı ile örtülüyor, içeride ranzalar ve bir ocak yer alıyordu. Yatakla ilgili şeyler ranza üzerindeydi veya yüklüklere konuluyordu. Perdeler ranzaların yanına asılır, tavandaki krişler aynı zamanda elbise ve benzeri şeyler için askı vazifesi görürdü. Ahşap evlerin çoğunun duvarları badanalı veya boyalı değildi ve taban herhangi bir şeyle kaplanmamıştı. Yalnızca Tomsk Tatarlarının dış cepheleri pencere sövelerinin üzerine çakılan krişlerle süslenmişti. Köylerin çoğunda tek tip süslemelere rastlanıyordu, ama aralarında bazı farklar da vardı. Örneğin Çatların evlerinde, Eüştalardaki ve Kalmaklardaki geometrik şekilli süslemelerden ziyade daha çok bitki motifleri ön plana çıkmıştı.⁹³⁹ Üretimin bir parçası olarak yapılan yapılarda genel olarak birkaç tip (ağıllar, ahırlar, kümesler, ambarlar, bağları kurutma ambarları, samanlıklar, hamam) görülmektedir. O dönemde, her ne kadar ambar ve samanlıkların çoğu Kalmak köylerinde ve 1894 yılına aitse de, bunlar örme çubuk çitlerden

938 Titova, *Sibirskiye tatarı*, s. 197-198; MAES TGU, koll. No. 7067-4; TOKM, koll. No. 4074-1; vd.

939 Titova, *Etnografiya tyurkoyazıçnogo naseleniya Tomskogo Priob'ya*, s. 80-98; Bogomolov, Tomilov, *Xarakteristika ornament tomskix tatar*, s. 196-213.

yapılmıştı. Halbuki Çatlarda ve Eüşta Tatarlarında kütük ve ahşap yapılar ağırlıktaydı.

Tom Tatarlarının giysileri, sözü edilen dönemde genellikle tek tipti.⁹⁴⁰ Fakat maddi kültürün bu alanında da farklılıklar vardı. Kendine özgü giysi ve başlık türleri, öncelikle Kalmak giysileri için zikredilmiştir: Kadın giysisi *kinek*, kadın şalvarı *çember*, düz arkalı kışlık palto (ton), erkek pantolonu, iki parçadan oluşan (döpiyes) deri elbise, kolsuz *sırmak* (yelek), dikdörtgen şekilli dört parçadan dikilen takke ve keçeden yapılan *bürek*.⁹⁴¹ Tüm bu giysilerin Teleüt giysileriyle bariz bir benzerliği vardır⁹⁴² ve daha önce Tom Tatar grupları arasında hiç görülmemiştir.

Tom Tatarlarının köylerinin tamamında aynı tür yemekler yapılıyordu. Bu konudaki farklılıklar, Tatar gruplarından ziyade Tatarların değişik sosyal tabakaları arasında daha hızlı bir şekilde ortaya çıktı. Ama genel olarak Eüştalar, Çatlar ve Kalmakların birbirinden ayrıldıkları maddi kültür ve meşgalelerde kendini gösterdi.

Aile göreneklerinde de farklılıklar ortaya çıktı. Örneğin XIX. Yüzyılda Ob Çatlarındaki düğünlerde at yarışı yapılırken, diğer gruplarda böyle bir gelenek yoktu. İslamiyetin etkisiyle tüm Tatarlarda aynı olan defin şekillerinde dahi bazı özellikler kendini gösterdi. Örneğin genel olarak mevta mezara kefenli olarak ve yiyeceklerle birlikte defnedilirken, Tegildeyevo köyünde (Eüşta grubu) zaman zaman oyma tabutlarla defnediliyordu. Aynı köyde mezarın çevresini yuvarlak çubuklarla yapılan parmaklıkla çevreliyorlardı ve Çat Tatarlarının mezarlıklarında mezarların üzeri genellikle ahşapla örtülüyordu. Aynı dönemde Tom Tatarlarının vatan ve çocuğun adıyla ilgili rivayetlerle, nikah töreni ve definle bağlantılı törenlerin de pekçok ortak çizgiler içerdiğini belirtelim.

940 Titova, *Etnografiya tyurkoyazıçnogo naseleniya Tomskogo Priob'ya*, s. 137-160.

941 MEE TGU, 1970, t. 391-1, l. 8, 38, 45; t. 391-7, 41; t. 391-13, l. 6; vd..

942 Potapov, *Odejda altaytsev*, s. 32-36; *İstoriko-etnografiçeskiy atlas Sibiri*, s. 335; MEE TGU, 1970, t. 391-7, l. 6, 7, 41.

Folklor süjeleri ve muhtevaları da İslamiyet öncesinde benzerlik arz ediyordu, ama burada da farklılıklar vardı. Örneğin Kalmakların yerleşim birimi dışında ayın yerleri (Teşik-tav ve başka yerler) vardı ki, bu gibi şeyler çatlar ve Eşta Tatarlarında hemen hemen hiç olmamıştır. Farklı efsaneler ve hikayeler de anlatılmaktadır. Örneğin Eüştalarda atalarının kütükler üzerinde Tom'un aşağı akımına nehir yoluyla geldikleriyle, baltayla savaşan kahramanlarla, Uşay, Tom ve Kalmaklarca bir kısmı ise atlarca bilinmeyen diğer kahramanlarla ilgili efsaneler anlatılır. Diğer yandan Kalmakların Yarkoba, Hamzaba, Zanzaba, Galtabiy, Kaşkadiy, Merkuttay ve diğer kahramanlarla ilgili hikayeleri daha önce Eüştalar ve çatlar ne biliyorlardı, ne de duymuşlardı. at köylerinde ise günümüzde dahi Arslan-pehlivanlarla ilgili olarak, konusu komşu Eşta ve Kalmak köylerinde hiç bilinmeyen efsaneler anlatılır.

XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl başlarında genel kültür olayının boyutu, tüm Sibiry Tatarlarında (düzenli olmasa bile) Tobol-İrtiş, Baraba ve Tom Tatarlarının temaslarını, ortak İslam inancını, İtil boyu Tatarlarının kültür etkisine maruz kalan gelenek ve görenekleri güçlendirmiştir. Geçmişte tüm Sibiry Tatar gruplarının aynı tarz tarım, gıda maddesini avcılık ve balıkçılıktan temin etme gibi genel hayat tarzı bir bütünlük arz ediyordu. XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında neredeyse tüm Tatarlarda zanaatla iştigalin rolü ön plana çıkmıştır. Avcılık ve balıkçılığın geleneksel türlerinde kullanılan araç ve silahlar, tüm Sibiry Tatarlarında pek çok ortak çizgiler içermektedir. XVII. Yüzyılda Tom Tatarlarında görülen çapa usulü tarım, geçmişte Tobol-İrtiş ve Baraba Tatarlarınca biliniyordu. Genel olarak Rus etkisiyle yayılan ve toprağı pullukla sürmek suretiyle yapılan tarım ise, Rus tarım usulüyle tek yönlü gelişen tek tip ortak özelliklere sahipti.

Sibiry Tatarlarının geleneksel nakil araçları, tahta eyer, kollu avcı kızakları, Batı Sibiry tipi çeşitli kızaklar ve iki ucu sivri oyma

kayıklardı. Yerleşim birimleri, evler ve yan birimlerini oluşturan yapıların ortak çizgileri devrim öncesine kadar Tom, Baraba ve Tobol-İrtiş Tatarlarında aynı olduğu için bunlarla ilgili terminoloji de birbirine yakındı.⁹⁴³ Toplanan malzemelerden de anlaşılacağı üzere, Sibirya Tatarlarının giysilerinin birçoğu, değişik gruplarda aynı idi ve XVIII. Yüzyıldan itibaren kayda alınan giysilerin benzerliği, hem uzun tarihi-kültürel ve kısmen etno-genetik bağların yansıması, hem de daha geç dönemdeki temasların sonucudur. Değişik Sibirya Tatar gruplarının yiyeceklerinde de önemli benzerlikler görülmektedir. Ancak, Tobol-İrtiş, Baraba ve Tom Tatarlarının maddi kültürleri genel bir bütünlük arzetmesine rağmen, etnik farklılaşma ve ayrışma özelliğini yansıtan farklılıklar da muhafaza edilmiştir. Manevi kültürün farklı alanlarında, aile yaşantısı ve geleneklerin sosyal yönünde de aynı şey söz konusudur. XX. Yüzyılın başlarında bilimsel literatürde Tom Tatarlarının “bütünüyle Tobol Tatarlarına benzedikleri” ve “Barabalılar diye bilinen Kainsk Tatarlarıyla Tom Tatarlarının tip olarak birbirlerine yakın oldukları” belirtilmişti.⁹⁴⁴ Kaydetmek gerekir ki, bu sözler Sibirya Tatarlarının hayat tarzının sathi gözlemine dayanıyordu ve onlar arasında gelişen etno-kültürel süreçlerin yalnızca bir yönünü yansıtıyordu.

Devrim öncesi dönemde değişik Baraba ve Tom Tatar gruplarının dini yönünün zayıflığı (örneğin Baraba Tatarlarının bazı aullarında çok nadiren mescit vardı ve mescitlerin içinde yahut girişinde erkekler sigara içiyor, mollalarla tartışıyorlardı vs.) ve İslam öncesi döneme ait değişik inançların hayli yaygın olduğu da kaydedilmelidir. Bu durum, Sibirya Tatarlarının etno-kültürel süreçlerinde İslamiyetin birleştirici rolünü zayıflatmıştır. XX. Yüzyıl başlarında etno-kültürel gelişme, her şeyden önce, genel olarak Tobol-İrtiş, Baraba ve Tom Tatarlarının etnik oluşumlarıyla

943 Abdrahmanov, *Osobennosti razvitiya slovarnogo*, s. 210-213; Xramova, *Zapadnosibirskiye tatarı*, s. 479-491 vd.

944 Golovaçev, *K voprosy o tyurksko-ugorskix kontaktax*, s. 46; Rossiya, 1907, s. 270.

örtüşen bazı büyük etno-kültürel bölgelerle dikkat çekecek ölçüde sınırlı kalmıştır. Sibiryâ Tatarlarında ortaya çıkan bazı profesyonel ve yarı profesyonel kültür ve literatür şekilleri, keza eğitim sistemi (medreseler, halk okulları vs.), bir kural olarak, kimi guberniya ve ilçelerdeki Tatar ahaliyle sınırlı kalmıştır.⁹⁴⁵

Etno-lengüistik Süreçler

Tobol-İrtiş havzasındaki Tatar gruplarının her birinin oldukça sıkışık bir şekilde yerleşmesi, onlarda bir takım lehçelerin oluşmasına yol açmıştır. Bu arada Tobol, Tümen-Tura, Yaskolba, Kurdak-Sargat ve Tara Tatarlarının dilleri birbirini etkilemiş ve sonuçta “Kıpçak ve Karluk kabilelerinin ağızları”nı yansıtan ortak bir temele oturmuştur.⁹⁴⁶ Bu diller arasında ortaya çıkan yakınlık, D. G. Tumaşyeva’ya onları yalnız Tobol-İrtiş lehçesine ait ağızlar olarak görme imkanı vermiştir.⁹⁴⁷ Tumaşyeva, Tümen, Tobol (doğu Tobol alt ağzı dahil), Zabolotye, Tevriiz ve Tara ağızları şeklinde bir taksim yapmaktadır.⁹⁴⁸ Ne yazık ki Sibiryâ Tatarlarının dilbilim tarihi henüz yeterince dikkat çekmediğinden, değişik ağızların oluşum kronolojisi ve fonksiyonları da incelenmemiş olarak durmaktadır.

G. H. Ahatov, Tobol-İrtiş havzasındaki Tatarları kastederek Batı Sibiryâ Tatarlarının lehçesinin henüz XV-XVI. Yüzyılda şekillenmeye başladığını ve Sibiryâ’nın Rusya’ya ilhakından sonra bu lehçenin güçlenme sürecinin bariz şekilde derinleştiğini ve sonuçta feodal dönemde sürecin tamamlandığını düşünmektedir.⁹⁴⁹

945 Valeyev, *Zapadnosibirskiye tatarı*, s. 210-214; *Gorod Tomsk*, 1912, s. 72; Dolgorukov, *Putevoditel’ po vsey Sibiri*, s. 174; Karpova, *Nizşeye obrazovaniye*, s. 54-55; *Muzıkal’naya etnografiya...*, 1909, s. 134-135; *Pamyatnaya knijka Zapadno-Sibirskogo uçeb. ukruga*, 1895, s. 237; Sattarov, *Proşloye i nastoyaşçeye sibirskix tatar* (Rukopis’), s. 9; Çavıkin, *Adresno-spravoçniki kniga*, s. 158; vd.

946 Axatov, *Dialekt zapadnosibirskix tatar*, s. 24.

947 Tumaşyeva, *Dialekti sibirskix tatar*, s. 28.

948 Age., s. 241.

949 Axatov, *Dialekt zapadnosibirskix tatar*, s. 24; 1965, s. 5.

Ona göre bu lehçe, Tümen, Yalutor, Tobol ve Tara Tatarlarında da yayılabilir. Tumaşyeva, bazı ağızların oluşumunun Sibirya'nın Rusya'ya ilhakıyla birlikte yoğunluk kazandığı düşüncesiyle şöyle demektedir: “Ahalinin bir bölgede ve komşu reyonlarda birbirleriyle fiilen temasta bulunması, daha geniş kapsamlı bölgesel kaynaşmalar, ortak askeri seferlere iştirak, Tatar halkın şehirlerin kuruluşunda istihdamı, posta hizmetleri vs. yoğun etno-lengüistik kaynaşmaya yol açmıştır. Bu faktörlerden başka lehçenin gelişiminde Buharalılarının etkisi büyük olmuştur.. Daha sonraları İtil Tatarlarının lehçe ve edebiyatının etkisi de yoğunluk açısından Buharalılarının etkisinden hiç de az olmamıştır. Tüm bu unsurların değişik bölgelerde farklı ilişkileri, söz konusu bölgede beş değişik ağız tespitine imkan sağlayacak şekilde bariz lehçe farklılıklarının oluşmasına yol açmıştır.”⁹⁵⁰

Bu dilbilimsel tasnif, genel olarak bizim Tobol-İrtiş Tatarlarının etnik farklılaşması görüşümüzle örtüşmektedir. Tümen ağzı, Tümen ve Yalutor Tatarlarını (Tümen-Tura grubu); Tobol ağzı, Tobol ve kısmen Kurdak Tatarlarını; Zabolotye ağzı, Yaskolbalı; Tara ağzı Taralıları; Tevriz ağzı, Kurdak-Sargat Tatarlarının büyük kısmını içine alır.

Bu beş ağızın D. G. Tumaşyeva tarafından tek bir lehçede birleştirildiği daha önce belirtilmişti. Ona göre “Dil yönünden birbirine en çok benzeyen ağızlar Tümen, Tobol ve Tara ağızlarıdır”⁹⁵¹ ve onların dil özelliklerinin temelinde Tobol-İrtiş Tatarlarının genel halk dilinin prototip yapısı yani ana dilin alt lehçesi vardır.⁹⁵² Bu etno-lengüistik süreç “dil fenomeninin tabii şekillenışı”nin bir sonucu olarak gelişmiştir ve “ana alt lehçenin benzerinin oluşumu tüm bölgeler ve lehçeler için ortak bir süreçti.”⁹⁵³ Mamafih yine onun görüşüne göre Tobol-İrtiş Tatarlarının tek tip konuşma dili oluşmamış, ağız farkları varlığını sürdürmüştür. Halbuki G. H.

950 Tumaşyeva, *Dialektı sibirskix tatar*, s. 154.

951 Aynı yerde.

952 Tumaşyeva, *Yazık sibirskix tatar*, s. 174.

953 Tumaşyeva, *Dialektı sibirskix tatar po otnoşenii k tatarskomu*, s. 27.

Ahatov, farklı bir görüş belirterek, Tobol-İrtiş havzasındaki Tatar ağızlarının birbirine yakınlaşma sürecinin gelişmesinin, bariz şekilde tek bir dilin şekillenişine ve aralarındaki farkların ortadan kalkmasına yol açtığını belirtmektedir. Ahatov'a göre "Batı Sibiryâ Tatarlarının hayatında tarım ve ekonomik katmanlar ve tarihi şartlar, ağızlar arasındaki farkları oldukça önemsiz ve hatta neredeyse yok denecek seviyeye getiren şeraiti yaratmıştır" ve gerçekte günümüzde bu lehçede ağızlar umumen kalmamıştır.⁹⁵⁴ Ağız farklarının gerçekte derinleşmeye devam ettiği bir dönemde, bu araştırmacının Tobol-İrtiş Tatarlarının dilinin çağdaş ahvalinden daha fazla uzaklaştığı düşünülmektedir. Devrim öncesinde olduğu gibi, şimdi de bazı ağız özellikleri bariz şekilde varlığını korumaktadır. Örneğin XIX. Yüzyılda Tara ve Tobol lehçelerinin kendi aralarında sözcük ve şive açısından ikiye ayrıldığı kabul edilmektedir.⁹⁵⁵ V. V. Radloff'un Tara, Tobol ve Tümen lehçelerini, daha sonra Turalı, Kurdak ve Tobol-Tümen dialektlerini tasnif ettiği bilinmektedir.⁹⁵⁶

Baraba Tatar ağızlarının gelişimi, XX. Yüzyıl başlarında onların dilinin ağızları olmayan ve Sibiryâ Tatarlarının lehçe sistemine giren yegane dialekt olarak kabul edilmesine yol açtı. XX. Yüzyıl başlarındaki ansiklopedik yayınlarda "Onların dili Tatarcadır ve ayrıca biraz da Başkurt lehçesi karışmıştır" denilmiştir.⁹⁵⁷ Bize göre, doğu Baraba Tatarlarının dili, elinizdeki eserin ikinci bölümünde bahsettiğimiz gibi, dilbilimciler tarafından henüz incelenmemiş olarak durmaktadır. Tabii olarak bu durum, dilbilimcilerin Baraba lehçesinin tek lehçe olduğu ve bütünlük arzettiği şeklindeki hükmünün önemini biraz zayıflatmaktadır⁹⁵⁸ ve üstelik Radloff'un derlediği malzemelere göre yerli Tatarların iki grubu Terenya ve Barabalıların sözcükleri arasında farklar olduğu

954 Axatov, *Dialekt zapadnosibirskix tatar*, s. 26.

955 Slovtsov, *İstoriçeskoye obozreniye Sibiri*, s. 104.

956 Tumaşyeva, *Dialektı sibirskix tatar*, s. 7-8.

957 *Geografiçeskiy slovar*, 1801, s. 342.

958 Tumaşyeva, *Dialektı sibirskix tatar*, s. 226.

anlaşılmaktadır.⁹⁵⁹ L. V. Dmitriyeva şöyle diyor: “1950 ve 1967-68 yılları arasında derlediğimiz kelimeler arasındaki farklılıklar ve özellikle son iki yıla ait ve üstelik aynı aul sınırları dahilindeki farklar, Baraba telaffuzunun henüz istikrara kavuşmadığını göstermektedir ve bu durum sözlüklere de yansımıştır.”⁹⁶⁰ Ona göre, Tumaşyeva’nın ulaştığı hükmün tam aksine, Baraba Tatarlarının dilindeki lehçe oluşum süreci henüz günümüzde dahi tamamlanmaktan uzaktır.⁹⁶¹ Göreceğimiz gibi, Baraba Tatarlarının lehçesinin XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında dahi tek parça olmadığını ve iki veya daha fazla ağızdan oluştuğunu var saymak için ciddi mesnetlerimiz vardır.

Tom’un Ob civarına yakın kısmında Türk ahali oldukça değişik gruplar oluştursa da, Eüşta Tatarları, Çatlar ve Kalmaklar, XVII. Yüzyıldan itibaren birbirleriyle aşırı yakın temaslarda bulunmuşlardır ve A. P. Dulzon’un dediği gibi onların dilleri de birbirine yakındı.⁹⁶² Tüm bunlar sözü edilen üç Türk grubunun bir çizgide yer almasına yol açmıştır. XIX. Yüzyıl sonunda ve XX. Yüzyılın birinci çeyreğinde Tom Tatarlarının yeni Eüşta, Çat ve Kalmakların buraya Sibirya’nın değişik yerlerinden gelen Tatarlar olduğu ve Buharalıların tek dil konuştukları şeklinde geniş bir kanaat hakimdi.⁹⁶³ Daha önce, XIX. Yüzyılın birinci yarımında da Tom lehçesinin tek parça olduğu yazılmıştı.⁹⁶⁴ Tom Tatarlarının ağızlarıyla ilgili araştırma yapan M. A. Abdrahmanov, Ob civarındaki Türk dilleri arasındaki farkların özellikle hızlı bir şekilde ortadan kalkma süreci, “... Çat ve Eüşta Tatarlarının ağızlarında gelişti ve bu durum Tom Tatarlarının dilinde yazılmış bazı el yazması malzemeleri toplayan Miller’e Eüşta lehçesinin kesinlikle Çat leh-

959 Dmitriyeva, *Yazık barabinskix tatar*, s. 157.

960 Dmitriyeva, *Yazık barabinskix tatar* (Materialı i issledovaniya), s. 6.

961 Age., s. 5.

962 Dul’zon, *Vistupleniye*, s. 297.

963 Rossiya, 1907, s. 270; Yadrintsev, *Sibirskiye inorodtsı*, s. 42; Şneyder i Dobrova-Yadrintseva, *Naseleniye Sibirskogo kraya*, s. 62.

964 Slovtsov, *İstoriçeskoye obozreniye Sibiri*, s. 104.

çesine benzediğini kaydetme imkanı verdi” demektedir.⁹⁶⁵ Dolayısıyla Çat-Eüşta ağzının oluşum zamanını XVIII. Yüzyıla, hatta birinci yarımına bağlamak gerekir. Kalmak ağzının oluşması da görüldüğü kadarıyla o zamana rastlamaktadır, ama bu ağız uzun bir süre Çat-Eüşta ağzından ayrılmış ve nihai olarak XIX. Yüzyılın ikinci yarımı ile XX. Yüzyılın başları arasında onlara yakınlaşmıştır. Bu arada Sibiryâ Tatarlarında Rusların Ak Kalmaklar (Teleütler) ile temasa geçtiklerinde tilmaç olarak Eüştalari kullanmaya başladıkları XVII. Yüzyılda gelişmeye başlayan Tom lehçesinin oluşum sürecinin ana hatları tamamlandı.

Batı Sibiryâ’nın bazı bölgelerindeki Tatarlarda ağızların ve lehçelerin oluşumuna zemin hazırlayan dil süreçlerinin yanı sıra, daha geniş boyutta etno-lengüistik süreçler yani üç lehçenin (Tobol-İrtiş, Baraba ve Tom lehçeleri) birbirine yakınlaşma süreçleri gelişti. İ.G. Georgi, henüz XVIII. Yüzyılın ikinci yarımında Tomsk Tatarlarının dil ve kültür açısından “Tobol Tatarlarıyla tamamıyla aynı olduklarını ve kendilerini onlarla ve Turalılarla (Georgi’de Tümen Tatarları) birlikte aynı orda mensubu olarak gördüklerini” kaydetmişti.⁹⁶⁶ İ. H. Adelung da böyle düşünüyordu,⁹⁶⁷ fakat N. M. Yadrıntsev XIX. Yüzyıl sonlarında Tomsk ve Tara Tatarlarının dilleri arasındaki benzerliğe dikkat çekti.⁹⁶⁸ M. İ. Abdrahmanov ise “Tobol-İrtiş unsurlarının Tomsk Türklerinin ortak diline Çatlar vasıtasıyla taşındığını” düşünüyordu.⁹⁶⁹ Baraba ve Tobol-İrtiş Tatarlarının dillerindeki ortak çizgilere V. A. Bogoroditskiy de işaret etmişti.⁹⁷⁰ L.V. Dmitriyeva dahi Tobol-İrtiş Tatarlarının dilinin Barabaların diliyle pek çok ortak özellikler içerdiği sonucuna ulaş-

965 Abdrahmanov, *K voprosu o zakonomernostyax*, s. 1.

966 Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 28.

967 Adelung, *Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde*, s. 490.

968 Yadrıntsev, *Sibirskiye inorodtsı*, s. 45.

969 Abdrahmanov, *K voprosu o zakonomernostyax*, s. 20.

970 Bogoroditskiy, *Etyudi po tatarskomy i tyurskomu yazıkoznaniyu*, s. 55.

mıştı. Tom, Baraba ve Tobol-İrtiş Tatarlarının ağızlarının ortak çizgiler içerdiğine M. A. Abdrahmanov da dikkat çekmişti.⁹⁷¹

Sibiryâ Tatarlarının bu üç lehçesinin umumi tetkiki, D. G. Tumaşyeva'ya söz konusu lehçelerin birbirine yakınlığının tesbitinde ciddi bir dayanak oldu. Diğer yandan Tumaşyeva, XVII. Yüzyıl ile XX. Yüzyılın başlarındaki etno-lengüistik bütünleşme sürecinin oldukça yavaş seyrettiğini belirterek "Bunun sonucunda, Sibiryâ Hanlığı zamanında aşılamayan lehçe kopukluğu varlığını muhafaza etti ve hatta bazen daha da arttı" demektedir.⁹⁷² Bazı gruplar arasındaki ilişkilere rağmen, geniş bir bölgeye saçılmış olan Sibiryâ Tatarlarında herhangi bir ortak halk dili ortaya çıkmamıştır. "Sibiryâ Tatarları arasında lehçelerin birleştirilmesi ve lehçe farklarının ortadan kaldırılması süreci, kapitalist gelişim döneminde öyle yavaş seyretmiştir ki, gerekli sosyo-ekonomik temelleri olmadığı için, sözü edilen bölgede tek ve ortak bir dil oluşumunu sağlayabilecek konsantrasyon seviyesine ulaşamamıştır."⁹⁷³ G. H. Ahatov, Tom ve Baraba Tatarlarının dili ile (ki kendisi bu ikisini Doğu Sibiryâ Tatar lehçeleri arasına katmaktadır) Tobol-İrtiş Tatarlarının dilini (Batı Sibiryâ Tatar lehçesi) müstakil lehçeler olarak saymaktadır.⁹⁷⁴

Yine de XVI. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarındaki farklı dönemde, değişik boylar arasında farklı yoğunluklarla gelişen sosyo-ekonomik ilişkiler ve kültürel temaslar, Tobol-İrtiş, Baraba ve Tom lehçelerinin birbirine karışmış lehçeler haline gelmesine zemin hazırladı. Hatta doğuda Tom Tatar grubu içinde en uzakta yer alan Kalmakların ağızı dahi bu kaynaşmadan nasibini aldı. Kalmak ağızında sadece Eüşta-Çat ağızlarına değil, Tevriz ve ayrıca Tobol-İrtiş lehçelerine ait unsurlar da girdi.⁹⁷⁵ Sibiryâ Tatarlarının değişik grupları arasındaki etno-lengüistik farklılıkların gi-

971 Abdrahmanov, *Osobennosti razvitiya slovarnogo*, s. 195.

972 Tumaşyeva, *Dialektı sibirskix tatar*, s. 271.

973 Age., s. 168-169.

974 Axatov, *Dialekt zapadnosibirskix tatar*, s. 24, 184.

975 Tumaşyeva, *Yazık sibirskix tatar*, s. 167, 174.

derilmesi ve tek bir dil haline getirilmesinde Sibiryalı Buharalılar ve aynı zamanda İtil-Ural Tatarlarının dili de hayli yardımcı olmuştur...

Asli Tatar ahalinin ağırlıklı kesimi yerli Sibirya lehçeleri konuşurlardı. Örneğin 1897'de Tobol guberniyasındaki tüm Tatarların %99,3'ü (%99,4 erkek, %99,2 kadın) Tatarcayı anadili olarak belirtmiştir. Aynı yılda Baraba Tatarları arasında Tatarcayı anadili olarak gösterenlerin oranı %96,2 (%96,5 erkek, %95,9 kadın) idi.⁹⁷⁶

Etnik Bilinç

Tetkik edilen dönemde, Sibirya Tatarlarının değişik gruplarında kendini tanımlamada, kabile ve boy adları veya bu grupların bünyesine komponent olarak katılan etnik oluşumların etnonimleri uzun bir süre rol oynamıştır. Bu etnonimleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Tümen grubunda: *Şibani* (Şeybanilerden);

Tobol, Tara ve Tümen grubunda: *Nogay, Nugay*;

Tara grubunda: *Kidan, Ayalı, Turalı*;

Kurdak-Sargat grubunda: *Kurdak* (Kourdak), *Sargaçi, Sart*;

Yaskolba grubunda bazı tugum adları: *Yuşa, Torna, Çaplay* vs.;

Baraba grubunda: *Baraba, Terena, Kelebe, Longa, Telengüt, Sart* vs.;

Tom grubunda: *Yauştalar, Çattar, Kalmaktar*.

Bu adlardan bazıları günümüzde de komşuları tarafından değişik Tatar grupları için kullanılmaktadır. Örneğin Başkurtlar, Kazaklar, Hantlar ve Mansalar Tatarlara *Hatan* (muhtemelen *Kidan*), *Turalı, Nogay, Baraba*; Selkuplar, *Tın*; Çulım Türkleri *Çat* (çoğulu *çatlar, çattar*) derler.⁹⁷⁷ Sonra zamanla bunlardan bazıları

976 Patkanov, *Statiçeskiye dannıye*, s. 5, 255.

977 Axatov, *Dialekt zapadnosibirskix tatar*, s. 20; Miller, *İstoriya Sibiri*, I/188, 291; Radlov, *Obraztsı narodnoy literaturı*, s. XI-XII; *Sibirskiye tatari*, s. 911; *Spisok naselennıx mest po svedeniyam 1868-1869 godov*, 1871, s. LXVIII; To-

bizzat Tatarlar tarafından kullanımdan kaldırıldı; bir süre hatıra olarak kaldı ve sonunda bütünüyle unutuldu. Fakat *Nugay*, *Ayalu*, *Yauştalar*, *Çattar*, *Kalmaklar* vs. gibi bazı etnonimler XX. Yüzyıl başlarında dahi kimi grupların adı olarak kullanıldı.

Etnik gruplar için geçerli olan etnonim oluşturma eğilimi müşahade edilmiştir. Örneğin Tobol-İrtiş Tatarları arasında *tobolik* (*tabulık*), *tarlık* (*tarlık*, *tarılık*), *tümenik* (*tümenlek*) ve *Kurdak* (*ko-urdak*) gibi grup etnonimleri ortaya çıktı. Sanırım Yaskolba Tatarları geçmişte Yaskolba (Yaskalbü) diye adlandırılıyordu. XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl başlarında onlara daha ziyade Zabolotye Tatarları demeye başladılar, ama bu Tatar grubu kendini tanıtırken bu adı kullanmadı. Kabile adlarından biri olan Baraba (Barama, Paraba) yerli Baraba Tatarlarının ortak etnik adı haline gelmiştir. Tom Tatarları arasında XVII. Yüzyıldan itibaren *Tomtatarlar* adı ortaya çıkmıştı ve bu ad, ilk başlarda Eüştalar ve Rusların gelişinden önce Tom civarında yaşayan diğer Türk dilli küçük gruplar için kullanılıyordu. Daha sonra Çatlar ve Kalmaklar için de kullanılmaya başlandı, ama devrimden önceki dönemde bu adın iç etnonim olarak ne kadar kullanıldığı bilinmemektedir. Tom Tatarları arasında önceleri *Yauştalar*, *Çattar*, *Kalmaklar* etnik tanımlaması muhafaza edilirken, Ob Çatları arasında *Umartatarlar* adı da kullanılıyordu. Onların komşularına ve muhacir Tatarlara da aynı adı verdiler. Vaktiyle Yurt-ora köyünde *Kıştımtatarlar* etnonimi da yaygın şekilde kullanılmıştı.⁹⁷⁸

Her mahalli etnik grupta kendisinin başkalarından farklı olduğu şeklindeki düşünce birikimlerinin, yalnızca etnik grup adının ortaya çıkmasına değil, ondan daha önce başkalarına benzermediği tasavvurunun doğuşuna yol açmış olması vakıası dikkat

milov, *U tatar Tomskey i Novosibirskoy oblastey*, s. 106; *Sovremenniy etniçeskiye protsessı v yujnoy i sredney polose Zapadnoy Sibiri*, s. 29; vd.

978 AİEL, f. K-1, op. 2, no. 30, s. 25; Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 33, 36; Butsinskiy, *Zaseleniye Sibiri*, s. 289; Valeyev, *Zapadnosibirskiye tatari*, s. 22; *Volosti i naselenniy mesta 1893 goda*, 1894, vıp. 10, s. 80; vd..

çekmektedir. Bu vakıa ile yakın zamanda biz de tanıştık. Örneğin Baraba Tatarları, çağdaş etnik süreçleri incelemek amacıyla sunulan anket listesindeki “Hangi Sibiry Tatar grubunu tanıyor-sunuz?” şeklindeki soruya cevap olarak genellikle, “Elbette ve elbette Tom Tatarlarını biliriz; Karasu ve Barabinka’da da yaşarlar, ama bunlar başka Tatarlar, bizimkiler değil” cevabını vermişlerdi.⁹⁷⁹ Aynı şeyi Tobol-İrtiş Tatarlarında da gözlemledik. Örneğin Tobol ve Tümen Tatarları kendilerini birbirlerinden ayırıyorlardı. Diğer yandan, Kobol-İrtiş Tatarlarının kendi etno-kültür ve dil ortaklığının şuuruna varmaları ve ayrıca yalnızca Tobolsk guberniyasına iskan edilmiş olmaları, hepsinin Tobol Tatarı olarak adlandırılmasına yol açtı, hatta zaman zaman onlar da kendilerini bu şekilde adlandırdılar. Bu durum S. K. Patkanov’un yayınlarına da yansdı ve kendisi 1897 nüfus sayım kayıtlarına dayanarak Tara, Tobol, Tümen ve Yalutor ilçelerindeki yerli Tatarların tamamına Tobol Tatarları adını verdi.

Tüm Sibiry etnik gruplarında etnik tanımlama babında değişik ahali kategorileri arasında sosyal terimler ortaya çıktı. Örneğin birçokları kendilerine *yasaklı*, *yasaçniye* (*yasaşniye*, *isaşniye*) *yamuşla* yani hizmetli Tatarlar adlarını verdiler; Speransky’nin reformlarından sonra ise onlara *gayr-ı Ruslar* (*inorodtsı*) denildi.⁹⁸⁰ Bu etnonimlerden bazıları yaşlı kuşak arasındaki günlük konuşmalarda nispeten geç zamanlara kadar da kullanıldı ve 1967’de yayınlanan SSCB halklarının kendilerini tanımlamalarıyla ilgili listede yer aldı.⁹⁸¹ Geçmişte halk kategorilerini belirleyen ve insanların bilincinde yer eden sosyal terimler günlük hayatta önemli rol oynadı ve çoğu kez onları diğer milliyetlere mensup insanlardan ayıran terimler kullandılar ki, bu durumda Tatarlar yani yasaklılar, hizmetliler ve gayr-ı Ruslar Rus köylülerinden ayrılmış oluyordu. Bazen de aksine etnonimler sosyal isimler gibi kullanılmıştır. Bu

979 MEE TGU, 1971, t. 391-1, l. 14.

980 MEE TGU, 1969, t. 363-1, l. 8, 19, 26, 27, 66, 67; t. 363-6, l. 16; AİEL, f. K-1, op. 2, no. 30, l. 25; Xramova, *Zapadnosibirskiye tatarı*, s. 473.

981 Bruk, Kozlov, *Etnografiçeskiy nauka*, s. 18.

konuda enteresan bir örnek, Leningrat'taki TSGİA'da muhafaza edilen ve XX. Yüzyıl başlarına ait olan bir kayıttır. Buna göre Turajsk nahiyesinde Ahmetçan Bugsutinov adında bir gayr-ı Rus'un (Baraba Tatarı) kendisini Semipalatinskaya oblastındaki Pavlodar Kırgızları hanesine yazılması için dilekçe vermiştir.⁹⁸²

Tobol-İrtiş havzasının bazı bölgelerindeki Sibirya Tatarları, kendilerini muhacir Buharalılar ve İtil-Ural Tatarlarından ayırarak *top yerli halk* diye tanıttılar.⁹⁸³ Yaskolba Tatarları aralarına 1914 yılında yerleşen ilk Kazan Tatarlarına alay olsun diye *kı-lımçak* adını taktılar.⁹⁸⁴ Buna karşılık muhacir Tatarlar da yerli Sibirya Tatarlarına birçok yerde putlara taptıkları için kuklacılar anlamında *kurçaklar* dediler.

Sibirya Tatarlarının büyük kesimi için *yasaklı*, *gayr-ı Rus* gibi ortak etnik adların ortaya çıkması, elbette ki devrim öncesinde toplulukların kaderlerini ve akrabalıklarını belirleyecek derecede şuurlanmalarına yol açtı. Ayrıca Müslümanlık da Tatarların kendilerini çoğu kez etnik bir anlam da yükleyerek Müslüman olarak tanımlamasına zemin hazırladı.⁹⁸⁵ 1971'de Baraba Tatarları arasında yapılan bir ankette bir kişinin kendisini Muhammedî Tatar diye tanımlaması dikkat çekicidir.⁹⁸⁶

Ruslar, ilk başlarda Tobol-İrtiş Tatarlarına *agaryanlar* adını⁹⁸⁷ takmışlardı, fakat Tatarlar da hemen onlara bazı yerlerde *çaldonlar* (yani ç yerine ts harfini kullananlar) adını taktılar. Tatarların değişik grupları için nisbet işareti olarak bölgesel adlar yaygın şekilde kullanıldı. Ruslar onlara Tümenli (Tyumenskiy), Yalutorlu

982 TSGİA, f. 1291, op. 84, d. 60, l. 1-6.

983 Xramova, *Zapadnosibirskiye tatarı*, s. 473.

984 AİEL, f. K-1, op. 2, no. 30, l. 43.

985 Slovtsov, *İstoriçeskoye obozreniye Sibiri*, s. 4.

986 Tomilov, *Sovremenniy etniçeskiye protsessı v yujnoy v sredney polose Zapadnoy Sibiri*, s. 86.

987 Burada geçen *agaryan*, muhtemelen vaktiyle Bizanslıların Selçuklu Türklerine Hz. Hacer'in çocukları – Müslüman anlamında *agari* demeleriyle aynı şey olsa gerek.

(Yalutorovskiy), Tobollu (Tobolskiy), Turalı (Turinskiy), Zabolot-yeli (Zabolotniy), Yaskolbalı (Yaskolbinskiy), Taralı (Tarskiy), Barabalı (Barabinskiy), Tomlu (Tomskiy), Andreyevli (Andreyevskiy) (göl adına nisbetle), Belakovlu (Belakovskiy) (nehir adına nispetle), Kindırlı (Kindırskiy) (kasaba adına nisbetle), Yukarı Turalı (Verhoturskiy) vs. gibi adlar verdiler.⁹⁸⁸ Her şeyden önce değişik yüzyıllara ait arşiv kayıtları da buna işaret etmektedir. Ural ötesinden gelen en geç muhacir Tatarlara Ruslar “*Zahrebetniy Tatar*” yani dağ ötesinden gelen Tatarlar adını verdiler. Fakat bu terim geniş şekilde kullanılmadı ve fazla uzun ömürlü olamadı.

Açıkçası Ruslar, en başından beri yerli Türk dilli ahaliye Tatar adını verdiler ve ayrıca onlardan belgelerde *yasaklı*, *gayr-ı Rus* vs. gibi isimlerin yanı sıra bu adla da zikrettiler. Halbuki yerli ahali başlangıçta kendisini Tatar olarak takdim etmiyordu ve her halükârda bunun aksini gösteren herhangi bir veri de elimizde mevcut değil. İ. Y. Fişer, XVIII. Yüzyıl ortalarında artık Tatar denilen kişilerin bu adı tahkir olarak algıladıkları için kullanmadıklarını yazmıştı.⁹⁸⁹ XIX. Yüzyıl ortalarına ait kaynaklarda ise öncelikle Kazanlı ve Astrahanlı Tatarların Tatar adını yadırgadıkları, bu adın Sibiryâ Tatarlarına da ait olmadığı vurgulanmaktadır.⁹⁹⁰

Fakat Rusların gelişiyle birlikte ve onların doğrudan etkileyiyle yerli Türklere Tatar denilmesi giderek yaygınlaştı ve onlar dahi kendilerini Tatar diye adlandırmaya başladılar. Pek çok arşiv belgesi, XVIII. Yüzyıl-XX. Yüzyıl başına ait dilekçe ve istidalar da buna şahitlik etmektedir. Bu tür belgeler o kadar fazladır ki, onlardan parantez içinde bahsetmek dahi anlamsızdır. Örneğin XIX. Yüzyıl sonlarına ait belgelerden birinde “yasaklı Tatar”⁹⁹¹ ifadesinin geçmesine dikkat çekmiştik. Tatar teriminin Sibiryâ Tatarla-

988 Miller, *İstoriya Sibiri*, I/288; II/12; *Sibirskiye letopisi*, s. 191, 197, 317; vd.

989 Fişer N. E, *Sibirskaya istoriya*, s. 430.

990 Gageymester, *Statistiçeskoye obozreniye Sibiri*, s. 8; Pavlovskiy, *Azia i Sibir*, s. 33-34.

991 TSGİA, f. 1291, op. 84, d. 24, l. 9 ob.

rının bir kısmı için sosyal bir anlam ifade ettiği ileri sürülebilir. Ancak, genel olarak, elbette onlar bu kelimeyi kullanırken öncelikle etnik anlamını göz önünde bulunduruyorlardı. Hatta XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında dahi Sibirya Tatarlarının tamamı kendilerini Tatar olarak takdim etmiyorlardı. Örneğin 1893 verilerine göre Tobol-İrtiş bölgesinde "... guberniya ahalisinden bazıları kendilerinden Tatar diye bahsediyorlar"⁹⁹²

Aynı sıralarda, XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl başlarında sözü edilen etnonimin iki kelimededen oluşan *Sibirtatarlar* yani Sibirya Tatarları terimi yaygınlaşmaktaydı. 1920'li yıllarda ortak Sibirtatarlar etnonimi tüm Sibirya Tatar grupları arasında daha yaygın şekilde kullanılmaya başladı ve onlar bununla akrabalıklarını ve tarihi kaderlerinin aynılığını vurgulamak istiyorlardı. Gerçi ilk başlarda eski etnik adlarını da kullanıyorlardı, ama Tatarlar ve onun terkip şekli Sibirtatarlar en azından Sibirya Tatarlarının önemli bir kesimi için temel ad halini almıştı. Sibirtatarlar terimi, o dönemde çeşitli Tatar grupları yani yerli Sibiryalılar ve İtil-Ural taraflarından gelen muhacir Tatar arasında ortak bir ad olarak kullanılmaya başlanmıştı, ama sonuncular çoğu kez kendilerini Kazanlı, Ufalı, Simbir Tatarı, Mişer vs. gibi adlarla takdim ediyorlardı.

Kanaatimizce İtil Tatarlarının Batı Sibirya'ya başlattığı göç dalgasının XIX. Yüzyılın ikinci yarımı ile XX. Yüzyıl başlarında artması, Sibirya Tatarlarını kendilerini muhacirlerden ayırt etmek için daha yaygın olan Sibirtatarlar endoetnonimini kullanmaya zorlamıştır. Sanırım muhacir Tatarların az veya hiç olmadıkları Sibirya Tatarlarına ait köylerde bu etnonim daha az kullanılıyordu. Günümüze ait veriler de bunu göstermektedir. Örneğin 1969-71 yılları arasında değişik Sibiryalı Tatar grupları arasında yapılan anket sonuçlarına göre, Tobol-İrtiş grubunda Sibirtatarları denilenlerin oranı (%50,4), Baraba (%66,1) ve Tom (%66,7) Tatar gruplarından daha azdı. Tatar ahali arasında yaptığımız geneaolojik

992 Volosti i naseleniye mesta 1893 goda, 1894a, vıp. 10, s. 42.

araştırma sonuçlarına göre ise, İtil Tatarlarıyla daha az teması olan grubun Tobol-İrtiş grubu olduğu ortaya çıkmıştı.

Tüm Sibirya Tatar grupları arasında mahalli etnik adların varlığını sürdürdüklerinin yani grup adlarının ve genel Tatar etnik adının birlikte kullanıldığının altını bir kez daha çizmek gerekir. *Tatarlar* ve onun terkipli şekli *Sibirtatarlar* etnik tanımlamasında tebarüz eden genel etnik adın öneminin artmaya başlamasıyla birlikte Sibirya Tatarlarının kendilerini etnik yönden tanıtmada şeklindeki değişiklik eğilimi giderek yoğunluk kazandı.

O dönemde Sibirya Tatarlarında ortak etnik bilincin artmasında, kendilerini Kuçumoğulları Tatarlarının torunları olarak görmeleri kadar, daha eski dönemlerde onların atalarının Sibirya'ya Çingiz-han zamanında geldikleri, onlarla birlikte burasının yani bir zamanlar Sibirya Hanlığı'nın varlığını sürdürdüğü Tobol ve İrtiş çevresinde dedelerinin mezarlarının bulunduğu topraklarının ata yurtları olduğu şeklindeki tasavvurlar da rol oynamıştır. Bu tür tasavvurlar yalnızca Tobol-İrtiş Tatarları arasında değil, şimdilerde atalarının Tobol ve İrtiş sahillerinden Yermak ve Küçüm-han çarpışmaları zamanında kaçtıkları şeklinde rivayetler dinlediğimiz Baraba ve Tom Tatarları arasında da yaygınlaşmıştır. Sibirya Tatarlarının kutsal yerleri, Küçümova kasabası yakınlarında "İsker'de yaşayan atalarını anmak" için Mayıs ve Eylül ayında toplandıkları mezarlar da vardır.⁹⁹³ Sibirya'ya yerleşen Kazan Tatarlarından bazılarının Sibirya Tatarlarındaki bu tasavvurları kabullenmiş olmaları dikkat çekicidir. Örneğin bu satırların yazarı, küçük bir grup olarak yaşadıkları ve Sibirya Tatarlarının hiç bulunmadığı Yeniseysk şehrindeki Kazanlı Tatarlardan, Küçüm-han'ın Tatar hanı olduğu ve kendilerinin Çingiz-han'ın Tatarlarından inme olduklarını işitmiştir.

993 Abramov, *Gora Alafeyska*, no. 22.

3. Etnik Gruplar Arasındaki Temaslar

Türk Etnik Topluluklarının Etkileşim Süreçleri

Araştırdığımız dönemin en kalabalık grubu Sibiryâ Tatarları olduğuna göre, önce onların etnik gruplar arası temaslarını gözden geçirelim. Bu ilişkiler yelpazesi oldukça geniştir, ama onlar için en önemli olanları, öncelikle Sibiryalı Buharalılar, arkasından Kazan Tatarlarıyla olan temaslarıdır.

Daha önce anlatılardan da anlaşılacağı gibi, Sibiryâ'daki Buharalıların sayısı hayli fazlaydı ve yalnızca Sibiryâ Tatarlarının dörtte biri oranındaydılar. Yerli Tatarların köylerine, bazen de onlara yakın komşu olarak yerleşmişlerdi. Köylü Buharalıların işçi sınıfı, ekonomik açıdan yasaklı ve hizmetli Tatarların ve dağ ötesinden gelenlerin durumuna yakındı. Gerçi uzun bir süre Buharalı çiftçiler bazı imtiyazlara sahiptiler ve obrok vergisi ödemedikleri gibi, posta hizmetleri ve benzeri işlerden de muaftılar; fakat 1698'de yönetim Buharalıların ellerindeki topraklar için obrok vergisi koydu ve daha sonra da yavaş yavaş tanınan imtiyazları kısıtlamaya devam etti. XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında onlar artık fiilen yerli Tatar ahaliyle aynı statüdeydiler ve 1822 reformlarıyla Tatarlarla birlikte aynı yerleşik gayr-ı Rus kategorisine dahil edildiler.⁹⁹⁴ Onlar, posta hizmetlerinden, köylü vergisinden azat edilmeleri ve eski durumlarına iade edilmeleri talebiyle Tatarlarla birlikte dilekçeler verdiler.⁹⁹⁵

1834'de Buharalıların imtiyazlarını fiilen ortadan kaldıran yeni ticari hakları belirlenmişti ve bu bölgelerde arazi vergisi (hane başına 10 ruble) artırılmış ve aynî vergiler salınmıştı.⁹⁹⁶ Tabii olarak bu durum, Buharalıların resmi makamlarca cevapsız bırakılan bir

994 Baxruşin, *Sibir i Srednyaya Aziya*, s. 21, 460-461.

995 GAOO, f. 2, op. 2, d. 158, l. 1-344; TSGİA, f. 1264, op. 1, d. 365, l. 98-102 ob. "Proşeniye zaxrebetnix tatar i buxartsiev Tobol'skoy gubernii na imya tsarya" 1825 g.).

996 GAOO, f. 3, op. 1, d. 1505, l. 1-6.

dizi dilekçe vermelerine yol açtı.⁹⁹⁷ Kısmen tarım ve ticaretle uğraşan Buharalıların önemli bir kesiminden XIX. Yüzyılda hane vergisi, hazine arazileri üzerinde toprakları olanlardan ise obrok vergisi alındı.⁹⁹⁸ 1834 yılında Buharalıların durumuyla ilgili şu karar alınmıştı: “Buhara, Taşkent ve diğer Asya şehirlerinden getirdikleri mallarla aynı ticaretle iştigal eden ve yedinci nüfus sayımından önce Sibiryâ şehirlerinde yaşamakta olan Batı Sibiryalı Taşkentliler ve Buharalılar, 1795 yılında yayınlanan fermana binaen zanaat vergisinden muaf olarak ticaret yaparlar.”⁹⁹⁹ Fakat Sibiryalı Buharalıların şehirlerde yaşayan ve Buharân adını ve dolayısıyla ticari imtiyazlarını muhafaza etmeye çalışan bu grubu, sayıca oldukça azdı ve Tara, Tümen ve Tobolsk şehirlerinde tek rakamlı nüfuslara sahiptiler. 1835 yılına ait veriler, Buharalı grupların meşgaleleri ve meslekleri hakkında bazı bilgiler vermektedir. (Bkz. tablo 26) Genel olarak bu bilgiler, onların durumlarının birçok noktada Sibiryâ Tatarlarının durumlarıyla aynı olduğunu göstermektedir. Onların da çoğu tıpkı Sibiryalı Tatarlar gibi, XIX. Yüzyılda zanaat, arabacılık, postacılık, yevmiyeli işçilik vs. ile uğraşıyor, ayrıca avcılık ve balıkçılık da yapıyordu.¹⁰⁰⁰

Bazı hallerde Buharalıların Sibiryâ Tatar gruplarına dahil oldukları da gözlenmiştir. Örneğin XVII. Yüzyıl sonlarında Tümen kazasının Kaskara yurtlarında Buharalıların çocukları dağ ötesinden gelen Tatarlarla birlikte sayılmıştı.¹⁰⁰¹ 1626-27 yılına ait Tümen maaş bordrosunda hizmetli Tatarlar arasında bir tane Sart ve iki Buharalı da yer almaktaydı.¹⁰⁰² Bazı Buharalılar toprak edinebilmek amacıyla yasaklı Tatarlar grubuna yazılmışlardı. Buharalıların ve Sibiryâ Tatarlarının bir arada yaşamaları sıkı ekonomik ilişkilerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Buharalılar, köylerde Ta-

997 TSGİA, f. 1265, op. 5, d. 211, l. 1-7.

998 TSGİA, f. 1265, op. 3, d. 63, l. 2-3.

999 GAOO, f. 3, op. 1, d. 1505, l. 5-5 ob.

1000 TSGİA, f. 1264, op. 1, d. 365, l. 98-100.

1001 TSGİA, f. 214, op. 5, d. 445, l. 11-12.

1002 Baxruşin, *Sibirskiye slujiliye tatari*, s. 165.

tarlardan toprak satın alıyor veya kirılıyor, hayvanlarını birlikte otlatıyorlardı vs.¹⁰⁰³ Yerli Tatarlar ve özellikle sık sık Orta Asya ve Kazakistan şehirlerine giden Tobol-İrtiş Tatarları, Sibiryalı Buharalılarla aynı kervan ve arabalarla seyahate çıkıyor, bazıları da onlarla birlikte küçük ticaret kolonileri kuruyorlardı.¹⁰⁰⁴

Tablo 26. 1835 verilerine göre
Sibiryalı Buharalıların iştigal sahaları

Meslek grupları	Tobolsk		Tümen		Tara		Tomsk	
	kişi	%	kişi	%	kişi	%	kişi	%
Çiftçi	508	31,7	425	34,8	461	36,4	7	5,4
Tacir	184	11,5	79	6,5	50	3,9	-	-
Arabacı	113	7,0	37	3,1	105	8,3	74	57,4
Zanaatkâr, Yevmiyeli işçi, hizmetli	766	47,7	656	53,7	638	50,3	14	10,9
Yaşı küçük ve sakat	13	0,8	15	1,2	3	0,2	-	-
olduğu için çalışmayan	-	-	-	-	11	0,9	34	26,3
Bilgi yok	21	1,3	9	0,7	-	-	-	-
	1605	100,0	1221	100,0	1268	100,0	129	100,0

Kaynak: GAOO, f. 3, op. 1, d. 1505, l. 108-168.

Sibiryalı Buharalıların Tatarları sosyal yönden birbirine yakınlaraştıran bu tür sıkı ilişkiler, tabii olarak bazı karma evlilikleri de beraberinde getirdi ve genel olarak akrabalık bağlarını kuvvetlendirdi. Görüldüğü kadarıyla XVI-XVII. Yüzyıllarda küçük bir Buharalı grubu Baraba Tatarlarının bünyesine karışmış ve onlar arasında eriyip gitmiştir ki, XVII. Yüzyılda Cuncarya, Buhara ve Sibirya'yla ticaret yapan Barabalar arasında ticaret gruplarının olması ve keza yerli Tatarların Tomsklu Buharalıların Baraba ve

1003 ATGMZ, d. 154, l. 6-6 ob.; Potanin, *O karavannoy trgovle*, s. 69.

1004 Balkaşın, *Torgovoye dvijeniye*, s. 3; Venyukov, *Puteşestviya po okrainam Russkoy Azii*, s. 297; Gromiko, *Zapadnaya Sibir' v XVIII v.*, s. 81; DAİ, s. 389; Yel'nitskiy, *İnorodtsev Tarskogo okruga*, s. 91; Polevoy, *Zabitiy istočnik*, s. 124.

diğer diğer yerlere seyahatler düzenledikleriyle ilgili hatıraları da buna şahitlik etmektedir.¹⁰⁰⁵ Ruslar gelmeden çok önceleri Buharalılar Tobol-İrtiş Tatarlarının (özellikle Tobol Tatarlarının) bünyesine karışmışlardı.¹⁰⁰⁶ XVIII. Yüzyılda şehirlerde Tümen Tatarlarıyla Buharalıların kaynaşmasından İ. G. Georgi söz etmektedir.¹⁰⁰⁷ Tomsk Tatarları da XX. Yüzyılda evlilikler yoluyla Buharalıları önemli ölçüde asimile etmişlerdir.¹⁰⁰⁸ G. N. Potanin, belgelere dayanarak Buharalıların Sibiry Tatarlarıyla XVIII. Yüzyılda yoğun bir kaynaşma gerçekleştirdiklerini açıklamaktadır.¹⁰⁰⁹

4 ve 5. nüfus sayım kayıtları Sibiry Tatarlarıyla Buharalıların oldukça fazla evlilikler gerçekleştirdiklerini göstermektedir (bkz. Tablo 27). Bu rakamlardan XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde Sibiry Tatarlarındaki tüm evliliklerin beşte birinden fazlasının Buharalılarla yapıldığı anlaşılmaktadır. Şunu da kaydetmeliyiz ki, onlar kızlarını gönüllü olarak Buharalılara veriyor, fakat onlardan fazla kız almıyorlardı. Diğer yandan Buharalılar da kızlarını Sibiry Tatarlarına vermekten ziyade kendileri yasaklı Tatarlarla ve Kazaklarla evleniyorlardı (bkz. tablo 28, 29). Anlaşılan burada dahi bazı Buharalıların kızlarını Tatarlarla evlendirme konusundaki olumsuz tavırları kısmen muhafaza edilmişti. Bunun, sözü edilen grubun değişik sosyal statüsüyle bir ilgisi olabilir. Sanırım Buharalılar bazı imtiyazlara sahip kişiler olarak kızlarının ve kız kardeşlerinin daha aşağı bir tabakaya, onlara göre yasaklılara, gitmesini istemiyorlardı. Yine de Buharalıların ağırlıklı bir kesimi XVIII. Yüzyıl sonlarında yerli Tatarlarla kalıcı sivrî ilişkilerle itilmekteydi ve 1782’de tüm evliliklerin %63’ü bu tür evliliklerdi (bkz. tablo 30).

1005 Vorov’yeu, *Barabintı*, s. 1; Messerschmidt, *Gorschungsreise durch Sibirien 1720-1727*, s. 149; TSGIA, f. 1291, op. 84, d. 65, l. 19 ob.

1006 Nebol’sin, *Pokoreniye Sibiri*, s. 256.

1007 Georgi, *Opisaniye vseı obitayuşçıx v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 23.

1008 Şneyder, Dobrova, Yadrintsieva, *Naseleniye Sibirskogo kraya*, s. 62.

1009 Potanin, *O karavannoy torgovle*, s. 94.

Tablo 27. XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde Sibirya Tatarlarındaki evlilikler

Evlilik türü	1782		1795*	
	Genel	%	Genel	%
Grup içi evlilik	2745	74,8	1717	77,5
Diğer milliyetlerle:	853	23,2	485	21,9
Buharalılarla	27	0,7	1	0,1
Ruslarla	15	0,4	5	0,2
Kazan Tatarlarıyla	11	0,3	2	0,1
Kazaklarla	6	0,2	2	0,1
Başkurtlarla	5	0,1	-	-
Kalmıklarla	4	0,1	-	-
Hantlarla	2	0,1	2	0,2
Karakalpaklarla	1	0,1	-	-
Mansalarla	3669	100,0	2214	100,0
T o p l a m				

Kaynak: GATOT, f. 154, op. 8, d. 4, l. 27, 31, 108-111, 138, 139, 141-143, 180, 289, 997.

*1795’le yalnızca Tümen, Yalutor, Tara Tatarları ve Kurdak-Sargat Tatarlarının bir kısmı göz önünde tutulmuştur.

Tobla 28. 1782’de Tobol-İrtiş havzasındaki Buharalıların evlik bağları

Evlilik türü	Erkek		Kadın		Toplam	
	kişi	%	kişi	%	kişi	%
Grup içi	498	53,8	498	60,4	996	56,9
Yasaklılarla	307	33,1	216	20,2	523	29,9
Kazaklarla	110	11,9	97	11,8	207	11,8
Obroçniy çuvalşiklerle	8	0,9	9	0,5	17	1,0
Hizmetkârlarla	2	0,2	4	0,5	6	0,3
Kazan Tatarlarıyla	1	0,1	-	-	1	0,1
T o p l a m	926	100,0	824	100,0	1750	100,0

Tablo 29. 1795’de Buharalıların Tara, Tümen ve Yalutor kazalarında yaptıkları evlilikler

Evlilik türü	Erkek		Kadın		Toplam	
	kişi	%	kişi	%	Kişi	%
Grup içi	568	60,2	568	75,4	1136	67,0
Diğerleriyle:						
Yasaklılarla	321	34,0	164	21,8	485	28,6
Kazaklarla	50	5,3	17	2,3	67	4,8
Hizmetkârlarla	4	0,5	4	0,5	8	0,4
T o p l a m	943	100,0	753	100,0	1696	100,0

Tablo 30. XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde Buharalıların Tobol-İrtiş havzasında yaptıkları evlilikler

Evlilik türü	1782		1795	
	Kişi	%	Kişi	%
Grup içi	498	36,7	568	50,3
Diğer etnik gruplarla:				
Sibiryâ Tatarlarıyla	853	62,8	560	49,6
Karakalpaklarla	4	0,3	2	0,1
Başkurtlarla	2	0,1	-	-
Kazan Tatarlarıyla	1	0,1	-	-
T o p l a m	1358	100,0	1130	100,0

Sibiryalı Buharalılarının dilinde, her ne kadar bir dönem aralarında Farsça, Tacikçe veya Özbekçeyi bilenler var ise de, Sibiryâ’ya göçleri sırasında yerli Tatar lehçesine geçişin ana süreci gözlemlenmiştir. Sibiryalı Buharalılarının herhangi bir özel ağızları oluşmamıştır. Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, onlar da Orta Asya’dan birçok Farsça ve Türkçe kelimeler taşıyarak Sibiryâ Tatarlarının dilini etkilemişlerdir.¹⁰¹⁰ Sibiryâ Tatarlarının kültürüne

1010 İsxakova, Valeyev, *Tadjikskiy komponent*, s. 31-39; Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, s. 162; Sattarov, *Proşloye i nastoyaşçeye sibirskix tatar* (Rukopis’), s. 4, Tumaşyeva, *Yazık sibirskix tatar*, s. 13.

de Orta Asya halklarının birçok kültür unsurunu taşımak suretiyle katkıda bulunmuşlardır.

Sibirya Tatarlarıyla kurulan temasların etkisiyle yaşanan bariz değişiklikler, Buharalıların etnik bilinçlerine de girmiştir. Her ne kadar XVIII. Yüzyılda kendilerine tanınan imtiyazları korumak uğruna zaman zaman Rusya'da gayr-ı Rus olduklarını belirtmişlerse de, XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl başlarında Buharalı Tatarlar şeklinde adlandırılmaya da karşı çıkmadılar. En azından “devrim öncesinde Sibirya'daki Buharalılar kendilerini “Buharlık” (Buharalı) diye takdim etmek suretiyle Orta Asya kökenlerine daima vurgu yapmışlardır.”¹⁰¹¹ Sosyal engeller, Buharalıların bütünüyle Sibirya Tatarlarının bünyesine dahil olmasının yolunu hep tıkamıştır. Sibiryalı Buharalılar, daha önce dil ve kültür açısından Tatarlarla fiilen güçlü bir şekilde kaynaşmışlarsa da, kendi etnik hafızalarını da korumuşlar, ama yine Ekim devriminden önce bazıları etnik bir unsur olarak Sibirya'nın ana Tatar gruplarının bünyesine dahil olmuşlardır.

Sibirya Tatarlarının etnik tarihinde akrabaları olan Kazan Tatarları ve Mişerler büyük rol oynamışlardır. XVIII-XVI. Yüzyıllar arasındaki uzun zaman diliminde çoğunlukla aynı siyasi birlik içinde yer almış veya siyasi yönden birbirini desteklemiş, ticari ilişkilerde birbirini tercih etmiş, hanedan evlilikleri gerçekleştirmişlerdir vs.. (II. Bölüme bkz.) Kazan Tatarlarının Sibirya'ya muhaceretleri, en azından XVI. Yüzyıldan itibaren ve XIX. Yüzyılın ikinci yarımına kadar önemli kitleler halinde olmamıştı. Kişisel kanaatimiz odur ki, henüz XVI. Yüzyılda Kazan Tatarlarının muhacereti ve yerli sakinlerle gerçekleştirdikleri evlilikler önemli boyutta değildi¹⁰¹² ve Kazan Tatar unsuru her halükârda Tobol ve Tümen Tatarlarının bünyesinde fazla bir yer tutmuyordu.

1011 Valeyev, *Zapadnosibirskiye tatari*, s. 31.

1012 Baxruşin, *Oçerki po istorii kolonizatsii Sibiri*, s. 93-95; Miller, *İstoriya Sibiri*, I/194, 230; *Naş kray...*, 1966, s. 26; *Sibirskiye letopisi*, 1907, s. 1-6,

Sibirya'nın Rusya'ya ilhakından sonra da İtil-Ural Tatarlarının muhaceretleri önemsiz rakamlarla devam etti. Onlar, genel olarak Sibirya Tatarlarının köylerine yerleşiyor, onların cemaatine girmeye çalışıyor, yerli ahaliyle iktisadi ilişkiler kurmaya gayret sarfediyorlardı. Buna karşılık özellikle Tümen Tatarları başta olmak üzere yerli ahali de, Kazan Tatarlarıyla ilişkiye geçtikçe Kazan ve Ufa ile ticare ilişkiler kuruyorlardı. Hatta ticaret kervanlarıyla çoğu kez birlikte yolculuk ediyorlardı.¹⁰¹³

Sibirya'ya gelen İtil-Ural Tatarları toprak edinmek amacıyla kendilerini belli dönemlerde yasaklı ve nadiren hizmetli Tatarlara mensup göstermeye gayret ediyorlardı. Bunu gösteren deliller mevcuttur. Örneğin XVIII. Yüzyılda Baraba Tatarlarının bir kısmı kendilerini Kungur kazasından gelen Kungurlular olarak saydılar, bazıları ise kimi zaman Kazan Tatarlarını evlatlığa almışlardı.¹⁰¹⁴ Geniş soy kütükleri kayıtlarına göre Sibirya Tatarlarının tüm gruplarında yasaklı Tatarlar bünyesine dahil olan daha sonraları ise yerleşik gayr-ı Ruslar arasında yer alan bazı Kazanlı Tatarlar ve Mişerler vardı. Sosyal planda Kazanlılar köylü sınıfına dahildiler ve obrok vergileri de yerli Sibirya Tatarlarının ödediklerinden daha yüksekti. Askerlik hizmetinden kurtulma isteği de yasaklı Tatarlar kategorisine geçmeye iten sebeplerdendi.

1969-1980 yılları arasında Batı Sibirya'daki değişik Tatar gruplarında araştırma yapmaya gittiğimiz günlerde, bazı köy sakinlerinin geçmişte aralarında Kazan Tatarlarının bulunduğunu inkar ettikleri dikkat çekmişti. Halbuki o dönemde, 1897 yılı verilerine göre, sözü edilen köylerde (Yurt-ora, Yepançino vd.) bu tür gruplardan söz edilmektedir. M. A. Abdrahmanov şöyle diyor: “Şunu kaydetmek gerekir ki, yerli sakinler için muhacirlerin gelip bünyelerine karışmaları hemen hemen hissedilmeyen bir şeydi; onlar,

18, 319-320, Tixonov, *Zavoyevaniye Sibirskogo xanstva*, s. 129; vd.

1013 Alekseyev, *Sibir' v izvestiyax*, s. 211; DAİ, t. IV, s. 153; Vambéry, *Das Türkenvolk*., s. 100-101; vd.

1014 AİEL, f. K-1, op. 2, no. 32, l. 212; Messerschmidt, *Forschungareise*, s. 64; vd.

aralarında bulunan herkesi kendilerinden sayıyorlardı ve yabancı yoktu.”¹⁰¹⁵ Burada sözü edilen köyler, muhacir Tatarların sayıca fazla olmadıkları ve mevcut çiftçi düzenini bozmadıkları köylerdir. XIX. Yüzyılın son çeyreğine kadar muhacir Tatarların yerli Sibiryâ Tatarlarının sosyal kategorilerine dahil oldukları anlaşıyor. Daha önce başlangıçta yasaklı grubuna dahil edilen (XVIII. Yüzyıl sonuna ait belgelerde onlardan bu şekilde söz edilmektedir¹⁰¹⁶), 1882’den sonra ise yerleşik gayr-ı Rus kategorisine sokulan obroçniy çuvalşiklerin durumundan söz etmiştik. S. K. Patkanov, Tobol ilçesindeki Tatarların bir kısmının - ki XVIII. Yüzyıl sonunda gelmişlerdir, - gayr-ı Rus ahali bünyesinde yer aldıklarını, XIX. Yüzyıl sonunda ise yerli Tatarlara mensup gösterildiklerini kaydetmektedir.¹⁰¹⁷

Diğer yandan bazı yerlerde de sayıca az olan yerli Türklerin muhacir Tatarlar tarafından emilmesi gibi ters bir durumla karşılaşmıştır. Bu durum, özellikle XIX. Yüzyılın ikinci yarımı ile XX. Yüzyıl başları yani İtil-Ural taraflarından Sibiryâ’ya büyük kabileler halinde göçlerin yaşandığı dönem için geçerlidir. P. G. İvanov, Tom Tatarlarının bazı köyleri için bu gibi durumdan söz etmektedir.¹⁰¹⁸ Patkanov da Tümen ve Tobol ilçelerindeki bazı gayr-ı Rusların köylü tabakası arasına girdiklerini ve onları muhacir Tatarların bünyesinden ayırmanın artık imkansız olduğunu söylemektedir.¹⁰¹⁹ Fakat görüldüğü kadarıyla muhacir Tatarların Sibiryâ Tatarlarının sosyal kategorilerine geçiş süreciyle karşılaştırıldığında, bu tür süreçler son derece yavaş seyrediyordu. Bu durum, daha ziyade yalnızca muhacirlerin sayıca daha baskın oldukları köylerde söz konusuydu ve böyle köylerin sayısı da çok azdı. Tablo 31’den anlaşılacağı üzere XIX. Yüzyıl sonlarında gelen muhacir Tatarlar, hemen hemen Sibiryâ Tatarlarının

1015 Abdrahmanov, *K voprosu o zakonomernostyax*, s. 37.

1016 GATOT, f. 154, op. 8, d. 4, l. 1217.

1017 Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, s. 120.

1018 İvanov, *Tomskiye tatarı*, s. 104.

1019 Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, s. 117.

yerleşim birimlerinin yarısında yaşamaktaydılar, ama nüfusça yerli halka karşı baskın oldukları köylerin sayısı yalnızca %6 idi. Geri kalan yerleşim birimlerinin %94'ünde Kazanlı Tatarlar ve Mişerler ya hiç yoktular, ya da sayıca çok azdılar. Beş yüz kişilik Tatar süvari bölüğündeki Tatarların da köylü sınıfına geçtiklerini burada belirtmiş olalım.

Tablo 31. 1897 nüfus sayımına göre XIX. Yüzyıl sonunda Sibiryalı ve İtil-Ural Tatar gruplarının iskan çizelgesi

K ö y l e r	Tobol-İrtiş		Baraba		Tom		Toplam	
	salt	%	salt	%	salt	%	salt	%
Toplam	253	-	50	-	28	-	331	-
Bunlardan:								
Yalnız yerli								
Tatarların yaşadıkları	140	55,3	20	40,0	14	50,0	174	52,2
Yerli ve muhacir Tatarların yaşadıkları	113	44,7	30	60,0	14	50,0	157	47,8
Muhacir Tatarların sayıca baskın oldukları (%50'den fazla) köyler	12	4,7	3	6,0	5	17,9	20	6,0
Not: Bu tabloda Batı Sibiry'a'da sakinlerinin tamamı muhacir Tatarlardan oluşan köyler alınmamıştır.								

Kazanlı ve Sibiryalı Tatarların bu şekilde birbirinin sosyal tabakasına geçişleri, elbette onların kendi aralarındaki temasları kolaylaştırdığı gibi, etnik süreçlerin derinleşmesine de yardımcı olmuştur. Fakat devrimden önce bir çok köyde muhacir İtil Tatarlarıyla yerli Türkler arasında kaçınılmaz olarak başgösteren adavet, onların değişik uç köylere iskanına yol açmış ve ayrıca ilk zamanlar karma evliliklerin olmasını da engellemiştir. Bilgi topladığımız kişilerin çoğunun anlattıkları da buna işaret etmektedir.¹⁰²⁰

1020 MEE TGU, 1969-1970, t. 373-1, l. 59, 88; 391-1, l. 3, 4 vd.

Sosyal tabakalar arasındaki farklılıklar, ilk zamanlar ağır ekonomik şartlar sebebiyle işçi olarak çalışmak zorunda kalan müreffeh yerli gayr-ı Rusların işletmeleri sayesinde kapatılmıştı.¹⁰²¹ “Vaktiyle Kazanlı ve Sibiryalı Tatarlar ayrı ayrı dururlardı; içten dosttular, ama birbirleriyle geçinemezlerdi” diye anlattı bize Tomsk oblastına bağlı Eüşta köyündeki B. H. Tuşakova adlı bir kadın.¹⁰²² Bu ayrışma şartları yalnızca sosyal sebeplerden (tarla, çayırılık, mera çekişmeleri, toplum içinde eşitlik kavgası) kaynaklanmamış, dil farklılığı ve etnik ayrılıkların varlığı da bu ayrışmada rol oynamıştır. Devrim öncesinde Sibirya’ya göç etmiş olan bilgi kaynaklarımız, sık sık yerli Tatarların kendilerine Ruslardan çok daha fazla kötü davrandıklarını hatırlattılar. “Onlar geldiğinde bunlar bizim Tatarlar diye düşündüler, fakat tamamen farklı bir halk çıktılar.”¹⁰²³ Bu durum, tabii olarak, çoğu fakir olan muhacir Tatarların yerli sosyal ve etnik ortama girme isteğini kamçıladı.

Başlangıçta sayıca az olan ve XVII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın birinci yarımında muhaceret yoluyla gelen İtil-Ural Tatarları, aralarında *obročniy çuvalşikler* gibi grupların da bulunduğu yerli Sibirya Tatarlarıyla evlilikler gerçekleştirdiler. 1782’de evliliklerin dörtte üçünden fazlası yasaklı ve yumuşlu Tatarlarla ve beşte biri Buharalılarla gerçekleşmişti ve kendi aralarındaki evlilik oranı yalnızca %2,2 idi (bkz. tablo 32).

Tobol-İrtiş havzasındaki Kazanlı Tatarların XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde yaptıkları evlilikler %40 gibi yüksek bir oranla kendi aralarında, ama bir o kadar da Sibirya Tatarlarıyla olmuştur (tablo 33). Sonuçta öyle bir etno-sosyal süreç ortaya çıktı ki, yasaklı ve yumuşlu Tatarlar Kazanlı kadınlarla seve seve evlenirken, kendi kızlarını veya kızkardeşlerini Kazanlı erkeklere verme konusunda pek de gönüllü olmadılar ve bu tür evlilikler çok az

1021 Kir’yakov, *Oçerki po istorii*, s. 210.

1022 MEP TGU, 1970, I. 832.

1023 MEE TGU, 1969, s. 391-15, I. 2.

gerçekleşti (tablo 34). Geneaolojik şemalarımızdaki bilgiler, XIX. Yüzyılda Kazanlı ve Sibiryalı Tatarlar arasında evlilik bağlarının muhafaza edildiğini göstermektedir. Görüldüğü kadarıyla XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında Kazanlı Tatarların yeni göç dalgası, evlilik yoluyla onlarla yapılan etnik kaynaşma oranının azalmasına yol açmış, fakat daha sonraları ancak Sovyet hakimiyeti yıllarında bu oranın arttığı gözlemlenmiştir.

Tablo 32. *Tobol grubundaki obroçniy çuvalşiklerin 1782'deki evlilik ilişkileri*

Evlilikler	Erkek		Kadın		Yekün	
	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%
Obroçniy çuvalşiklerle	1	2,8	1	1,9	2	2,2
Yasaklılarla	22	61,1	31	58,5	53	59,6
Kazaklarla	4	11,1	13	24,5	17	19,1
Buharalılarla	9	25,0	8	15,1	17	19,1
T o p l a m	36	100,0	53	100,0	89	100,0

Tablo 33. *1782'de Sibirya Tatar köylerindeki evlilikler*

Evlilikler	Başkurtlarla		Kazan Tat. ile		Karakalpaklarla		Kazaklarla	
	Salt	%	Salt	%	Salt	%	Salt	%
Başkurtlarla	1	10,0	-	-	-	-	1	6,2
Kazan Tatarlarıyla	-	-	14	43,8	-	-	1	6,2
Karakalpaklarla	-	-	-	-	4	33,3	2	12,5
Kazaklarla	1	10,0	1	3,1	2	16,7	1	6,3
Buharalılarla	2	20,0	1	3,1	4	33,3	-	-
Sibirya Tatarlarıyla	6	60,0	15	46,9	2	16,7	11	68,8
Kalmıklarla	-	-	1	3,1	-	-	-	-
T o p l a m	10	100,0	32	100,0	12	100,0	16	100,0

Tablo 34. XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde Tobol-İrtiş havzasındaki Kazan Tatarlarının evlilikleri

Evlilik	Erkek		Kadın		Toplam	
	Kişi	%	Kişi	%	Kişi	%
Kazan Tatarlarıyla	15	79,0	15	48,4	30	60,0
Yasaklılarla	2	10,5	15	48,4	17	34,0
Kazaklarla	2	10,5	1	3,2	3	6,0
T o p l a m	19	100,0	31	100,0	50	100,0

Kazanlı muhacir Tatarlar, Sibiryâ Tatarlarındaki dil ve kültür-hayat tarzındaki farklılıkların dengelenmesinde muayyen bir rol oynadılar. Bu dengeleme şu iki yolla gerçekleşti: 1) Aynı veya birbirine yakın yerleşim birimlerinde yan yana yahut birlikte yaşama şartlarının etkisiyle; 2) Bu gruplar arasındaki evlilikler ve Kazanlı Tatarların köy şartlarında Sibiryalı Tatarlar tarafından asimilasyonunun etkisiyle. XVIII. Yüzyıl başlarında Tobolsk şehrinde yaşayan Tatarların dilinin Kazan ve Astrahan Tatarlarının diline benzediği görüşü hakimdi.¹⁰²⁴ Şehirde yaşayan Tatarlar için bu görüş kısmen doğrudu; ama Sibiryâ Tatarlarının dili, daha doğrusu lehçesi genel olarak ele alındığında, XIX. Yüzyılın birçok yazarı bu dilin Avrupa taraflarında yaşayan Tatarların dilinden bariz şekilde ayrıldığı ve Sibiryâ Tatarlarının Kazanlıların kullandığı birçok kelimeyi anlamadıkları görüşünü savunmaktaydı.¹⁰²⁵ Çağdaş dilbilimcilerin görüşü ise şu şekilde: “Sibiryâ Tatarlarının dili, uzak geçmişte kendisinden ayrılan ve bu yüzden özel bir durumu olan Kazan Tatarlarının dilinden yalnızca kısmen farklı değil, aynı zamanda Kazan Tatarlarının diliyle yakınlaşıp kaynaşmak suretiyle gelişen bağımsız bir dildir.”¹⁰²⁶ Sibiryâ Tatarlarının lehçelerinin

1024 Zinner, *Sibir’ v izvistiya*, s. 49.

1025 *Pervaya vseobşçaya perepis’...*, 1905, t. LXXVIII, s. XXXIV; Yel’nitskiy, *İnorodtsev Tarskogo okruga*, s. 89; Şilye, *Tatarskoye plemya*, s. 29; Yuşkov, *Sibirskiye tatari*, s. 396.

1026 Tumaşyeva, *Vistupleniye navtorom regional’nom ...*, s. 181.

Altay dillerinden İtil-Ural dil bölgesine doğru kaydığı,¹⁰²⁷ onların Kazan Tatarlarının dil etkisine, örneğin vokalizm konusunda, uzun bir zaman önce maruz kaldığı düşünülmektedir.¹⁰²⁸ G. H. Ahatov, “Kazan, Samara ve diğer guberniyalardan gelip Tobolsk dairesindeki topraklara saçılan muhacirlerin, yerli ahaliyle hızlı bir şekilde kaynaştıklarını ve günümüzde artık dil, hayat tarzı ve giysileri açısından onları birbirinden ayırt etmenin mümkün olmadığını” vurgulamaktadır.¹⁰²⁹

Bununla birlikte Sovyet araştırmacılarının ekseriyeti, Sibirya Tatarlarının lehçelerinin umumi Tatar diline dönüşme sürecinin ve bu lehçelerde edebî Tatarcanın yaygınlaşmasının XIX. Yüzyılın ikinci yarımında başladığı görüşündedirler.¹⁰³⁰ M. A. Abdrahmanov, İtil Tatarlarının dilinin Tomsk Türklerinin ağızlarına yalnızca umumi konuşma dili olarak değil, aynı zamanda edebiyat dili olarak da girdiğini, bu yüzden ilk başlarda burada aradaki büyük farklardan dolayı iki dillilik yaşandığını kaydetmektedir.¹⁰³¹ A. P. Dulzon’a göre ise XX. Yüzyılın ikinci yarımının başlarında Tobol-İrtiş Tatarlarının ağızlarındaki eşzamanlı bütünleşme Tatar dili ağızlarında kendini göstermeye başlamış, Baraba Tatarlarında ise bu dilde Tatarlaştırma süreci tamamlanmamıştır.¹⁰³²

Muhacir Tatarların Batı Sibirya’ya iskanı, hem yerli Tatarların onları bünyelerine kabul etmeme eğilimine yol açmış, hem de kendi aralarında değişik diller kullandıkları için baskın dil bariyerine takılmıştır. Bununla birlikte XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında muhacir Tatarların diliyle Sibirya Tatarlarının so-

1027Bogoroditskiy, *Etyudi po tatarskomu...*, s. 125-126; Tumaşyeva, *Dialektı sibirskix tatar*, s. 36.

1028Radloff, *Zur Geschichte der türkischen Wokalsystems*, s. 434, 462; Tumaşyeva, *Dialektı sibirskix tatar*, s. 34, 46.

1029Axatov, *Vıstupleniye*, s. 108.

1030Zalyaletdinov, *Opornıy dialekt v obrazovanii tatarskogo yazıka*, s. 39; Sattarov, *Proşloye i nastoyaşçeye sibirskix tatar* (Rukopis’), s. 4; vd.

1031Abdrahmanov, *Osobennosti razvitiya slovarnogo*, s. 165.

1032Dul’zon, *Etnolingvistiçeskaya differentsiatsiya tyurkov Sibiri*, s. 199-200.

kak dili ve lehçeleri arasında bir yakınlaşma sahası yaratılmıştı.¹⁰³³ M. A. Abdrahmanov, özellikle bu dönemde Tomsk Tatarlarının mahalli ağızlarının gelişiminin Tatar diliyle kaynaşması ile bir kırılma yaşadığını düşünmektedir.

Sibirya Tatarlarının bir kısmında okur yazarlığın yaygınlaşması, bu süreçte birazcık, ama oldukça az bir rol oynamıştır. Örneğin Tobol-İrtiş Tatarları henüz XVII. Yüzyılda Arap harfleri kullanıyorlardı, ama resmi görevliler arasında dahi bu alfabeyi bilenlerin sayısı azdı ve ağırlıklı kesim imza yerine kendi kabilesinin tamgasını kullanıyordu.¹⁰³⁴ Bu arada belirtmemiz gerekir ki, aynı durum XVIII. Yüzyılın ikinci yarımında komşu Ural Tatarları için de geçerliydi. Rus din adamlarının XVIII. Yüzyılda Sibirya'da yürüttükleri misyonerlik faaliyeti, kreşen Tatarların nadiren katıldıkları Tobolsk seminerlerinde Tatarcanın öğretilmesi gereğini ortaya çıkardı.¹⁰³⁵ Köylerde eğitim ilk önceleri evlerde yapılıyordu. Bu evlerde ders veren hocalar Arap dilinin öğretilmesine ağırlık veren mollalar veya batı guberniyalarından gelen muhacirlerdi ve eğitim, ağırlıklı olarak Kur'an'ın ezberlenmesi ve bazı dini kitapların okutulmasından ibaretti.¹⁰³⁶ Kademeli olarak köylerde medreseler de açılmaya başlandı. Yembayevo köyünde hem resmî hem de şahıslar tarafından medreseler açıldı.¹⁰³⁷ Tobolsklu öğretmenler Kazan Üniversitesi'nde Tatarca öğretilmesi için tedbirler aldılar.¹⁰³⁸ Bu sayede Tatarca (yani Kazan Tatarlarının dili)

1033 Tumaşyeva, *Yazık sibirskix tatar*, s. 21.

1034 Baxruşin, *Sibirskiye slujılı tatarı*, s. 166; Simçenko, *Tamgi narodov Sibiri XVII veka*, s. 59; Slovtsov, *İstoriçeskoye obozreniye Sibiri*, s. 6.

1035 Kopılov, *Kul'tura russkogo naseleniya Sibiri v XVII-XVIII vv.*, s. 65.

1036 Abramov, *Gorod Yalutor*, s. 7, İvanov, *Ki istorii tatarskoy şkolı*, s. 136; Koçniev, *Barabintsı*, s. 7; Xramova, *Zapadnosibirskiye tatarı*, s. 485.

1037 Golodnikov, *Tobol'skaya guberniya*, s. 23; Dolgorukov, *Putevoditel' po vsey Sibiri*, s. 174; Karpova, *Nizşeye obrazovaniye*, s. 54-55; *Pamyatnaya knijka Zapadno-Sibirskogo učebnogo okruga*, 1895, s. 237; Sattarov, *Proşloye i nastoyaşçeye sibirskix tatar (Rukopis')*, s. 9; Çavıkin, *Adresno-spravoçniki kniga*, s. 81.

1038 TSGİA, f. 1264, op. 1, d. 640, l. 1-13 ob.

durumları gittikçe sağlamlaşan okullarda eğitim dili oldu. Yine de bu dönemde okulların önemini fazla abartmamak gerekir, çünkü devrim öncesinde Batı Sibirya Tatarları arasında okur-yazarlık oranı %10, Baraba Tatarlarında ise daha da düşüktü.¹⁰³⁹ Mektep ve medreselerin sayısı fazla değildi ve ayrıca buralarda Tatar edebi dili hiç öğretilmiyordu. Sibirya Tatarları, ancak Ekim devriminden sonra yeni okullarda ve kurslarda edebi Tatarcayla tanışmaya başladılar ve ancak o zaman Tatar lehçeleriyle yazı dilini birbirine yakınlaştırma sahasında sert bir devrim gerçekleşti.¹⁰⁴⁰ 1912 ilkbaharından itibaren Sibirya'da ilk günlük "Sibirya" adlı gazete Tomsk'da Tatarca ve kısmen Rusça olarak yayınlanmaya başladı; ama o da genellikle çoğunluğunu Kazanlı Tatarların teşkil ettiği şehirlihlere hizmet etti.¹⁰⁴¹

İtil-Ural Tatarları, oblastlarda Sibirya Tatarlarının ekonomisini İtil Tatarlarının ana maşgale dalı olan tarımın hayli yaygınlaşmasını sağlamak suretiyle etkilediler. XVIII. Yüzyılda ve XIX. Yüzyıl başlarına ait literatürde Sibirya Tatarlarıyla Kazan Tatarlarının maddi kültürleri arasındaki benzerliklere defalarca işaret edilmiştir.¹⁰⁴² Sibirya Tatarlarının yerleşim birimleri ve evlerinde Kazanlı Tatarların etkisiyle ortaya çıkan ana çizgiler, köylerin daha fazla yeşillendirilmesi, pencere sövelerinin bitki motifleriyle süslenmesi ve evin iç kısmında bazı genel dekorasyonun (yerlere serilen halı, ranzaların karşısına asılan perde vs.) yaygınlaşmasıdır. İtil Tatarlarının Sibirya Tatarları üzerindeki en güçlü etkisi

1039 Avdeyev i Strukova, *Tobolskiye i Tyumenskiye tatarı*, s. 69; *Geografiçeskiy slovar'*., 1801, s. 342; Filimonov, *Ekonomiçeskiy bit gosudartvennix krest'yan...*, s. 43.

1040 Axatov, *Dialekt zapadnosibirskix tatar*, s. 25; Zalyaletdinov, *Oporniy dialekt v obrazovanii tatarskogo yazıka*, s. 39.

1041 Gorod Tomsk, 1912, s. 72; Çavıkin, *Adresno-spravoçniki kniga*, s. 158.

1042 Venyukov, *Kratkiye statistiçeskiye svedeniya*, s. 9, 16; Vsya Sibir', 1924, s. 8; Georgi, *Opisaniye vsex obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 24; Zinner, *Sibir' v izvistiya*, s. 49, Pallas, *Puteşestviye po raznim provintsiyam Rossiyskogo gosudartsva*, s. 423; Şçyuts, *Tatarskoye plemya v Sibiri*, s. 3; Yadrıntsev, *Sibirskiye inorodtsı*, s. 46.

giysilerde olmuş ve Sibirya Tatarları bluz, entari, yelek, beşmet, kazakin, bazı kalpak türleri, alacalı içig ve başmak gibi giysi çeşitlerini onlardan ödünçlemişlerdir. Muhacir Tatarlar ayrıca ağırlıklı kesimi hamur işlerinden (balış, paştet vs.) oluşan bazı et yemeklerini de yaymışlardır. Ama sanırım muhacir Tatarlar Sibirya Tatarları üzerinde en fazla dinî geleneklerde ve din konusunda etkili olmuşlardır.¹⁰⁴³

Sibirya Tatarları, Kazan Tatarlarına nispetle kendilerine özgü üretim, kültür ve hayat tarzlarını önemli ölçüde muhafaza etmişlerdir. Hatta muhacir Tatarlarla en fazla kaynaşan gruplarda dahi yerli kültürler ve hayat tarzları muhafaza edilmiştir. Bu gruplar, İtil Tatarlarına kıyasen XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl başlarında kendilerine özgü avcılık ve balıkçılığı (ki Kazan Tatarlarından en fazla bu konuda ayrılıyorlardı) muhafaza etmiş, düşük yoğunlukta tarımla uğraşmış ve bazı özel iş aletlerini (av kapanları, özel balık avlama aletleri) kullanmayı sürdürmüşlerdir. Tomsk Tatarlarının kızak ve kayık tipleri İtil Tatarlarıncaya bilinmiyordu. Keza bazı kulübe tiplerinden (toprak, yarı toprak damlar ve küçük kerpiç evler), ahır ve ağıllardan da bahsetmek gerekir. Tarlalarda yapılması ve yapım sırasında belli bir plan uygulanması sebebiyle Tomsk Tatarlarının ahır ve ağılları Kazan Tatarlarınınkinden farklıdır. Bu iki grubun giysileri de birbirinden ayrılır. Devrim öncesine kadar Tomsk Tatarları arasında başörtüsü, bluz, çember, kuzu derisinden pantolon, gocuk, kolsuz sırmak, takke, keçe bûrek, çarık, çift dikişli konçlu çorap gibi mahalli giysi tipleri vardı. Tomsk Tatarlarının yiyecekleri de Kazanlılarınkinden farklıydı. Onlar daha çok balık, et ve toplayıcılıkla elde edilen ürünlerle beslenirlerdi. Kazan Tatarlarındakine değil de, özellikle Türk dilli komşu halklar -Şorlar, Altaylılar, Hakaslar ve diğerlerinin yemeklerine benzeyen bir dizi yemekleri (balık, et ve süt

1043 Bogomolov, *Ornament barabinskix tatar*, s. 134; Valeyev, *K voprosu ob etnogenetiçeskix*, s. 138-141; Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 27-29; Zinner, *Sibir' v izvistiya*, s. 49; *Muzıkal'naya etnografiya...*, 1909, s. 134-135; vd..

ürünleri) vardı. Tabii olarak bu durum onlarda bir yemek terminolojisi de oluşturmuştur.¹⁰⁴⁴

Tomsk Tatarlarında kendilerine özgü evlilik törenleri, sosyal hayat tarzı ve dini hayatın değişik yönleri dikkat çekmektedir. Örneğin Tomsk Tatarlarının evlilik törenleri muhacir İtil Tatarlarının törenlerinden bazı yönleriyle ayrılır. Nikah ve diğer düğün törenleri çoğu kez oğlan evinde yapılırken, İtil Tatarlarında düğün merasimlerinden bir tanesi kız evinde de yapılır. Resmi nikah-tan sonra yeni gelinin ebeveynin evinde bir süre kalması ve damadın ona gelmesi, İtil Tatarları için karakteristiktir.¹⁰⁴⁵ Gerçi Tomsk Tatarlarında da bu gelenek vardı,¹⁰⁴⁶ fakat yaygın değildi. Tomsk Tatarları dini kuralların uygulanmasında daha az hassastılar. Bazen delikanlı ve genç kız kendileri tanışır; ebeveyn nikah-tan önce damat adayı ile kızın arada sırada buluşmalarına ses çıkarmazlardı. Düğün sırasında at yarışı düzenlendiği de olurdu. Bazı hallerde gelin ile damadın ziyafet masasına gelmeleri, düğün eğlencelerine, oyunlara (gelin ve damadın karşılıklı dans etmeleri dahil) katılmaları ve diğer bazı özellikler dikkat çekmektedir. Muhacir İtil Tatarlarının defin şekilleriyle kıyaslandığında Tomsk Tatarlarının defin şekillerini, mevtalarını tabii çukurlara gömen Kalmak defin geleneklerinde, Tegildeyevo köyündeki Tatarların oyma ağaç gövdelerine defnetmelerinde, (küçük klube şeklindeki ahşap) mezarın tababını kurban edilen hayvanın derisiyle (ki sığırı kesip etini yiyorlardı) kaplama geleneğinde görüyoruz. Yazları yağmur yağdırmak, ilkbaharda su taşkınlarını önlemek ve çoğu kez eğlenmek amacıyla kurban kesen Tomsk Tatarlarının bu merasimlerinde kendine özgü özellikler vardır. Tomsk Tatarlarının İtil Tatarlarından ayrıldıkları bir diğer husus ise İslam öncesi inançlardadır (şamanizm kalıntıları; kukla şeklindeki ruhlara, putlara inanmak, kutsal ağaçlara saygı duymak, orman, göl, nehir vs. gibi şeylerin sahiplerinin ruhlarına inanmak..).

1044 Potapov, *Oçerki po istorii altaytsev*.

1045 *Tatari Srednego Povolj'ya i Priural'ya*, 1967, s. 236.

1046 Kostrov, *Jenščina u inorodtsev Tomskoy gubernii*, s. 28.

Şunu da kaydetmeliyiz ki, Sibiryalı ve İtil'den gelen Tatarların kültürleri ve hayat tarzları arasındaki ortak çizgiler, görüldüğü kadarıyla, hem eski genetik bağların bir sonucudur (bu tür ortak çizgiler Sibiryalı Tatarlarıyla Orta Asyalı ve Altaylı Türkler arasında da görülmektedir), hem de yerli halkla muhacir Kazanlı Tatarların uzun süreli temaslarının bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu iki etnik ortamda karşılıklı etkileşim tek taraflı olmamıştır. Sibiryaya göç eden İtil Tatarları avcılık, balıkçılık, değişik kızak ve kayık türleri, bazı yemekleri, giysileri vs. Sibiryalı ahaliden ödünçlemişlerdir.¹⁰⁴⁷ Devrim öncesi dönemin yazarlarının çoğu bu iki grup arasındaki etkileşimden söz ederlerken, ağırlıklı olarak giysiler konusu üzerinde durmuşlardır. Gerçekten de Ruslardan ödünçlenenler de dahil olmak üzere yerli giysi tipleri yaygınsa da, ortak ana çizgiler bariz bir şekilde dikkat çekmektedir. İtil Tatarlarına özgü giysi türlerinin Sibiryalı Tatarlar arasında görülmesi her zaman doğrudan muhacirlerle bağlantılı olmamış, bazıları Kazanlı tacirler vasıtasıyla bir moda akımı olarak taşınmış ve görüldüğü kadarıyla özellikle hali vakti yerinde olan Sibiryalı Tatarlar arasında yayılmıştır.

Sibiryalı Tatarlarının İtil Tatarlarının kültür ve hayat tarzına ait unsurları benimseme süreci, çırpıda gelişen bir süreç değildi. Yerli Türkler, çoğu kez ödünç aldıkları kültür unsurlarına kendi yerli kültürlerine göre bir takım değişiklikler yapıyorlardı. Bu durum yavaş yavaş Sibiryalı Tatarlarına bu kültür unsurları için "bizim" dedirtmeye zemin hazırladı. Dolayısıyla ödünçleme süreci hiçbir şekilde Sibiryalı Tatarları için İtil Tatarlarının kültürüne geçiş olarak algılanmadı. Aksine Kazanlı Tatarlarının ve hatta Rus kültür unsurları yerli kültürlerin bünyesine sınırlı bir şekilde sızabilmiştir. Bazı etnik grupların dünya ortak kültür unsurlarını benimzediklerini gözlemleyen S. İ. Korolyev de buna işaret etmektedir.¹⁰⁴⁸

Etnik gruplar arasındaki diğer ödünçleme türleri arasında Sibiryalı Tatarlarının Başkurtlarla olan ilişkileri üzerinde de durmak

1047 Tomilov, *U tatar Tomskey i Novosibirskoy oblastey*, s. 115.

1048 Korolyev, *Voprosy etnopsixologii*, s. 36.

gerekir. Sibiryâ Hanlığı zamanında Başkurtların Tümen Tatarlarıyla pekçok ticari ilişkiler geliştirdikleri, bilâhare Rusların Sibiryâ'ya gelmelerinden sonra Başkurtların Tümen kazasına muhaceret ettikleri, Tümenli Tatarlarınsa Ural ötesindeki Başkurt topraklarına gittikleri bilinmektedir. Başkurtların Baraba, Tümen ve Yalutor Tatarlarının aralarına karışmaları, bu iki etnik grubun kültürlerinde yansımalarını ortaya çıkarmıştır.¹⁰⁴⁹ XVIII. Yüzyıl sonlarına doğru Sibiryâ Tatarlarıyla Başkurtlar arasındaki ilişkiler zayıflamış olmalı. Zaten iki taraf arasındaki evlilikler XVIII. Yüzyılın son çeyreğinde ortadan kalkmış, daha doğrusu tek rakamlı oranlara düşmüştü (bkz. tablo 27, 33) XIX. Yüzyılda Sibiryâ Tatarlarının Başkurt muhacirlerle yaptıkları evlilikler, çok az olmakla birlikte devam etmiştir ve bunlar bizim Tobol-İrtiş ve Baraba Tatarlarıyla ilgili geneaoloji kayıtlarımızda gösterilmiştir. Kısacası, Başkurt etnik unsurunun XVII-XIX. Yüzyıllarda bazı Tatar gruplarının (öncelikle de Tümen, Yalutor ve Baraba Tatarlarının) bünyesine karıştıkları tespit edilebilir.

Bazı Sibiryâ Tatar grupları Kazaklarla da değişik temaslarda bulunmuşlardı. Elinizdeki eserin ikinci bölümünde Sibiryâ'nın Rusya'ya ilhakından önce Kazakların sık sık Sibiryâ hanlarının hizmetine girdikleri ve o sıralarda Tobol-İrtiş ama bilhassa Tobol Tatarlarının bünyesine karıştıkları konusuna değinilmişti. Küçümhan sık sık Kazan hanlarıyla bozuşsa da, Yermak'a karşı giriştiği savaşlarda Mametkul'un ordusunda Kazaklar da vardı. Daha sonraları ise Kazakları (Tobol Tatarlarının son hanı) Sidtek'in ve Küçümoğulları'nın birlikleri arasında da görüyoruz.¹⁰⁵⁰ XVII. Yüzyılda Tobol Tatarları Kazak hanlarıyla müzakereler için gönderilen heyetlerle birlikte sık sık Kazak ordalarına geliyorlar, bazen

1049Bahruşin, *Očerki po istorii kolonizatsii Sibiri*, s. 109; DAİ, t. IV, s. 284, 286, 289-290; Dolgix, *Rodovoy i plemennoy*, s. 42-44; Katanayev, *Kirgizskiy stepi*, s. 54; Kuzeyev, Bikbulatov, Şitova, *Zaural'skiye başkiri*, s. 173, 189-190, 194, 201-202; Rudenko, *Başkiri*, 1925, s. 296; vd..

1050Aİ, t. 1, 1841, s. 341; Miller, *İstoriya Sibiri*, I/275; *Sibirskiye letopisi*, s. 323; vd.

ticaret için de uğruyorlardı. Kazakistan bozkırında pekçok kaçak Tatar yaşamaktaydı. XVII-XVIII. Yüzyılda Kazaklar Tümen ve özellikle Baraba Tatarlarının topraklarına akınlar düzenleyerek aldıkları esirlerle geri döndüler; ama Barabalar da bu saldırıları başarılı şekilde püskürttükleri gibi bazen karşı saldırılar tertipleyerek Kazak esirler aldılar.¹⁰⁵¹

Kazaklar, sağlanan dostane ilişkiler ve kısmen Rus tebaalığına geçmeleriyle birlikte Batı Sibirya bölgelerine yerleştirilmelerinden sonra, Sibirya Tatarlarıyla bir takım sosyal (aynı aulda yaşamak, Barabalarla birlikte sığır gütmek vs.), ticari ve dinî ilişkiler geliştirdiler. Tobol Tatarları, Kazakların başına molla olarak atandılar. Kazaklar hepsinden önce Tümen ve Baraba Tatarlarıyla sıkı ilişkiler kurmuşlardı. Fakat İsim nehri boyuna saçıldıktan sonra Tara ve Kurdak-Sargat Tatarlarıyla da komşu oldular. Tomsk Tatarları, onlardan sık sık at satın alıyor, Kalmaklar ise XIX Yüzyılda ve XX. Yüzyıl başlarında Kazaklarla birlikte zengin Kazakların yatkınlığını güdüp, istihsal işlerini yürütüyorlardı. Tabii olarak bu tür ilişkiler Kazaklarla Sibirya Tatarları arasında sıhrî bağların gelişmesini de sağladı. Kazaklar Baraba Tatarlarındaki genealojik kayıtlarda da gözükmektedirler. 4 ve 5. Nüfus sayımlarıyla ilgili kayıtlar, XVIII. Yüzyılda Kazaklarla Tobol-İrtiş Tatarları arasında pekçok evlilik gerçekleştiğini göstermektedir (bkz. tablo 27, 33). Tüm bu etkenler onların dil ve kültürlerini karşılıklı olarak etkilemiştir. Tatarcanının Kazakçaya etkisi genellikle Kazaklar arasında yayılan dini kitapların Tatar diliyle yazılmış olmasından da anlaşılmaktadır.¹⁰⁵²

Sibirya Tatarları, Orta Asya halkları arasında en fazla evliliği Karakalpaklarla gerçekleştirmişlerdir. XVII. Yüzyıla ait bir belgede

1051 AİEL, f. K-1, op. 2, no. 32, l. 215; DAİ, t. X, 1867, s. 375-389; *Pamyatniki Sibirskoy istorii.*, 1885, s. 158; TSGİA, f. 1264, op. 1, d. 341, l. 21-21 ob.

1052 Malov, *K istorii kazaxskogo yazıka*, s. 99.

“... Karakalpaklara Muratko Kurmanov adlı şehir dışında yaşayan Tobollu bir Tatar geldi.. Karakalpaklar ona ‘bizim Muratko’ diyorlardı” denilmektedir.¹⁰⁵³ Tobol Tatarları arasında yaşayan Karakalpaklar, XVIII. Yüzyılda onlarla birçok evlilikler gerçekleştirdiler (tablo 34).

Tara, Baraba ve Tomsk Tatarları için etnik planda Teleütlerle olan temasları da çok önem taşımaktaydı. XVII-XVIII. Yüzyılın değişik dönemlerinde bu ilişkiler siyasi, ticari ve iktisadi alanlarda gelişmişti. Gerçekten de adları sayılan bu Tatar grupları ve kısmen Tobol Tatarlarının bünyesine oldukça detaylı şekilde araştırdığımız bu tür ilişkiler ve evlilikler vasıtasıyla Altay-Teleüt unsuru da karışarak dil ve kültürlerini etkiledi.¹⁰⁵⁴ Tomsk ve Ob Tatarları Çulım Türkleriyle temaslar kurdular. Bu konuyla ilgili bazı belgeler elinizdeki eserin ikinci bölümünde verilmiştir.

XVI-XVII. Yüzyılda Tobol-İrtiş Tatarlarının etnik süreçlerinde Nogaylarla olan güçlü ilişkileri büyük rol oynarken, Çuvaşlarla olan ilişkiler daha az rol oynamıştır. Bu ilişkiler, Tomsk Tatarlarında Yenisey Kırgızlarıyla gelişmişti.¹⁰⁵⁵ XVIII. Yüzyılda bu ilişkiler zayıfladı ve fiilen etkisini kaybetti, ama yine de Sibiry Tatarlarının dil ve kültürlerinde günümüzde dahi bu ilişkilerin yansımaları görülmektedir.

XVII. Yüzyılda Tümen, Tobol, Tara ve Baraba Tatarlarının saçıldıkları bölgelerde sık sık Kalmıklar (Torgutlar, Cungarlar vs.) görünüyordı. Onların Tatarlara karşı davranışları genellikle kötüydü, ama yağma seferlerine ve Baraba Tatarlarından vergi

¹⁰⁵³DAİ, t. X, s. 384.

¹⁰⁵⁴*Baraba*, 1893, n. 73; Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 57-58; Dul’zon, *Vıstupleniye*, s. 304-306; Miller, *İstoriya Sibiri*, II/ 98-99; vd.

¹⁰⁵⁵Gadjıyeva, *Material’naya kul’tura nogaytsev*, s. 219; 1979, s. 166; *Novaya jizn’ narodov Severa*, 1967, s. 14; *Sibirskiye letopisi*, s. 319-323, 334, Tomilov, *Etnokul’turniye protsessı u narodov yujnoy zoni Zapadnoy Sibiri*; Tumaşyeva, *Dialekti sibirskix tatar*, s. 67, 98; Yuşkov, *Sibirskiye tatari*, s. 276-277, 285; vd.

toplamlarına rağmen, bazen yerli ahaliyle ekonomik ve ticari ilişkilere de giriyorlardı. Kalmıkların bir kısmı Tatarlarla birlikte Küçümoğulları'nın birliklerinin saflarını dolduruyorlardı. 1620'li yılların ikinci yarımında Tara Tatarları da Kalmıklar tarafından haraca bağlandı, fakat isyan sırasında onlar Çan Gölü'nün kuzeyine birlikte göç ettiler. Ruslarla ve Tobol-İrtiş Tatarlarıyla girdikleri çatışmalar sırasında Kalmıkların bazıları esir düşerek köle edildiler. Böylece bir kısım Kalmık ve hali vakti yerinde olan bazı Tobol Tatarları hizmetkâr sınıfına sokuldular.¹⁰⁵⁶ Yerli Tatarlar, bu Kalmıklarla XVIII. Yüzyılda da evlilikler gerçekleştirdiler (bkz. tablo 27) ve bazı Kalmıklar (sayıları gerçekten azdı) yasaklılar grubuna dahil oldular ve Tatarlarla kaynaştılar. Tobol-İrtiş grubu içinde bunların sayısı azdı, fakat Baraba Tatarları arasında bulunan Kalmıklar çoğu kez saldırılar düzenleyerek ve vergi toplayarak burada uzun süre kaldılar ve yerli Tatar kadınlarla evlendiler. Barabalar da Kalmıklara saldırıyor, esir alıyor ve Zengorsk vilayetine elçi ve tacir olarak gidiyorlardı. Kalmıklarla Barabalar arasında evlilik ilişkileri XVIII. Yüzyılda da tespit edilmektedir.¹⁰⁵⁷ XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl başlarında Sibiry Tatarlarının Batı Moğollarıyla olan bağları kesildi. Kalmıklar, en fazla Barabalar arasında iz bıraktılar. Barabalarda daha fazla Mongoloid tiplere rastlanması, dillerinde (ki XVII-XVIII. Yüzyılda Barabaların bir kısmı iki dilliydi yani Kalmıkça da konuşuyorlardı) ve kültürlerinde bir takım unsurların bulunması da bundan kaynaklanmaktadır.¹⁰⁵⁸

1056 Aİ, t. V, s. 521; DAİ, t. V, s. 289; t. VIII, s. 33-34; Volkova, *Vosstaniye tatar Tarskogo uyezda*, s. 116-117, 126; *İstoriya Kazaxskoy SSR*, t. I, 1957, s. 226-227; RİB, t. VIII, s. 672; vd.

1057 Abulgazi-Bagadur-han, *Rodoslovnaya*, t. II, s. 126; Volkova, *Vosstaniye tatar Tarskogo uyezda*, s. 115-118, 123-124; DAİ, t. VIII, s. 155-156, 177; Potanin, *Zametki o sibirskom kazaç'yem voyske*, s. 64, 67; Radlov, *Sibirskiye drevnosti*, s. 156; vd.

1058 Baraba, 1893, no. 57; Bartol'd, *Baraba*, s. 366; Zinner, *İsvestiya şvedskix*, s. 19; Kostrov, *Kainskaya Baraba*, no. 38; Tomilov, *O nekotorix etnogenetiçeskix...*, s. 173; Şilye, *Tatarskoye plemya* 1879, s. 31.

Her ne kadar Tom'un Ob ağzına yakın kısmının Ruslara geçmesinden sonra Tomsk Tatarlarının Batı Moğollarıyla ilişkilerinin olduğu konusunda herhangi bir kayıt yoksa da, daha önceleri onlarda koncları çift dikişli çizmelerin olması Moğol etkisinin uzun bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir.¹⁰⁵⁹

Sibirya Tatarlarının gayr-ı Türk etnik oluşumlarla kurdukları temaslar arasında, güneydeki Batı Moğollarıyla olan ilişkileri dışında, XVI-XVII. Yüzyıllarda Tobol, Kurdak-Sargat, Tara ve Baraba Tatarlarının İrtiş civarında ve Vasugan'daki Hantlarla, Tura, Yaskolba ve kısmen Tobol Tatarlarının Mansalarla, Baraba ve Tomsk Tatarlarının Sulkuplarla, Tara kazası Tatarlarının o sıralar Batı Sibirya'da geniş bir alana yayılan Evenklerle olan ilişkileri de belli bir noktaya kadar önem kazanmaktadır.¹⁰⁶⁰ Sibirya Tatarlarının etnik süreçlerinde en fazla rol oynayan etkenlerden biri de, onların Samoid ve Ugorlarla olan ilişkileridir. Onlar, çoğu kez aynı yerleşim birimlerinde birbirine komşu olarak, iktisadi ve ticari ilişkilerin yanı sıra karma evlilikler de yaparak bir arada yaşıyorlardı. Bununla birlikte onların tarihleri, zaman zaman askeri çatışmalarla da doludur. Tatarların Sibirya'nın kuzeyli halklarıyla olan ticaretleri XVI-XVII. daha az istikrarlı bir seyir takip etmiştir. Kürk tacirleri, Ob nehrinin ve muhtemelen Yenisey'in aşağı akımlarına kadar gitmişlerdi. Ayrıca Nganasan'larda Tatar yaylarının görüldüğü bilinmektedir.¹⁰⁶¹

Kısacası, Batı Sibirya'daki Tatar, Samoid ve Ugor grupları arasındaki etkileşim geleneksel bir seyir takip etmiştir. Yumuşlu

1059 Titova, *Etnografiya tyurkoyazıçnogo naseleniya Tomskogo Priob'ya*, 164, 176-177.

1060 AI, t. V, s. 521; Baxruşin, *Osnovniye linii obskix ugrov*, s. 272; Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 34-35; 1956, s. 113; Butsiniskiy, 1889, s. 305, 310; Grigorovskiy, *Opisaniye vasyuganskoy tundrı*, s. 30; Donner, *Samoyedskiy epos*, s. 48; *İzvleçeniya iz porotokolov...*, 1884, s. 25; *İstoriya Urala*, t. I, 1963, s. 51; Lukina, *Tyurkskiye paralleli v material'noy kulture vasyugansko-vaxovskix xantov*, s. 80; MEE TGU, 1961, t. 4, l. 5; vd..

1061 Popov, *Nganasanı*, s. 20.

Tatarlar görev yaparken Mansa, Hant, Sulkup köylerine uğruyor ve tabii olarak onların kültürlerinden etkileniyorlardı. Tatar tacirler, onlara yalnızca Rus malları değil, aynı zamanda Tatar ustalar tarafından yapılmış mallar da satıyorlardı. Fakat Tatarların Samoidlerle ve Ob civarındaki Ugorlarla olan ilişkileri yavaş yavaş zayıfladı. XVIII. Yüzyıl ile XX. Yüzyıl başlarında ise bu halkların Sibiry Tatarlarının etnik gelişimindeki etkisi artık yoktu. Yine de araştırmacılar, bu halkların bazı Tatar gruplarının dil, kültür ve hayat tarzını etkileme süreçlerine defalarca işaret etmişlerdir.¹⁰⁶²

Tablo 35. Tura Tatarlarının 1782'deki evlilik ilişkileri

Evlilik	Yekün	%
Turalılarla	53	69,7
Ruslarla	16	21,1
Mansalarla	7	9,2
T o p l a m	76	100,0

Kaynak: GATOT, f. 154, op. 8, d. 38, l. 1-2.

XVII. Yüzyıl-XX. Yüzyıl başları arasında daha önce belirtildiği gibi, Çulım Türklerinin Tatarlarla, öncelikle de Ob ve Tom Tatarlarıyla olan ilişkileri nispeten istikrarlıydı. Tobol-İrtiş Tatarlarından küçük bir grubun ve muhtemelen Baraba ve Çatların XVI. Yüzyıl sonu ile XVIII. Yüzyıl başlarında Çulım nehri civarına göç ettikleri, Çulımlılarınsa Tomsk şehri civarına Tom ve Ob Tatarları ve tabii olarak Ob Tatarlarının Çulımlılar arasına yerleştikleri konusunda veriler mevcuttur. Tom Tatarları ile Çulım Türkleri iktisadi ve ticari ilişkiler geliştirmişler ve bu temaslar sayesinde

1062 Alekseyev, *Sibir' v izvestiyax*, s. 134, 360-361; Anuçin, *K istorii oznakomlaniye s Sibir'yu do Yermaka*, s. 74; Axatov, *Dialekt zapadnosibirskix tatar*, s. 19-20; Bogomolov, *Ornament barabinskix tatar kak istoričeskiy istočnik*, s. 206-210; Bogomolov, Tomilov, *Teoritičeskiye i metodičeskiye*, s. 129-131; vd..

Tom-Çulım taygasına uzanan yollar vücuda gelmiştir.¹⁰⁶³ 1649'da yumuşlu Tatarlar yani askeri hizmete alınan Tom Tatarları arasında Çulımlı Tatar B. Artıbayev'in hatıraları bilinmektedir.¹⁰⁶⁴ Çulımlıların Eüşta ve Çatlarla karışması sonucunda görüldüğü kadarıyla şu ana kadar Çulımlıların büyük çoğunluğu Hristiyanlığı kabul etmemiş, ama Eüşta ve Çatların çoğu da Müslüman olmuştur. Hristiyanlığı kabul eden Ob Türkleriyle özellikle Ob ve Çulım'ım aşağı akımlarında yaşayan Çulımlılar arasında gerçekleşen evlilikler olmuş ve bu ilişkiler daha sonra da devam etmiştir. Ayrıca XVI. Yüzyıl sonu ile XVIII. Yüzyıl boyunca Çulım Türklerinin bünyesine Sibirya Tatar unsurunun karıştığı hükmüne varmak gerekir. Bu karışmanın yansıması hem Orta Çulım hem de Aşağı Çulım Türklerinin, ama özellikle sonuncuların dil ve kültürlerinde görülmüştür ki, gerek daha önce anlatılanlar ve gerekse değişik dönemlerde bazı araştırmacıların derledikleri malzemeler de buna işaret etmektedir.¹⁰⁶⁵

Çulımlıların etnik temaslarında, daha önce belirtildiği gibi, XVII. Yüzyılda Çulım civarına gelen Teleütlerle olan ilişkileri de önemli rol oynamıştır. Teleütlerin Çulım civarına gelmeleri, Çulım Türklerinin bünyesinde Altay-Teleüt etnik unsurunun oluşmasına yol açmıştır ki, Teleütlerle Çulımlıların kraniolojik benzerlikleri kısmen buna işaret etmektedir.¹⁰⁶⁶ Minusin çanağından ayrılışlarından önce Yenisey Kırğızlarıyla ve keza Hakaslarla, özellikle de Çulımlılarla dil ve kültürlerini etkileyecek şekilde sıhrî, iktisadi ve kültürel ilişkiler kuran komşu Kızılalarla ilişkileri de

1063 Zinner, *İsvestiya şvedskix*, s. 25.

1064 Oglobin, *Obozreniye stolbtstvov*, 1900, s. 110.

1065 Aristov, *Zametki ob etničeskom*, s. 344; Vasilyeviç, *Tipi obuvi narodov Sibiri*, s. 56; Georgi, *Opisaniye vses obitayuščix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 146-147; Dul'zon, *Pozdniye arxeologičeskiye pamyatniki*, s. 86, 89; Yemel'yanov, *Naseleniye Srednego Priob'ya*, s. 73-77; İvanov, *Sibirskiye turki i ix nareçiya*, s. 4; Kostrov, *Jenščina u inorodtsev Tomskoy gubernii*, s. 18-19: vd..

1066 Kim, *Materialı k kroniologii teleutov*, s. 152-157.

belli ölçüde rol oynamıştır.¹⁰⁶⁷ İncelediğimiz dönem boyunca Ob ve Ket nehirleri boyuna göç eden bazı Çulımlı aileler buralardaki Selkuplarla da oldukça yoğun ilişkiler kurdular. Çulımlıların Ket nehri boyuna muhaceret eğilimleri Sovyet yönetiminin ilk yıllarında da kısmen sürmüştür.¹⁰⁶⁸ Çulımlılar, XVI-XVII. Yüzyıllarda, bir kısmı o sıralar Ket nehrinin yukarı akımlarındaki Natskaya-Pumpokolskaya nahiyelerinde yaşayan Ket dilli ahaliyle de ilişkileri vardı. Aşağı Çulım'daki Selkupların bir kısmı henüz XVII. Yüzyılda ve XVIII. Yüzyılda kısmen Çulımlılar tarafından asimile edilmişlerdi.¹⁰⁶⁹ Selkup unsurunun Çulım Türklerinin bünyesine karışmasının yansımaları onların kültürlerinde, hayat tarzlarında, keza mutfaklarında, cenaze defin şekillerinde, dinlerinde, günlük eşyalarında ve diğer hususlarda görülmüştür.¹⁰⁷⁰

Sibirya Tatarlarının etnik temasları incelenirken onların Buharalı, Kazak, İtil Tatarları ve Başkurtlarla olan ilişkileri daha önce gözden geçirildiği için, tekrar aynı konu üzerinde daha fazla durmayacağız. Evliliklerle ilgili verilere göre (bkz. tablo 30) Sibiryalı Buharalıların Karakalpaklarla olan düşük yoğunluklu temaslarından başka, daha az oranda Başkurt ve Kazan Tatarlarıyla da ilişkileri vardı. Başkurtlar Kazaklarla, Kazan Tatarları Buharalılar, Kazaklar ve Kalmıklarla, Kazaklar Karakalpaklar, Başkurtlar ve Kazan Tatarlarıyla nadiren evleniyorlardı (bkz. tablo 33). Bu etnik temasların boyutlarının sözü edilen grupların Sibirya Tatarlarıyla olan ilişkilerinin boyutundan çok daha az olduğuna bir kez daha dikkat çekelim. Yine de bu temaslar, aynı köke mensup

1067 Aristov, *Zametki ob etničeskom*, s. 344; Boyarşinova, *Osnovaniye goroda Tomska*, s. 25; Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 147-148; İvanov, *Tomskiye tatarı*, s. 4; vd...

1068 Sokolova, *O nekotorykh etniçeskikh protsessax, protekayuşçix u sel'kupov, xantov i evenkov Tomskoy oblasti*, s. 48.

1069 Yemel'yanov, *Naseleniye Srednego Priob'ya*, s. 69; Potapov, *Xakassı*, s. 393.

1070 Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 146; Dul'zon, *Pozdnie arxeologičeskiye pamyatniki*, s. 99; Zinner, *İsvestiya şvedskix*, s. 43; P., 1884a, s. 105-196; 1884b, s. 244; vd.

Türk dilli ahalinin kültür ve dilinin gelişip yayılmasında belli bir rol oynamıştır. Örneğin Buharalılar XIX. Yüzyıl sonlarında tamamıyla yalnızca yerli Tatar lehçeleri konuşuyorlardı.¹⁰⁷¹

Türk dilli ahalinin Ruslarla yakınlaşma süreçleri

Rusların, daha önce belirtildiği gibi, Sibiryâ Tatarları, Sibiryâ'da yaşayan Başkurtlar, Kazaklar, Nogaylar ve Buharalılarla ülkenin Rusya'ya ilhakından önce de temasları olmuştu. Küçümhan zamanında Tobol Tatarları arasında az sayıda Rus savaş esiri yaşamaktaydı.¹⁰⁷² Ruslar, Sibiryâ'ya gelişleriyle birlikte, barışçı yollarla bu bölgede tarımla uğraşmaya başladılar ve böylece yerli ahaliyle ilişkileri zaman içinde gelişti. Tabii olarak Rus ve Tatar nahiye ve köyleri geniş bir alana yayılırken, bazı yerleşim birimlerinde yan yana yaşamaya başladılar. Örneğin 1897 nüfus sayımına göre Rusların Tom Tatarlarına ait köylerdeki nüfusu %9,4, Baraba köylerinde %11,8 ve Tobol-İrtiş Tatarlarının köylerinde %1,8 idi. XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl başlarında Sibiryâ Tatarlarının ve kısmen Tom Tatarlarının bazı köyleri Ruslar da dahil olmak üzere sürgünlerin yerleşim alanları haline gelmişti.¹⁰⁷³

XVI. Yüzyıl sonları ve XIX. Yüzyılın birinci çeyreğinde yasaklı Tatarlar Rus hükümetine vergi ödüyorlar ve her yıl itfa zamanı Ruslarla temasa geçiyorlardı. Bu ilişkiler daha sonraları Tatarların ruus vergisi ödemeleri döneminde de muhafaza edildi. Tatar-Kazaklar askerlik vazifelerini yaparken Ruslarla doğrudan ve sürekli temas halindeydiler. Bundan başka Rus Kosaklar da XVII. Yüzyılda sık sık Tatar kasaba ve köylerinde görev yapıyorlardı.¹⁰⁷⁴ XVII-XVIII. Yüzyılda Rus-Tatar yakınlaşması sonucunda Ruslar arasında az sayıda vergi mükellefi insanlar ortaya çıkarken,

¹⁰⁷¹ Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, s. 5, 133.

¹⁰⁷² Aİ, t. I, s. 341; *Sibirskiye letopisi*, s. 319-320.

¹⁰⁷³ *Materialı po issledovaniyu...*, t. II, vıp. II, 1898, s. 29.

¹⁰⁷⁴ Boyarşinova, *Volneniye v Tomske*, s. 110; Miller, *İstoriya Sibiri*, I/448; 1941, s. 91; *Oçerki istorii Tomskoy oblasti*, 1968, s. 22-24; Umanskiy, *Teleuti i sibirskiye tatari*, s. 121; Yuşkov, *Sibirskiye tatari*, s. 328; vd.

yasaklı özellikle de kreşen Tatarlar arasında tam tersine bu kişilerin köylü kategorisine dahil oldukları görüldü.¹⁰⁷⁵ Bazen Ruslar ve Tatarlar hükümete ortak ruus vergisi ödüyorlardı.¹⁰⁷⁶ Tatarların sosyo-ekonomik yönden Rus köylülerine yakınlaşması, arazilerinin birbirine geçmesi, Rus yöneticiler tarafından bazı Tatarları Rus nahiyeleri dahilinde sayma denemesine sevk etti. Mesela 1827'de Tom ve Ob Tatarları Rus nahiyelerine kaydedilmişti.¹⁰⁷⁷ XIX. Yüzyıl sonlarında Tobolsk guberniyasındaki Tatarlarda nahiye aksakalları devreden çıkarılarak onun yerine nahiye yönetim sistemi yani Rus köylüler için kurulan idari sistem getirildi.¹⁰⁷⁸

Sovyet bilim adamları, Sibirya Tatarlarının Ruslarla karışmasının “halklar arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesine ve onların birbirlerine yakınlaşmasına zemin hazırladığı” görüşüne varmışlardı.¹⁰⁷⁹ Sibirya Tatarlarıyla Ruslar arasındaki iktisadi ve ticari ilişkiler oldukça çok yönlüydü ve şu şekillerde gelişmişti:

- 1) Tatar tarlalarının, mera, göl, orman vb. yerlerin Ruslar tarafından kiralanması;
- 2) Rusların ve Tatarların mera, orman, balık av sahaları ve benzeri yerleri birlikte kullanmaları;
- 3) Bazı yerlerde ortak mera oluşturup, sürüleri birlikte otlatma;
- 4) Bazı işleri birbirine sipariş etmeleri – örneğin Ruslar Tatarlara demir döküm işleri sipariş ediyor, kendileri ise Tatarlara hazır kızak, kayık vs. yapıyorlardı;
- 5) Rusların ve Tatarların şehir ve büyük köylerdeki pazarlarda, sergilerde aktif ticaret yapmaları;

1075 *Pamyatniki Sibirskoy istorii*, 1882, s. 204; Preobrajenskiy, *Ural i Zapadnaya Sibir'*, s. 169; *Tobol'skaya yeparxiya*, 1892, s. 19; Şilye, *Tatarskoye plemya*. 31; Şunkov, *Očerki po istorii kolonizatsii Sibiri*, s. 92.

1076 Şunkov, *Očerki po istorii kolonizatsii Sibiri*, s. 70.

1077 TSGİA, f. 1264, op. 1, d. 283, l. 3, ob. 6.

1078 Y., *Sredi inorodtsev Tarskogo okruga*, no. 84.

1079 *İstoriya Sibiri*, t. III, s. 82.

6) Ürünlerin arabalarla taşınması konusunda işbirliği;

7) Tatarların Ruslara orman ürünleri, katran, kuru ot vb. şeyler satıp, buna karşılık onlardan sanayii malları, buğday (özellikle kurak geçen yıllarda) vs. satın almaları.¹⁰⁸⁰ Bazen bu ilişkiler nispeten farklı olmakla birlikte, bazı yerlerde Ruslar ve Tatarlar gerçekten tek bir topluluk görünümü oluşturuyorlardı. Örneğin Tomsk kazasında Yurt-Konstantinovka köyünün yanı başında Rusların Konstantinovka adlı köyü bulunuyor, az ilerisinde ise yine Rusların Üst-Sosnovka köyü yer alıyordu. XIX. Yüzyılda her üç köyün tek bir ortak merası, ortak çobanları vardı ve ormanı, çayırlıkları ve Tatarların balık avladıkları çayı... ortaklaşa kullanıyorlardı. Ruslarla bu tür karşılıklı ekonomik ilişki haritası, Tatarların Tomsk kazasındaki Kaltay ve Kaftançikova köyleri için de geçerliydi.¹⁰⁸¹

Diğer yandan Sibirya Tatarlarıyla Ruslar arasındaki ilişkilerde aynı anda çegingenlik ve hasmane tavırlar da gözleniyordu ve bunun müsebbibi, Sibirya'da toprak çatışmalarını tahrik eden Çarlık Rusyasındaki sosyo-ekonomik ve politik durumdu.¹⁰⁸² Ruslar, çoğu kez Tatar topraklarını kuvvet zoruyla ele geçiriyor, onları köy tarımına pek de elverişli olmayan bölgelere itiyor ve icara aldıkları tarlaların kirasını ödemeyi kesiyorlardı. Buna karşılık Tatarlar da toprak yüzünden Ruslarla kavga ediyor, Rusların topraklarının kendilerine ait olduğunu ispata çalışıyor ve icara vermekten içtinap ediyorlardı. Tüm bunlar, bazen çatışmalara ve iki taraf arasındaki ilişkilerin gerilmesine yol açıyordu.¹⁰⁸³ XIX. Yüzyıl sonu ve XX. Yüzyıl başlarındaki çatışmaların şiddetlenmesinin sebebi, genellikle toprak işleme düzeninin hayata

1080 Abdrahmanov, *O vzaimodestvii russkix govorov*, s. 178; Gromiko, *Zapadnaya Sibir' v XVIII v.*, s. 42; Y., *Sredi inorodtsev Tarskogo okruga*, s. 84; vd.

1081 *Materialı po issledovaniyu...*, t. II, vıp. II, s. 95-96, 98, 283.

1082 Asalxanov, *Sel'skoye xozyaystvo Sibiri*, s. 42-44.

1083 GATOT, f. 345, op. 1, d. 84, l. 2-3; Gromiko, *Zapadnaya Sibir' v XVIII v.*, s. 42; Y., 1894, no. 84; Miller, *İstoriya Sibiri*, II/393; Radloff, *Aus Sibirien*, s. 241; vd.

geçirilmesi idi. Yönetimin Batı Sibirya'daki toprağı işleme politikasını inceleyen L. G. Suhotina şöyle demektedir: "Toprak işleme politikasının doğrudan sonucu, yalnızca eski sakinlerle muhacirler arasındaki çatışmaların şiddetlenmesi değil, aynı zamanda Rus köylü sınıfı ile yerli ahali arasına adavetin girmesi idi. Toprak işleme düzenlemelerini uygulayanların yerli halkın toprak kullanım alanını genel olarak daraltırken, bu toprakları muhacir Rus köylülere dağıtmaları, Ruslarla yerli ahali arasında pek çok kavga ve çatışmalara yol açtığı gibi, her iki tarafın da komşuları aleyhine konuyla ilgili ardı arkası kesilmeyen şikayet dilekçeleri vermelerine zemin hazırladı."¹⁰⁸⁴ Bu politikalar yüzünden 1890'larda Yurt-Konstantinovka köyündeki Tatarlarla civardaki Rus ahali arasındaki dostâne ilişkiler genel olarak bozulmuştu. Bu köyün yerli Tatarları buraya Tomsk'dan muhaceret ederek gelen Buharalılarla da pek iyi geçinemiyorlardı.¹⁰⁸⁵

M. Castren, XIX. Yüzyılda, genel olarak Sibirya Tatarlarının çevrelerindeki gayr-ı Müslim ahaliyle olan ilişkilerinde sabırlı ve misafirperver bir tavır sergilediklerini belirtmektedir.¹⁰⁸⁶ XVII. Yüzyılda Tatarlarla Ruslar arasındaki evlilikler pek de nadir değildi. Z. Ya. Boşarşinova, mevcut belgeleri inceledikten sonra "... Rus erkek ve kadınların Sibirya'nın yerli ahalisiyle gerçekleştirdikleri karma evlilikler XVII. Yüzyıl için sıradan olaylardı" şeklinde bir sonuca varmaktadır.¹⁰⁸⁷ XVIII. Yüzyılda da Rus erkeklerin Tatar kadınlarıyla evlenmesi sıradan bir şeydi ve bu tür evlilikler XIX. Yüzyılda dahi vardı.¹⁰⁸⁸ Bir kural olarak bu tür evlilikler, zaten Tatar ahalinin önemli bir kesiminin Ruslar tarafından asimile edilmesi şeklinde devam eden sürecin daimi olarak

1084Suxotina, *Zemleustroitel'naya politika provitel'stva v Zapadnoy Sibiri*, s. 72.

1085Materialı po issledovaniyu..., t. II. Vıp. II, s. 96-97, 107.

1086Castren, *Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845-1849*, s. 158.

1087Boşarşinova, *Zapadnaya Sibir*, s. 88.

1088Katanov, *Obzor pravitel'stvennik*, s. 572; Rossiya, 1907, s. 224; Firsov, *Çteniya po istorii Sibiri*, II, s. 54; Şçapov, *İstoriko-geografiçeskiye i etnologiçeskiye zametki*, s. 88, 90-91.

işlemesi demekti. Bir çok yazar, XIX. Yüzyılda bu duruma işaret ederek melezleşmeden, Rusların antropolojik tipinde Mongoloid çizgiler oluşmasından ve etnik adın *Rus-Tatar torunu* şekline değişmesinden bahsetmektedirler.¹⁰⁸⁹ XVI-XVII. Yüzyıldan itibaren Tatar erkekleri Rus kadınlarıyla nikahlı ve nikahsız olarak yaşamaya başlamışlardı. Sibirya'ya getirilen Rus kadınlarının Tatarlara satıldıkları da bilinen hususlardandır. N. N. Firsov, XVII. Yüzyılda Tatarlarla Ruslar arasındaki bu tür ilişkilerle ilgili olarak şöyle der: “.. sonunda, zamanla Tatar yurtlarına yerleşip onlarla aynı kaptan yiyip içmeye alışan, nöbet sırasında onlarla birlikte sarhoş olan ve onların kadınları tarafından hizmet gördürülen Ruslar, artık onlara öyle alışmışlardı ki, bu yurtlarda yıllarca kalıyor ve kimse onları engellememesine rağmen kendilerine bir ev bile yapmıyorlardı.”¹⁰⁹⁰

Ruslar, nisbeten Tom Tatarlarının asıl kütlesinden uzak düşen ve Hristiyanlığı kabul eden Ob Tatar gruplarını daha fazla etkilemişler ve bunların büyük çoğunluğu Rus ahali tarafından asimile edilmiştir. Hristiyanlığı kabul eden Kalmak ve Çatların bir kısmı da Ruslar tarafından asimile edilmişti ve tıpkı kendi köylerinden Rus köy ve şehirlerine göç eden kreşen Tatarlar gibi, bunlar arasında da karma evlilikler sıradan olaylardı.¹⁰⁹¹ Tom Tatarları günümüzde komşu köylerdeki bazı Rusların atalarının kesinlikle Tatar olmadığını ve belli ailelelere bu tür adlar verdiklerini hatırlamaktadırlar.¹⁰⁹² XIX. Yüzyılda Tobolsk yakınlarında ve İrtiş boyunda “Tatar kökenli olduklarına dair rivayetler nakleden Rus köylüler”e rastlanabilmekteydi.¹⁰⁹³ Ruslarla özellikle kreşen

1089 *Sipiski naselennıx mest...*, 1868, t. LX, s. LXIXX; Şçapov, *İstoriko-etnografiçeskiya...*, s. 432; Yadrıntsev, *Naçalo osedlosti*, s. 150.

1090 Firsov, *Çteniya po istorii Sibiri*, I, s. 57, 67.

1091 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 74; Şçapov, *İstoriko-etnografiçeskaya...*, s. 446; Yadrıntsev, *Naçalo osedlosti*, s. 163; Castren, *Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845-1849*, s. 158.

1092 MEE TGU, 1969-1970, t. 363-3, l. 30, 31; 391-13, l. 44; t. 391-14, l. 4.

1093 Reklyu, *Zemlya i lyudi*, s. 519.

Tatarlar yoğun şekilde kaynaşmışlardı. XIX. Yüzyıl başlarında Tobolsk, Tura (Turinsk) ve Tümen sk kazalarında bu kreşen Tatarlardan 250 erkek veya yaklaşık 500 kişi tespit edilmişti.¹⁰⁹⁴ Tatarlarla yapılan karma evliliklerden dünyaya gelen Rus torunlara Tümen ve Tobol Tatarları arasında bir hayli rastlanmıştır.¹⁰⁹⁵ Günümüzde Bolşereçensk bölgesindeki Tara Tatarlarına ait bir çok köyde, Tatarların Ruslarla yaptıkları evliliklerden dünyaya gelen pekçok Rus torun tespit edilmiştir.¹⁰⁹⁶ Hristiyanlığı kabul eden Tura Tatarlarıyla ve kısmen Yaskolba ve Baraba Tatarları arasında da Ruslar tarafından asimilasyon olayları gerçekleşmiştir.¹⁰⁹⁷

Hristiyanlığı kabul eden Tatarlar, çoğunlukla Rus yerleşim birimlerine göç etmek zorunda kalıyorlardı. Kazalarda Hristiyanlığı yeni kabul eden Tatarlar aksakalların yönetimi altında yaşamaya devam ediyorlardı, ama kendilerini Müslüman Tatarlardan ayırmaktaydılar.¹⁰⁹⁸ Bu Tatarları askeri hizmete alıyor, maaş ödüyorlardı; onlara vaftiz sırasında hediye veriliyor ve vaftizle birlikte geçmiş suçlarından dolayı bağışlanıyorlardı. Yalnızca erkekler değil, Rusların bazen zorla vaftiz edip evlendikleri kadınlar da Hristiyanlığa geçiyorlardı. XIX. Yüzyıl başlarında kreşen Tatar ve Kazaklar için İncil Tatarcaya tercüme edilmişti.¹⁰⁹⁹ Ama tüm bu tedbirler asla istenilen amaca ulaştırmıyordu. XIX. Yüzyılda Hristiyanlığa geçmek isteyen Tatarların sayısı azalmaya başlamış ve hatta vaktiyle vaftiz olan bazı Tatarlar da köylerde Müslüman Tatarlarla birlikte yaşamaya devam etmiş, eski geleneklerini

1094 GAOO, f. 2, op. 2, d. 158, l. 158 ob., 336 ob.

1095 Şçapov, *İstoriko-geografiçeskiye i etnologiçeskiye zametki*, s. 88.

1096 Anoşin, *Materialı k voprosu zaselenii...*, s. 109.

1097 Baraba, 1893, no. 53; Golodnikov, *Tobol'skaya guberniya*, s. 18; Miller, *İstoriya Sibiri*, I/199; vd.

1098 Butsinskiy, *Otkritiye Tobol'skoy yeparxii*, s. 5; Rabtseviç, *K voprosu ob upravlenii*, s. 237.

1099 Butsinskiy, *Otkritiye Tobol'skoy yeparxii*, s. 5-6; Yuşkov, *Sibirskiye tatarı*, s. 320.

sürdürmüş ve birçoğu tekrar Müslümanlığa dönmüştür.¹¹⁰⁰ Eski geleneklerine ve dinine geri dönme hadiseleri kreşen Tatarlarda her zaman olmuştur ve hatta XVII. Yüzyılda dahi bunların birçoğu şamani hayat tarzını daimi olarak sürdürmüştür.¹¹⁰¹

XVIII. Yüzyıldan itibaren Ortodoks kilisesi, Ruslarla Tatarların karma evliliklerini fiilen engellemeye başlamıştır. Buna karşılık Tatar köylerindeki mollalar da gayr-ı Müslimlerle yani Hristiyanlarla evliliği yasaklamışlardır. Dolayısıyla XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl başlarında Müslüman Tatarların Ruslarla yaptıkları evlilikler son derece azalmıştır. Tatar kadınları, kesinlikle bu tür evliliklere yanaşmıyor; Rus kadınların Tatar erkekleriyle evlenmesi halinde ise onları fiilen Müslüman yapıyorlardı.¹¹⁰²

Dil konusundaki asimilasyon süreci de nispeten yavaş geliyordu ve Tatarlar yalnızca “bazı yerlerde ana dillerini Rusça ile değiştirmişlerdi.”¹¹⁰³ 1897 yılında Tobol Tatarlarından yalnızca 268 ve Barabalardan 167 kişi Rusçayı ana dili olarak bildirmiştir. Tom Tatar grupları arasında Rusçayı benimseme durumu daha yoğun gelişmiştir ve aşağı yukarı ahalinin %47,2’si ana dili olarak Rusçayı göstermiştir. Fakat Tom Tatarlarının ana kitlesini Hristiyan Ob Tatarları oluşturuyordu; Kalmak, Çat ve Eüştalar arasında ana dili Rusça olanların oranı 9,4 veya 358 kişi idi.¹¹⁰⁴ Tobol-İrtış grubu içindeki pekçok kreşen Tatar arasında XIX. Yüzyıl sonunda dahi genel konuşma dili Tatarcaydı. Bunlar arasında XVIII. Yüzyılda bile vaftiz olanlar ve Ruslarla evlilik yapanlar vardı, ama Tatarca konuşuyorlardı.¹¹⁰⁵

1100 Butsinskiy, *Otkritiye Tobol’skoy yeparxii*, s. 5; *Sibirskiye arxiyepiskopı Makariy, Nektariy, Gerasim*, s. 24.

1101 *Materialı dlya istorii otnoşeniy...*, 1885, s. 5-6.

1102 MEE TGU, 1969-1970, t. 363-2, l. 30; t. 391-2, l. 32.

1103 Şchapov, *İstoriko-etnografiçeskaya...*, s. 446.

1104 Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, s. 5, 140, 255.

1105 *Spisok naselennıx mest po svedeniyam 1868-1869 godov*, 1871, s. CLVII; *Tobol’skaya yeparxiya*, 1892, s. 19.

Ruslarla olan ticari ve ekonomik ilişkilerin artmasıyla birlikte, Sibirya Tatarları arasında iki dillilik daha fazla yayıldı ve yavaş yavaş umumu teşmil etmeye başladı.¹¹⁰⁶ “Ticari alış veriş talebi - diye yazıyordu Lenin, - farklı milliyetlere mensup insanları ortak ticari ilişkiler için en uygun bir dilin öğrenilmesine itecektir.”¹¹⁰⁷ Rus resmi makamlarıyla olan temaslar da Tatarları Rusçayı öğrenmeye sevk etmiştir. XIX. Yüzyıl başında “Yalnızca beş yaşındaki çocuklar Rusça konuşmuyorlar ve hatta bazıları mükemmel konuşuyordu da” diye yazılmıştı Babara Tatarları hakkında.¹¹⁰⁸ K. Yelnitskiy, Sibirya’daki Müslüman Tatarların çoğunun yalnızca Ruslarla değil, kendi aralarında da Rusça konuştuklarını ve çocuklarını genelle Rus okullarında okuttuklarını kaydetmişti.¹¹⁰⁹ Yine de kaydetmeliyiz ki, Rusça, Tatarların çocukluktan itibaren ikinci ana dili değildi ve bir kural olarak Tatar kadınlarının bazıları Rusçayı Tatar erkeklerinden daha kötü konuşuyorlardı veya hiç bilmiyorlardı. Yalnızca birkaç okulda çocuklar Rusça öğreniyorlardı ve örneğin Zabolotye’de Ekim devrimine kadar hiç kimse genel olarak Rus gramerini bilmiyordu.¹¹¹⁰ Rus alfabesini bilmemeleri veya çok kötü seviyede bilmeleri sebebiyle mahalli yönetim görevini sürdüren mollaların 1858 nüfus sayımında kaydedilememiş olması dikkat çekicidir.¹¹¹¹ O. İ. Gordeyeva, Tom Tatarlarının Rusça ağızlarını inceledikten sonra, onların ilk önce değişik mahalli lehçeler yerine Rusçayı öğrendikleri, fakat daha sonra ana dilleri Tatarcanın etkisiyle özel bir Rusça oluştuğu sonucuna varmıştır. Muhtemelen bu durum o sırada diğer Sibirya Tatar grupları için de geçerliydi. Ayrıca yerli Tatar lehçelerine pekçok Rusça

1106 *Vsya Sibir*, 1942, s. 8; Golovaçyev, *K voprosu*, s. 46; *Rossiya*, 1907, s. 270; vd..

1107 Lenin, *Poln. sobr. soç.*, t. 24, s. 116.

1108 *Tatari Zapadnoy Sibiri*, 1869, no. 169.

1109 Yel’nitskiy, *İnorodtsev Tarskogo okruga*, s. 89, 95.

1110 Gordeyeva, *Nekotoriye nabludeniiye nad usvoyeniem russogo yazıka tatarami*, s. 76; Sattarov, *Proşloye i nastoyaşçeye sibirskix tatar* (Rukopis’), s. 9; *Tatari Zapadnoy Sibiri*, 1860, no. 169.

1111 GATO, f. 3, op. 2, d. 782, l. 5.

sözcük girmişti ve bu durum XIX. Yüzyılda Sibirya'daki pekçok Türk gruplarının dilleri için de geçerliydi.¹¹¹²

Ruslar ve Sibirya Tatarları arasındaki kültür etkileşimleri de dikkat çekiciydi. Tatarlar, Rus tarım ve iş aletlerini, ev, mobilya, giysi, yemek ve bazı âdetlerini benimsemişlerdi. Literatüre de yansıdığı gibi, Rus kültür formuna ve hayat tarzına geçiş, özellikle Tura, Tümen ve Tom Tatarlarında farkedilmişti.¹¹¹³ 1964, 1969-70 yıllarında çeşitli Sibirya Tatar grupları arasında onların Ruslara kültürel açıdan yakınlaşma süreciyle ilgili bilgiler toplamış ve bunları değişik çalışmalarımızda değerlendirmiştik. Bu bölgelerde tespit ettiğimiz etno-kültürel ilişkilerle ilgili temel gözlemler aşağıda verilmiştir. Ancak, şunu da kaydetmek gerekir ki, Sibirya'daki Rus ve Tatar ahalinin etno-kültürel etkileşiminin incelenmesi, son yıllarda buradaki Rus etnografların yaptıkları bir dizi çalışmalar sayesinde mümkün olmuştur.

Tatarların üç yüzyıl boyunca Ruslarla olan sıkı ekonomik ilişkileri, onların iş yeteneklerini zenginleştirmiştir. Ruslar, Tatarlara daha gelişmiş tarım usullerini aktardıkları gibi, yeni iş âletlerini de getirdiler. Tatarların tarımın tüm alanlarında, hayvancılıkta, kuru ot stoklamasında ve pekçok üretim usullerinde XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl başlarında Rus tarım usullerinden hemen hemen hiçbir farklı yönü olmamıştır. Genellikle nakliyede Ruslardan taklit ettikleri kızak ve tekerlekli arabalar kullanıyorlardı. Rus tipi tahta kayıklar geniş ölçüde yayılmıştı. Bazı kayak ve oyma kayak türleri hem Ruslar hem de Tatarlar tarafından kullanılmaktaydı.

Rusların arasında yaşayan Tatarların en çok etkilendikleri konulardan biri de, evlerin, müstemilatlarının ve yerleşim birimlerinin yapımında görülmüştür. Bu etki, sıra evlere, tahta perdelere, Rus tipi kulübelere ve diğer ahşap ev tiplerine yansımıştır. Ormanlık bölgede yaşayan bazı Tatar gruplarının evlerinde Kuzeyli Velikorus tipi temel üzerine yapılan yüksek tomruk kulübelere

1112 Abdraxmanov, Gordeyeva, *Osobennosti reči tomsko-obskix tatar*, s. 179; Katanov, *Etnografiçeskiy obzor*, s. 13; Yuşkov, *Sibirskiye tatari*, s. 369.

1113 Rossiya, 1907, s. 250.

rastlanmıştır. Bu ev tipi, o sıralar Batı Sibirya'daki Ruslar arasında oldukça yaygındı.¹¹¹⁴ XIX. Yüzyılın ikinci yarısı ile XX. Yüzyıl başlarında, o dönemdeki Batı Sibirya Ruslarının kulübelerinde olduğu gibi, orta ve güney Rus tipi evlerin izleri belirmeye başlamış,¹¹¹⁵ beş köşeli evler yaygınlaşmıştı. Rus etkisi, evlerin iç planına (Rus tipi evlerde ocak evin içinde yer alıyordu), tefrişatına da yansımış, ekmek yapmaya mahsus ocaklar evin içine alınmış ve evlerin dış süslemelerinde de bu etki kendini göstermişti. Sibirya'ya gelen Ruslar Rusya'nın değişik bölgelerinden oldukları için, onların etkilerinin değişik şekillerde yansması da muhtemelen bu şekilde izah edilebilir.¹¹¹⁶ Aynı dönemde bazı Sibirya Tatar gruplarında daha önce kuzey ve güney Rus tipi evlerin iç planı yaygınlaşmaya başladı.¹¹¹⁷ Bazı Sibirya Tatar köylerindeki bostanlarda genellikle "r" şeklinde Rus tipi yapılar ortaya çıktı. XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında Tatar köylerinde Rus tipine uygun olarak yapılan ve döşenen birçok iki katlı ev kuruldu.¹¹¹⁸ Bu tip evlerin sayıları Rus köylerinde de artmaya başladı. Evlerin müştemilatlarının çoğunun tipi de yine Rus müştemilat tipleri taklit edilerek yapıldı.

Sibirya Tatarları Ruslardan bazı giysi türlerini, bıçki-dikiş tarzlarını da ödünç aldılar. Ampiyesman üzerine bluz, erkek gömleği, iç çamaşırı, ceket, yelek, palto, gocuk, kürk, çakman gibi giysi türlerini de Ruslardan aldılar. Bu husus, yalnızca bizim araştırmalarımızla değil, devrim öncesine ait araştırmalarda da tespit edilmiştir.¹¹¹⁹ Tatar kadınları Ruslardan ucu omuza atılan baş ör-

1114 Blomkvist, *Krest'yanskiye postroyki russkix*, s. 239-240.

1115 Lebedyeva, Lipinskaya, Saburova, Saf'yanova, *Formirovaniye russkogo naseleniye v Pritobol'ye*, s. 73-75; Lipinskaya, Saf'yanova, *Jilişçe russkogo naseleniya*, s. 170-201.

1116 Boyarşinova, *Zaseleniye Sibiri russkimi*, s. 40-56.

1117 *Ruskiye*, 1967, s. 139.

1118 V. İ., *Kratkiye statiçeskiye opisaniya*, no. 20.

1119 *Aziatskaya Rossiya*, 1914, s. 151; Abulgazi-Bagadur-han, *Rodoslovnaya*, s. 131; Pritkova, *Tipi verxney odejdi narodov Sibiri*, s. 19; *Tobol'skaya yeparxiya*, 1892, s. 24; *Spiski naselenniş mest...*, 1868, s. LXXXIII; Yuşkov, Si-

tüsünü, erkekler ise kulaklı şapkayı aldılar. Yine Rusların etki-
siyle Tatarlar Rus biçimi çizmeler giymeye başladılar.

Ruslarla kurulan uzun süreli ilişkiler, Tatar mutfağını da ciddi
şekilde etkiledi. Sibiryâ Tatarları Ruslardan ekmek pişirmeyi ve di-
ğer hamur işlerini (börek ve peynirli poğaça) öğrendikten başka,
bazı süt mamüllerini aldılar. Ayrıca Tatarlar etli yemek hazırlar-
ken kızartma ve haşlama et kullanmayı öğrendiler; çorba çeşitle-
rini, lapayı aldılar; devrim öncesine kadar nadiren faydalansalar
da, sebze yemeklerini taklit ettiler. Konserve yiyecekler - sala-
mura yemiş ve sebzeler ortaya çıktı. Mutfak malzemeleri ve kap
kacak çeşitlerinde de Ruslardan ödünçleme yaptılar. Bilhassa ha-
mur işlerinde, ekmek pişirme ve diğer hamur işlerinde de Rus-
lardan etkilendiler. Bu dönemde satın alınan mutfak eşyalarının
miktarında bir artış yaşandı.¹¹²⁰

birskiye tatari, s. 372; Castren, *Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845-1849*, s. 158; vd.

1120 Yazarın burada serdettiği görüşlere kısmen katılmak mümkün; ama genel
anlamda fikirlerini paylaşmak zor. Çünkü etnik temas noktalarında halklar
birbirlerinden karşılıklı bir şeyler alıp verirler. Hamur işlerinde Türklerin
başka halklardan ödünçlemeler yaptıkları doğru olabilir; çünkü Türklerin
ekmekle tanışmaları nispeten geç dönemlerdedir ve Göktürk Devleti'nin
Doğu ve Batı Türk devleti olarak ikiye ayrılmasından sonra Doğu Türk
Devleti'nde Kimin-han'ın tebaayı ekmek yemeye zorlaması üzerine “bağır-
saklarımız birbirine yapıyaşacak; öleceğiz” korkusuyla nerdeyse genel bir
halk ayaklanmasına girişmeleri ekmeğin Çin'in etkisiyle Türklere geçtiğini
göstermektedir. Ama hayvancılığın Türklerin ana meşgaleleri arasında bi-
rinci sırayı aldığı göz önünde bulundurulursa, onların haşlanmış eti, süt
mamüllerini başka halklardan aldığını söylemek insafsızlık olur. Hatta Ka-
lankatlı Moses “Alban Tarihi” adlı eserinde Hazarların ve Göktürklerin eti
nasıl haşlayıp tuzlayarak yediklerini anlatmaktadır ki, anlatılan olay VII.
Yüzyılda geçtiğine göre, Ruslar o tarihlerde henüz halk olarak şekillen-
memişlerdi. Kaldı ki Mirza Uluğbey, *Tört Ulus Tarihi* adlı eserinde tuzu
ilk defa bir Türk hakanının keşfettiğini kaydeder. Yazarın iddia ettiği gibi,
Türkler hamur işlerini Ruslardan taklit etmiş olsalardı, onlarla hiç teması
olmayan Uygurların “çocvere” dedikleri mantıyı bilmemeleri gerekirdi.
Halbuki bütün veriler Rusların “pilmeni” dedikleri “çocvere” yani mantıyı
Türklerden aldıklarını göstermektedir. Keza pastırma ve sucuğun mucidi

Sibirya Tatarlarının aile hayat tarzında da Rus etkisi kendini göstermiştir. Ayrıca Rus ahalinin oldukça olumlu gelenekleri Sibirya Tatar ailelerinde kadının durumunu etkilemiştir. Tatar kadınlarının tamamı kapalı aile tarzı hayat yaşamıyorlardı; Tatar kadınlarının çoğu kendilerini yabancı erkeklerden gizlemiyor, yüzlerini peçe ile örtme gelenegini sıkı bir şekilde gözetmiyor; akrabaları, komşuları ve arkadaşlarıyla sık sık bir araya geliyor, ses saklama gelenegine uymuyor ve çoğu kez ev işlerini kendileri yürütüyorlardı.¹¹²¹ Muhtemelen Tom Tatarlarında tespit ettiğimiz kapalı ziyafet, doğum sırasında evde kapıların kilitlenmesi gelenegi de Ruslardan alınmıştır.¹¹²² XIX. Yüzyıl sonundan itibaren ve XX. Yüzyıl başlarında Tatar düğünlerinde Rus müzik ve dansları yaygınlaşmaya başlamıştır.¹¹²³ Tom Tatarlarına ait bazı köylerde düğün sırasında kız evinde tıpkı komşu Rus köylerinde olduğu gibi kız meclisleri veya erkek ve kızların birlikte eğlenme meclisleri tertiplenirdi. Bazen yaşlı ve gençlerin birlikte katıldıkları şenlikler de düzenlenirdi.

Tatarların umumi hayat tarzı konusunda Ruslarla yakınlaşması, toplumsal ilişkileri de geliştirdi ve bu ilişkiler sayesinde kültür ve hayat tarzlarına ilgili temaslar gelişti. Tatarlar arasında Rus oyunları (aşık oyunu, şehircilik oyunu vs.) yayıldı.¹¹²⁴ Tatarlar Rus köy ve şehirlerinde tertiplenen panayır eğlencelerine

de Türklerdir. Unutmamak gerekir ki, Rusça para anlamına gelen “dengi” kelimesi Türklerin “tengi” yani “karşılığı” dedikleri kelimeden alınmadır ve günümüzde Kazakistan’ın para biriminin adı “Tenge”dir. Daha bunun gibi onlarca örnek sayılabilir; fakat bu, etnik temas noktalarında halkların birbirlerinden bir şeyler taklit ettiği gerçeğini değiştirmez ve ödünçlemeler tek taraflı olmaz (çev.)

1121 Golodnikov, *Tobol’skaya guberniya*, s. 21; Yel’nitskiy, *İnorodtsev Tarskogo okruga*, s. 95; Kostrov, *Jenşçina u inorodtsev Tomskoy gubernii*, s. 28; *Tobol’skaya yeparxia*, s. 24; Yuşkov, *Sibirskiye tatarı*, s. 371-372.

1122 MEE TGU, 1969-1970, t. 363-2, l. 15; t. 391-10, l. 15; MEP TGU, 1971, l. 89/, 893, 897.

1123 Valeyev, *Nekotoriye çerti*, s. 100.

1124 Şehircilik oyunu konusunda bir şey diyemeyiz, ama Türklerin aşık oyununu Ruslardan aldıklarını söylemesi yazarın biraz aşırıya kaçan fantaz-

fiilen katıldılar ve bayramları birlikte kutladılar.¹¹²⁵ Rus etkisi, Sibiryâ Tatarlarının üfürükçülük geleneklerine de yansdı. Örneğin Tom Tatarlarında üfürükçüler bakla, kart ve madeni para falına bakma usulünü kullanıyorlardı. Tatarlar, bazı hastalıklarda Rus efsunculara müracaat ediyorlardı.¹¹²⁶ Rus etkisi hayat tarzıyla ilgili gayr-ı İslamî inançlara (örneğin ev ebesi, cin, cadı vs.) yansımış, XVII. Yüzyılda Rusların ve Tatarların birbirlerini etkiledikleri folklorda da kendisini göstermiştir.¹¹²⁷ Bazı Müslüman Tatarlar arasında Aziz Nikolay’a saygı geleneği tespit edilmiştir.¹¹²⁸ Bazı Tatarlar kendi Tatar adlarının yanı sıra Rus adlarını da kullanmışlardır ki, bu durum henüz XVII. Yüzyıldan başlayarak XVIII. Yüzyılda dahi bilinmektedir.¹¹²⁹

Ruslar da kültür ve hayat tarzı alanlarında Tatar etkisine maruz kalmışlardır. V. A. Aleksandrov, haklı olarak Sibiryâ’da “*Rus kültürünün kendine özgü oluşumunda yerli ahaliyle olan daimi ve uzun süreli temaslar önemli rol oynamıştır*” diye yazmıştı.¹¹³⁰ Literatürde Tatarların taşıma (özellikle kızak ve kayıklarla), üretim (bilhassa avcılık ve balıkçılık, XVII. Yüzyılda ise tarım), mutfak, giysi, ailevi gelenekler ve görenekler (ikinci hanım alırken kalım verilmesi âdetinin yaygınlaşması), halk sanatı, antroponim, toponim vs. gibi konularda Rusları etkiledikleri kaydedilmiştir.¹¹³¹ Biz bu

yası olsa gerek. Çünkü Türk çocukları aşık oyunu oynadıkları dönemde Ruslar henüz millet olarak şekillenmemişti (çev.)

1125 Mینenko, *Dosug i razvleçeniya*, s. 23; Okladnikov, *Tuzemniye legendı o Yermake*, s. 28-29.

1126 MEE TGU, 1970, s. 391-1, l. 28; 391-5, l. 11; t. 391-7, l. 33, 38 vd.

1127 Tıjnov, *Obzor inostrannıx izvestiy*, s. 146.

1128 Pavlovskiy, *Azia i Sibir*, s. 40,

1129 RIB, t. II, s. 609; Filimonov, *Ekonomičeskiy bit gosudartvennıx krest’yan...*, s. 45; TSİGADA, f. 214, op. 1, ç. 1, d. 172, l. 127-131..

1130 Aleksandrov, *Problemi sravnitel’nogo izuçeniya material’noy russkogo naseleniya Sibiri*, s. 20.

1131 Valeyev, *Zapadnosibirskiye tatari*, s. 48-49; Vorob’yeva, *Russkaya toponimiya sredney çasti basseyna Obi*, s. 248; Maslyukov, *O poyezdke po volostyam Tomskoy gubernii*, s. 402; Osipov, *Ritual sibirskoy svad’bı*, s. 96, 98; Polyakov, *Pis’ma i otçetı o puteşestvii v dolinu r. Obi*, s. 186-187; Umans-

konuya girecek değiliz, ama kaydetmemiz gerekir ki, Sibirya'daki Tatarlar ve Ruslarda etkileşim tek taraflı olmamış, aksine kültür ve hayat tarzı konusunda karşılıklı etkileşim yaşanmıştır. Rus kültürünün etkisi Tatar ahali üzerinde önemli rol oynamışsa da, hiç şüphesiz bu rol progresiv bir etkiydi.

Hayat tarzı ve istihsal konusunda Rusların Tatarlar üzerindeki etkisi meselesine yaptığımız bu kısa bakışı sonlandırırken, bu etkinin ailevi geleneklerde daha az rol oynadığını belirtmeliyiz. Sibirya Tatarlarının kapalı aile yapısı da bunu izah etmektedir ve bariz dini farklılıklar sebebiyle hayatın bu alanında Ruslarla Tatarlar arasında sanki hiçbir temas olmamış gibidir. Diğer yandan Sibirya Tatarlarının kendilerine özgü fiziki özelliklerini muhafaza ettiklerini de mutlaka belirtmek gerekir. Bu konuda Tobol Tatarlarıyla ilgili olarak XIX. Yüzyılın son çeyreğinde şu görüş hakimdi: “... *Rus ahaliyle karışmayan ve kültürel ve dini ilişkilerinde bağımsız kalan bir avuç barışsever halkın durumu şaşırtıcı bir olaydır.*”¹¹³²

Sibirya Tatarları ve Ruslar, dilleri, kendilerine özgü hayat tarzları, kültürleri, dinleri, davranış kalıpları ve sosyal durumları itibariyle de birbirlerinden oldukça koyu çizgilerle ayrılmışlardı. Özellikle günlük hayatta geçmişte Tatarların Ruslarla temastan mutlak surette kaçınmaları, tamamı için geçerli değildi ve bu yüzden Rus dili ve kültürünü benimsemeleri süreci eşit şekilde gelişmedi. Tüm bu faktörler, iki taraf arasındaki yakınlaşma sürecinin gelişmesini de frenledi.

Tatarların Ruslarla yakınlaşması ve birincilerin kısmen Ruslar tarafından asimile edilmesi süreçlerinin etno-sosyal yönü de dikkat çekmektedir. Sosyal planda Tatarların Hristiyanlığı kabullenün, Rus köylü sınıfının, Kosakların (vaftiz olmuş gayr-ı Ruslar genellikle özel hizmetli birliğini oluşturuyorlardı) ve küçük

kiy, *Teleutı i sibirskiye tatarı*, s. 121; Şunkov, *Oçerki po istorii kolonizatsii Sibiri*, s. 109.

1132 Yadrintsev, *Zapadno-Sibirskaya nizmennost'*, s. 74.

burjuvanın Hıristiyanlığı kabulüyle boy ölçüşecek kadar hızlı olduğu, onların güçlü Rus etkisine maruz kaldıkları ve onlarla kaynaştıkları hususuna daha önce dikkat çekmiştik. Örneğin 1882 nüfus sayımında Tatarların Ruslarla yaptıkları 27 evlilik, Tümen şehrinde ve Tümen dairesindeki yeni vaftiz olmuş Tatarlara işaret etmekteydi (tablo 27).¹¹³³ Diğer Tatar sosyal grupları arasında Ruslarla en yoğun temasta bulunanlar, hizmetli Tatarlar ve şehirli Tatarlar olmuştur. P.H. Butsinskiy, XVII. Yüzyılda “*Sibirya’daki gayr-ı Ruslar ve özellikle hizmetliler arasında Rus unsurunun güçlenmesiyle birlikte, bu insanlar kendi fatihleri tarafından gittikçe artan bir tempoyla emiliyor, Rus zevk ve göreneklerini benimsiyorlardı*” şeklinde bir hükme varmıştır.¹¹³⁴ Örneğin Tomsk şehrinde Tatarların önemli bir kesimi, XVII. Yüzyılın 30’lu yıllarından itibaren Ruslara komşu olarak yaşıyorlardı. Üretim araçları ve bazı Rus kültür unsurları, onlar tarafından erken bir dönemde benimsenmişti. İki dillilik Tatar halkının genel özelliği halini almış; bununla birlikte iki taraf arasındaki karma evlilikler nadiren gerçekleşmiştir.¹¹³⁵ Bazı yerli Türkler Hıristiyanlığa geçmişti.¹¹³⁶ Uzun süreli yan yana yaşama, Tatarların bir kısmının Ruslar tarafından asimile edilmesine yol açmış,¹¹³⁷ ama Tomsk’un yerli Tatarlarının çoğu XVII. Yüzyılda Buharalılar ve Kazan Tatarları tarafından yayılan İslam’ın etkisi altında kalmıştı. Yine de bu şehirde Tatarlarla Ruslar arasındaki yakınlaşma XVIII. Yüzyıl ile XX. Yüzyıl başlarına kadar Rusçanın ve Rus üretim ve hayat tarzının etkisi altında gelişmeye devam etmiştir. XIX. Yüzyıl ortalarına kadar Tomsk’ta Ruslarla Tatarlar arasında, özellikle de bayram günlerinde geleneksel yumruk kavgaları yapılmıştı. Bu kavgalar daha ziyade bir tür şenlik havasında geçiyordu, ama bazen iki taraf

1133 GATOT, f. 154, op. 8, d. 27, l. 1031-1032.

1134 Butsinskiy, *Zaseleniya Sibiri*, s. 304.

1135 *Oçerki istorii goroda Tomska*, 1954, s. 15.

1136 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 74.

1137 Malinovskiy, *Proşloye tomska*, s. 7.

arasında husumete de sebep oluyordu. Bu iki halk arasındaki karşılıklı ilişkilerin şekli konusunda geçmiş yüzyılda basında şöyle bir kayıt vardı: “*Ancak, Ruslarla Tatarlar arasında yüzyıllara dayanan iflah olmaz bir düşmanlık söz konusu değil. Günümüzde bu iki halka mensup insanlar birbirleriyle görüşüyor, sanki birbirlerini çok iyi tanıyorlarmış gibi sağlık diliyor ve tokalaşıyorlar.*”¹¹³⁸

Batı Sibirya'nın Tara, Tobolsk, Tümen vs. gibi diğer şehirlerinde de Tatarlarla Rus arasındaki ilişkiler genel olarak dostâne idi. İki taraf arasındaki sıkı ilişkiler, iktisadi ve ticari sahada olduğu kadar, kültür ve hayat tarzıyla bağlantılı konularda da mevcuttu. Tatarlar ve Ruslar birbirine misafirliğe gidiyor; Tatarların evlerinde onlar gibi giyinen Rus işçiler yaşıyorlardı. Tobolsk'daki yangınlardan sonra uzunca bir süre Ruslar Tatarların evlerinde kaldılar, onlarla birlikte yiyip içtiler, pek çok halde Tatar kadınlarıyla resmi ve gayr-ı resmi evlilikler yaptılar; şehirli Tatarlar sık sık Ruslarla birlikte aynı meclislerde eğlendiler; danslara iştirak edip bezm-i cemşitlerde kadeh tokuşturdular. Kültürlü Tatarlar Rus edebiyatı okuyor, tiyatroya gidiyor ve sık sık Ruslarla birlikte aşk serenadlarına ve konserlere iştirak ediyorlardı.¹¹³⁹

Çulım Türklerinin büyük bir kısmı, ancak XVIII. Yüzyılda Ruslarla doğrudan temas kurdular ve her ne kadar Çulımlılar Ruslarla XVII. Yüzyılda dahi ticaret yapıyorlarsa da, iki taraf arasında ticari ve iktisadi ilişkiler bu tarihten itibaren gelişmeye başladı.¹¹⁴⁰ XVIII. Yüzyılın birinci çeyreğinde aşağı yukarı tüm Çulım Türkleri zorla vaftiz edilmiş ve ilk nüfus sayısında (1720) tamamı yeni vaftizli olarak kaydedilmişti.¹¹⁴¹ Bu yüzden Çulımlılar Ruslarla

1138 O. P., *Kulaçniye boy ve Tomske*, no. 27.

1139 Butsinskiy, *Zaseleniye Sibiri*, s. 328, 334; Lin'kov, *Zabotı yepiskropa Tobol'skogo Vladimira*, s. 439-440; Yuşkov, *Sibirskiye tatarı*, s. 336.

1140 Georgi, *Opisaniye vsex obitayuščix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 145; Dul'zon, *Pozdniye arxeologičeskiye pamyatniki*, s. 101-102, Yemel'yanov, *Naseleniye Srednego Priob'ya*, s. 72.

1141 Dul'zon, *Tyurki Çulima i ix otnoşeniye v xakasam*, s. 97; Yemel'yanov, *Çulımtı v feodalniye epoxu*, s. 169.

evlilik yapmaya başladılar ki, bu tür evlilikler XVIII. Yüzyılda nadirattandı ve daha ziyade ancak XIX. Yüzyılda Rus-Türk kaynaşmasıyla birlikte bazı köylerde daha sık görülmeye başlandı. Bazı köylerde bu kaynaşma, her iki halkın farklı tabakalara mensup olmasının ve Rusların Çulım yerlilerine etik merkezli davranışlar sergilemelerinin ileri çıkardığı güçlüklerle rağmen, Çulım Türklerinin bir kısmının asimile olmasına yol açtı.¹¹⁴² 1910-11 yılında yapılan teftiş verilerine göre Çulım civarındaki yerli halk arasında, kocası Çulımlı, karısı Rus olan 54 aile tespit edilmişti.¹¹⁴³

Ruslar, Çulım Türklerinin etno-lenguistik durumunu önemli ölçüde etkilediler. XIX. Yüzyılın ikinci yarımı ile XX. Yüzyıl başlarında, birçok yerde ve özellikle Aşağı Çulım Türkleri arasında bir dil asimilasyonu yani Rusçanın tamamıyla benimsenerek ana dil Türkçenin unutulması süreci yaşandı.¹¹⁴⁴ 1897'de Mariinsk da-iresindeki yerli Türklerin (esasen Orta Çulım Türklerinin) %30'u Rusçayı anadili olarak göstermişti.¹¹⁴⁵ Aynı dönemde yerli ahali arasında hiç Rusça bilmeyenlerin oranı yalnızca %7 idi. XX. Yüzyıl başlarında ise kendi anadili Türkçeye ilaveten Rusçayı da konuşan iki dilli ahalinin oranı %60'ın üzerindeydi. Çulımlıların fiilen Rusçaya geçişleri, büyük ihtimalle XIX. Yüzyılın son çeyreği ile XX. Yüzyıl başlarında, yani Rusların Çulım civarına daha yoğun dalgalar halinde göç ettikleri dönemde başlamıştır. 1880'lerde Çulımlıların önemli bir kısmı Rusçayı biliyordu, ama aynı sıralarda doğu bölgesinde yaşayan Orta Çulım Türklerinin büyük çoğunluğu Rusçayı bilmiyor, yalnızca çat pat konuşuyor, tüm Çulımlı Türk kadınları ise Rusçayı çok az anlıyorlardı.¹¹⁴⁶ Rusçanın

1142 Dul'zon, *Pozdniye arxeologičeskiye pamyatniki*, s. 82; Potapov, *Xakası*, s. 392; *Spiski naselennıx mest...*, 1868, s. LXXXIV.

1143 *Tomskaya guberniya...*, 1922, s. 49.

1144 Dul'zon, *Pozdniye arxeologičeskiye pamyatniki*, s. 82; Kostrov, *Jenşcina u inorodtsev Tomskoy gubernii*, s. 18; Rossiya, 1907, s. 272; vd.

1145 Patkanov, *Statističeskiye dannıye*, s. 304.

1146 P., *İnorodtsı Meletskoy upravı*, s. 189; *Poyezdka preosvyaşennogo Makariya...*, 1886, s. 329; Vambey, *Das Türkenvolk...*, s. 101.

etkisine gelince, Çulım Türklerinin lehçeleri baştan sona Rusça kelimelerle dolmuştur.¹¹⁴⁷

Çulım Türklerinin kültüründe XVIII. Yüzyıldan itibaren Rusçanın bariz etkisi görülmeye başlanmıştır. O sıralar Çulımlıların bir kısmı ziraatla uğraşmaya başlamıştı, ama tarla işleme işleri henüz başlangıç aşamasındaydı ki,¹¹⁴⁸ 1720'de yapılan ilk nüfus sayımı verileri de bunu göstermektedir.¹¹⁴⁹ Tarımın bazı ailelerin ana meşgalesi haline gelişi, ancak XVIII. Yüzyılın ikinci yarımında gerçekleşmiştir.¹¹⁵⁰ Buna karşılık geriye kalan ağırlıklı kesim, öncelikle avcılık ve balıkçılıkla uğraşıyor, çok az olarak da çarvacılık yapıyordu. Evleri yazlık ve kışlık olarak ayrı ayrı kurulmuştu ve yalnızca Ruslara yakın olarak yaşadıkları yerlerde Rus tipi evler yaygınlaşmıştı.¹¹⁵¹ Çulım Türkleri, Rus giysi ve yemeklerini de hızlı bir şekilde taklit etmişlerdi.¹¹⁵² Özellikle XVIII. Yüzyılda "Hristiyanlığın yayılması Çulım Türklerinin eski dini geleneklerinde derin kırılmalara yol açmış, toprak kurganlara tabutsuz defin yerine Hristiyanlıktaki oyma mezar ve tabut içinde defin şeklini benimsemişlerdi."¹¹⁵³ Ayrıca kaydetmek gerekir ki, çeşitli araştırmacıların ve seyyahların topladıkları malzemeler de Çulım Türklerinin XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyıl başlarında henüz kendi etnik kültürlerini daha fazla muhafaza ettiklerini göstermektedir. Hatta eski şamanist görenekleri ve dini inançları fiilen muhafaza ediyor, kiliselerde çocuklarını vaftiz ettirirken Rus isimleri değil, kendi mahalli adlarını veriyorlardı.¹¹⁵⁴

1147 Dul'zon, *Pozdnie arxeologičeskiye pamyatniki*, s. 97.

1148 Yemel'yanov, *Naseleniye Srednego Priob'ya*, s. 73.

1149 GATO, f. 32, op. 1, d. 1a, l. 69-108.

1150 S. Kraşennikov..., 1966, s. 56.

1151 Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 145; Potapov, *Proisxojudeniye i formirovaniye xakasskoy narodnosti*, s. 171-172.

1152 Georgi, *Opisaniye vsekh obitayuşçix v Rossiyskom gosudartve narodov*, s. 146-147; Yemel'yanov, *Naseleniye Srednego Priob'ya*, s. 73-75; S. Kraşennikov..., 1966, s. 55-56; Potapov, *Proisxojudeniye i formirovaniye xakasskoy narodnosti*, s. 173-174.

1153 Dul'zon, *Pozdnie arxeologičeskiye pamyatniki*, s. 104.

1154 Yemel'yanov, *Naseleniye Srednego Priob'ya*, s. 76.

Kanaatimizce Çulım Türklerinin Rus kültür ve hayat tarzına yaklaşımlarında, kitleler halinde Rus kültür formuna geçişlerinde, XIX. Yüzyılda ve galip ihtimalle aynı yüzyılın ikinci çeyreğinde bir kırılma yaşanmıştır. XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl başlarında Çulımlıların sosyal yaşantılarında ve hayat tarzlarında önemli ölçüde yerleşik düzene geçiş başladı ve daha fazla tarımla uğraşılar. Her ne kadar avcılık ve balıkçılık ilk başlarda hayatlarında önemli bir yer tutuyorsa da, bitki köklerini, değişik otları toplayarak yaşamının ilkel şekilleri ortadan kalktı ve hayvancılık tamamıyla besleme hayvancılığa dönüştü.¹¹⁵⁵ 1910 verilerine göre Çulım Türklerinin %95'inin sığırları vardı; %77'si balıkçılıkla, %37'si çiftçilikle, %94'ü ot biçmekle, %87'si bostancılıkla, %4'ü ceviz ve yemiş toplamakla, %5'i arıcılıkla, %9'u taşımacılıkla ve %4'ü odunculukla uğraşıyordu.¹¹⁵⁶ Rus kültür ve hayat tarzının benimsenme süreci, özellikle doğrudan onlarla aynı köylerde yaşayan Çulım Türklerinde yoğun bir şekilde yaşandı. "... artık tamamıyla yerleşik düzene geçmişlerdi; evlerini Ruslarınki gibi yapıyor, Rus iş âletlerini, tarım usullerini, Rus kostüm ve mefruşatını benimsiyorlardı. Bu gayr-ı Rus ahali arasında, vahşi hayvan avcılığı ve balıkçılığın başlıca meşgale olduğu tamamı gayr-ı Ruslarca meskun köylere nazaran çiftçilik çok daha fazla gelişmişti."¹¹⁵⁷ Bazı yerlerde hâlâ yazlık kulübeler kullanılıyordu, ama evlerin ağırlıklı kesimi artık tomruk yurtlardan oluşuyordu ve Meles gruplarında XIX. Yüzyıl başında keçe yurtlar ortadan kalkmıştı.¹¹⁵⁸ Artık birçok yerde temel içecek süttü. Çulımlılar, Rus borş¹¹⁵⁹ çorbası, kvas¹¹⁶⁰ ve diğer Rus yemekleri yapıyorlardı. Aile törenlerinde de Rus aile törenleri taklit ediliyordu.¹¹⁶¹

1155 Dul'zon, *Pozdniye arxeologičeskiye pamyatniki*, s. 100; Klements, *Nasele-niye Sibiri*, s. 63; Ritter, *Zemlevedeniye Azii*, s. 556; Radlov, *Etničeskiy obzor turetskix plemen Sibiri i Mongolii*, s. 9; vd.

1156 *Tomskaya guberniya...*, 1912, s. 49.

1157 *Poyezdka preosvyaščennogo Makariya...*, 1886, s. 329.

1158 Potapov, *Xakassı*, s. 394.

1159 Anadolu'daki borana'ya benzer bir çorba.

1160 Bozaya benzer bir içecek.

1161 Dul'zon, *Pozdniye arxeologičeskiye pamyatniki*, s. 106-107.

Sibiryalı Buharalıların Ruslarya yakınlaşması, öncelikle kültür ve hayat tarzı alanında kendini gösterdi. XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında bu yakınlaşmanın sonuçları Sibirya Tatarları için ne olduysa, onlar için de aynısı oldu. F. T. Valeyev, hayat tarzı konusunda Rusların Sibiryalı Buharalıları üzerinde önemli ölçüde etkili olduklarını ve Tatarlara kıyasla onların daha çok etkilendiklerini belirtmektedir.¹¹⁶² Yine de XX. Yüzyıl başlarında Sibiryalı Buharalıları, Orta Asya'dan getirdikleri ve burada Tatarlardan taklit ettikleri kendi kültürlerini koruyorlardı. Ayrıca burada Sibiryalı Buharalıların Rusçadan fiilen etkilendiklerini gösteren bir kayıt mevcut değil. 1897'de Tobolsk ve Tomsk guberniyalarındaki tüm Buharalıları yalnızca bir kişi ana dilinin Rusça olduğunu söylemiştir.¹¹⁶³ Hatta onların Ruslarla karma evlilikler yaptığı da görülmemiştir. Buharalıların tamamı Müslümandı ve yalnızca şehirlerde tek tük Hıristiyanlara rastlanıyordu. Örneğin 1834 yılında Tomsk'da varı yoğun beş kreşen Buharalı tespit edilebilmişti.¹¹⁶⁴

XVIII. Yüzyılın ikinci yarımından itibaren ve özellikle XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl başlarında, Batı Sibirya'nın çukur bölgelerinin güney kesimindeki Kazaklar Ruslarla sıkı temaslar kurmuşlardı. Zaman içinde iki tarafa arasında henüz XVII. Yüzyılda başlayan ticari ilişkiler gelişti. Bu ilişkiler, XVIII. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl başlarında Kurgan, Omsk, İrbitsk ve Tümenek şehir pazarlarında, ayrıca büyük Rus şehirlerinde, istasyonlarında ve köylerde de gelişti.¹¹⁶⁵ XIX. Yüzyılda henüz göçebe hayat tarzlarını muhafaza eden bu Kazaklar, ilkbaharda sürüleriyle birlikte

¹¹⁶² Valeyev, *Sibirskiye buxartsı*, s. 15.

¹¹⁶³ Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, s. 5, 133.

¹¹⁶⁴ GAOO, f. 3, op. 1, d. 1505, l. 50.

¹¹⁶⁵ TSGİA, f. 1264, op. F, d. 319, l. 132; Basın, *Rossiya i kazaxskiye xanstva*, s. 101; Bekmaxanov, *Oçerki istorii kazaxstana*, s. 13; Lebedyeva, *Formirovaniye russkogo naseleniya*, s. 101-107; Sil'vergel'm, *Voyenno-statistiçeskoye obozreniye Rossiyskoy imperii*, s. 53; Slovstsov, *İstoricekoye obozreniye Sibiri*, s. 79-80; Şoinbayev, *İz istorii russko-kazaxskix trgovix otnoşeniy*. 19-24.

kuzeyde İşim'in aşağı akımları boyunca, Ruslarla daimi temasta oldukları bölgelere doğru giderlerdi.¹¹⁶⁶ Kazakların XIX. Yüzyıl ile XX. Yüzyıl başlarında dışarıdan mal getirmekle uğraşmaları, hem onlara iyi bir gelir kapısı oluyor, hem de Ruslarla ilişkilerinin gelişmesine zemin hazırlıyordu.¹¹⁶⁷

Ancak, Tobolsk ve keza Tomsk guberniyasındaki Kainsk dairesinde ve Akmolâ bölgesindeki Omsk dairesinde, yerleşik ve yarı yerleşik hayat süren Kazakların Ruslarla olan ilişkileri daha sıkıydı. Kazaklar yalnızca sık sık Rus köylerine uğramakla kalmıyor, aynı zamanda doğrudan onlardan ev kir alıyor ve çoğunlukla onlara ırgatlık yapıyorlardı.¹¹⁶⁸ Kazaklar Omsk'da sık sık binlerce kişi halinde panayırda bir araya gelip kendi eğlencelerini (at yarışları, kartalla avlanma partileri vs.) tertipliyorlardı.¹¹⁶⁹ Bazı Kazaklar, küçük yaştan itibaren Omsk okullarında öğrenim görerek Ruslarla haşır neşir oldular.¹¹⁷⁰ XVIII. Yüzyılda ve XIX. Yüzyılın birinci çeyreğinde Kazakların bir kısmı, Rus evlerinde ırgat olarak çalışmaktaydı ve ancak 1825'de "Asyalıların" alım-satımı yasaklanmış ve daha önce satın alınanların serbest bırakılması için de belli bir süre verilmişti.¹¹⁷¹ Bir kural olarak ırgat Kazaklar vaftiz olmamışlardı ve çok nadir hallerde Ruslarla evlilik yapıyorlardı.¹¹⁷² Omsk dairesinde de çok küçük bir vaftizli Tatar grubu (1795'de on kişi¹¹⁷³) tespit edilmişti. Kazakların vaftiz olup Rus köylü tabakasına geçmeleriyle ilgili bazı olaylar, çok daha sonraları yani XIX. Yüzyılda görülmüştür.¹¹⁷⁴

1166Şmidt, *Oçerk Kirgizskoy stepi..*, s. 11.

1167Volosti i naselenniye mesta 1893 goda, 1893, s. 23.

1168Venyukov, *Kratkiye statističeskiye svedeniya*, s. 9; Middendorf, *Baraba*, s. 88; *Volosti i naselenniye mesta 1893 goda*, s. 42.

1169Middendorf, *Baraba*, s. 89.

1170Şçeglov, *Xronologičeskiy pereçen'*, s. 617.

1171Slovtsov, *İstoričeskoye obozreniye Sibiri*, s. 17-18.

1172FAOO, f. 3, op. 1, d. 855, l. 1-2 ob; Slovtsov, *İstoričeskoye obozreniye Sibiri*, s. 17; Şçapov, *İstoriko-etnografičeskaya...*, s. 433.

1173TSGİA, f. 1341, op. 1, d. 295, l. 194 ob.)

1174GAOO, f. 3, op. 1, d. 111, l. 1-6.

XIX. Yüzyıl ortalarında Rusçanın etkisi giderek arttı ve Kazaklar arasında iki dillilik yayılmaya başladı. Bu arada "...sultanların ve önde gelen beylerin çocuklarına yalnızca Kırgızca değil, aynı zamanda Rusçayı da okuttukları" zikredilmektedir.¹¹⁷⁵ 1897 verilerine göre Tobolsk guberniyasındaki Kazaklar arasında 7309 kişi ana dilini Kazakça, 206 kişi Tatarca, 31 kişi de Rusça olarak göstermiştir.¹¹⁷⁶ Son rakam önemsiz gözükmeyle birlikte, Kazakların Ruslar tarafından küçük ölçüde etno-lengüistik asimilasyon sürecine sokulduklarını göstermektedir.

Rus tebaalığını kabul ettikten sonra Kazakların karşı karşıya kaldıkları yeni sosyo-ekonomik şartlar, onların Ruslarla kültür, üretim ve hayat tarzı sahasında yakınlaşmalarına zemin hazırlamıştır.¹¹⁷⁷ Her ne kadar Batı Sibiry'a'nın güney bölgelerinde ve küçük boyutta da olsa, Kazakların XVIII. Yüzyılda yerleşik düzene geçme süreçleri gittikçe hızlanmaya başlamıştı. Bunu, Kazakların göçebe çarvacılıktan yavaş yavaş uzaklaşmaları ve tarıma geçmelerinden de anlamak mümkün.¹¹⁷⁸ Kazaklardaki bu değişim eğilimleri XIX. Yüzyılda daha güçlenmiş, ama tarımla uğraşan kesim yine de aynı yüzyıl sonlarına kadar ancak halkın küçük bir kısmını oluşturmuştur. Örneğin Kainsk kazasında 1897 yılında tarımla uğraşanların oranı yalnızca %8,1 oranındaydı ve Omsk dairesinde ise hiç yoktu.¹¹⁷⁹ XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında Batı Sibiry Kazaklarının kitleler halinde tarıma ve yerleşik düzene geçtikleri görülüyor. Örneğin 1897'de İşimsk dairesindeki Kazakların %82,1'i, Tukulinsk'dekilerin ise %97,4'ü mesleklerini çiftçilik olarak göstermişlerdir. 1897'de Omsk bölgesindeki Kazakların yalnızca %3,3'ü tarımla uğraşırken, bu rakam 1908'de hızlı bir sıçrayışla %27'ye ulaşmıştır ki, ahalinin

1175 Sil'vergel'm, *Voyenno-statistiçeskoye obozreniye Rossiyskoy imperii*, s. 55.

1176 Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, s. 5.

1177 Bekmaxanov, *Oçerki istorii kazaxstana*, s. 58-61.

1178 *İstoriya Kazaxskoy SSR*, t. I, s. 253; Markov, *Osedaniye koçevnikov*, s. 40, 42.

1179 Alekseyenko, *Razmeşçeniye kazaxskogo naseleniya*, s. 36; Berg, İgnatov, *Soleniye ozera Seletı-Dengiz*, s. 81.

üçte birinin yalnızca tarımla uğraştığını göstermektedir.¹¹⁸⁰ Kazakların geçim kaynakları arasındaki sürülerin yapısı da değişti. Mesela 1901'de Omsk bölgesinde büyük baş hayvanların oranı tüm Ak-mola bölgesindeki evcil hayvan türlerine kıyasla %36,1 idi.¹¹⁸¹ XIX. Yüzyıl sonu-XX. Yüzyıl başlarında Kazak tarımında yeni hububat türleri, daha iyi pulluklar, oraklar, tırpanlar ve atlı tırmıklar yaygınlaşmaya başladı.¹¹⁸²

XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl başlarında Batı Sibiry Kazakları tarımda arabaları kullanmaya başladılar; yeni ev tipleri, toprak damlar, kulübeler, kerpiç evler ve sonunda bildiğimiz kulübeler ve Rus tipi beş köşeli evler yaptılar. Omsk bölgesindeki Kazaklar dahi XIX. Yüzyıl sonlarında mezarlarının tabanını Ruslarınkine benzer şekilde dört köşe tomruk veya tahta ile kaplamaya başladılar. Bilimsel literatürdeki kayıtlarda "XX. Yüzyıl başlarında Omsk Kazaklarıyla ilgili toplanan maddi kültür bilgilerine göre Kazaklar, ot karıştırılmış kerpiç evlerin yanı sıra Rus ev eşyalarını yaygın bir şekilde kullanıyor, gıda maddelerinde yeni ürünlerin (ekmek, şeker, sebze vs.) oranı dikkat çekecek ölçüde yükseliyor; giysilerde geleneksel elbiseler komşulardan taklit edilen yeni unsurlarla başarılı bir şekilde birleştiriliyordu. Gerek o döneme ait kaynaklardaki bilgiler ve gerekse tarafımızdan Novosibirsk ve Omsk bölgelerinde toplanan etnografik malzemeler, Batı Sibiry Kazaklarının XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl başlarında kendilerine özgü etno-kültürel çizgilerini ortaya koymaktadır.

Batı Sibiry'da Ruslarla yakınlaşma süreçleri muhaceret yoluyla gelen İtil Tatarları ve torunları arasında da gelişmiştir. Bunların

1180 Birjanov, Zaxarova, *Leksika çulımsko-tyurkskogo yazıka i yeye dannıye dlya opredeleniya mesta çulımsko-tyurkskogo yazıka sredi tyurkoyazıçnıx arealov Sibiri*, s. 168; Koşkinbayeva, *Razvitiye osedlosti v kazaxskom aule v epoxu imperializma*, s. 42.

1181 Arınbayev, Kauanova, Hodjayeva, *Napravleniya i protıyajennost' koçevıx putey*, s. 103.

1182 Vostrov, *Kazaxskoye zemledeliye*, s. 200; Mukanov, *Vıdı sel'skoxozyaystvennıx orudıy*, s. 215-218, 234.

ağırlıklı kesimi köylerde yaşıyor ve köylü sınıfını yani Ruslarla aynı sınıfı oluşturunuyordu. Onlar arasında da küçük burjuvalar, tacirler vs. vardı. İtil-Ural bölgesinden gelen Tatarların genel uğraşısı tarımdı, ama hayvancılık ve evcil kuş besiciliği de önemli bir yer tutuyordu. Bazıları yerli ahali gibi avcılık ve balıkçılığı benimsediyse de, ağırlıklı kesimin geçim kaynağı yine çiftçilikti.¹¹⁸³ Rus köylerine yerleşen İtil-Ural Tatarları ise tarım, ticaret ve sosyal konularda Ruslarla sıkı ilişkiler geliştirdiler. Bunlar arasında çift dillilik yaygınlaştı ve sayıları hiç de az olmayan bazıları ise zaten Sibirya'ya göç etmeden önce Rusçayı biliyorlardı. Sibirya şartlarında ve kendilerini çevreleyen Ruslar arasında İtil-Ural Tatarları ve torunları, Rus halk kültürünü fiilen benimsediler. Bazı Kazan Tatarları Rus kültürünün kimi unsurlarını olduğu gibi alarak tenteli arabalar yapmaya, Ruslara satmak amacıyla giysi ve ayakkabı dikmeye başladılar. Bununla birlikte Sibirya'ya göç eden Tatarlar üzerindeki Rus kültür etkisinin, Çarlık yönetiminin tutucu bir milliyetçi politika izlemesi ve yol açtığı sosyal çatışmalar (özellikle aski sakinlerle göçmenler arasındaki toprak kavgaları), değişik dinlere mensubiyet ve Tatar hayat tarzının kapalı bir yaşantı olması sebebiyle, XIX. Yüzyıl ile XX. Yüzyıl başlarında zayıfladığını da kaydetmek gerekir.

4. Etnik Süreçler. Etnik ve Etnografik Birliktelik

XVI. Yüzyıl-XX. Yüzyıl başlarında Sibirya Tatarları arasında gelişen etnik süreçlerin ana yönü, etno-genetik konsolidasyon süreçleriydi. Bu süreçler, öncelikle değişik bölgelerdeki ahali arasında gelişti ve Sibirya Hanlığı sınırları dahilinde mahalli etnik grupların oluşumuna yol açtı. Bu grupların oluşum şekilleri elinizdeki eserin ikinci bölümünde ele alınmıştı. Kaydetmek gerekir ki, Tümen-Tura, Tobol, Yaskolba, Kurdak-Sargat, Tara ve Baraba Tatar grupları, XVI. Yüzyıl sonu ile XVII. Yüzyılda artık mevcut idiler. Ele aldığımız dönemde iç etnik bağların güçlenmesine, ağızların

1183 Tomilov, *U tatar Tomskey i Novosibirskoy oblastey*, s. 115-116.

veya lehçelerin birleşmesine, kültürel farklılıkların ortadan kalkmasına zemin hazırlayan etnik süreçler, etno-evalüsyonel bir özellik taşımaktaydı. Buharalı, Teleüt, Kazak, Başkurt, Batı Moğolları, Hant, Mansa, Rus ve diğer milliyetlere mensup insanların Tatarlar tarafından etnik asimilasyona uğratıldığı yerler ve momentler olmuştur elbette, ama bu süreçler sözü edilen Tatar grupları için de gerçekte onların dillerini, etno-kültürel yapılarını ve etnik hafızalarını değiştirmeyen etno-evalüsyonel süreçlerdi.

Bununla birlikte Tom Tatar gruplarının oluşumunda durum biraz farklı oldu. XVII. Yüzyılda Ob'un orta akımlarında Ob Tatarları denilen Eüşta, Çat ve Kalmak gibi müstakil gruplar vardı. Bunlar, Rusların gelişine kadar birbirinden oldukça kopuk, kendini herhangi bir kimlikle tanımlamayan küçük topluluklardı. İlkel yapının bozulma döneminin ve sınıflı toplum teşekkülünün başlangıcının ortaya çıkardığı bu etnik oluşumları, bize göre, daha önce belirtildiği gibi, mahalli etnik gruplar olarak adlandırmak gerekir.¹¹⁸⁴ Elbette burada kabile durumundan L. P. Laşçuk'un "çiftçi toplumu" dediği¹¹⁸⁵ etnik oluşumların halklaşmasına geçişten söz edilmektedir. Fakat XVII. Yüzyılda Çatların ve Kalmakların Eüşta topraklarına yerleşmeleri ve burada küçük bir Tobol Tatar grubunun arz-ı endam etmesiyle birlikte bu üç akraba Türk dilli grup arasında yoğun bir etno-genetik konsolidasyon süreci başlamıştır. Tom Tatar grubu nihai şekilde XX. Yüzyılın ilk on yıllarında şekillenmişse de, etnik oluşum ilişkileri henüz XIX. Yüzyılda başlamıştı. Ob Tatarlarına gelince, onların bazıları bu sürece katılmış ve Tom Tatarlarının bünyesine dahil olmuş, ama büyük çoğunluğu Ruslar tarafından asimile edilme şeklinde gelişen kadere maruz kalmışlardır. Tom Tatarlarının XX. Yüzyılın ilk on yıllarında dikkate değer iç etnik konsolidasyonun derinleşme imkanları yoktu (örneğin onların lehçesinde Eüşta-Çat ve Kalmak ağızları muhafaza edilmiş, ama öncelikli olarak Ob alt ağızı korunmuştur) ve gelecekte gelişim perspektiflerine sahipti.

1184 Puçkov, *K analizu etniçeskoy situatsii v Okeanii*, s. 97.

1185 Laşuk, *Formirovaniye narodnosti Tomi*, s. 5.

Şunu da kaydetmek gerekir ki, Tobol-İrtiş havzasında Sibirya Tatarlarının burada yerli Tatar halkının oluşumuna olumlu katkı sağlayan (ki Sibirya Hanlığı'nda Tobol ve Tümen Tatarları artık çoktan oluşmuş halklardı) Tobol-İrtiş gruplarının oluşum süreci gerçekleşmiş, fakat söz konusu süreç tüm yerli Tatar gruplarının iştirak etmemesi sebebiyle tamamlanmamıştır. Ayrıca Tobol-İrtiş havzasındaki bu Tatar grupları, tüm Sibirya Tatarlarının vahit etnik konsolidasyon sürecinin içinde kalmıştı.

Teşekkül eden tüm Sibirya Tatar gruplarını alt-etnoslar olarak tanımlamak mümkündü, ama vahit bir etnos olarak konsolidasyonları tamamlanmadığı için, mahalli etnik gruplar şeklinde tanımlanmalarının daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Bir dizi çalışmada, elinizdeki eserin bu bölümünün ikinci kısmında etraflıca ele alındığı için, tüm Sibirya Tatarları arasında söz konusu etnik süreçlerin üzerinde durulması bir zaruret olmadığından, biz burada ana sonuçları özetleyeceğiz. Ele aldığımız dönem boyunca tüm Sibirya Tatarları arasında vahit bir etnik topluluk olarak toparlanma süreçleri yaşanmıştır. Tatarlar, XVII-XVIII. Yüzyılda aralarında sosyal, ekonomik ve ticari ilişkiler bulunan ve genetik ilişkilerle birbirine yakınlaşan Türk dilli akraba grupların (tarihi-etnografik özelliklere sahip) tarihi bir topluluk olduklarını gösterdiler. Bazı grupların küçük çapta birbirleriyle kaynaştıkları görüldü ve din bütünlüğü olan bir topluluk ortaya çıktı. Dil, kültür ve davranış kalıplarını tek tip hale getirmeye zemin hazırlayan etno-lengüistik ve etno-kültürel süreçler gelişti. Ve böylece yavaş yavaş ortak etnik hafıza yaygınlaştı vs..

Topraklarının Rusya devletinin sınırları dahilinde bulunması, yeni sosyo-ekonomik ve politik durumların ortaya çıkışı, çevrelerinin Ruslarca sarılması karşısında Sibirya Tatarlarının kendilerine özgü etnik kültürleri ve ortak hayat tarzı, onların birbirine kenetlenme, hatta kendini koruma gayretini güçlendirirken, adaptasyon fonksiyonlarını da geliştirdi. Yerli Tatarların güçlü bir yapı tarafından sömürülüp bir kenara itilmesine ve Rusların kendi topraklarına göz dikmesine karşı korunma gayreti, onların

etnik hafızalarını bileledi. Din birliği ile takviye edilen etnik yapıları, Tatarların koruyucu kalkanı oldu. Ayrıca değişen sosyo-politik ortama adaptasyon, varlıklarını sürdürmek ve varlık alanlarını genişletmek için yeni sosyo-politik durumdan faydalanma gereği de Sibiryâ Tatarlarının etnik bilinçlerini güçlendirdi. Tatarların çarlık yönetimiyle, önce feodal, arkasından kapitalist sömürüyle uzlaşmamaları, Rus ahalinin kültür geleneklerinden bariz çizgilerle ayrılan kendi kültür geleneklerine yönelmelerine zemin hazırladı.

Devletin uyguladığı yönetim, hukuk ve siyasî-ideolojik faktörler de Sibiryâ Tatarları arasındaki etnik süreçlerin gelişmesine katkıda bulundu. Bir yandan çarlık yönetiminin uyguladığı politika Tatarları Rus ahaliden farklı tek bir tabaka halinde birleştirip onlara ortak bir meşru zemin hazırlarken, yazılı ve sözlü literatürde *Tatarlar* etnoniminin kullanımını artırdı. Fakat diğer yandan çarlık yönetimi Sibiryâ Tatarlarının etnik konsolidasyon süreçlerinin gelişimini engellemeye yönelik bir politika takip etti; Ruslaştırma tedbirlerini devreye soktu; bazı Tatar grupları arasındaki sosyal ve dini bağları ortadan kaldırmak amacıyla dini ve etnik farklılıkları körüklemeye siyaseti uyguladı.

Tatarların Batı Sibiryâ'da çok geniş bir alana yayıldıkları, oluşan etnik bölgelerin arasına giderek artan oranda Rus ahalinin iskan edilmesi sebebiyle birbirinden koptuğu, bölgedeki yerli ahalinin nüfusunun bariz bir şekilde azlığı (ki XIX. Yüzyıl sonlarında saçıldıkları bölgelerde km²'ye 0,15 kişi düşüyordu), gruplar arasındaki sosyo-ekonomik ilişkilerin çok zayıf olduğu (ki bazı gruplar arasında ilişkiler tamamen kopmuştu) göz önünde bulundurulursa, Sibiryâ Tatarlarının bir etnos haline gelişinden söz etmek kesinlikle uygun düşmez.

Etnik ahvalin kendine özgülüğü, Sibiryâ Tatarlarının bir etnos haline gelmeleri imkanının olmaması sebebiyle, onların burada ırkî özellikleri olan grup olarak etnos bünyesinde etnogenetik konsolidasyon süreçleri yaşamalarına yol açtı. Esasen etnik süreçlerin sosyal yönüyle kıyaslandığında kendine özgü farklılığı

olan etnik yönün ağır basması,¹¹⁸⁶ diğer sözü edilen faktörlerle iç içedir ve etnik süreçlerin kendine özgü oluşuna imkan hazırlar. Etnik süreçlerin seyrinin ana özelliği, güya etnosun parçalanması sonucunda burada Sibirya Tatarlarının ırkî özelliklerini muhafaza edememesine yol açtı (zaten etnos oluşmamıştı), ama sözü edilen durum ortaya çıktı. Biz, kendimize özgü metodla etnogenezi gelişiminin izlerini sıkı bir şekilde takip etme imkanına sahibiz.

Daha önce, XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında “Sibirya Tatar gruplarının bir yandan nispeten dil ve kültür yakınlığının ortaya çıkışı, diğer yandan gruplar arasında etnik farklılık işaretlerinin korunması, bu Türk dilli etnik kitleyi zayıf yapıli etnik bir topluluk olarak etnos haline gelememiş bir grup gibi görmemize imkan vermektedir” şeklinde bir hükme varmıştık.¹¹⁸⁷ Şimdi ise, Sibirya Tatarları arasındaki etno-genetik süreçleri daha detaylı bir şekilde inceledikten sonra, etnik grupların XVII. Yüzyıl boyunca ve XX. Yüzyıl başlarında birbirlerini belli belirsiz etkilemelerine rağmen, geçmişte ortak etnik özelliklere sahip olan ve incelenen dönemde dikkat çekecek derece büyüyen Sibirya Tatarlarının tarih (tarihi-etnografik) birlikteliğinin çok yönlü olması sebebiyle meta-etnik bir topluluk oluştuğu hükmüne varıyoruz. Söz konusu etno-transformasyonun etno-genetik süreçlerinin ilk etabı XVI. Yüzyılda başlamış, Sibirya Tatarlarının büyük çoğunluğunun Müslümanlığı kabul etmesi, gruplar arasındaki ilişkilerin güçlenmesi ve diğer faktörlerle bağlantılı olarak, XVII-XVIII. Yüzyılda bariz şekilde yoğunlaşmış ve genel olarak XVIII. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında tamamlanmıştır. Söz konusu meta-etnik topluluğun özelliği sebebiyle öyle bir durum oluştu ki, bu topluluğu meydana getirenler yani etnik alt gruplar ortaya bir etnos olarak değil, genetik, ırkî ve ayrıca etnik planda kendi toplumu hakkındaki bilinci güçlenen mahalli etnik Sibirya Tatar grupları (daha önceki kabile birlikleri ve alt grup yahut hemşehriler) olarak çıktılar. Sibirya Tatarlarının meta-etnik topluluğunun bir diğer

1186 Bromley, *Sovremenniy problem etnografii*, s. 74.

1187 Tomilov, *Sovremenniy etničeskiye protsessı...*, s. 39.

özelliği, XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl başlarındaki etno-genetik dönüşüm süreçlerinin kendi içinde gelişmeye devam etmiş olmasıydı. Bu durum daha sonra da onun bir etnikosa dönüşmesi imkanını hazırladı. Yu. V. Bromley, “tarihi-kültürel topluluğun temsilcilerinin bir kısmında dahi olsa birlik bilincinin bulunması, bu topluluğun etniye döneceğini söylememize imkan tanımaktadır. Ne de olsa ortada etnosun objektif ve sübjektif işaretleri vardır; vaki sübjektif işaretler sınırlı boyutta ortaya çıkarlar, ama tek başına bu dahi o etnosun oluşum sürecinin tamamlanmadığını gösterir” demektedir.¹¹⁸⁸ Yukarıda üzerinde çok durduğumuz Sibirya Tatarlarının etnik gelişim durumları, etnik süreçlerin tamamlanmasına zemin hazırlamadığı için, XIX. Yüzyıl sonu ve XX. Yüzyıl başlarında onların bir halk haline geldiğini söylememize imkan vermemektedir.

Batı Sibirya’nın yerli Tatarları açısından hemen hemen aynı anda gelişen etnogenetik transformasyon sürecinin bir diğer önemli özelliği, kısmen kendi etnik bölgelerine saçılan İtil-Ural Tatarlarıyla bütünleşmeleri idi. S. K. Patkanov, muhaceret yoluyla Batı Sibirya’ya gelen Tatarların Sibirya Tatarları tarafından asimile edilme süreçlerinin yaşandığını kaydetmektedir.¹¹⁸⁹ Ancak, burada dil ve kültür yönünden nispeten birbirine yakın grupların kaynaşması söz konusu olduğuna göre, elbette onların asimilasyonundan değil, aksine XIX. Yüzyıl ile XX. Yüzyıl başlarında Sibirya Tatarlarının saçıldıkları bölgelerde konsolidasyon süreçlerinin gelişiminden yani farklı sonuçlara rağmen (çünkü bazı yerlerde Sibirya Tatarları, bazı yerlerde ise İtil Tatarları başat idiler) bu grupların yakınlaşması ve kaynaşmasından söz edilmesi gerekir. XIX. Yüzyıl sonu itibariyle muhacir Tatarlarla Sibiryalı Tatarların nüfus oranları da (bkz. tablo 20), bu süreçlerin bazı özelliklerini aydınlığa kavuşturmaya yardımcı olmaktadır. Yerli Tatarlara nispetle şehirlerde İtil-Ural Tatarlarının sayıca bariz üstünlüğü, yerlilerin yeni bir etnik ortamda erimelerinin sebebi idi.

¹¹⁸⁸Bromley, *Sovremennıye problemy etnografii*, s. 24.

¹¹⁸⁹Patkanov, *Statistiçeskiye dannıye*, s. 117.

Aynı süreç Tom boyundaki köylü Tatarlar için de kısmen geçerlidir. Sibirya'ya gelen İtil-Ural Tatarları daha dar temas imkanlarına sahiptiler ve bu durum Baraba ve Tobol-İrtiş grupları için de söz konusuydu. Sonuncular arasında etnik etkileşim imkanı gayr-ı eşit şekilde geliştirse de, bu imkan, Tara ve Tümen Tatarlarının bölgesinde daha fazlaydı.

Bazı yazarların İtil civarındaki Kazan Tatar burjuvazisinin Sibirya Tatarlarının gelişimine etkisini abarttıklarını da belirtmeliyiz. Esasen genel olarak ticaret vasıtasıyla şehirler ve yalnızca bazı köyler (üstelik hepsi de Sibirya Tatarlarının yaşadıkları köyler değil) o burjuva sınıfının etki alanı içine düşmüşlerdir. Eğer Sibirya Tatarlarının hayat tarzı ve kültüründeki değişiklikte Kazan'ın rolünden söz edilecekse, herhalde öncelikle bu şehrin Müslüman ideologlarının ve Tatar kültürünün merkezi olarak önemi üzerinde durmak gerekir. Çünkü mescitler ve medreseler açan Müslüman misyonerler bu şehirden çıkmış, dini konuları işleyen pek çok eser bu şehirde basılarak dağıtılmıştır. Sibirya Tatar gruplarının oluşan İtil Tatar milletinin bünyesine dahil olduğundan söz etmek, devrim öncesi dönem için anlamsızdır. XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında belli bir noktaya kadar yalnızca bu sürecin gelecekteki gelişimi konusunda bazı öncü adımlar atılmıştır. Sibirya Tatar köylerine yerleşen İtil-Ural Tatarları, o sıralar kısmen yerli Tatarların bünyesine karışan etnik bir unsur oluşturmuşlardır.

Bazı Sibirya Tatar gruplarının (Tobol ve Tom Tatarları, daha az olarak ise Tümen, Tara ve Kurdak-Sargat Tatarları) İtil-Ural Tatarlarıyla etnik etkileşim süreci fiilen başlamıştı, fakat XIX. Yüzyılın ikinci yarımına kadar bunun Sibirya Tatarları için hissedilir bir önemi yoktu. Çünkü söz konusu etkileşim her yerde yaşanmıyordu ve küçük boyutluydu. Sibirya ve İtil-Ural Tatarları arasındaki etnik kaynaşma süreçleri, Avrupa taraflarındaki Tatarların Sibirya'ya kitleler halinde XIX. Yüzyılın ikinci yarımı ile XX. Yüzyıl başlarında göç etmelerinin ardından yoğunlaştı. Bu göçmenler, iki etnik oluşum arasındaki dil yakınlaşmasını fiilayata

geçirdiler; Tatar edebiyat dilini Sibiryâ Tatarları arasında yaygınlaştırp, etno-lengüistik birliğin oluşumuna, keza etno-kültürel ve etno-psikolojik birliğin gelişmesine, din birliği şuurunun güçlenmesine ve etnik akrabalık duygusunun gün ışığına çıkmasına önemli katkılar sağladılar.

XIX. Yüzyılın sonlarına doğru ve XX. Yüzyıl başlarında İtil-Ural Tatarları, Sibiryâ ve muhtemelen Astrahan Tatarlarıyla birlikte kendilerini meta-etnik bir topluluk olarak takdim ettiler. Yani XIX. Yüzyılın ikinci yarımı ile XX. Yüzyıl başlarında hızlı bir biçimde yoğunlaşan tarihi-kültürel topluluk dönüşümünün (Sibiryâ ve İtil-Ural Tatarlarının meta-etnik topluluk haline gelişinin) temelini atılma işi tamamlandı. Sibiryâ Tatarlarının İtil-Ural Tatarlarıyla etnik konsolidasyon süreçleri, daha sonra da vahit bir Tatar etnikosunun teşekkülü yönünde gelişmeler devam etti. Fakat XX. Yüzyıl başlarında onlar arasında vahit etnik hafıza henüz oluşmamıştı ve müstakbel *Tatarlar* etnonimi, kelimeyi devrim öncesinde bir tür tahkir sıfatı gibi algılayan İtil Tatarları arasında dahi etnik kavram olarak kabul edilmedi. Bize göre bu etnonim, başlangıçta bazı Sibiryâ Tatar grupları arasında malum sebeplere istinaden XIX. Yüzyılda dahi etnik bir kavram haline gelmeye başlamıştı.

Sibiryâ Tatarlarındaki etnik süreçlerin tetkiki de gösteriyor ki, bu süreçler değişik fiziki tiplere sahip tüm grupları aşağı yukarı aynı anda etkilemiştir. Örneğin Tom Kalmaklarında etnik süreçlerin akışı şu şekillerde gelişmiştir: 1) Etnik farklılaşma – ana Teleüt grubundan ayrılma; 2) Tom Tatarlarının mahalli-etnik oluşumu dahilinde Çat ve Eüştalarla etnik konsolidasyon; 3) Tüm Sibiryâ Tatar gruplarının etno-genetik konsolidasyon sürecinin içine çekilmesi; 4) İtil-Ural ve Sibiryâ Tatarlarının meta-etnik topluluk oluşum sürecine iştiraki; 5) Kalmakların bir kısmının Ruslar tarafından etnik asimilasyonu; 6) Sibiryalı Buharalıların bir kısmının Kalmaklarca asimilasyonu, fakat daha önemlisi kendilerinin Teleütlerden ve daha da önemlisi çok az yerde Tom-Ob civarındaki Türk dilli yerli gruplardan ayrılmaları.

Sibiryա Tatarlarının komşularıyla olan etnik etkileşimin değişik yönleri ve sonuçlarının tetkiki, bizi şu sonuca götürmektedir: Sibiryա Tatarlarının tüm gruplarında bir kısmının Ruslar tarafından asimilasyonu; Tura Tatarlarının ve Konda nehri havzasındaki Tatarların bir kısmının Mansalar tarafından asimilasyonu; bazı Eüştaların Çulımlılarla kaynaşması; İrtiş Hantları tarafından Tobol Tatarlarının bir kısmının asimilasyonu vs. Bununla birlikte bu süreçlerin devrim öncesine kadar Sibiryա Tatarlarının ana kütlesini kısmen etkilediğini; fakat Ruslar ve Mansalar arasında eriyen Tura Tatarları ile Ruslarla kaynaşan Ob Tatarları arasında ciddi ölçüde etkili olduğunu kaydetmek gerekir. Yine de XX. Yüzyıl başlarında bu iki gruba mensup Tatarların bir kısmı mahalli Tatar lehçesini muhafaza ederek, etnik hafızalarını ve bazı etnik özelliklerini korudular.

Çulım Türklerindeki etnik süreçlerin gelişimini takip eden bazı Rus bilim adamları, onların ayrı bir Çulım Türkleri grubu oluşturdukları sonucuna vardılar.¹¹⁹⁰ A. P. Dulzon, yarım ağızla “Çulım Türkleri, Çulım nehri civarında Sibiryа’nın daha eski yerlileri olan Selkupların ve Ket unsurunun Türkler tarafından asimilasyonu sonucunda oluşmuş kendine özgü bir halktır” sonucuna varmıştı.¹¹⁹¹ Bize göre ise Çulım Türklerinin oluşum süreci çok uzun süreli geçmiştir. XVI. Yüzyıl sonunda ve XVII. Yüzyılda onlar kendilerini Türk dilli hemşehriler olarak takdim ediyorlardı. XVII-XVIII. Yüzyıllarda ise Aşağı Çulım ve Orta Çulım Türkleri arasındaki ilişkilerin gelişmesi, çeşitli aullardaki ahalinin kaynaşması, Hıristiyanlığın kabulü ve diğer faktörler sebebiyle,¹¹⁹² etnogenetik konsolidasyon süreçleri yoğunlaştı. Bu dönemde, her ne kadar XIX. Yüzyıl sonunda bazen Çulım Türkleriyle tek bir

1190 Dul’zon, *Pozdniye arxeologičeskiye pamyatniki*, s. 82; 1958, s. 94; L’vova, *Çulımskiye tyurki*, s. 109; Rozov, *Çerepa iz kurganov Basandayki*, s. 340; vd.

1191 Dul’zon, *Tyurki Çulıma i ix otnoşeniye v xakasam*, s. 94.

1192 Yemel’yanov, *Çulımtı v feodalnuyu epoxu*, s. 161-170; Katanov, *İzvestiye Lorintsa Llange*, s. 5; Potapov, *Proisxojdeniye i formirovaniye xakasskoy narodnosti*, s. 169-170; Tomilov, *Problemy evolyutsii i kontaktov*, s. 145-176.

halk olarak birleşmişlerse de, tarihi kaderleri gelecekte daha ziyade komşu Hakas gruplarına bağlı olan Kızıllar bu süreçlerin dışında kaldılar.¹¹⁹³

D. G. Messerschmidt'in kaydına göre Çulımlılar kendilerini aullara göre isimlendiriyor, Ruslar onlara Çulım Tatarları diyor, Eüştalara ise aullara göre isim veriyorlardı.¹¹⁹⁴ Görüldüğü kadarıyla onların önemli bir kısmı kendilerini o sıralar *yasaklı* olarak takdim ediyorlardı ve bu terim bazı Çulımlılarda Sovyet döneminde dahi etnonim olarak muhafaza edilmişti.¹¹⁹⁵ Devrim öncesi dönemde Çulım Türklerinde bazı cemaat-boy kalıntıları ve kısmen boy mezarları muhafaza edildi ve yalnızca bazı yerlerdeki her köyde bir mezarlık ortaya çıktı.¹¹⁹⁶ En azından Çulımlıların nüfusunun artması, daha sonraları kendi grupları arasındaki ilişkilerin genişlemesi (özellikle kapitalizm döneminde), halkın genel sosyo-ekonomik yapısı, Orta ve Aşağı Çulım Türklerinde ortak *pestin-kiji* tanımının muhafaza edilmesi, dil ve kültür yönünden yakın ilişkiler ve tarihi kaderlerin benzerliği, XIX. Yüzyılda Çulım Türklerinde ortak etno-genetik süreç çizgilerinin ve halk olarak şekillenmenin tamamlanmasına zemin hazırladı.

Etno-genetik konsolidasyonun seyri sırasında, değişik dönemlerde, Selkup, Ket, Teleüt ve Yenisey Kırgızlarına mensup küçük gruplar Çulımlılar tarafından asimile edilmişti. Araştırılan dönemde Tobol-İrtış, Baraba, Eüşta, Ob Tatarları ve Kızıllardan bazıları da onların bünyesine karışmıştı. Buna karşılık Çulımlıların küçük bir kısmı Ruslar tarafından asimile edilirken, bazıları Kızıllarla, Ob ve Tom Tatarlarıyla karıştılar.¹¹⁹⁷

Sibiryalı Buharalılar ortak adı altında zikredilen ve Orta Asya'dan gelen kalabalık gruplar yani Özbek, Tacik, Uygur, Kazak ve diğer

1193 *Volosti i naselenniye mesta...*, 1894b, s. 66-67.

1194 Messerschmidt, *Gorschungsreise durch Sibirien 1720-1727*, s. 152.

1195 Boyarşinova, *Naseleniye Tomskogo uyezda*, s. 45.

1196 Dul'zon, *Pozdniye arxeologičeskiye pamyatniki*, s. 93.

1197 Detay için bkz. Tomilov, *Çulımskiye tyurki v kontse XVI-pervoy četverti XIX v.*, s. 145-176.

bazı halkların temsilcileri de, Sibiryâ'da nispeten kapalı grupların (Tara, Tom, Tobol ve Tümen Tatarları) arasında yaşadıkları ve XVI. Yüzyıl sonu ile XIX. Yüzyılın ilk çeyreği ve daha sonrasında tek tip sosyal tabaka oluşturdıkları için, birbirleriyle yoğun bir kaynaşma süreci geçirdiler. Bunun sonucunda Pers dilli Tacikler Türk dilli oldular. Çünkü Sibiryalı Buharân grupları arasında Orta Asya'dan gelen Türk dilliler ağır basıyordu. Sibiryâ'da Buharalılar hayat tarzının bazı özellikleri ön plana çıktı ve kültürel açıdan hepsi Müslümandı. Bu tür etnik süreçlerin sonucu olarak Sibiryalı Buharalılar adını alan yeni etnik gruplar ortaya çıktı ve bunlar, kendilerini Buharalı yani *Buharlık* olarak takdim etmeye başladılar.¹¹⁹⁸ Bu gruplardan her biri, kendini, uzun süre ticaret ve vergi avantajlarından yararlanan Orta Asyalılara ve Kazakistanlılarla akraba etno-sosyal [eso] bir grup olarak görüyor, çevresindeki Rus ve Tatar ahaliye nispetle özellikli kişiler şeklinde düşünüyordu. Diğer yandan, dört gruba ayırdığımız bu Sibiryalı Buharalılar kendi aralarında da ticari çıkarlarla birbiriyle bağlantı halindeydiler.

Belki de onların daha sonraki etnik gelişimleri, yoğun etno-transformasyonlu konsolidasyonlar ve süreçlerce asimile edilmiş karma etnikli bir ortamda, giderek atalarından kopmuş ve ama nüfusları artmış Buharalılar olarak Batı Sibiryâ'da kendine özgü bir halk gibi karşımıza çıkma şeklinde olacaktı. Ancak, kendileriyle yakın temasta bulunan Sibiryalı Tatarlar arasına iskan edilmeleri, daha ziyade onlarla evlilikler yapmaları ve yerli Tatar lehçelerini benimsemeleri, Sibiryalı Tatarlar tarafından etnik asimilasyon süreciyle karşı karşıya getirdi. Sibiryalı Buharalıların bir kısmı henüz XVI-XVII. Yüzyılda etnik bir unsur olarak Tobol, Tümen, Tara ve hatta Baraba Tatarlarının bünyelerine karıştılsa da, bu durum nüfusları istikrarlı bir şekilde artan Buharalıların ağırlıklı kesiminin ortadan kalkmasına yol açmadı. XVIII-XIX. Yüzyılda ise Buharalılar Sibiryâ Tatarlarının bünyesine karışmaya devam ettiler, fakat bu iştirakın şekli değişmişti. XVIII. Yüzyılın her

1198 Radlov, *Etničeskiy obzor turetskix plemen Sibiri i Mongolii*, s. 23.

hangi bir dönemi ile XIX. Yüzyıl başlarında Sibiryalı Buharalıların nüfusunun artması ve Tatarlarla daha fazla fiili etkileşimde bulunmaları sebebiyle, iki taraf arasındaki etnik süreçler etno-genetik kaynaşmaya dönüştü. Ama şurası bir gerçek ki, Sibiryalı Buharalılar XIX. Yüzyılda ve her halükârda ikinci yarımından itibaren yerli Tatar lehçelerine geçtiler; Tatarcayı anadilleri olarak benimsemeye başladıkları gibi, Sibirya Tatarlarıyla ekonomik ve kültürel yönden bariz ölçüde yakınlaştılar. N. M. Yadrıntsev, henüz 1891’de “Buharalılar her ne kadar bu adı benimsemek istemeseler de, aslında artık Tatardılar” diye yazmıştı.¹¹⁹⁹ Dolayısıyla herhalde Sibirya’daki Buharalı grupların Sibirya Tatar gruplarıyla etnik yönden akrabalığı benimsediklerini ve iki taraf arasındaki etnik süreçlerin etno-genetik süreçlere dönüştüğünü kabul etmek gerekir. XIX. Yüzyılda ve XX. Yüzyıl başlarında Sibiryalı Buharalılar fiilen Sibirya Tatarlarıyla meta-etnik topluluk haline gelmişlerdi ve onların dışında İtil-Ural Tatarlarının etnik konsolidasyon çemberiyle kuşatılmışlardı. Yani çevreleri bir yandan Sibirya Tatarları, diğer yandan İtil-Ural Tatarlarıyla sarılmıştı.

Uzun bir süre önce Tobolsk guberniyasının güney kazalarında Tobol-İrtiş Tatarları arasına küçük gruplar halinde yerleşen ve XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl başlarında asıl kitleden kopan Kazakların bir kısmı, gerçek anlamda Batı Sibirya Tatarlarıyla karıştılar. Yine Kazakların küçük bir kısmı Baraba Tatarlarının bünyesine dahil oldular; ama Omsk ve Kainsk kazalarıyla Tobolsk guberniyasının Tukalinsk ve İşimsk gibi Tatar yerleşim birimlerinin bulunduğu kazalarına yerleşip yavaş yavaş yerleşik düzene geçen Kazaklar, Ruslarla ve kısmen Sibirya Tatarlarıyla etnik entegrasyon süreçlerinin ortasında kalmışlardı. Bu süreçler ve keza yavaş yavaş Sibirya Kazaklarının (veya devrimden önceki adlarıyla Sibiryalı Kırgızların) Ruslarla tek tip sosyo-ekonomik ilişkiler sistemine dahil olmaları, Kazak halkının özel bir Batı Sibirya etnografik grubunun oluşmasına yol açtı. Söz konusu süreç, fiili olarak XVIII. Yüzyılın ikinci yarımından itibaren başladı; fakat XX. Yüzyıl

¹¹⁹⁹Yadrıntsev, *Sibirskiye inorodtsı*, s. 41.

başlarında sonuçları hissedilir şekilde ortaya çıktı. Üretim tarzı hayvancılık ve ziraata dayalı olarak gelişirken, “dilde lehçe özellikleriyle takviye edilen” etno-kültürel gelişmeler yaşandı.¹²⁰⁰ Batı Sibirya ovalarındaki Kazaklar, kendileriyle aynı halkın bir parçası olarak gördükleri Kuzey Kazakistan Kazaklarıyla yakın temaslarını sürdürdüler. Buna karşılık, kültür ve dillerinin kendilerine özgü olduğunu var sayarak, zaman zaman kendilerini tüm Batı Sibirya Kazaklarından ayırmaya ve onlara *Sibirya Kazakları* demeye başladılar. Yeri gelmişken, Kazakistan’da yaşayan Kazaklar da kendilerini Batı Sibirya Kazaklarından ayırarak onlara Sibirya Kazakları adını verdiler. Böylece Batı Sibirya Kazaklarının bir kısmında kendilerini etnik bir topluluk olarak görme ve yaşadıkları iç değişimle ayrı bir etnografik grup olduklarını düşüncesi gelişti. Ancak, XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında kendini ayrı bir etnik grup olarak görme süreci yalnızca Batı Sibirya Kazaklarında yaşandı.

Muhaceret yoluyla gelen İtil-Ural Tatarları ve torunlarına gelince, onların geçirdikleri etnik süreçler konusuna daha önce değinilmişti. XVI. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın ikinci yarımı arasında küçük gruplar halinde göç ederek gelenler, kaçınılmaz olarak Sibirya Tatarları arasında erirken, bir kısmı da Ruslar tarafından asimile edildi. Yalnızca bazı şehirlerde (örneğin Tomsk’da) daha kalabalık gruplar halinde yerleştikleri için *Kazan Tatarı* kimliğini muhafaza ederek hayatlarını devam ettirdiler. XIX. Yüzyılın ikinci yarımı ile XX. Yüzyılın başlarında İtil-Ural Tatarlarının Batı Sibirya’ya kiteller halinde göç etmeleri, onların Tobolsk ve Tomsk guberniyalarının değişik kazalarına saçılmış bazı gruplar oluşturmalarına yol açtı. Kazan Tatarlarının ve Mişerlerin Sibirya Tatarları ve Buharalılarla fiilen temas halinde bulundukları yerlerde, daha önce meta-etnik topluluk dediğimiz grupların oluşmasına yol açan etnik konsolidasyon süreçleri yaşandı. Kaydetmek gerekir ki, Sibirya şartlarında İtil-Ural Tatarlarında da Kazan Tatarlarıyla Mişerler arasında yaşanan etno-lengüistik ve etno-kültürel uzaklaşma

1200 Oparina, *Kazaxi Omskoy oblasti*, s. 67.

süreçleri gözlemlendi. Daha önce Hristiyan olup da Sibirya'ya göç eden küçük vaftizli gruplar ise Müslüman Tatarlardan ayrı bir yere iskan edildiler ve tabii olarak onlarla temas kurmadılar. Bu yüzden daha hızlı bir şekilde Ruslarla yakınlaşma yani etnikler arası entegrasyon sürecine girdiler.

Batı Sibirya ovalarının güney kesimlerinde yaşayan Türk dilli ahalinin önemli kısmı hemen hemen tamamıyla Müslümandı. Tümen, Yalutor, Tobol, Tara, Kurdak-Sargat, Yaskolba ve Baraba Tatarları ile Çatlar, Kazaklar, Buharalılar, Başkurtlar, Kazan Tatarları ve Mişerler bunlardandı. Ayrıca Kalmakların ve Eüştaların büyük kısmı da Müslümandı. Tüm bu gruplar birbirine sıkıca kenetlenmiş dinî-etnografik bir topluluk oluşturuyorlardı. Bu topluluğun oluşumu, XVI. Yüzyılın son çeyreğinde, Sibirya Hanlığı'ndaki tüm ahalinin ve ona yakın yerlerde yaşayanların Müslümanlaştırılması konusunda ciddi girişimlerin olduğu dönemde başlamıştı. Söz konusu dini-etnografik alanın oluşmasında bilhassa önemli aşama XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyıl başlarında gerçekleşmişti. Bu alanın genişlemesi, öncelikle o zamana kadar hâlâ şamanist olan Tobol-İrtiş ve Tom Tatarlarının bir kısmıyla Barabaların İslam'a kazandırılması, ikinci olarak Orta-Asya'dan Sibirya'ya yoğun göçlerin gerçekleşmesi, son olarak ise Batı Sibirya'nın güney kesimlerine Kazakların yerleşmeleri ile mümkün oldu. Bu dini-etnografik toplulukların oluşumu, sözü edilen grupların etkileşiminin ivme kazanmasına ve aralarında etnikler arası entegrasyon, etnik kaynaşma ve konsolidasyon süreçlerinin gelişmesine zemin hazırladı.

Tura Tatarları, Eüşta ve Kalmakların bir kısmı, Ob Tatarları, Çulımlılar ve Çuvaşlar, değişik zamanlarda Hristiyanlığa kazandırıldığı için, bu dini-etnografik topluluğa dahil olmadılar ve fiilen Rus, Ukraynalı ve Belorus meta-etnik-dinsel topluluğa katıldılar.

Batı Sibirya ovalarının Türk ahalisinin oluşturduğu etnografik-lengüistik topluluk, en kalabalık ve büyük olanıydı. Sibirya Tatarları, Çulım Türkleri, Sibiryalı Buharalılar, Kazaklar, Karakalpaklar,

İtil-Ural Tatarları ve Başkırtlar, bu gruba dahildiler. Bu topluluk, söz konusu bölgelere Türk gruplarının XIII-XIV. Yüzyıldan itibaren kitleler halinde yerleşmesiyle birlikte yerleşmesiyle genişlemeye başlamıştır. XV. Yüzyıl-XIX. Yüzyılın birinci çeyreğinde Buharalıların Sibiryaya muhacereti, XVIII. Yüzyılın ikinci yarımı ile XIX. Yüzyılda Kazakların ve XIX. Yüzyılın ikinci yarımı ile XX. Yüzyıl başlarında İtil-Ural Tatarlarının kitleler halindeki göçleri ile hayli büyümüştür. Ayrıca XVI-XVII. Yüzyılda bu gruba Sibiryaya Tatarlarıyla Kazakların lehçelerinde izlerini bırakan ve daha sonra Doğu Avrupa'ya göç eden Nogaylar da katılmıştır.

Batı Sibiryaya ovalarında Türk ahalinin topraklarında ekonomik-kültürel alanların, keza bölgesel tarihi-kültürel toplulukların oluşması, etnografya açısından özel bir ilgiyi haketmektedir. Ekonomik-kültürel alanların teşekkülünde sistem oluşturunca faktör, bir halkın ağırlıklı ekonomik-kültürel tipi (EKT) olarak karşımıza çıkar. Örneğin Sibiryaya Tatarları ve Çulım Türklerinin bir kısmında bu faktör, uzun bir süre balıkçı, avcı ve çiftçilerin entegre EKT'si idi.¹²⁰¹ Kazaklarda bozkırda göçebe çarvacılık, İtil-Ural Tatarlarında, Sibiryalı Buharalılarda, Sibiryaya Tatarlarının ve XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında Kazakların bir kısmında EKT pulluk kullanılarak yapılan çiftçilikti. Bu ekonomik-kültürel alanların sınırları zaman zaman değiştiyse de, genel olarak sözü edilen etnik oluşum gruplarıyla bağlantılıydı.

Batı Sibiryaya ovalarının değişik ekonomik-kültürel alanlarında yaşayan Türk ahalinin uzun süreli etkileşimi sonucunda, daha önemlisi etno-kültürel yakınlık ve hatta incelediğimiz Türk etnik oluşumların atalarının genetik ilişkilerindeki akrabalık, yapılarındaki bazı etnik unsurların ortaklığı ve etno-lengüistik ortaklık sayesinde, burada uzun süreli mahalli bir gelenek ve kültür birliğine sahip düzenin oluşum süreçleri gerçekleşti. Etnograf- lar, Sibiryaya'nın tarihi-etnografik bölgelerini Yamal-Taymır, Batı Sibiryaya, Altay-Sayan, Doğu Sibiryaya, Kamçatka-Çukatya, Amur-

1201 Tomilov, *Osobennosti sinteza xozyaystva i kulturi...*, s. 122-127; *Etnografiya tyurkoyazychnogo naseleniya Tomskogo Priob'ya*, s. 40-44.

Sahalin tarihi-etnografik alanlar olarak taksim etmişlerdi ve bu taksim günümüzde dahi bilimde genel kabul görmektedir.¹²⁰² Batı Sibirya'nın tarihi-etnografik topluluk bölgesinin bilhassa orman şeridindeki halkları - Mansalar, Hantlar, Selkuplar, Komiler ve diğer etnik oluşumlar - dahil ederek, ama Batı Sibirya ovalarındaki başka bir tarihi-etnografik dünyaya ait olan Türk dilli ahaliyi ayırarak taksim edilmesi daha doğrudur. Altay-Sayan bölgesinin tarihi-etnografik topluluğu, bize göre oluşmuştur ve günümüzde dahi Altay-Sayan halklarının, Yakutlar ve Büretlerin yanı sıra Sibirya Tatarları, Çulım Türkleri, Sibiryalı Buharalılar, Kuzeyli Kazaklar ve uzak geçmişte veya daha sonraki dönemlerde etnik tarihleri birbiriyle bağlantılı diğer bazı etnik oluşumların dahil olduğu Güney Sibirya bölgesel tarihi-etnografik topluluğu mevcuttur.

İ. S. Gurviç, Güney Sibirya tarihi-etnografik topluluğunun daha fazla kendine özgü olduğunu belirterek şöyle der: “Çok geniş bir bölgenin ağırlık kesimini Rusların oluşturması, Yakutlar, Büretler, Tuvalılar, Altaylılar ve Hakaslar gibi yerli halkların son yüzyıllarda birbirlerine gevşek bağlarla bağlanmalarına yol açmıştır.”¹²⁰³ Dolayısıyla Batı Sibirya ile Orta Sibirya'nın güney bölgeleriyle ilgili olarak tüm etnik gruplar arasında kültürün geleneksel ortak çizgilerinin geçmişte olduğu ve hâlen de oluşmaya devam ettiği iki mahalli tarihi-kültürel toplumdan söz edilebilir. Altaylılar, Şorlar, Hakaslar, Tuvalılar ve Tofaları kucaklayan mahalli tarihi-etnografik topluluk budur. Sözü edilen topluluk, bölge olarak Sayan-Altay dağlık bölgesiyle kuzeyden onu çevreleyen Hakasya-Minusin çanağı ve Salayr civarını elinde tutmaktadır. Daha ileride kuzeyli Kazakları, Sibirya Tatarlarının değişik gruplarını, Çulımlıları, Sibiryalı Buharalıları, İtil-Ural Tatarlarını ve Başkurtları, vaktiyle Batı Moğollarının bir kısmını, Nogayları vs. içine alan Güneybatı Sibirya bölgesel tarihi-etnografik topluluğu uzanmaktadır.

1202 Levin, Çeboksarov, *Xozyaystvenno-kul'turnıye tipı i istoriko-etnografiçeskiye oblasti*, s. 10-17; Andrianov, Çeboksarov, *İstoriko-etnografiçeskiye oblasti: (Problemı istoriko-etnografiçeskogo rayonirovaniya)*, s. 18.

1203 Gurviç, *Kul'tura severnix yakutov-olenyevodov*, s. 27-28.

Bu topluluğun toprakları, Ural-ötesi'nden Tom havzasına ve kollarıyla birlikte Ob nehrinin orta akımına kadar uzanan nispeten dar bir şeridi içine almaktadır.¹²⁰⁴

Güneybatı Sibirya'nın tarihi-etnografik topluluğu, her şeyden önce yerli etnik oluşumların (genel olarak Türk dilli oluşumların) uzun soluklu kültürel etkileşim süreçlerinin sonucunda teşekkül etmiştir. Sibirya Tatarlarının Buharalılar, Çulımlılar ve muhacir İtil-Ural Tatarlarıyla olan karşılıklı etno-kültürel etkileşimleriyle ilgili malzemeler, elinizdeki eserin değişik bölümlerinde verilmiştir. Kültür etkileşimleri (bazı bilim adamları etnik süreçlerin temel ve en progresiv tarafı olarak bunu görmektedirler¹²⁰⁵) özellikle uzun bir zamandan beri Kazaklar ve Sibirya Tatarlarında bariz bir şekilde fark edilmektedir. Kamzoller, bir dizi başlıklar (tübeteyka, kışlık şapka – takke, tumak vs.), meshler, milli yemekler –boursak, kımız, ayran, kurut vs., milli karhahmanlarla ilgili benzer folklor süjeleri, eğri çizgili geometrik süslemeler, halk tababetinde kullanılan benzeri tedavi usulleri, aile törenlerindeki ortak çizgiler, onların geleneksel hayat tarzlarını yansıtan kültürün ortak tür ve unsurları arasındadır.

Sözü edilen iki mahalli kültürel topluluğa muhaceret yoluyla gelen birçok grubun ve torunlarının dahil olmadığını belirtmek gerekir. Bu gruplar, öncelikle Ruslar, keza Ukraynalılar, Beloruslar, Polonyalılar, Almanlar ve diğerleridir ki, bunların kültürel gelenekleri bariz şekilde geçmişten beri Sibirya ve çevre bölgelerdeki Türk dilli halkların kültürlerinden ayrıdır. Yine aynı dönemde ve bu bölgede Ruslar, Ukraynalılar ve Beloruslar arasında önemli ölçüde ortak kültürel çizgiler yaygınlaşmıştı. Başka bir deyişle, aynı bölgede ve aynı zamanda biri Slavyan, diğeri Türk halklarının oluşturdukları iki değişik topluluğun kültürel yönden birbirlerini etkiledikleri süreçler yaşanmış; bu iki topluluk birbirini tecrit etmemiş, aksine yoğun bir etkileşim yaşamışlardır ki,

1204 Tomilov, *Sovremennıye etničeskiye protsessı v yujnoy i sredney polose Zapadnoy Sibiri*, s. 20; *Etnokul'turnıye vzaimodeystviya...*, s. 47.

1205 Xomiç, *O soderžanii ponyatiya "etničeskiye protsessı"*, s. 85, 86.

karmaşık bir etno-kültürel haritanın ortaya çıkmasına ve aynı zamanda kültürlerin ortak yönlerinin artmasına yol açmıştır.

Mahalli tarihi-etnografik Türk topluluklarının Sayan-Alтай ve Güneybatı Sibirya toplulukları şeklinde ikiye taksim edilmesi, tabii faktörlerle bağlantılıdır: Bölgelerin coğrafi yapılarının farklılığı (birinde dağlık alanların, diğerinde bozkır ve orman-bozkır bölgelerinin çokluğu) ve Batı ve Orta Sibirya'nın tüm güney ve orta kesimlerinin çok geniş bir alanı kapsaması. Son durum, XIX. Yüzyıl ile XX. Yüzyıl başlarında etno-kültürel etkileşimin Güney Sibirya'nın tarihi-etnografik topluluklarının yaşadıkları doğu ve batı bölgelerindeki halklar arasında belli ölçüde zayıflamasına yol açtı. Yine de bir yandan Kazaklar, Sibirya Tatarları, Çulımlılar, diğer yandan Altaylılar, Şorlar, Hakaslar, Tuvalılar ve Tofalar arasında daha fazla etno-kültürel yakınlık görülmektedir. Bu yakınlık, hem bizim incelediğimiz dönemde, hem de çok daha eski zamanda vardı. Batı ve Orta Sibirya bölgelerindeki bazı mahalli ve bölgesel tarihi-etnografik toplulukların taksimi ve Güneybatı Sibirya bölgesinin tarihi-etnografik topluluklarının özellikleri konusundaki genel görüşümüz bunlardan ibarettir.

SONUÇ

Elinizdeki eserin bölümlerinde devrim öncesi ve sonrasındaki literatürde Batı Sibiry ovalarındaki Türk ahalinin etnik tarihiyle ilgili bir dizi konu ele alınmış, ayrıca tetkik edilen Türk oluşumları arasındaki değişik etnik süreçlerin farklı yönlerinin gelişimi, etnogenezi, etnik tasnifi ve ahalinin etnik yapısının incelenmesiyle ilgili konular üzerinde durulmuştur. Devrim öncesi yazarlarının bu konuları aydınlığa kavuşturma konusundaki başarıları ve sınırlı davranışları, Sovyet bilim adamlarının söz konusu bölgedeki Türk ahalinin etnik tarihinin problemleriyle ilgili tarihi, etnografik, antropolojik, arkeolojik ve dilbilimsel meseleler hakkındaki bilgileri açılıp ortaya çıkarılmış, bu problematiklerin bilimsel yönden ele alınmamış bir dizi meselesinin tamamı gözler önüne serilmiştir.

Eserde, incelenen dönemde Batı Sibiry ovalarındaki Türk ahalinin etnografik tasnifi birçok yeni şema ile gösterilmiştir. Sibiry Tatarları denilen ahali arasında, kendi içlerindeki mahalli etnografik grup özelliklerinin etkisiyle şu etnik gruplar oluşmuştur:

1. Tümen-Tura Tatarları ve grupları:

- 1) Tümen;
- 2) Yalutor;
- 3) Tura;
- 4) Yukarı Tura Tatarları.

2. Tobol Tatarları ve grupları:

- 1) Aremzàn-Nadtsi;
- 2) İsker-Tobol;

- 3) Babasan;
- 4) İştek-Tokuz Tatarları.
3. Yaskolba Tatarları ve grupları:
 - 1) Yaskolba;
 - 2) Koşuk;
 - 3) Tabara Tatarları.
4. Kurdak-Sargat Tatarları ve grupları:
 - 1) Kurdak;
 - 2) Sargat-Otuz Tatarları.
5. Tara Tatarları ve grupları:
 - 1) Ayalı;
 - 2) Turalı Tatarları.
6. Baraba Tatarları ve grupları:
 - 1) Baraba-Turas;
 - 2) Lbey-Tunus;
 - 3) Terena-Çoy Tatarları.
7. Tomsk (Eşta) Tatarları ve grupları:
 - 1) Eşta;
 - 2) Basanday;
 - 3) Yevaga Tatarları.
8. Çatlar ve grupları:
 - 1) Ob;
 - 2) Tom Tatarları.
9. Ob Tatarları ve grupları:
 - 1) Temerçi;
 - 2) şegar;
 - 3) Provsk-Sargul;
 - 4) Çernomıs Tatarları.
10. Kalmaklar.

Çulım Türklerin bünyesinde Aşağı Çulım ve Orta Çulım (Meles) Türkleri ayrı gruplar oluşturmaktadırlar. Birincisinin bünyesinde Baygul-Kargaçı, Argın, Kızıldeyevo, Yaçın, Korukova ve Kurçikova grupları yer almaktadır. Batı Sibiry ovalarının güney bölgelerindeki Kazaklar, Kazak halkının Batı Sibiry etnografik grubuyla bütünleşmişlerdir. Sibiryalı Buharalılar arasında bizim tespit ettiğimiz dört mahalli grup vardır: 1) Tümen; 2) Tobol; 3) Tara; ve 4) Tomsk grubu. Yine Batı Sibiry'da Sibiry Tatarlarından ayrı olarak iskan edilen şu İtil-Ural Tatar grupları vardır: 1) Mariinsk; 2) Zıryan-Krivoşeynskaya; 3) Kolpaşevo-Çainsk; 4) Sorokinskaya.

Hem bölgesel etnik oluşumların ve hem lokal grupların bünyesinde aynı anda yer alan etnik unsurlar da vardır. Bunların bir kısmı incelediğimiz dönemde yerli Türk ahalinin bünyesine dahil olmuştur. Bize göre Tümen-Tura Tatarlarının temelini, ataları buranın daha eski dönemki Türk sakinleri olan yerli kabileler oluşturur. Başkurt kökenli grupları, daha doğrusu hem Başkurtların hem de Tümen-Tura Tatarlarının bünyesine dahil olan gruplar da onlara karışmıştır. Tümen Tatarlarının bünyesindeki bu etnik yapının yanı sıra, Orta Asya'lı Hocalar grubundan birinin torunları oldukları tespit edilen erken Özbek kabilelerinden karışmalar olmuştur. XVII. Yüzyıl ile XX. Yüzyıl başlarında bu Tatarlar fiilen Buharalılarla (genel olarak Özbek ve Taciklerle) ve kısmen Tobol ve Yaskolba Tatarlarıyla karışmışlardır. Yalutor Tatarları grup olarak bu tarihi dönemde çok az bölünmüşlerdir.

Yalutor Tatarlarının temeli Tümen Tatarları tarafından atılmış, fakat bünyelerine Tobol Tatar unsuru da karışmıştı. Turalılar da her şeyden önce köken olarak Tümen Tatarlarına dayanırlar ve bünyelerinin önemli bir kısmında yerli Mansaların payı vardır. Tura kazasının asli sakinlerinin etnik yapısını yalnızca Mansalarla izah etme girişimi başarılı olamaz. Yukarı Tura Tatarları, İtil Tatarları ve Başkurtların karıştığı Tümen ve Tura Tatarlarından oluşmaktadır.

Tobol Tatarlarının tüm gruplarında o dönem için asli unsur olarak buradaki eski ahalinin yani Taybuga boyuna bağlı Türklerin torunları yer almaktadır. Bir diğer umumi unsur Ugorlardı. XVII-XVIII. Yüzyılda Aremzàn-Nadtsi gruplarının özellikleri, az sayıdaki İrtışlı Hant ve muhtemelen Mansaların bünyelerine karışmaları, Buharalılardan ve Kazan Tatarlarından ayrı yaşamaları ve Teleütlerle ilişki imkanlarının bulunmaması gibi etkenlerce belirlenmiştir. İncelenen dönemde İsker-Tobol, Babasan ve Yaskolba Tatarları kısmen Aremzàn-Nadtsi'lerle kaynaşmışlardır. İsker-Tobol Tatarlarının bünyesine umumi Tobol unsurundan başka Nogaylar, Orta Asya'lı Türkler, özellikle Özbekler, kısmen Kazaklar, Kazan Tatarları ve Çuvaşlar dahil olmuşlardır. Babasan grupları, yapılarında Buharalılar ve Kazan Tatarları bulunmamasına rağmen, Tümen ve İsker-Tobol Tatarlarıyla karışık olarak "Taybuga boyu"nun kalabalık Tatar tabakasından oluşmuştur. Batı Sibirya'daki güney Ugorlarının daha bariz temsilcisi durumundaki İstek-Tokuz Tatarları ele alınan dönemde İsker-Tobol ve Kurdak-Sargat Tatarlarıyla karışmıştır. XVIII. Yüzyılda bazı yerlerde Tobol Tatarlarının arasına Kazan ve Sibirya Tatar gruplarının temsilcileri durumundaki *obročniy çuvalşikler* iskan edilmiştir.

Yaskolbalıların etnik bünyesine nispeten daha yoğun oranda eski Türkler, Kıpçak, Ugor ve Samoyed unsurları karışırken, Buharalılar ve Kazan Tatarları yer almamıştır. Küçük bir kenar grubu olan Koşuk Tatarları ise, bize göre, Yaskolbalıların Tümen Tatarları ve Mansalarla karışımının bir sonucuydu. Tabara Tatarlarının tabanını da Mansalarla karışan Yaskolba ve Tura Tatarları oluşturur.

Bu dönemde Kurdak-Sargat Tatarlarının ortak etnik unsurları, bu bölgeye erken dönemde yerleşmiş Türklerin torunları, güneyli Hantlar, ayrıca Nogay ve Tobol Tatarlarıydı (sonuncular 1580 yılında tespit edilmiştir). Onların Buharalılarla karışmamış olması dikkat çekicidir. Bununla birlikte muhtemelen daha erken Özbeklerden olan Sartların Kurdak grubunun bünyesine karıştığı doğrudur. Bundan başka Kurdaklar arasındaki Kıpçak tabakası *Kara-*

Kıpçak etnonimiyle tespit edilmektedir. Sargat-Otuz Tatarlarının bünyesine köken olarak Moğol kabilelerine mensup olan ve bilahere Türkleşen Moğolların torunları Kidanlar ve Orhon kitabelerinde geçen “Otuz-Tatarlar”ın torunları karışmışlardır. Sibirya’ya göç eden İtil-Ural Tatarları Kurdak-Sargatlar arasına çok daha geç bir dönemde, ağırlıklı olarak XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında iskan edilmişlerdir.

Tara Tatarlarının bir karışım olduğu, yalnızca Ayalıların bağımsız bir grup oluşturmamasından değil, ayrıca Turalıların bünyesine de karışmış olmalarından anlaşılmaktadır. Her iki Tatar grubunda Teleütler, Baraba Tatarları ve kökleri daha eskilere giden Ugor unsurları ortak öğelerdir. Kazan Tatarlarına XVII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyıl ortalarında burada küçük birimler halinde rastlanıyordu ve o sıralar yerli Tatarların etnik yapısını etkilemiyorlardı. Ayalılar, Peçenek-Oğuz ve Oğuz-Kıpçak kabilelerinin torunlarıydılar. Turalıların bünyesine ise Buharalılar karışmış, XVIII. Yüzyılın sonlarından itibaren de az miktarda Karakalpak onlara katılmıştır.

Barabaların arasında Altay kökenli erken Türk kabilelerinin pek çok torunu vardı ve buradaki Altay tabakası bünyesine küçük bir Teleüt grubunu da alarak güçlenmişti. Tüm Barabalılarda Tara Tatarları (daha ziyade Ayalılar) da ortak unsurlardandı. Daha kalabalık Baraba-Turaş grubunda Orta Asya’lı Sartlar (nispeten erken kökenli Özbekler ve Tacikler), keza Kazaklar, Başkurtlar, Sayan-Altay dağlık bölgesinden gelen Orçaklar (Tuvalıların akrabaları), Ugorlar, Samoyedler ve Batı Moğolları (Kalmıklar) da vardı. Bu sonuncular Terena-Çoy grubunun bünyesinde de tespit edilmiştir. Lübey-Tunus grubunda Ugor ve Orta Asyalı (Tacik ve Özbek) unsurları yer almıştır. Barabalıların Küçümoğulları ile temasta oldukları dönemde muhtemelen bünyelerine bazı Tobol Tatarları dahil olmuştur.

Güney Samoyedleri, Kırgız ve Tele kabilelerinin de aralarında yer aldığı eski Türkler, Kimaklar ve daha sonraki dönemde Kıpçaklar Tom (Eüşta) Tatarlarının oluşumunda rol oynamışlardır.

XVI. Yüzyıl sonundan XIX. Yüzyıla kadar geçen zaman zarfında, görüldüğü kadarıyla, onların bünyesine Tobol-İrtiş Tatarlarından kopup gelen unsarların yanı sıra, kısmen Buharalılar (Özbekler) ve Çulım Türkleri de dahil olmuştur.

Çatların umumi etnik unsurları, Tobol-İrtiş ve Baraba Tatarlarıyla, Kazak, Teleüt ve Ob havzasının erken yerli Türklerinin torunlarının oluşturduğu Türklerdi. Kanaatimizce Çatların kökeni, ağırlıklı olarak Kimaklara dayanmaktadır. XVII. Yüzyılda mahalli bir grup olarak ayrılan Tom Çatlarının oluşumunda, Eüşta, Buharalı ve kısmen Batı Moğollarından kopan Kalmıklarla kaynaşmaları rol oynamıştır. Ob Tatarlarının bünyesine ise, güneyli Samoyedlerin Türkleşmiş (veya kısmen Türkleştirilmiş) torunları olan ve Orta Ob akımında eskiden beri yaşayan insanlar, Kidanların torunları ve bazı yerlerde değişik sayıda Selkuplar dahil olmuştur. Provsk-Sorgul grubu hariç, diğer tüm gruplarda Teleüt kökenlilere rastlanmıştır. Şegarların arasında Çatlar, bir miktar Eüşta ve Çulımlı da vardı. Temerçilerin bünyesine bir miktar Eüşta, Çat, muhtemelen Baraba, Provsk-Sorgul Tatarları yani Eüştalar, Tobol-İrtiş Tatarları ve XVIII. Yüzyılda Çulımlılar karışmışlardı. Çernomisk Tatarları, Çulım Türkleri ve Çatlar ve Teleütlerle karışan Temerçiler tarafından oluşturulmuş gibi görünmektedir. Genellikle Teleütlerin torunları olarak kabul edilen Kalmaklar, yalnızca onlardan oluşmamıştı. Çünkü Aşağı Tom sahillerinde yaşayan yerli Türk dilli ahaliden başka, Moğol unsurları, Çatlar ve Eüştalar da onların bünyesinde yer alıyordu.

Etnik unsurların, tarihleri ve ayrıca Batı Sibirya ovalarında Sibirya Tatarlarının bünyesine dahil olan Türk dilli yerli grupların etnogeneziyle ilgili tetkikleri nihai olarak tamamlanmış kabul edemeyiz. Bu meselenin halli, değişik bilim verilerinin bir bütün halinde kullanılmasıyla mümkündür.

XVI-XVIII. Yüzyıl sonlarında Çulım Türk grubunun oluşum süreci sırasında onların bünyelerine Selkuplar, Ketler, Yenisey Kırgızları, Kızıllar kısmen, Sibirya Tatarlarının batı grubundan kopup gelen küçük bir grup, keza Eüştalar ve Teleütler dahil

oldular. Batı Sibirya'nın güney kesimlerindeki Kazakların bünyesine herkesten önce Kıpçaklar, Argınlar, Naymanlar, Kereyler, Uvaklar, Cetirular ve diğerleri katıldılar. Sibiryalı Buharalıların ağırlıklı kesimini Özbekler ve Tacikler oluşturuyordu, ama Uygurlar, Kazaklar, Türkmenler ve muhtemelen Karakalpaklar da vardı. Sibirya'da ise bazı hallerde onların arasına Sibiryalı ve Kazanlı Tatarlar karışıyorlardı. Ayrıca Batı Sibirya'nın Tobol-İrtiş bölgesinde küçük sayıda Karakalpaklar da tespit edilmişti. Muhacir İtil-Ural Tatarlarının bünyesinde Kazanlı Tatarlar, Mişerler ve kreşenler yer alıyordu. Eserlerde Türk ahalinin Orta Asya, İtil ve Ural'ın nerelerinden geldikleri tam olarak gösterilmekte ve bu göçlerin kronolojik meseleleri ele alınmaktadır.

Batı Sibirya ovalarındaki Türk ahalinin etnik tarih meseleleri incelenirken, onların XVI. Yüzyıldan XX. Yüzyıl başına kadar geçen zaman içinde yerleştikleri yerler ve nüfuslarındaki değişimler gözden geçirilmiş, her bir Türk topluluğunun etnik alanı, Türk gruplarının çoğunun nüfus hareketleri, hayat tarzları ve etnik gelişim istikrarlarıyla ilgili önemli bilimsel sonuçlar elde edilmişti. Birbirine komşu olarak yaşamalarına, aralarındaki bazı ilişki türlerine, bizim ele aldığımız tarihi dönemde (özellikle Tobol-İrtiş Tatarlarının bir kısmının doğuya doğru yer değiştirmeleriyle bağlantılı olarak) Sibirya Tatarlarının şu veya bu grubunun bünyesine dahil olan etnik unsurların mevcudiyetine nazaran, bazı yerli Türk gruplarının kendi aralarındaki ilişkileriyle ilgili şöyle bir harita çıkarılabilir: Tobol Tatarları, Kalmaklar hariç tüm etnik gruplarla en fazla ilişki içindeydiler. Tabii olarak doğu kesiminde kendilerinden nispeten uzakta bulunan Baraba, Çat, Eüşta ve Ob Tatar gruplarıyla olan ilişkiler daha zayıftı. Tümen Tatarları bu dönemde Tobol ve Yaskolba Tatarlarıyla daha yakın temas halindeydiler, ama Kurdak-Sargat ve Tara Tatarlarıyla olan bağlantıları daha zayıftı. Bir yandan Tümen, diğer yandan Yukarı Tura ve Tara Tatarları arasındaki arazi bütünlüğü yavaş yavaş parçalanınca, ilişkileri de zayıfladı. Tara Tatarları da Kurdak-Sargat, Tobol, Tümen, Baraba ve Tom Tatarlarıyla belli ölçüde temas halindeydiler.

Doğuda etno-tarihi ilişkiler ağı ağırlıklı olarak Çat ve Eüştarların çevresinde yoğunlaştı. Köken olarak Tobol-İrtiş Tatarlarıyla eskiden beri ilişkileri ve akrabalıkları olan Çatlar, ayrıca XVII. Yüzyıl ile XX. Yüzyıl başları arasında öncelikle Baraba, Tom Tatarları ve Kalmaklarla, tâli derecede ise Tobol Tatarlarıyla temas halindeydiler. Onlarla Barabalar arasındaki arazi bütünlüğü nispeten kopmuştu, ama yine de aralarındaki doğrudan ilişkiler (öncelikle de Ob boyundaki Çatlar ve Barabalarla) uzun süre muhafaza edildi. Çatlar, Kalmak ve Eüştalara kıyasla, Tom'un aşağı akımlarında ve Ob'un oraya yakın bölgelerinde daha kalabalık bir grup oluşturuyorlardı. Dolayısıyla onlar Eüştalar ve Kalmaklarla karışırken, yerli Türk ahalinin bünyesine önemli bir unsur olarak dahil oldular ve onun kültür ve diline Sibirya Tatarlarının etno-kültürel Tobol-İrtiş kompleksinin ana çizgilerini taşıdılar. Bu dönemde Eüştalar yalnızca komşu Çat, Kalmak ve Ob Tatarlarıyla değil, Baraba, Tobol ve Tara Tatarlarıyla da ilişki içindeydiler. Etno-genetik düğümler, araştırdığımız gruplar arasında daha doğulu olan bu grubu Tobol-İrtiş Tatarlarının en batıdaki etnik gruplarından Yaskolbalara bağlamıştı.

Barabalar, bir yandan Tobol-İrtiş, diğer yandan Tom-Ob Tatar gruplarıyla zayıf bağlarla bağlı olsalar da, öncelikle Tara Tatarları ve Çatlarla, ayrıca Eüştalar, Ob ve Tobol Tatarlarıyla ilişki halindeydiler. En zayıf ilişkiler ise Yaskolbalarda (Çat, Eüşta ve Tobol Tatarlarıyla) ve Kalmaklarda (Çat, Eüşta ve Ob Tatarlarıyla) idi. Fakat sözü edilen grupların coğrafi yer değiştirmeleri genel olarak göz önünde bulundurulursa, bunu tabii kabul etmek gerekir.

Bir bütün olarak bakıldığında, birbirleriyle kaynaşma imkanlarına sahip olan Tobol-İrtiş, Baraba ve Tom-Ob Türk dilli grupları arasındaki ilişkiler bize göre hayli yüksek seviyedeydi.

Burada, Türk ahalinin büyük çoğunluğunu oluşturan Sibirya Tatarlarının etnik gelişim süreçlerinin ve bilhassa onların sosyo-ekonomik gelişim sistemleri ve gelişim boyutu, keza sosyal, ticari-ekonomik ilişkiler, etno-kültürel ve etno-lengüistik süreçler, XVI. Yüzyıldan başlayarak XX. Yüzyıl başlarına kadar geçirdikleri etnik

bilinç değişimlerinin tetkik ve gözden geçirilmesi, etnik grupların oluşum meselelerini yeterince aydınlığa kavuşturma imkanı vermiştir. Örneğin Sibirya Tatarları arasında bu meyanda etno-genetik konsolidasyon süreçleri yaşanmıştır. Tobol-İrtiş bölgesiyle Baraba civarındaki Tatar grupları henüz XVI-XVII. Yüzyılda bile mevcut idiler ve daha sonraki dönemde onların geçirdikleri iç etnik süreçler etno-progresiv bir şekle dönüştü. Tom Tatarları, XIX. Yüzyılda etnik bir bütünlük olarak görünüyordı, ama nihai olarak XX. Yüzyılın ilk on yıllarında şekillendiler.

Ele aldığımız dönem boyunca Sibirya Tatarları arasında vahit bir etnik topluluk halinde etno-genetik konsolidasyon süreçleri gelişti ve henüz XVII-XVIII. Yüzyılda tarihi-etnografik özelliklere sahip bir topluluk olarak ortaya çıktılar. Onlardaki etnik süreçlerin özelliği şu idi ki, Sibirya Tatarlarının etno-sosyal bir topluluk olma şartları için gereken bir dizi faktörün bulunmayışı (ve özellikle saçıldıkları toprakların çok geniş bir alana yayılmış olması) sebebiyle, burada onların etnikos olarak bir etnos halinde konsolidasyonları gerçekleşmedi. Böylece söz konusu etnik süreç tamamlanmadıysa da, XVIII. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyılın başları arasında Sibirya Tatarlarının kendilerini bir meta-etnik topluluk olarak takdim etmelerine zemin hazırladı. Sibirya Tatarlarının İtil-Ural Tatarlarıyla etnik etkileşimlerinin sonucu olarak XIX. Yüzyıl sonları ile XX. Yüzyıl başlarında tüm İtil-Ural ve Sibirya Tatarlarını içine alan bir meta-etnik topluluk oluştu, ama yeknesak Tatar halkı şekillenmedi. Komşularıyla olan etnik temasları neticesinde, Sibirya Tatarlarının bir kısmı Ruslar tarafından asimile edilirken, Tura Tatarlarının bir kısmı Mansalarca imtisal edildi. Aynı temaslar, bazı Eüştaların Çulımlılarla kaynaşmasına ve bir miktar Tobol Tatarının İrtişli Hantlarca asimilasyonuna yol açtı. Diğer yandan aynı dönemde Sibiryalı Buharalılar, İtil-Ural Tatarları, Başkurt, Karakalpak, Hant, Mansa, Selkup, Teleüt, Çulımlılar ve diğerleri de Sibirya Tatarlarıyla karıştılar.

Çulımlıların Çulım Türkleriyle XIX. Yüzyılda tamamlanan etnik konsolidasyon döneminde, onların bir kısmı Ruslar tarafından

asimile edilmiş, diğer bazı Çulımlılar Kızıllarla, Ob ve Tom Tatarlarıyla karışmışlardı.

Orta Asya ve Kazakistan'dan muhaceret edenlerin kendi aralarında ve Sibirya Tatarlarıyla etnik etkileşimleri sonucunda Pers dilli Tacikler Türk dilli olurken, Sibirya'da Sibiryalı Buharalılar denilen yeni etnik gruplar ortaya çıktı. Bunlar yavaş yavaş Sibirya Tatarlarıyla kaynaşarak, XIX. Yüzyıl ile XX. Yüzyıl başlarında Sibirya Tatarlarıyla tek bir meta-etnik topluluk haline gelirken, XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında onları, Sibirya ve İtil-Ural Tatarlarını kucaklayan meta-etnik bir topluluk oluştu. Batı Sibirya'daki Kazakların bir kısmı Tobol-İrtiş ve Baraba Tatarlarıyla kaynaştılar; ama Kazak halkının Batı Sibirya etnografik grubunu oluşturan ana kitle, Rusların ve Tatarların etnikler arası entegrasyon süreçlerinin arasında kalmışlardı. Muhaceret yoluyla gelen İtil-Ural Tatarları ve torunlarına gelince, XIX. Yüzyılın ikinci yarımı ile XX. Yüzyıl başlarında tamamlanan ana göç, bazı etnik gruplarının oluşmasına, onların yerli Tatarlarla etnik etkileşime geçerek kısmen kaynaşmalarına yol açtığı gibi, o dönemin Rusya'daki Tatar etnik oluşumunun bir kısmında vahit meta-etnik topluluk teşekkülüne zemin hazırladı.

Batı Sibirya ovalarının Türk ahalisi arasında ele alınan dönemde İslamî bir etnografik topluluğun oluşumu gerçekleşirken, Tatarların ve ayrıca Çulımlıların ve muhacir Çuvaşların çok az bir kısmı Hristiyanlığı kabul ederek Ruslarla birlikte din temelli meta-etnik bir topluluk oluşturdular. Burada da İslami topluluğa kıyasla daha geniş bir etnografik-lengüistik Türk topluluğu teşekkül etti..

Toplanan kesin bilgiler, Batı Sibirya'daki tüm halkların kültürlerinde değişik yönde gelişmeler olduğunu göstermektedir. Bu, özellikle Türk dilli ahalide manevi kültür alanında hissedilmektedir ve gelişim, maddi kültür alanındaki gelişimden daha güçlüdür. Ahalinin çoğu ateist olmasına rağmen bir dizi dini gelenekler muhafaza edilmektedir. Dolayısıyla burada Türk ahalinin İslamî topluluk özelliği bozulmuştur.

İtil-Ural Tatarlarının kültürünün bazı ana çizgilerini benimseyen Kazaklar ve Sibirya Tatarları arasında, kültür etkileşimi özellikle bariz bir şekilde gelişmektedir. Çünkü onların çoğu kendilerini köken itibarıyla yerli halk olarak gördükleri için, eskiden beri kültürlerinde bulunduğunu düşündükleri bu ana çizgileri kendi milli kültürleri saymaktadırlar. Batı Sibirya halklarının kültür ve hayat tarzlarındaki ortak çizgiler, onlarla Ruslar arasındaki etkileşim ve kültürel tesir süreçleri vasıtasıyla da yayılmaktadır. Bununla birlikte Rus kültür bütünlüğünün benimsenme boyutu tüm gruplarda eşit seviyede değildir. Örneğin Sibirya ve İtil Tatarları arasında Rus kültürü kısmen benimsenirken, Kazaklarda milli kültür çizgilerinin çok önemli bir kısmı muhafaza edilmekte, fakat Rus kültür formuna adaptasyon süreci de devam etmektedir. Umumi Sovyet kültürünün yaygınlaşmış çizgilerinin her yere sokulduğu ve etno-kültürel görünümün modernizasyonu görülmektedir.

Batı Sibirya'nın güney ve orta şeridinde, Güneybatı Sibirya'daki Türk halk ve gruplarının bölgesel tarihi-etnografik ortak çizgileri de dahil olmak üzere, mahalli geleneksel-kültürel ortak çizgilerin genel gelişim süreçleri devam etmektedir. Bu süreçler, çağdaş şartlarda ana süreçler değildir. Günümüzde genel Sovyet kültür kalıbının yayılması daha baskındır ve bu süreçlerin önemini azaltmaktadır. Burada kültür gelişimindeki genel entegrasyon eğilimi ağır basmaktadır. Son yıllarda yerli Türk ahalinin milli kültür ve milli dil ihtiyacının tatmini ve geleneksel halk kültürünün rolünün öne çıkarılması aktüel bir mesele haline gelmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

(Rus alfabetesine göre)

- A naçinalas Tara tak...// Omskaya pravda, 1970, 22 Yan.*
- Abdrahmanov A.A. İstoriçeskaya blizost tyurkskix narodnostey Sibiri i kazaxov na osnove etnonimiki i toponimiki // Proisxojdeniye oborigenov Sibiri i ix yazıkov. Tomsk, 1969.*
- Abdrahmanov M.A. K voprosu ob ustoyçivosti slov osnovnogo slovarnogo fonda // Dokl. VII nauç. Konf. Tom. Un-ta. Tomsk, 1958, Vıp. 1.*
- Abdrahmanov M. A. Yavleniya smeşeniya v upotreblenii nekotorix grammatičeskix form: (na materiale tyurkskogo govora der. Euşta Tomskogo rayona) // UZ TGPI. Tomsk, 1958. T. XVII.*
- Abdrahmanov M. A. Voprosu o zakonomernostyax dialektno-yazıkovogo smeşeniya (Na materiale tyurkskogo govora der. Euşta Tomskogo rayona Tomskoy oblasti): Dis... kand. Filol. Nauk. Tomsk, 1959.*
- Abdrahmanov M. A. Osobennosti dialektno-yazıkovoga smeşeniya v fonetike: (Na materiale tyurkskogo govora der. Euşta Tomskogo rayona) // UZ TGPI. Tomsk. 1959. T. XVIII.*
- Abdrahmanov M. A. Osobennosti razvitiya slovarnogo sostava pri dialektno-yazıkovom smeşenii (Na materiale nekotorix grup leksiki tyurkskogo govora der. Euşta Tomskogo rayona) // UZ TGPI. Tomsk, 1959. T. XVIII.*
- Abdrahmanov M. A. Osobennosti dialektno-yazıkovogo smeşeniya v leksike tomsko-tuyrkskix govorov // Nekotoriye voprosı drevney istorii Zapadnoy Sibiri. Tomsk, 1959.*

- Abdrahmanov M. A.* K voprosu o zakonomernostyax yazıkovogo smeşeniya: (Na materiale tyurkskogo govorov der. Euşta Tomskogo rayona): Avtoref. Dis. ... kand. Filol. Nauk. Tomsk, 1960.
- Abdrahmanov M. A.* Materialı po yazıkı der. Euşta Tomskogo rayona Tomskoy oblasti: Prilojenıye k dissertatsii “K voprosu o zakonomernostyax yazıkovogo smeşeniya: (Na materiale tyurkskogo govorov der. Euşta Tomskogo rayona”. Tomsk, 1960.
- Abdrahmanov M. A.* Materialı po slovaryu tomsko-tyurkskix govorov // Sb. statey po voprosam yazıkoznaniya i metodike prepodavaniya inostrannıx yazıkov (UZ TGPI. T. 21, vıp 1). Tomsk, 1964.
- Abdrahmanov M. A.* O tyurkskix toponimax Zapadnoy Sibiri (toponımı euştıntsyev i kalmakov) // UZ TGPI. Tomsk, 1965, T. XXII.
- Abdrahmanov M. A., Gordeyeva O. İ.* O vzaimodestvii russkix govorov i yazıka tomskix tatar // UZ TGPI. Tomsk, 1962, no. 43.
- Abdrahmanov M. A., Gordeyeva O.İ.* Osobennosti reči tomsko-obskix tatar na russkom yazıke v sopostavlenii s ix rodnım yazıkom // UZ TGPI: Voprosı yazıkoznaniya i sibirskoy dialektologii. Vıp. 2, Tomsk, 1971, no. 74.
- Abramov N. A.* O zaselenii i promıslennosti okrugov Tarskogo i Omskogo v Tobol’sko gubernii //VRGO, 1853, Ç. VII, kn. II.
- Abramov N.* Gora Alafeyskaya // Tobol’skiye gub. ved-ti. 1862, no. 21-22.
- Abramov N.* Gorod Yalutor s yego okrugom // Tobol’skiye gub. ved-ti. 1864. No. 25, 27.
- Abulgazi-Bagadur-han.* Rodoslovnaya istorii o tatarax. 1970. T. II.

- Avdeyev I. I., Strukova I. P.* Tobol'skiye i tyumenskiye tatari: (İstoriko-etnografiçeskiy oçerk) // *Omskaya oblast.* 1937, no. 3.
- Avdeyev I. I., Strukova I. P.* Tobol'skiye i tyumenskiye tatari: (İstoriko-etnografiçeskiy oçerk) // *AİEL. F.k.*, V. op. 1, no. 2.
- Adrianov A. V.* Tomskaya starina // *Gorod Tomsk.* Tomsk, 1912.
- Aziatskaya Rossiya.* Spb., 1914, t. 1. Lyudi i poryadki za Uralom.
- Akti istoriçeskiye.* Spb., 1841, T. I-II.
- Aleksandrov V. A.* Russkoye jilişçe v Vostoçnoy Sibiri v XVII-naçale XVIII veka // *CA*, 1960, no. 2
- Aleksandrov V. A.* Russkoye naseleniye Sibiri XVII-naçalo XVIII v: (*Yeniseyskiy kray*). M., 1964.
- Aleksandrov V. A.* İtogi i perspektivi izuçeniya material'noy kul'turi russkogo naseleniya Sibiri // *İtogi i zadaçi izuçeniya istorii Sibiri dosovyetskogo perioda.* Novosibirsk, 1971.
- Aleksandrov V. A.* Problemi sravnitel'nogo izuçeniya material'noy kul'turi russkogo naseleniya Sibiri (XVII-naçalo XX vv)) // *Problemi izuçeniya material'noy kul'turi russkogo naseleniya Sibiri.* M., 1974.
- Alekseyev M. P.* *Sibir' v izvestiyax zapadno-yevropeyskix puteşestvennikov i pisateley.* İrkutsk, 1941.
- Alekseyenko N. V.* Razmeşçeniye kazaxskogo naseleniya Rossiyskoy imperii v kontse XIX veka // *İstorîçeskiye nauki.* Alma-Ata, 1975.
- Amanjolov S.* *Voprosi dialektologii i istorii kazaxskogo yazıka.* Alma-Ata, 1959, ç. I.
- Andreyev A. İ.* *Oçerki po istoçnikovedeniyu Sibiri,* M-L., 1960, vip. I: XVII vek.
- Andrianov B. V., Çeboksarov N. N.* İstoriko-etnografiçeskiye oblasti: (Problemi istoriko-etnografiçeskogo rayonirovaniya) // *CE*, 1975, no. 3.
- Andriyeviç. V. K.* *İstorîçeskiy oçerk Sibiri.* Tomsk, 1887, T. III.

- Andriyeviç. V. K. İstoriya Sibiri. Spb., 1889, ç. I-II.*
- Anoşin V. S. Materialı k voprosu o zaselenii territorii Bol'shereçenskogo rayona // İzv. Omskogo otdela geogr. Obščestva Soyuzu SSR. Omsk, 1961, vıp. 4.*
- Antropova V.V. Liji narodov Sibiri//SMAE, M-L., 1953, T. 14.*
- Antropova V.V. Lodki //İstoriko-etnografiçeskiy atlas Sibiri. M-L., 1961.*
- Amuçin D.N. K istorii oznakomleniya s Sibir'yu do Yermaka. Drevneye russkoye skazaniye "O çelevetsex neznayemıx v vostočnoy strane". M., 1890.*
- Apollova N. G. Xozyaystvennoye osvoyeniye Priirtış'ya v kontse XVI-pervoy polovine XIX v. M., 1976.*
- Argınbayev X.A., Kayanova X.A., Hodjayeva R. D. Napravleniya i protyajennost' koçevıx putey // Xozyaistvo kazaxov na ru-beje XIX-XX vekov: Materialı k istoriko-etnografiçeskomu atlasu. Alma-Ata, 1980.*
- Aristov N. A. Zametki ob etniçeskom sostave tyurkskix plemen i narodnostey i svedeniya ob ix çislennosti // Jivaya Starina. 1896, vıp. III-IV.*
- Asalxanov İ. A. Sel'skoye xozyaystvo Sibiri kontsa XIX-naçala XX v. Novosibirsk, 1975.*
- Axatov G.X. O vostoçnom dialekte tatarskogo yazıka // Vopr. Dialektologii tyurkskix yazıkov. Baku, 1958.*
- Axatov G.X. Vıstupleniya // Vopr. Dialektologii tyurkskix yazıkov. Kazan', 1960.*
- Axatov G.X. Dialekt zapadnosibirskix tatar. Ufa, 1963.*
- Axatov G.X. Tatarskaya dialektologiya. Ufa, 1977.*
- Axmedov B. A. Gosudartsvo koçevıx uzbekov. M., 1964.*
- Axmetova F.V., Monasıpov Ş. X. K voprosu ob instrumental'noy muzıkal'noy kul'ture sibirskix tatar// Etnogenez i etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy. Omsk, 1979.*

- Aşçepkov Y.A. *Russkoye narodnoye zodchestvo v Zapadnoy Sibiri*. M., 1950.
- Bagaşyev A. N., Yurina L. G. Gruppi krovi sistemi AVO i Rezus (D) u tarskix tatar // *Etničeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy*: Tez. dokl. po antropologii, arxeologii i etnografii. Omsk, 1984.
- Bagaşyev A. N. Raspredeleniye diskretnıx kraniologičeskix priznakov v nekotoryx tyurkoyazıçnıx populnatsiyax Sibiri // *Arxeologiya i etnografiya Yujnoy Sibiri*. Barnaul, 1984.
- Bagaşyev A.N. Sootnoşeniye antropologičeskogo sostava srednevekovogo i sovremennogo naseleniya Omskogo Priirtış'ya // *Smeni kul'tur i migratsii v Zabadnoy Sibiri*. Tomsk, 1987.
- Bagaşyev A. N. Antropologičeskiy sostav srednevekovogo naseleniya Srednego Priirtış'ya // *Paleantropologiya i arxeologiya Zapadnoy i Yujnoy Sibiri*. Novosibirsk, 1988.
- Bader O. N. *Drevneyşaya istoriya Prikam'ya*. M., 1963.
- Balandin A. N. *Samouçitel' mansiyskogo yazıka*. L., 1960.
- Balkaşin N. Torgovoye dvijeniye mejdu Zapadnoy Sibir'yu, Sredney Aziey i kitayskimi vladeniyami // *ZZSORGO*. Omsk, 1881.
- Baraba (İstoriko-statistiçeskiye, etnografiçeskiye i ekonomiçeskiye oçerki) // *Sib. vestnik*. 1892, no 130; 1893, no. 39, 53, 57, 73, 108.
- Baraba v tyurkskoye vremya /Pod red. V.İ. Molodina, D. G. Savinova.. Novosibirsk, 1988.
- Baron U-r. Çetırye mesyata v Kirgizskoy stepi // *Oteç. Zap.* Spb., 1848, t. 60.
- Bartol'd V.V. *Otçet o poyezdke v Srednuyu Aziyu s nauçnoy tsel'yu, 1893-1894*. Spb., 1897.
- Bartol'd V.V. Ulugbek i yego vremya // *Soçineniya*. M., 1964. T. II, Ç. 2.
- Bartol'd V.V. Baraba//*Soçineniya*. M. 1965, T. III.

Basandayka. Tomsk. 1947.

Basin V.Ya. Rossiya i kazaxskiye xanstva v XVI-XVIII vv. Alma-Ata, 1971.

Baskakov N.A. Altayskiy yazık (Vvedeniye v izuçeniye altayskogo yazıka i yego dialektov). M., 1958.

Baskakov N.A. Tyurkskiye yazıki. M., 1960.

Baskakov N. A. Etnolingvistiçeskaya klassifikatsiya dialektnix sistem sovremennix tyurkskix yazıkov // Tr. VII Mejdunarodnogo kongressa antropologiçeskix i etnografiçeskix nauk. M., 1970, T. 5.

Bat'yanova Y. P. Nekotoriye aspektı etniçeskogo samoopredeleniya teleutov // Problemy istorii SSSR. M., 1979, vıp. IX.

Bat'yanova Y. P. Kul't emengendyerov u teleutov // Duxovnaya kul'tura narodov Sibiri. Tomsk, 1980.

Baxruşin S. V. Tuzemniye legendı v "Sibirskoy istorii" Remezona // İstoriçeskiye izvestiya. 1916, no. 3-4.

Baxruşin S. V. Sibirskiye slujiliye tatarı v XVII v. // İstoriçeskiye zapiski. 1937, T. 1.

Baxruşin S. V. Zavoyevaniya Sibiri. M., 1938.

Baxruşin S. V. Osnovniye linii obskix ugrov // UZ LGU: Seriya vostokovedçeskix nauk. 1948. Vıp. 2, T. 1.

Baxruşin S. V. Oçerki po istorii kolonizatsii Sibiri v XVI-XVII vv. // Nauçniye trudy. M., 1955, T. III. Ç. 1.

Baxruşin S. V. Yeniseyskiye kirgızı v XVII v. // Nauçniye trudy. 1955.

Baxruşin S. V. Sibirskiye slujiliye tatarı v XVII v. // Nauçniye Trudy, 1955.

Baxruşin S. V. Ostyatskiye i vogul'skiye knyajestva v XVI-XVII vv // Nauçniye trudy, 1955.

Baxruşin S. V. Voyevodı Tobol'skogo razryada v XVII v. // Nauçniye trudy, 1955.

- Baxruşin S. V. Sibir' i Srednyaya Aziya v XVI i XVII vv. // *Nauçnyye trudy*, 1959. T. IV.
- Bekmaxanov Y. *Oçerki istorii Kazaxstana XIX v.* Alma-Ata, 1966.
- Belikov D.N. *Pervyye russkiye krest'yane-nasel'niki Tomskogo kraya i raznyye osobennosti ix jizni i bita.* Tomsk, 1898.
- Beliç İ.V., Novikova N.İ., Tomilov N. A. Predmetı religioznogo kul'ta v kollektsiyax muzeya Omskogo universiteta // *Etnokul'turnyye yavleniya v Zapadnoy Sibiri.* Tomsk, 1978.
- Beliç İ. V. O naçale islamizatsii sibirskix tatar // *Problemy etnografii i sotsiologii kul'tury.* Omsk, 1988.
- Belyavskiy F. *Poyezdka k Ledovitomu moryu.* M., 1833.
- Berg L., İgnatov P. Solenyye ozera Selyeti-Dengiz, Teke i Kızıl-Kak Omskogo uyezda // *ZZSORGO.* M., 1901.
- Bijanov M. Sotsial'nyye kategorii kazaxskogo obşçestva XVII veka v trudax russkix učenıx // *Kazaxstan v XIV-XVIII vekax (Voprosy sotsial'no-politiçeskoy istoii).* Alma-Ata, 1969.
- Bikbulatov N. V., Murzabulatov M. V. Zemledeliye zaural'skix başkir v XIX-naçale XX v. // *Etnografiya Başkirii.* Ufa, 1976.
- Birjanov K. A., Zaxarova İ.V. Rasprostraneniye polivnogo i nepolivnogo zemledeliya. Sposoby oroşeniya i tipy irrigatsionnyx soorujeniy // *Hozyaystvo kazaxov na rubeje XIX-XX vekov: Materialy k istoriko-etnografiçeskomu atlasu.* Alma-Ata, 1980.
- Biryukoviç R. M. Leksika çulımsko-tyurkskogo yazıka i yeye daniyye dlya opredeleniya mesta çulımsko-tyurkskogo yazıka sredi tyurkoyazıçnıx arealov Sibiri // *Etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nyx territoriy : Tez. dokl. po lingvistike.* Omsk, 1984.
- Blomkvist Y. E. Krest'yanskiye postroyki russkix, ukrainsyev i belorusov (po seleniya, jilişça i hozyaystvenniye postroyki) // *TİE.* M., 1956.T. XXXI.

- Bogomolov V.B. *Traditsii i novatsii v ornamente sibirskix tatar* // Tez. dokl. Vsesoyuznoy konferentsii, posvyashchennoy etnografiskomu izuçeniyu sovremennosti. M., Nal'çik, 1975.
- Bogomolov V.B. *O kovrax tevrizskix tatar* // *Etnokul'turnaya istoriya naseleniya Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1978.
- Bogomolov V.B. *Ornament barabinskix tatar* // *Etnografiya narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri*. Novosibirsk, 1978.
- Bogomolov V.B. *Ornament tarskix tatar* // *Etnokul'turniye yavleniya v Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1978.
- Bogomolov V.B. *Voprosnik po sboru ornamenta narodov Sibiri* // *Programmi i voprosniki po duxovnoy kul'ture*. Omsk, 1978.
- Bogomolov V.B. *Soobščeniye o rabote ekspeditsii v razdele "Kоротко ob ekspeditsiyax"* // *CE*. 1978. No. 4.
- Bogomolov V.B. *Ornament barabinskix tatar kak istoričeskiy istočnik* // *Etnogenez i etničeskaya istoriya tyurkoyazyčnyx narodov Sibiri i sopredel'nyx territoriy*. Omsk, 1979.
- Bogomolov V.B. *Osnovniye napravleniya razvitiya ornamenta barabinskix tatar v XIX- načale XX v.* // *Osobennosti yestestvenno-geografičeskoy sredi i istoričeskiye protsessy v Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1979.
- Bogomolov V.B. *Pradeniye u barabinskix tatar* // *İstoriya, arxeologiya i etnografiya Sibiri*. Tomsk, 1979.
- Bogomolov V.B. *Tkaçestvo dekorativnyx kovrov u barabinskix tatar* // *Duxovnaya kul'tura u narodov Sibiri*. Tomsk, 1980.
- Bogomolov V.B. *Sovremenniy ornament sibirskix tatar* // *Sotsial'no-kul'turniye protsessy v sovyetskoy Sibiri: Tez. dokl. po problemam sovremennogo iskusstva i narodnogo tvorçestva*. Omsk, 1985.
- Bogomolov V.B., Sobolyev V.I. *Ornament v etnografo-arxeologičeskom komplekse barabinskix tatar* // *Metodologičeskiye aspektı arxeolojičeskix issledovaniy v Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1981.

- Bogomolov V.B., Tomilov N. A. K probleme etnogeneza i etnokul'turnix sivyazey sibirskix tatar (Po materialam ornamentov tomskix i barabinskix tatar) // *Problemy etnogeneza narodov Sibiri i Dal'nega Vostoka*. Novosibirsk, 1973.
- Bogomolov V.B., Tomilov N. A. Xarakteristika ornamenta tomskix tatar // *Iz istorii Sibiri*. Tomsk, 1976. Vyp. 19.
- Bogomolov V.B., Tomilov N. A. Nadmogil'niya soorujeniya tevrizkix tatar // *Arxeologiya Priirتيش'ya*. Tomsk, 1980.
- Bogomolov V.B., Tomilov N. A. Teoriticheskiye i metodicheskiye aspekty arxeologo-etnografičeskix issledovaniy // *Metodologičeskiye aspekty arxeolojičeskix i etnografičeskix issledovaniy v Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1981.
- Bogoroditskiy V.A. Etyudy po tatarskomu i tyurskomu yazıkoznaniyu. Kazan', 1933.
- Bolonyev F.F. Pradeniye, tkačestvo i vyazaniye u semeyskix Zabaykal'ya (XIX- načalo XX vv.) // *Etnografiya Severnoy Azii*. Novosibirsk, 1980.
- Boyarşinova Z. Ya. Pogrebal'niy ritiual v basandayskix kurganax // *Basandayka*. Tomsk. 1947.
- Boyarşinova Z. Ya. Naseleniye Tomskogo uyezda v pervoy polovine XVII veka // *TTGU*. Tomsk, 1950, T. 112.
- Boyarşinova Z. Ya. K voprosu o razvitii russkogo zemledeliya v Tomskom uyezde v XVIII veke // *Vopr. geografii Sibiri*. Tomsk, 1951, n5. 2.
- Boyarşinova Z. Ya. Osnovaniye goroda Tomskaya // *Vopr. geografii Sibiri*. Tomsk, 1953, no. 3.
- Boyarşinova Z. Ya. Tomsk v XVII-XVIII vekax // *Očerki istorii goroda Tomskaya (1604-1654)*. Tomsk, 1954.
- Boyarşinova Z. Ya. Volneniya v Tomске v XVII veke // *VI*. 1956, no. 6.
- Boyarşinova Z. Ya. Naseleniye Zapadnoy Sibiri do načala russkoy kolonizatsii. Tomsk, 1960.

- Boyarşinova Z. Ya. *Zapadnaya Sibir' nakanune prisoyedineniya k Rossii. Sel'skoxozyaystvennoye osvoyeniye Zapadnoy Sibiri russkimi v feodal'nuyu epoxu.* Tomsk, 1967.
- Boyarşinova Z. Ya. *Zaseleniye Sibiri russkimi v XVI – pervoy polovine XIX v. // Itogi i zadaçi izuçeniya Sibiri dosovetskogo perioda.* Novosibirsk, 1971.
- Boyarşinova Z. Ya., Golişyeva G.A. *Perviy dokument o stroitel'stve russkogo goroda na beregu Tomi // İz istorii Sibiri.* Tomsk, 1970, vip. I.
- Boyaubayeva G.A., Provatorova O. M. *O nekotorykh aspektax sovremennoy duxovnoy kul'tury kazaxov yuga Zapadnoy Sibiri // Duxovnaya kul'tura narodov Sibiri.* Tomsk, 1980.
- Bromley Yu.V. *Osnovniya vidy istoriko-kul'turnykh obščnostey i tendentsii ix dinamiki // CE, 1981, no. 1.*
- Bromley Yu. V. *Sovromenniy problemı etnografii.* M., 1981.
- Bronevskiy G.M. *Zapiski o kirgiz-kaysakax Sredney ordı // Oteç. Zapiski, t. 42, 1830.*
- Bruk S. İ., Kozlov V. İ. *Etnografičeskaya nauka i perepis' naseleniya 1970 goda // CE. 1967, no. 6.*
- Bit i iskusstvo russkogo naseleniya Vostočnoy Sibiri. Novosibirsk, 1971. Ç. I. Priangar'ye, Novosibirsk, 1975, Ç. II, Zabaykal'ye.
- Bulatov A. B. *Vıstupleniye no sovyeščanii po dialektologii tyurkskix yazıkov // Voprosı dialektologii tyurkskix yazıkov. Kazan', 1974, t. 3.*
- Bulatov A. B. *Nekotoriye materialı o nogaysko-tatarskix svyazyax v prošlom // Materialı po tatarskoy dialektologii. Kazan', 1974, t. 3.*
- Butsin'skiy P. N. *Otkritiye Tobol'skoy yeparxii i perviy tobol'skiy arxiepiskop Kiprian.* Xar'kov, 1891.
- Butsin'skiy P. N. *Sibirskiye arxiepiskopi Makariy, Nektariy, Gerasim.* Xar'kov, 1891.

- VI. Kratkiye statističeskiye opisaniya okrujnıx gorodov Tobol'skoy gubernii // *Tobol'skiye gubern. ved-ti*. 1862, no. 10, 12, 16.
- VI. Neskol'ko istoričeskix i statističeskix svedeniy o g. Tare. // *Tobol'skiye gubern. ved-ti*, 1864.
- Vaynšteyn S. İ. Rodovaya struktura i patronimičeskaya organizatsiya u tofalarov // *CE*, 1968, no. 3.
- Vaynšteyn S. İ. Proisxojdeniye sayanskix olenyevodov. (Problema etnogeneza tuvintstyev-todjintsyev i tofalarov) // *Etnogenez narodov Severa*. M., 1980.
- Valeyev F.T. K voprosu o material'noy kul'ture sibirskix buxartsyev i taškentsyev (Kollektstiya predmetov bita Omskogo krayevedčeskogo muzeya) // *Obščestvenniye nauki v Uzbekistane*. 1963, no. 1.
- Valeyev F.T. Buxarskiy volostnoy ispolnitel'nyy komitet v Tobol'skom uyezde (1919-1924 gg.) // *İz istorii Sovyetskogo Uzbekistana*. Taškent, 1965.
- Valeyev F.T. O deyatel'nosti buxarskix volispolkomov Tyumenskogo i Tarskogo uyezdov (1919-1924 gg.) // *Obščestvenniye nauki v Uzbekistane*. 1965. No. 7.
- Valeyev F.T. Sibirskiy buxartsı vo vtoroy polovine XIX-načale XX v: (*İstoriko-etnografičeskiy očerık*): Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Taškent, 1965 v.
- Valeyev F.T. Nekotoriye čertı traditsionnix svadebnıx obryadov zapadnosibirskix tatar // *Materialı po etnografii Sibiri*. Tomsk, 1972.
- Valeyev F.T. K etničeskoy istorii tarskix tatar // *İz istorii Sibiri*. Tomsk, 1975, vip, 16.
- Valeyev F.T. K voprosu ob etnogenetičeskix i etnokul'turnıx kontaktax zapadnosibirskix tatar s tatarami Povolj'ya // *Yazıki i toponimi*. Tomsk, 1976.
- Valeyev F.T. O beregi kak perejitok doislamskix verovaniy u sibirskix tatar (Po dannım polevıx etnografičeskix nobludeniy

- v rayonax Omskoy i Tyumenskoy oblastey) // *İz istorii Sibiri*. Tomsk, 1976. Vıp. 19.
- Valeyev F.T. O religioznıx predstavleniyax zapadnosibirskix tatar // *Priroda i čelovek v religioznıx predstavleniyax narodov Sibiri ve Severa*. L., 1977.
- Valeyev F.T. Etnogenetičeskiye i etnokul'turnıye kontaktı zapadnosibirskix tatar s kazaxami v XIX-naçale XX v. // *Etniçeskiye i istoriko-kul'turnıye svyazi tyurkskix narodov SSSR*. Alma-Ata, 1976.
- Valeyev F.T. Altayskiye etniçeskiye elementi u zapadnosibirskix tatar // *Etnografiya narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri*. Novosibirsk, 1978.
- Valeyev F.T. Ob etnokul'turnıx svyazax zapadnosibirskix tatar s drugimi narodami vo vtoroy polovine XIX-naçale XX v. // *Etnokul'turnıye yavleniya v Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1978.
- Valeyev F.T. İz istorii administrativnogo uprovleniya zapadnosibirskix tatar (XVIII-naçalo XX v.) // *İstoriya, arxeologiya i etnografiya Sibiri*. Tomsk, 1979.
- Valeyev F.T. İzmeneniya v material'noy i duxovnoy kul'ture buxarstıyev v ekologičeskix usloviyax Zapadnoy Sibiri (po danım polyevıx etnografičeskix nablyudeniy) // *Osobennosti yestestvenno-geografičeskoy sredi i iztoriçeskiye protsessı v Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1979.
- Valeyev F.T. K voprosu o roli srednevekovıx kıpçakov v etnogeneze zapadnosibirskix tatar // *Etnogenez i etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy*. Omsk, 1979.
- Valeyev F.T. Zapadnosibirskıye tatarı vo vtoroy polovine XIX-naçale XX v.: *İstoriko-etnografičeskiye oçerki*. Kazan', 1980.
- Valeyev F.T. K voprosu ob etnogenetičeskix i istoriko-kul'turnıx svyazax tatar-oborıgenov Sibiri s tatarami Povolj'ya. // *Literaturovedeniye i istoriya: Tez. dokl. i soobşç.* Taşkent, 1980.

- Valeyev F.T., İsxakova S.M. Tyurkskiye zaimstvovaniya v russkoy toponimi Zapadnoy Sibiri // *Uz KazGPI*. Kazan', 1976, vip. 162.
- Valeyev F.T. Ob obıçnom prave sibirskix tatar i kazaxov Omskoy oblasti // *Problemy etnografii i sotsiologii kul'tury*. Omsk, 1988.
- Vasilyevič G.M. Tipı obuvi narodov Sibiri // *SMAE*. 1., 1963, T. 21.
- Vasilyev V. İ. K probleme etnogeneza severosamodinskix narodov // *Sotsial'naya organizatsiya i kul'tura narodov Severa*. M., 1974.
- Vasilyev V. İ. *Problemy formirovaniya severosamodinskix narodnostey*. M., 1979.
- Vasilyev V. İ. Samodinskiy etniçeskiy subsrat v sostave yujnosibirskix tyurkov: (K postanovke problemi) // *Literaturovedeniye i istoriya*. Taşkent, 1980.
- Vasilyev V. İ. K voprosu ob etniçeskoy prinadlejnosti naseleniya vostoçnogo Zaural'ya i priirtısskoy lesostepi v pervoy polovine I tysyaçetiya n.e. // *Etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy*. Tez. dokl. po antropologii, arxeologii i etnografii. Omsk, 1984.
- Vasyuganskiye legendı / Zapis' V. Veliçko // *Sib. orni*. 1941, no. 2.
- Vdovin İ. S. *Oçerki etniçeskoy istorii koryakov*. L., 1973.
- Venyukov M. *Puteşestviya po okrainam Russkoy Azii i pasiky o nix*. Spb., 1868.
- Venyukov M. Kratkiye statistiçeskiye svedeniya o sibirskix inorodtsax po etnografiiyu k vseobşçey voinskoy povinnosti // *IRGO*. Spb., 1874. T. X, no. 1.
- Verbitskiy V. Narodniye legendı kuznetskix teleutov o poddanstve ix Rossii // *Tomskiye gubern. ved-ti*. 1858. No. 29.
- Verbitskiy V. *Altayskiye inorodtsı*. M., 1893.

- Verpaxovskaya Y. V. Nekotoriye materialı po narodnoy meditsine sibirskix tatar // Duxovnaya kul'tura narodov Sibiri. Tomsk, 1980.*
- Viktorova V.D. Pamyatkini lesnogo Zaural'ya v X-XIII vv. n.e // UZ PGU. Perm', 1968, no. 191. Trudı Kamskoy arxeologicheskoy ekspeditsii.*
- Vilkov O. N. Promıslennost' nerusskix narodov Tobol'skogo uyezda v XVII v. // Sibir' XVII-XVIII vv. Novosibirsk, 1962.*
- Vilkov O. N. Remeslo i trgovlya Zapadnoy Sibiri v XVII veke. M., 1967.*
- Vil'çko Ya., Gambarov A., Roçşevskiy P. 375 let Tyumeni. Tyumen', 1961.*
- Voyenno-statistiçeskoye obozreniye Rossiyskoy imperii. Spb., 1849, t. XVII, 2. Tomskaya guberniya.*
- Volkova K. V. Vosstaniye tatar Tarskogo uyezda 1628-1631 gg. // Ekonomika, upravleniye i kul'tura Sibiri XVI-XIX vv. Novosibirsk, 1965.*
- Volosti i naseleniye mesta 1893 goda. Spb, 1893, Vıp. 1. Akmolinskaya oblast.*
- Volosti i naseleniye mesta 1893 goda. Spb, 1894, Vıp. 10. Tobol'skaya guberniya.*
- Volosti i naseleniye mesta 1893 goda. Spb, 1894, Vıp. 12. Tomskaya guberniya.*
- Vorob'yev N. Barabintı / Rukopis', 1933 // AİEL. F. K-V. op. 1, no. 19.*
- Vorob'yeva İ. A. Russkaya toponimiya sredney çasti basseyna Obi. Tomsk, 1973.*
- Vostrov V.V. Kazaxskoye zemledeliye i rasprostraneniye sel'skoxozyaystvennix kul'tur // Xozyaystvo kazaxov na rubeje XIX-XX vv. : Materialı k istoriko-etnografiçeskomu atlasu. Alma-Ata, 1968.*
- Vostrov V. V., Mukanov M. S. Rodoplemennoy sostav i rasseleniye kazaxov (konyets XIX – naçalo XX vv.). Alma-Ata, 1968.*

- Vsemirnaya istoriya*. M., 1958, t. V.
- Vsya Sibir'*. Spravochnaya i adresnaya kniga na 1924 god. L., 1924.
- Vışpol'skiy V. Mediko-topografičeskiye očerki İssık-Kul'skogo uyezda Semireçenskoy oblasti // *Voyenno-morskoy jurnal*. 1895. No. 12.
- Gazemester Yu. *Statističeskoye obozreniye Sibiri*. Spb., 1854, Ç. II.
- Gadjiyeva S. Ş. *Material'naya kul'tura nogaytsiev v XIX- naçale XX v. M.*, 1976.
- Garipov T. M. *Kıpçakskiye yazıki Uralo-Povolj'ya*. M., 1979.
- Geyns A. K. Kirgizskiye očerki // *Voyenniy sbornik*, 1866. No. 1.
- Geografičeskiy slovar' Rossiyskogo gosudartva*. M., 1801, Ç. I.
- Georgi İ. G. *Opisaniye vsekh obitayuščix v Rossiyskom gosudartve narodov*. Spb., 1799. Ç. 2.
- Gimadi X. G. Ob upotreblenii nazvaniya "tatarı" // *VI*. 1954. No. 8.
- Gimadi X. G. Vıstupleniye na soveščanii po dialektologii tyurkskix yazıkov // *Opr. Dialektologii tyurkskix yazıkov*. Kazan', 1960.
- Golovaçyev P. *Sibir' v Yekaterininskoy komissii: Etyud po istorii Sibiri XVIII. V. M.*, 1889.
- Golovaçyev P. M. *Sibir'*. M., 1914.
- Golovniev A. V. K voprosu o tyurksko-ugorskix kontaktax v Nijnem Priirtış'ye // *Etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy: Tez. dokl. po etnografii*. Omsk, 1984.
- Golodnikov K. *Tobol'skaya guberniya nakanune 300-letney godovŝçını zavoyevaniya Sibiri*. Tobol'sk, 1882.
- Golodnikov K. *Gorod Tobol'sk i yego okrestnosti*. Tobol'sk, 1887.

- Gordeyeva O. İ. Nekotoriye nablyudeniya nad usvoyeniyem russkogo yazıka tatarami v uslaviyax russkogo storojil'çeskogo okrujeniya // *UZ TGU*. No. 40. 1962.
- Gordeyeva O. İ. Nekotoriya zakanomernosti vliyaniya rodnogo yazıka na usvaivayemiy yazık v protsesse stanovleniya dvuyazyçıya: (Na materiale russkogo i tatarskogo sibirskix govorov): Avtoref. sis... kand. filog. nauk. Tomsk, 1965.
- Gordeyeva O. İ. Nekotoriya osobennosti upotrebleniya imen prilagatel'nix v russkoy reči tomskix tatar // *UZ TGU*. No. 54. 1965.
- Gorod Tomsk. Tomsk, 1912.
- Goryunova Y. İ. Etniçeskaya istoriya Volgo-Okskogo mejdureç'ya // *MİA*. No. 94, 1961.
- Grigorovskiy N. P. Opisanie Vasyuganskoy tundrı // *ZZSORGO*. Omsk, 1884. Kn. VI.
- Grigulyeviç İ. R. Yeşçe raz o religii kak sotsial'nom yavlenii (Misli religiyeveda po povodu mısley etnografa) // *SE*. 1980. No. 60.
- Gromov G. G. Nekotoriye sporniye voprosı izuçeniya religii // *SE*. 1980. No. 5.
- Gromiko M. M. *Zapadnaya Sibir' v XVIII v.* Novosibirsk, 1965.
- Gromiko M. M. Nekotoriya voprosı istorii sibirskogo krest'yanstva v period feodalizma // *Problemy istorii sovyetskogo obşçevstva Sibiri*. Novosibirsk, 1970.
- Gryaznov M. P. Dnevnik raskopok Toyanova gorodka, proizvedenıx v 1924 godu // *İz istorii Sibiri*, Tomsk, 1976. Vıp. 19.
- Gurviç İ. S. *Etniçeskaya istoriya severo-vostoka Sibiri*. M., 1966.
- Gurviç İ. S. Sovremenniy napravleniya etniçeskix protsessov v SSSR // *CE*. 1972. No. 4.
- Gurviç İ. S. *Kul'tura severnix yakutov-olenyevodov. K voprosu o poyezdnix etapax formirovaniya yakutskogo naroda*. M., 1977.

- Debets G. F. Paleantropologiya SSSR // *TİE*: N. S. M-L., 1948. T. 4.
- Debets G.F., Levin M. G., Trofimova T. A. *Antropologičeskiye materialı kak istočnik izučeniya voprosov etnongeza: (Tezisi)*. M., 1951.
- Djabbarov İ. M. *Oşbçestvenniy progress, bit i religia*. Taşkent, 1973.
- Djunusov M. S. *Dve tendentsii sotsializma v natsional'nıx otnoşeniyax*. Taşkent, 1975.
- Dmitriyeva L. V. *Yazık tatar Zapadnoy Sibiri: (barabintsiev i tobol'skix tatar): Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. L., 1951.*
- Dmitriyeva L. V. *Yazık barabinskix tatar i altayskaya yazıkovaya obşçnost: (Na materiale nazvaniy rasteniy) // Proisxojdeniye aborigenov Sibiri i ix yazıkov*. Tomsk, 1973.
- Dmitriyeva L. V. *Nekotoriye itogi izučeniya nazvaniy rasteniy v tyurkskix yazıkax sopostavitel'no s drugimi yazıkami altayskoy sem'i // Sovyetskaya tyurkologiya*. 1975, no. 2.
- Dmitriyeva L. V. *Yazık barabinskix tatar // Yazıki narodov SSSR*. M., 1966. T. II, Tyurkskiye yazıki.
- Dmitriyeva L. V. *Zametki po yazıku barabintsiev // Voprosı grammatiki i istorii vostočnıx yazıkov*. M-L., 1958.
- Dmitriyeva L. V. *K voprosu o marginal'nıx arealax tyurkskoy rastitel'noy leksiki // Narodo i yazıki Sibiri: Areal'niye issledovaniya*. M., 1978.
- Dmitriyeva L. V. *Yazık barabinskix tatar: (Materialı i issledovaniya)*. L., 1981.
- Dolgix B. O. *Rodovoy i plemennoy sostav narodov Sibiri v XVII v.* M., 1960.
- Dolgix B. O. *Očerki po etničeskoy istorii nentsiev i entsiev*. M., 1970.
- Dolgorukov V. A. *Putevoditel' po vsej Sibiri i aziatskim vladeniyam Rossii*. Tomsk, 1903-1904.

- Donner K. Samoyedskiy epos // Tr. Tom. o-va izučeniya Sibiri. 1915. T. 1, vıp. 1.*
- Dopolneniya k Aktam istoričeskim (DAİ). Spb., 1846. T. 1 i dr.*
- Dremov V.A. Drevniye naseleniye lesostepnogo Priob'ya v epoxu bronzi i jeleza po dannim paleoantropologii // CE. 1967, no. 6.*
- Dremov V.A. Kraniologičeskiye danniyе o proisxojdении tomskix tatar // Materialı konferentsii "Etnogenez narodov Severnoy Azii". Novosibirsk, 1969.*
- Dremov V. A. O tyurkizatsii korennogo naseleniya Pritom'ya: (antropologičeskiye materialı Basandayskogo mogil'nika) // Etnogenez i etničeskaya istoriya tyurkoyazyčnyx narodov Sibiri i sopredel'nyx territoriy. Omsk. 1979.*
- Dremov V. A. Antropologičeskiy sostav i vneşniye svyazi çulımskix tyurkov po dannim kraniologii // Etniçeskaya istoriya tyurkoyazyčnyx narodov Sibiri i sopredel'nyx territorii. Omsk, 1984.*
- Dul'zon A. V. Drevniye smeni narodov na territorii Tomskoy oblasti po dannim toponimiki // UZ TGPI. Tomsk, 1950.*
- Dul'zon A. V. Sistema şçeta vremeni u çulımskix tatar // KSİE. 1950. Vıp. 10.*
- Dul'zon A. V. Çulımskiye tatarı i ix yazık // UZ TGPI. 1952, t. IX.*
- Dul'zon A. V. Pozdniye arxeologičeskiye pamyatniki Çulıma i problema proisxojdeniya çulımskix tatar // UZ TGPI. 1952. t. X.*
- Dul'zon A. V. Terminı rodstva i soviystva v yazıkax Narımskogo kraya i Priçulım'ya // UZ TGPI. Tomsk, 1954, t. XI.*
- Dul'zon A. V. Arxeologičeskiye pamyatniki Tomskoy oblasti // TTOKM. Tomsk, 1956. t. V.*

- Dul'zon A. V. Vıstupleniye: (O proisxojdenii ulımsko-tuyurskogo yazıka) // Dokld. i soobşç. İn-ta yazıkoznaniya AN SSSR. 1956. 9.*
- Dul'zon A. V. Dialektı tatar-aborigenov Tomi // UZ TGPI. Tomsk, 1956. t. XV.*
- Dul'zon A. V. Tyurki ulıma i ix otnoşeniye k xakasam // UZ XakNIİYALİ. Abakan, 1959. Vıp. 7.*
- Dul'zon A. V. Liçno-vremenniye formı çulımsko-tuyrkskogo glagola // UZ XakNIİYALİ. Abakan, 1960. Vıp. 8.*
- Dul'zon A. V. Etnieskiy sostav drevniego naseleniya Zapadnoy Sibiri po dannım toponimiki: Doklad na XXV Mejdunar. kongr. vostokovedov. M., 1960.*
- Dul'zon A. V. Dorusskoye naseleniye Zapadnoy Sibiri // Vopr. istorii Sibiri i Dal'nego Vostoka. Novosibirsk, 1961.*
- Dul'zon A. V. O metodologii istoriko-sopostavitel'nogo izueniya neposredstvennix yazıkov // Vopr. yazıkoznaniya i sibirskaya dialektologiya. Tomsk, 1966. Vıp. 1.*
- Dul'zon A. V. Etnolingvistiçeskaya differentsiatsiya tyurkov Sibiri // Struktura i istoriya tyurkskix yazıkov. M. 1971.*
- Dul'zon A. V. Dialektı i govori tyurkov ulıma // Sovyetskaya tyurkologiya. 1973, no. 2.*
- Dunin-Gorkavi A. A. Etnografieskiy sostav naseleniya Tobol'skoy gubernii 1907 godu. Tobol'sk, 1909.*
- Ye. Sredi inorodtsiev Tarskogo okruga // Sib. vestnik. 1894. No. 84.*
- Yel'nitskiy K. İnorodtsı Sibiri i sredneaziatskix vladeniy Rossii. Etnografieskiye oerki. Spb., 1895.*
- Yemel'yanov N. F. Zaseleniye i zemledel'eskoye osvoyeniye russkimi Srednego Priob'ya v XVII-pervoy etverti XVIII v. Tomsk, 1972.*
- Yemel'yanov N. F. Dvijeniyе russkogo naseleniya Tomskogo kraya v feodal'nuu epoxu // İz istorii Sibiri. Tomsk, 1975, vıp. 17.*

- Yemel'yanov N. F. Etniçeskiy sostav i çislenniy sostav korennoy naseleniya Tomskogo kraya v XVII-pervoy polovine XIX vv. // *İz istorii Sibiri*. Tomsk, 1976, vıp. 19.
- Yemel'yanov N. F. Tatarı Tomskogo kraya v feodal'nuyu epoxu // *Etnokul'turnaya istoriya naseleniya Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1978.
- Yemel'yanov N. F. Tomskiye "ostyaki" v XVII-pervoy polovine XIX vv. // *Etnokul'turnye yavleniya v Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1978.
- Yemel'yanov N. F. *Naseleniye Srednego Priob'ya v feodal'nuyu epoxu (sostav zanyatiya i povinnosti)*. Tomsk, 1980.
- Yemel'yanov N. F. Çulımtı v feodalnuyu epoxu // *Arxeologiya Priirtış'ya*. Tomsk, 1980b.
- Yeremin G. İ. Doislamskiye verovaniya "zabolotnix tatar" Zapadnoy Sibiri (K voprosu ob etnogeneze) // *Voprosı istorii SSSR*. M., 1972.
- Yefimova S. V. Odontologiya sibirskix tatar // *Etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodnostey Sibiri i sopredel'nyx territoriy*. Tez. dokl. po antropologii, arxeologii i etnografii. Omsk, 1984.
- Jdanko T. A. Oçerki istoriçeskoy etnografii karakalpakov: Rodoplemennaya struktura i rasseleniye v XIX-naçale XX veka. M-L., 1950.
- Jdanko T. A. Natsional'no-gosudartstvennoye razmejevaniye i protsessı etniçeskogo razvitiya u narodov Sredney azii // *CE*. 1972. No. 5.
- Jivopisnaya Rossiya. Spb., M., 1884, t. XI. Zapadnaya Sibir'.
- Jaley L. Tatar telendege dialektlar // *Sovyet maktebe*. 1938. No. 5, 6, 8.
- Jaley L. *Tatar dialektologiyasi*. Kazan, 1947.
- Zavaliŝin İ. Puteviye zametki: (Tobol'skaya guberniya) // *Tobolskiye gubern. ved-tm*. 1863, no. 47.

- Zalyay L. Z. Vstupleniye // *Voprosi dialektologii tyurkskix yazikov*. Kazan', 1960.
- Zalyalettinov L. Z. Oporniy dialekt v obrazovanii tatarskogo yazıka // *Voprosi dialektologii tyurkskix yazıkov*. Baku, 1968.
- Zamislovkiy Y.Y. Gerbertştein i yego istoriko-geografiçeskiye izvestiya o Rossii. Spb., 1884.
- Zaxarova İ. V. O zemledelii u kazaxov Çimkentskogo uyezda v kontse XIX-naçale XX v. // *Hozyaystvenno-kul'turniye traditsii narodov Sredney Azii i Kazaxstana*. M., 1975.
- Zaxarova İ.V. Klassifikatsiya i kartografirovaniye kazaxskix golovnix uborov (XIX-naçalo XX vv.) // *Etnogenez i etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnix narodov Sibiri i sopredel'niş territoriy*. Omsk, 1979.
- Zaxarova İ. V., Xodjayeva R. D. *Kazaxskaya natsional'naya odejda* (XIX-naçalo XX vv.), Alma-Ata, 1964.
- Zeland N. Kirgizi: etnologiçeskiy oçerk // *ZZSORGO*. Omsk, 1885. Kn. 7, vip. 2.
- Zelenin D. K. Kul't ongonov v Sibiri. M-L., 1936.
- Zinner E. N. İzvestiya şvedskix voyennoplennix o Sibiri // *Uçen. Zap. İrkut. ped. in-ta*. İrkutsk, 1961, Vip. XVII (10).
- Zinner E. N. *Sibir' v izvestiyax zapadnoyevropeyskix puteşestvennikov XVIII v.* İrkutsk, 1968.
- Ziyayev X. Z. *Uzbeki v Sibiri (XVII-XIX vv.)*. Taşkent, 1968.
- Znamenskiy M. S. *Dnevniki arxeologiçeskix raskopok na Çuvaşskom mısı 1879-1880 gg.* – Rukopis', xranitsa v ATGMZ, no. 36.
- İvanov P. G. Tomskiye tatari: (Materialı po obsledovaniyu tomskix karagassov letom 1927 goda) // *Tr. o-va izuçeniya Toms-kogo kraya*. Tomsk, 1927, vip. 1.
- İvanov P. G. *Sibirskiye turki i ix nareçiya*. Tomsk, 1927.
- İvanov P. G. K istorii tatarskoy şkolı v Sibiri v svyazi s podgotovskoy kul'turnix rabotnikov sredi sibirskogo turetskogo

- naseleniya // *Tr. Pervogo Sib. krayev. n-i. s'yezda*. Tomsk, 1928, t. V.
- İvanov P. G. Tatarı srednego teçeniya reki Çulıma // *Tr. Tom. krayev. muzeya*. Tomsk, 1929, t. 2.
- İvanov S. V. Ornament // *İstoiriko-etnografiçeskiy atlas Sibiri*. M-L., 1961.
- İvanov S. V. Ornament narodov Sibiri kak istoriçeskiy istoçnik: (Po metarialam XIX- naçala XX v.) M-L., 1963.
- İvanov S. V. Yakutskiye konovyazi // *Material'naya kul'tura narodov Sibiri i Severa*. M., 1976.
- İzvestiya o torgax sibirskix // Yejemesyaçniye soçineniya k kol'ze i uveseleniyu slujaşçix. Spb, 1775, sent.
- İzvleçeniya iz protokolov Zapadno-Sibirskogo otdela Russkogo geografiçeskogo obşçesta // *ZZSORGO*. 1884, kn. VIII, vıp. 1.
- İnfant'yev P. P. Etnografiçeskiye rasskazı iz jizni tatar, kirgizov, kalmıkov, başkir, vogulov i samoyedov. Spb., 1910.
- İstoriko-etnografiçeskiy atlas Sibiri*. M-L., 1961.
- İstoriya Kazakskoy SSR*. Alma-Ata 1957.
- İstoriya Sibiri*, L., 1968, T. I. Drevnaya Sibir'; T. II. Sibir' v sostave feodal'noy Rossii; T. III. Sibir' v epoxu kapitalizma.
- İstoriya Urala*. Perm', 1963, T. I.
- İsxakova S. M. K xarakteristike sibirskix uzbekov ("buxartsiev") // *Obşçestvenniye nauki v Uzbekistane*. 1969, no. 7.
- İsxakova S. M. O yazıke "sibirskix buxartsiev" // *Obşçestvenniye nauki v Uzbekistane*. 1968, no. 5.
- İsxakova S. M. *Leksika sibirskix tatar*: (K voprosu o vzaimootnoşenii tatarskogo i uzbekskogo yazıkov): Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. Taşkent, 1970.
- İsxakova S. M. Uzbekskiy element v yazıke sibirskix tatar // *UZ KAZ GPİ*. Kazan', 1970. Vıp. 74. *Vopr. tyurkologii*.

- İsxakova S. M. Drevnetyurkskiye elementi v narodnorazgovornom yazıke zapadnosibirskix tatar // *Sovetskaya tyurkologiya*. 1973, no. 6.
- İsxakova S. M. K voprosu o vzaimootnošenii yazıka tatar-aborigenov Sibiri i kazanskix tatar // *İz istorii Sibiri*. Tomsk, 1975. Vıp. 16.
- İsxakova S. M. Osobennosti etnolingvistiçeskix kontaktov zapadnosibirskix tatar s russkimi v sovremennıx uslaviyax // *Sovremennıye etniçeskiye protsessı u narodov Zapadnoy i Yujnoy Sibiri*. Tomsk, 1981.
- İsxakova S. M. Yazıkoviye kontaktı zapadnosibirskix tatar s altayskimi plemenami // *Sovetskaya tyurkologiya*. 1975. No. 6.
- İsxakova S. M. Rol' tadjikskogo komponenta v formirovanii yazıka tatar-aborigenov Sibiri // *Proisxojdeniye aborigenov Sibiri i ix yazıkov*. Tomsk, 1976.
- İsxakova S. M. Tyurkskiye (tatarsko-kazaxskiye) zaimstvovaniya v russkoy toponimi Zapadnoy Sibiri // *İz istorii Sibiri*. Tomsk, 1976. Vıp. 19.
- İsxakova S. M. "Codex Cumanicus" i yazık sibirskix tatar // *Etnogenez i etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nyx territoriy*. Omsk, 1979.
- İsxakova S. M., Valeyev F. T. K voprosu o roli fol'klora v istoriko-etnografiçeskom izučenii sibirskix tatar // *Etnokul'turnıye yavleniya v Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1978.
- İsxakova S. M., Valeyev F. T. Tadjikskiy komponent v narodnorazgovornom yazıke zapadnosibirskix tatar // *Sovetskaya tyurkologiya*. 1978. No. 4.
- İtogi vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1970 goda. M., 1973.
- İts R. F. Vvedeniye v etnografiyu. L., 1974.
- Kabo R. M. Goroda Zapadnoy Sibiri. M., 1949.
- Kabuzan V. M., Troitskiy S. M. Dvıjeniye naseleniya Sibiri v XVIII v. // *Sibir' XVII i XVIII vv*. Novosibirsk, 1962.

- Kabuzan V. M., Troitskiy S. M. Çislennost' i sostav naseleniya Sibiri v pervoy polovine XIX v. // Russkoye naseleniye Pomor'ya i Sibiri. M., 1973.*
- Kazaxsko-russkiye otnoşeniya v XVI-XVII vekax: Sbornik dokumentov i materialov. Alma-Ata, 1961.*
- Kainskiye inorodtsı JMVO. 1958, t. 30, kn. 5.*
- Kalinin N. F. Kazan': İstoriçeskiy oçerk. Kazan', 1955.*
- Karal'kin P. İ. Otçet o poyezdke v Tyumenskuyu oblast' v 1959. Rukopis', 1959. Arxiv GME narodov SSSR. F. 2 op. 1, İnv. No. 1341.*
- Karelina İ. M., Tomilov N. A., Şargorodskiy L. T. Traditsii i novatii v semeynıx obryadax sibirskix tatar // Sotsial'no-kul'turnıya protsessı v sovyetskoy Sibiri: Tez. dokl. po etnokul'turnım protsessam. Omsk, 1985.*
- Karmışyeva B. X. Oçerki etniçeskoy istorii jujnıx rayonov Tadjikistana i Uzbekistana. M., 1976.*
- Karpova N. P. Nizşeye obrazovaniye // Gorod Tomsk. Tomsk, 1912.*
- Kartsov V. G. Narodı Sibiri. Oçerki prošlogo. M., 1935.*
- Kartsov V. G. Oçerki istorii narodov Sevyero-Zapadnoy Sibiri. M., 1937.*
- Kastren A. M. Puteşestviye po Laplandii, Severnoy Rossii i Sibiri // Magazin zemledeliya i puteşestviy. M., 1860, T. IV.*
- Katanayev G. Y. O postupatel'nom dvijenii Kirgizov Sredney ordı k granitsam Zapadnoy Sibiri // ZZSORGO, 1886. Kn. VIII, vip. 1.*
- Katanayev G. Y. Kirgizskiye stepi, Srednaya Aziya i Severniy Kitay v ŞVII i XVIII stoletiyax // ZZSORGO. Omsk, 1893 Kn. XIV, vip. 1.*
- Katanov N. F. Obzor pravitel'stvennix i tserkovnix rasporyajeniy, kazayuşçixsya obraşeniya v xristianstvo tatar-muhamediyan (XIII-XVIII vv) // Strannik. 1886.*

- Katanov N. F. Rodosloviye seidov // *Sib. sbornik*. Spb., 1887, n. 1.
- Katanov N. F. Etnografiçeskiy obzor turetsko-tatarskix plemen // *Uçen. Zap. Kazan. Un-ta*. 1894, kn. 3.
- Katanov N. F. Predaniya tobol'skix татар o Kuçume i Yermake // *Yejegodnik Tobol'skogo gubernskogo muzeya*. Tobol'sk, 1895-96, vip. 5.
- Katanov N. F. Predania tobol'skix татар o pribitii v 1572 g. Muham-medanskix propovednikov v g. İsker // *Yejegodnik Tobol'skogo gubernskogo muzeya*. Tobol'sk, 1897, vip. 7.
- Katanov N. F. O religioznıx voynax uçenikov şeyxa Bagauddina protiv inozemtsev Zapadnoy Sibiri // *Yejegodnik Tobol'skogo gubernskogo muzeya*. 1904, vip. XV.
- Katanov N. F. İzvestiya Lorintsa Llange 1716 goda o Sibiri i sibirskix inorodtsax. Tobol'sk, 1905.
- Kaufman A. Pereselençeskiye vıdı i perspektivı // *Russkaya misl'*. 1909, no. 3.
- Kaffka S. P. Ekonomiçeskiy bit gosudartsvennix krest'yan i osedlıx inorodtsev yugo-zapadnoy çasti Tomskogo okruga Tomskoy gubernii. 1892.
- Katsuragava Xosyu. Kratkiye vesti o skitaniyax v severnix vodax ("Xokusa Monryaki"). M., 1978.
- Kim A. R. Materialı k kraniologii teleutov // *Voprosı arxeologii i etnografii Sibiri*. Tomsk, 1978.
- Kim A. R. Antropologiçeskiy sostav naseleniya zapadnosibirskoy lesostepi v epoxu pozdnego srednevekov'ya // *Etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnix narodov Sibiri i sopredel'nıx territorii*. Omsk, 1984.
- Kirgizskoye xozyaystvo v Akmolinskoy oblasti. Spb., 1910. T. 2.
- Kirilov P. Oçerk Sibiri // *JMVD*. 1839. XXXIV.
- Kir'yakov V. V. Oçerki po istorii pereselençeskogo dvvijeniya v Sibir' (V svyazi s istoriyey zaseleniya Sibiri). M., 1902.

- Klements D. Naseleniye Sibiri // *Sibir', yeye sovremennoye sostoyaniye i nujdı*. Spb., 1908.
- Kozina G. M., Kuznetsova N. V., Pervix S. Yu. Vliyaniye etniçeskoy situatsii na xozyaystvenniye zanyatiya tarskix tatar. // *Etnokul'turniye yavleniya v Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1978.
- Kozlov S. Ya. K xarakteristike nekotoryx sotsial'nyx struktur rodovogo obşçestva (Zametki v svyazi s diskussiey) // *CE*. 1970. No. 5.
- Kozlova K. İ. *Oçerki etniçeskoy istorii mariyskogo naroda*. M., 1978.
- Koz'min N. M. *K voprosu o proisxojdenii yakutov-saxalar*. İrkutsk, 1928.
- Kolesnikova A. D. *Russkoye naseleniye Zapadnoy Sibiri v XVIII-naçale XIX vv.* Omsk, 1973.
- Komarov N.P. İnorodçeskiy vopros v Sibiri // *Pravoslavnyy blagovestnik*. 1895. No. 12.
- Konikov B. A. Noviy material I tis. n. e. iz lesostepnogo i tayejnogo Priirtış'ya (Omskaya oblast'). // *Etnokul'turnie yavleniya v Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1978.
- Konikov B. A. O tyurskom komponente v kul'ture naseleniye lesostepnogo Priirtış'ya kontsa I – naçala II Tısyaçeletiya n. e. // *Etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nyx territoriy*. Tez. dok. Omsk, 1984.
- Konovalov A.V. Etnokul'turniye kontaktı koşgaçskix kazaxov i telengitov // *Etnogenez i etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nyx teriitoriy*. Omsk, 1979.
- Konovalov A. V. *Kazaxi Yujnogo Altaya*. Alma-Ata, 1986.
- Kolıpov A. N. *Kul'tura russkogo naseleniya Sibiri v XVII-XVIII vv.* Novosibirsk, 1968.
- Korovuşkin D. G. Predmetı kul'turı i bita sibirskix çuvaşey v kollekt-siyax Novosibirskogo oblastnogo krayevedçeskogo muzeya // *Problemy etnografii i sotsiologii kul'turı*. Omsk, 1988.

- Korovuşkin D. G., Pirogov Yu. V. Sovremennaya material'naya kul'tura çuvaşey Zapadnoy Sibiri // *Problemy etnografii i sotsiologii kul'turi*. Omsk, 1988.
- Korolyev S. I. Voprosy etnopsixologii v rabotax zarubejnyx avtorov (Na materiale stran Azii). M., 1970.
- Korusenko S. N. Genealogii kak istoriko-etnografičeskiy istočnik po kurdaksko-sargatskim tataram // *Problemy etnografii i sotsiologii kul'turu*. Omsk, 1988.
- Korusenko S. N. Sovremenniy etnolinguistikovyj protsess u baçatskix teleutov // *Problemy etnografii i sotsiologii kul'turi*. Omsk, 1988.
- Kosaryev M. F. Etnokul'turnyye arealy Zapadnoy Sibiri v bronzo-vom veke // *İz istorii Sibiri*. Tomsk, 1973, vip. 7.
- Kosaryev M. F. Drevniye kul'tury Tomsko-Narımskogo Priob'ya. M., 1974.
- Kosven M. O. Semeynaya obşçina i patronimiya. M., 1963.
- Kostrov N. Bol'soy Sibirskiy trakt v Tomskoy gubernii 100 let tomu nazar // *Tomskiy gubern. ved-ti*. 1872. No. 25.
- Kostrov N. İnorodçeskoye naseleniye Tomskoy gubernii v 1819 g. // *Tomskie gubern. ved-ti*. 1872. No. 3.
- Kostrov N. Kainskaya Baraba // *Tomskiy gubern. ved-ti* 1874. No. 25, 27, 34, 37-38, 44.
- Kostrov N. Jenşçina u inorodtsev Tomskoy gubernii // *Sb. İstoriko-statiçeskix svedeniy o Sibiri i sopredel'nyx yey stranax*. Spb., 1875. T. I.
- Noçniev S. Barabintsı. (Rukopis', 1933) // *AIEL*. F. K-V. Op. 1, no. 41.
- Koşkinbayeva T. A. Razvitiye osedlosti v kazaxskom aule v epoxu imperializma // *İstorikiçeskiye nauki*. Alma-Ata, 1975. Vip. 2.
- Kratkaya Sibirskaa letopis' (Kungurskaa). Spb., 1880.

- Kryukov M. V. O sootnoşenii rodovoy i patronimiçeskoy (klano-voy) organizatsii // CE. 1967. No. 6.
- Ksenofontov G.V. *Uraanxay-saxalar*: Oçerki po drevney istorii yakutov. Irkutsk, 1937.
- Kuzeyev R. G. Uralo-aral'skiye etniçeskiye svyazi v kontse I tysyaçetiya n.e. i istoriya formirovaniya başkirskoy narodnosti // *Arxeologiya i etnografiya başkirii*. Ufa, 1971, vıp. 4.
- Kuzeyev R. G. *Proisxojudeniye başkirskogo naroda*. M., 1974.
- Kuzeyev R. G., Bikbulatov N. V., Şitova S. N. Zaural'skiye başkırı (Etnografiçeskiy oçerk bıta i kul'turı kontsa XIX-naçala XX v.) // *Arxeologiya i etnografiya Başkirii*. Ufa, 1962, t. I.
- Kuzeyev R. G., Moisyeyeva N. N. Ob etniçeskix svyazyax tyurkskix narodov Severa yevroaziatskix stepey v epoxu srednevekov'ya i novoye vremya // *Etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy*: Tez. dokl. po etnografii. Omsk, 1984.
- Kuznetsov İ. İstoriçeskiye aktı XVII stoletiya (1633-1699): *Materialı dlya istorii Sibiri*. Tomsk, 1890, vıp. I.
- Kuznetsov-Krasnoyarskiy İ. P. *Prihodniye okladniye yasaçniye knigi Tomskogo uyezda, 1706-1718 gg.* Tomsk, 1893.
- Kuznetsov-Krasnoyarskiy İ. P. İstoriçeskiye aktı XVII stoletiya (1630-1699 gg). *Materialı dlya istorii Sibiri*. Tomsk, 1897, vıp. 2.
- Kuznetsov-Krasnoyarskiy İ. P. Tomskogo uyezda slujiliye i podvornıye tatırı i vıyezjiye kalmıkı // *Sibirskiy arxiv*. 1915, no. 12.
- Kuznetsov S. K. *Otçet ob arxeologiçeskix razıskaniyax v okrestnostyax g. Tomsk, proizvedennıx letom 1889 goda*. Tomsk, 1890.
- Kuznetsova N. V. *Genealogiya kak istoriko-etnografiçeskiy istoçnik (Po materialam tyurkoyazıçnogo naseleniya Barabinskoy stepi)*. Rukopis', xranitsya v arxive MAE OmGu, inv. no. 69-1.

- Kuznetsova N. V., Tomilov N. A. Genealogiye kak istoriko-etnografičeskiy istočnik (Po materialam tyurkoyazičnogo naseleniya Barabinskoy stepi) // *Etnogenez i etničeskaya istoriya narodov Sibiri i sopredel'nykh territoriy*. Omsk, 1979.
- Kuz'mina F. S. Hozyaystvennoye osvoyeniye Barabinskoy stepi vo vtoroy polovine XVIII-pervoy polovine XIX v. // *Îz istorii Sibiri*. Tomsk, 1970, vip. 1.
- Kulyeşova N. V. Materialı i izučeniyu sovremennogo etničeskogo sostava barabinskix tatar // *Problemy etnografii i sotsiologii kul'turi*. Omsk, 1988.
- Laşuk L. P. *Formirovaniye narodnosti komi*. M., 1972.
- Laşuk L. P. *Vvedeniye v istoričeskuyu sotsiologiyu: Konkretniye problemy istoričeskoy sotsiologii* M. 1977a. Vip. 1.
- Laşuk L. P. *Vvedeniye v istoričeskuyu sotsiologiyu: Konkretniye problemy istoričeskoy sotsiologii* M. 1977b. Vip. 2.
- Lebedyeva A. A. Jenskaya odejda russkogo sel'skogo naseleniya v predgor'yax Altaya kontsa XIX – načala XX v. // *Îtogi polevix rabot Înstituta etnografii v 1970 godu*. M., 1971.
- Lebedyeva A. A. Krest'yanskaya obuv' XIX-naçala XX vv. v russkix seleniyax po Tobol'skomu traktu // *Îtogi polovix rabot Înstituta etnografii v 1971 godu*. M., 1972, ç. II.
- Lebedyeva A. A., Lipinskaya V. A., Saburova L. M., Saf'yanova A. V. İzuçeniye material'noy kul'turi russkogo naseleniya Sibiri (XVIII-XX vv.) // *Problemy izučeniya material'noy kul'turi russkogo naseleniya Sibiri*. M., 1974.
- Levaşova V. P. Voznesenskoye gorodişe Barabinskogo okruga, Spasskogo r-na na levom beregu r. Omi // *Îzvestiya Gosudartvennogo Zapadno-Sibirskogo muzeya*. Omsk, 1928, no. 1.
- Levaşova V. P. O gorodişax Sibirskogo yurta // *CA*. 1950, t. 13.
- Levin M. G., Çeboksarov N. N. Xozyaystvenno-kul'turniye tipy i istoriko-etnografičeskiye oblasti // *CE*. 1955, no. 4.

- Levşin A. Opisanije kirgiz-kazaçix ili kirgiz-kaysatskix ord i stepy. Spb., 1832, ç. 2.*
- Lin'kov A. Zabotı yepiskopa Tobol'skogo Vladimira ob ograjdenii pravoslaviya ot vliyaniya musul'man // Sibirskiy arxiv. 1915, no. 7, 8, 9.*
- Lipinskaya V. A. Russkiye poseleniya v Altayskom kraye // CE. 1965. No. 6.*
- Lipinskaya V. A. Gonçarstvo russkix jenşin Altayskogo kraya // Poleviye issledovaniya Instituta etnografii. 1978. M., 1980.*
- Lipinskaya V. A., Saf'yanova A. V. Jilişkiye russkogo naseleniya yujnıy çasti Tyumenskoy oblasti (v seredine XIX-naçale XX vv.) // Problemy izučeniya material'noy kul'tury narodov Sibiri. M., 1974.*
- Losyeva Z. K., Tomilov N. A. Legendı i istoričeskiye predaniya irtışskix tatar // Duxovnaya kul'tura narodov Sibiri. Tomsk, 1980.*
- Lukina N. V. Tyurkskiye paralleli v material'noy kul'ture vasyugansko-vaxovskix xantov // Arxeologiya i krayevedeniye Altaya. Barnaul, 1972.*
- Lukina N. V., Pelix G. İ. K voprosu o "karagasax" Tomskoy oblasti // TTGU. Tomsk, 1963. T. 165.*
- Lukina N. V., Tomilov N. A. Etnografičeskiye kolleksii muzeye istorii material'noy kul'tury TGU // Proisxojdeniye aborigenov Sibiri. Tomsk, 1969.*
- Lukina N. V., Tomilov N. A. O rabote problemnoy naučno-issledovatel'skoy laboratorii istorii, arxeologii i etnografii Sibiri Tomskogo universiteta // CE. 1971, no. 6.*
- L'vova E. L. Predvaritel'nyy otçet po etnografičeskoy ekspeditsii na r. Çulım letom 1969 g. // Poleviye raboty 1969 goda. Tomsk, 1969.*
- L'vova E. L. Liji i nartı çulımskix tyurkov // Materialı po etnografii Sibiri. Tomsk, 1972.*

- L'vova E. L. Materialı po izučeniyu şamanizma u korennogo naseleniya srednego Çulıma // *Nekotoriye voprosı istorii Sibiri*. Tomsk, 1972.
- L'vova E. L. Çulımskiye tyurki // *Materialı zonal'nogo soveşçaniya arxeologov i etnografov*. Tomsk, 1972.
- L'vova E. L. Materialı i izučeniyu etniçeskoy istorii çulımskix tyurkov po dannım şamanistskogo kul'ta // *Proisxojdeniye aborigenov Sibiri i ix yazıkov*. Tomsk, 1973.
- L'vova E. L. O meste termina YYJİ v sisteme tyurskoy etnonimii // *İz istorii Sibiri*. Tomsk, 1976. Vıp. 21.
- L'vova E. L. Etnografiçeskiye materialı kak istoçnik po etniçeskoy istorii çulımskix tyurkov // *Yazıki i toponimiya*. Tomsk, 1976.
- L'vova E. L. K etniçeskoy istorii çulımtsiev // *Problemy arxeologii i etnografii*. L., 1977.
- L'vova E. L. Çulımskiye tyurki: (İstoriko-etnografiçeskiye oçerki): Dis. .. kand. ist. nauk. Tomsk, 1977.
- L'vova E. L. K voprosu o nekotorıx zakonomernostyax razvitiya etnosa i kul'turno-xozyaystvennogo tipa (Na primere çulımskix tyurkov) // *Osobennosti yestestvenno-geografiçeskoy sredi i istoriçeskiye protsessı v Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1979.
- L'vova E. L. Tele-uygurskiye komponentı v sostave tyurkoyazıçnogo naseleniya Srednego Priob'ya // *Sibir' v prošlom, nastoyaşçem i buduşçem*. Novosibirsk, 1981. Vop. III. İstoriya i kul'tura narodov Sibiri.
- L'vova E. L., Usmanova M. S. Predstavleniya o mirovom dereve v traditsionnoy obradnosti narodov Sayano-Altaya // *Etnogenez i etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy*. Omsk, 1979.
- Malinovskiy İ. Proşloye Tomska // *Gorod Tomsk*. Tomsk, 1912.
- Malov S. Y. K istorii kazaxskogo yazıka // *İzv. AN SSSR. Otdele niye literaturı i yazıka*. 1941. No. 3.

Markov G. Y. Osedaniye koçevnikov i formirovaniye u nix territorial'nix obşçnostey // *Rası i narodu*. M. 1974.

Markov G. Y. *Koçevniki Azii*. M., 1976.

Maslova G. S., Saburova L. M. Etnografiçeskiye izuçeniya russkogo naseleniya Vostoçnoy Sibiri // *CE*. 1958. No. 3.

Maslyukov N. O poyezdke po volostyam Tomskoy gubernii // *Etnografiçeskoye obozreniye*. No 12. M., 1899.

Materialı dlya istorii otnoşeniy tatar, kirgiz i drugix inorodtsiev k russkim XVII i otçesti XVIII vekov v predelax, glavnım obrazom, Tomskoy yeparxii // *Tomskiye yeparxial'niye ved. ti*. 1885. No 15.

Materialı po kirgizskomu zemlepol'zovanıyu, sobrannıye i razrabottannıye ekspeditsıey po issledovanıyu stepnix oblastey. Omsk, 1902. T. II.

Materialı po fol'kloru xantov // Zapisi, vvedeniye i primeçaniya V. M. Kulemzina i N. V. Likunoy. Tomsk, 1978.

Matyuşçenko V. İ. İştanskiy srednevekovıy mogil'nik // *Problemi etniçeskoy istorii tyurkskix narodov Sibiri i sopredel'nix territoriy*. Omsk, 1984.

Matyuşçenko V. İ., Korkina İ. A. İssledovaniye Beregayevskogo mogil'nika na srednem Çulıme v 1975 godu // *Etnokul'turniye yavleniya v Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1978.

Matyuşçenko V. İ., Startsieva L. M. Yevaskiy kurgannıy mogil'nik epoxi jeleza // *Vopr. istorii Sibiri*. Tomsk, 1970. Vıp. 5.

Mahmutova L. T. Nekotoriye itogi i problemi issledovaniya tatarskix dialektov // *Razvitiye filologiçeskix i istoriçeskix nauk v Tatarii*. Kazan', 1969.

Middendorf A. F. *Puteşestviye na sever i vostok Sibiri*. Spb., 1869. ç. II.

Middendorf A. F. Baraba // *Zapiski imper. Akademii nauk*. Spb., 1871, t. XIX. No. 2.

Miller G. F. *İstoriya Sibiri*. M-L., 1937 t. I.

- Miller G. F. *İstoriya Sibiri*. M-L., 1941, t. II.
- Minenko N. A. Korenniye narodu Zapadnoy Sibiri kak odin iz istočnikov formirovaniya krest'yanstva (XVII – pervaya polovina XIX v.) // *İstoriya raboçyevo klassa, krest'yantstva i intelligentsii natsional'nix rayonov Sibiri*. Ulan-Ude, 1971.
- Minenko N. A. Severo-Zapadnaya Sibir' v XVIII-pervoy polmovine XIX v.: *İstoriko-etnografiçeskiy oçerk*. Nobosibirsk, 1975.
- Minenko N. A. Dosug i razvleçeniya u russkix krest'yan Zapadnoy Sibiri v XVIII – pervoy polovine XIX v. // *CE*. 1979. No 6.
- Minenko N. A. O sem'ye u tatar Zapadnoy Sibiri v XVIII – pervoy polovine XIX v. // *Traditsionniye verovaniya i bit narodov Sibiri*. Novosibirsk, 1897.
- Mogilnikov V. A. Naseleniye yujnoy çasti lesnoy polosı Zapadnoy Sibiri v kontse I – naçale II tısyaçetiya n.e.: Avtorof. Dis. ... kand. ist. Nauk. M., 1964.
- Mogilnikov V. A. Anan'yevskoye gorodişçe i vopros o vremeni tyurkizatsii srednego Priirtış'ya i Barabı // *CA*. 1965. No. 1.
- Mogilnikov V. A. Kul'tura plemen lesnogo Priirtış'ya IX- naçala XIII v. n.e // *UZ PGU*. Perm', 1968, no. 191.
- Mogilnikov V. A. Periodizatsiya kul'tur epoxi jeleza Srednego Priirtış'ya // *Materialı konferentsii "Etnogenez narodov Severnoy Azii"*. Novosibirsk, 1969.
- Mogilnikov V. A. K voprosu ob etnokul'turnix arealax Srednego Priirtış'ya i Priob'ya epoxi rannego jeleza // *Problemy xronologii i kul'turnoy prinaldejnosti arxeologiçeskix pamyatnikov Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1970.
- Mogilnikov V. A. Naçalo tyurkizatsii naseleniya Pritom'ya // *Proisxojdeniye aborigenov Sibiri i ix yazıkov*. Tomsk, 1976.
- Mogilnikov V. A. Tyurkskoye naseleniye severo-zapadnix predgoriy Altaya kontsa I tısyaçetiya n.e i yego svyazi s Zapadno-Sibirskoy lesostep'yu // *Etnogenez i etniçeskaya*

- istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx tertitoriy.* Omsk, 1979.
- Mogilnikov V. A. Ob etniçeskom sostave naseleniya srednego i verxnego Priob'ya v I tıs. n. e. // *Narodı i yazıkı Sibiri.* Novosibirsk, 1980.
- Mogilnikov V. A. Nekotoriye itogi i problemı izuçeniya istorii kul'turı drevnetyurkskogo naseleniya Yujnoy Sibiri // *Etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy.* Tez. dokl. po antropologii i etnografii. Omsk, 1984.
- Molodin V. İ. Kıştovskiy mogil'nik. Novosibirsk, 1979.
- Molodin V.İ. Etniçeskiye integratsii arxeologičeskix pamyatnikov Barabinskoy lesostepi // *Uralo-altaystika: Arxeologiya, etnografiya, yazık.* Novosibirsk, 1985.
- Molodin V. İ., Yelagin V. S. Pogrebal'nıy obryad pamyatnikov srotskinskoy kul'turı Barabı // *Etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy:* Tez. dokl. po antr. ..Omsk, 1984.
- Muzıkal'naya etnografiya i şamanstvo na "Sibirskom veçere" v Tomske // *Etnografıçeskoye obozreniye.* 1909. No. 1. Odt. xroniki.
- Mukanov M. S. Etniçeskiy sostav i rasseleniye kazaxov Srednego juza. Alma-Ata, 1974.
- Mukanov M. S. Vidi sel'skoxozyastvennıx orudiy // *Xozyaystvo kazaxov na rubeje XIX-XX vekov.* Alma-Ata, 1980.
- Murzabulatov M. V. Texnika zemledeliya u zaural'skix başkir (XIX – naçalo XX v.) // *Kul'tura i bit başkir.* Ufa, 1978.
- Murzabulatov M. V. Skotovodçeskoye xozyaystvo zarul'skix başkir v XIX-naçale XX v. // *Xozyaystvo i kul'tura başkir v XIX-naçale XX v.* M., 1979.
- Muhammedova R. G. Tatarı-mışari. M., 1972.
- Muhammedyarov Ş. F. K istorii rannix etniçeskix kontaktov Srednego Povolj'ya, Priural'ya ve Zapadnoy Sibiri v svyazi s problemoy tyurkizatsii // *Etnogenez i etniçeskaya istoriya*

- tyurkoyazıcnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy*. Omsk, 1979.
- Muhammedşin Yu. G. *Tatari-kryaşeni*. M., 1977.
- Myagkov İ. Predaniye o knyajiye Tome i Uşaye (İz istorii g. Tomska) // *Sibirskiye ogni*. 1926. No 3.
- Narodo Severo Sibiri v kollektsiyax Omskogo gosudartsvennogo ob'yedinennogo istoričeskogo i literaturnogo muzeya* / Otv. red. N. A. Tomilov. Tomsk, 1986.
- Narodı Sibiri*. – İz serii “Narodı mira”. M-L., 1956.
- Naumova O. B. Formirovaniye spetsifiki xozyaystvennogo uk-lada kazaxov Omskoy oblasti v XIX- naçale XX v. // *Etnokul'turniye protsessı v sovremennıx i traditsionnıx obş-çestvax*. M., 1979.
- Naş kray v dokumentax ve illyustratsiyax*. Sverdlovsk, 1966.
- Nebol'sin P. İ. Pokoreniye Sibiri // *Oteç. zap.* Spb., 1848, t. 60.
- Neçto o Sibiri i narodax, v ney obitayuşix // *Sankpeterburgskiy jurnal*. 1806, no. 5.
- Nikol'skiy D. P. *O spirtnıx napitkax sredi našix inorodtsyev* // Tr. Antropologičeskogo obşçestva pri Voyenno-Meditsinskoy Akademii: 1897-1899 uçeb. god. Spb., 1901. T. V.
- Novaya jizn' narodov Severa*. M., 1967.
- Novikova N. İ. Voprosı dlya sbora fol'klornıx materialov // *Programmi i voprosniki po duxovnoy kul'ture*. Omsk, 1978.
- Novikova N. İ. *Religiya narodov Zapadnoy Sibiri* // *Programmi i voprosniki po etnografii*. Omsk, 1979.
- Nurmuxamedov M. K., Jdanko T. A., Kamalov S. K. *Karakalpaki*. Taşkent: FAN, 1971.
- O.P. Kulaçniye boy v Tomske // *Tomskiye gubern. ved-ti*. 1858, no. 27.
- O.P. Torgovlya i promıslennost' goroda Tomska s yego okrugom // *Tomskiye gubern. ved-ti*. 1858, no. 517.

- Oglobin N. N. *Obozreniye stolbtsov i knig Sibirskogo prikaza* (1592-1768). M., 1895. Ç. I.
- Ogorodnikov V. İ. *Oçerk istorii Sibiri do načala XIX stol.* İrkutsk, 1920, ç. I.
- Okladnikov A. P. İz istorii Akademii nauk i yeye deyatel'nosti v dorevol'yutsionnoy Sibiri // *Akedemii nauk i Sibir'*. Novosibirsk, 1977.
- Okladnikov A. P. Tuzemniye legendı o Yermake: (Opıt istoriko-etnografiçeskoy interpretatsii) // *İzv. SO AN SSSR. Ser. Obşçestv. Nauk.* Novosibirsk, 1981, no. 11 vıp. 3.
- Okladnikov A. P., Boyko V. İ. Problemy periodizatsii migratsii v Severnoy Azii (Sibiri) // *Problemy istoriçeskoy demografii.* Tomsk, 1980.
- Okladnikov A. P., Gogolyev Z. V., Aşçepkov Y. A. *Drevniy Zaşiversk.* M., 1977.
- Oksenov A. V. Sibirskoye tsartvo do epoxi Yermaka (Knaz'ya i xanı sibirskix tatar): Etnografiçeskiy sostav i politiçeskiy stroy pozdneyşego Sibirskogo xanstva // *Tomskiye gubern. ved-ti.* 1888, no. 14-16.
- Oparino O. B. Kazaxi Omskoy oblasti kak etnografiçeskaya gruppа (vtoroy polovinu XVIII- načala XX v.) // *Materialı Vsesoyuznoy nauçnoy studençeskoy konferentsii.* Novosibirsk, 1977.
- Osipov İ. O. Ritual sibirskoy svad'by // *JS.* Spb., 1893, vıp. I.
- P. İnorodçeskiye ulusu po beregam reki Çulıma // *Yeniseyskiye yeparxial'niye vedomosti.* 1884, no. 14.
- P. İnarodtsı Meletskoy upravı // *Yeniseyskiye yeparxial'niye vedomosti.* 1884, no. 18.
- Pavlova P. P. Vıvoz puşnını v XVII v. // *Sibir' v XVII-XVIII vv.* Novosibirsk, 1962.
- Pavlovskiy A. Aziye i Sibir' // *Narodnoye çteniyе.* 1860. No. 6.
- Palaşenkov A. F. Materialı k arxeologiçeskoy karte Omskoy oblasti // *İstoriya, arxeologiya i etnografiya Sibiri.* Tomsk, 1979.

- Palaşenkov A. F. Materialı k arxeologičeskoy karte Omskoy oblasti // Arxeologiya Priirtıŝ'ya. Tomsk, 1980.*
- Pallas P. S. Puteşestviye po raznim provintsiyam Rossiyskogo gosudarstva. Spb., 1786, . II, kn. 2.*
- Pamyatkaya knijka Zapadno-Sibirskogo uebnogo okruga. Tomsk, 1895.*
- Pamyatnaya knijka Tomskob gubernii na 1912 god. Tomsk, 1912.*
- Pamyatniki sibirskoy istorii XVIII veka. Spb., 1882. Kn. 1.*
- Pamyatniki sibirskoy istorii XVIII veka. 1713-1724. Spb., 1885. Kn. 2.*
- Patkanov S. K. Statistieskiye dannıye, pokazıvayuşıye plemennoy sostav naseleniya Sibiri, yazık i rodı inorodtsev. Spb., 1912, t. 1.*
- Patkanov S. K. Statistieskiye dannıye, pokazıvayuşıye plemennoy sostav naseleniya Sibiri, yazık i rodı inorodtsev. Spb., 1911., t. II. Tobol'skaya, Tomskaya i Yeniseyskaya gubernii.*
- Patkanov S. K. Spisok narodnostey Sibiri. Pr., 1923.*
- Patruşeva G.M. Novatsii i traditsii v kul'ture şortsev na sovremennom etape // Problemy arxeologii i etnografii Sibiri i Tsentral'noy Azii. İrkutsk, 1980.*
- Patruşeva G.M. O natsional'no-smeşannıx brakax şortsev Kemerovskoy oblasti // Sovremennıye etnieskiye protsessı u narodov Zapadnoy i Yujnoy Sibiri. Tomsk, 1981.*
- Patruşeva G.M. O nekotoryx etnokul'turnıx protsessax sredi şortsev na sovremennom etape // Etnieskaya istoriya tyurkoyazınıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy. Omsk, 1984.*
- Patruşeva G.M. Razvitiye sovremennıx etnoyazınıx protsessov u şortsev // Sotsial'no-kul'turnıye protsessı v sovyetskoy Sibiri. Omsk, 1985.*
- Patruşeva G.M. Dinamika etnokul'turnıx protsessov u şortsev Kemerovskoy oblasti v 1970-1980-e godı // Problemy etnografii i sotsiologii kul'turi. Omsk, 1988.*

- Pelix G. İ. Proisxojdeniye sel'kupov.* Tomsk, 1972.
- Pervaya vseobşçaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g.* Spb., 1904. T. XXXI. Akmolinskaya oblast'.
- Pervaya vseobşçaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g.* Spb., 1905. T. XXXIII. Tobol'skaya guberniya.
- Pervix S. Yu. Oxota v xozyaystvenno-kul'turnom tipe barabinskix tatar v kontse XIX-naçale XX vv. // Materialı Vsesoyuznoy nauçnoy studentçeskoy konferentsii.* Novosibirsk, 1977.
- Pervix S. Yu., Tomilov N. A. Prirodnaya srede i oxotnič'yeribolovşçeskoye xozyaystvo babarinskix tatar // Osobennosti yestestvenno-geografiçeskoy sredi i istoriçeskiye protsessı v Zapadnoy Sibiri.* Tomsk, 1979.
- Peredvijeniya i sud'by tyurksix narodov* (Glava IV iz poslednego soçineniya Vamberi: Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen, 1885) *Sibirskiy sbornik.* Spb., 1887.
- Perşits A. İ. K voprosu o "tret'yem tipe" sotsial'noy organizatsii pervobitnosti // CE.* 1970. No. 2.
- Pletnieva L. M. Toyanov gorodok (Po raskopkam M. P. Gryaznova v 1924 g.) // İz istorii Sibiri.* Tomsk, 1976.
- Pletnieva L. M. Tomskoye Priob'ye v kontse VIII-III vv. do n.e.* Tomsk, 1977.
- Pletnieva L. M. O kul'turnoy i etniçeskoy prinadlejnosti pam'yatnikov Tomskogo Priob'ya V-VIII vv. n. e. // Metodologiçeskiye aspektı arxeologiçeskix i etnografiçeskix issledovaniy v Zapadnoy Sibiri.* Tomsk, 1981.
- Poyezdka preosvyaşçennogo Makariya, yepiskopa Biyskogo k çulmskim inorodtsam Mariinskogo okruga // Moskovskiyetserkovniye ved-ti.* 1886, no. 2.
- Polevoy B. P. Zabitıy istoçnik svedeniy po etnografii Sibiri XVII veka (O soçinenii Adama Kamenskogo-Dlujika) // CE.* 1965, no. 5.

- Polyakov I. S. Pis'ma i otçetı o puteşestvii v dolinu r. Obi // Zapiski Akademii nauk. Spb., 1877, t. 30, kn. 1.*
- Popov A. A. Nganasanı: Material'naya kul'tura // TIÉ: N. C. M-L., 1948, t. III.*
- Potanin G. N. Privoz i vizov tovarov goroda Tomska v polovine XVII stoletiya // VRGO. Spb., 1859, no. 12.*
- Potanin G. N. Svedeniya o çisle jiteley v Zapadnoy Sibiri v polovine XVIII stoletiya // VRGO. 1860, ç. 29, kn. 8.*
- Potanin G. N. Zametki o sibirskom kazaç'yem voyske // Voyennıy sbornik. 1861. T. XIX, n. 5.*
- Potanin G. N. O karavannoy trgovle s Djungarskoy Buhariy v XVIII stoletiya // Çteniya o obşçestve istorii i drevnostey rossiyskix. M., 1868, kn. 2. ottisk.*
- Potanin G. N. Materialı dlya istorii Sibiri. M., 1867.*
- Potanin G. N. Baraba // Jivopisnaya Rossiya. Spb., M., 1884. T. XI.*
- Potanin G. N. Zavoyevaniye i kolonizatsiya Sibiri // Jivopisnaya Rossiya. Spb., M., 1884. T. XI.*
- Potanin G. N. Doç' morya v stepnom epose // Etnografiçeskoye obozreniye. 1892, vip. III i IV.*
- Potanin G. N. Razlojeniye rodovogo stroya u plemen severnogo Altaya. M-L, 1935.*
- Potanin G. N. Tyurkskaya skazka o İdıge // JS: god sed'moy. Spb., 1898. Vip. III v IV.*
- Potapov L. P. Razlojeniye rodovogo stroya u plemen severnogo Altaya. M-Y., 1935.*
- Potapov L. P. Etnografiçeskiy obzor plemen Altaya v djungarskiy period // İVGO. 1946, t. 78, vip. 2.*
- Potapov L. P. Oçerki po istorii altaytsev. Novosibirsk, 1948.*
- Potapov L. P. Odejda altaytsev // CMAE. M-L., 1951, t. XIII.*

- Potapov L. P. K voprosu o natsional'noy konsolidatsii altaytsev // CE. 1952.
- Potapov L. P. *Kratkiye oçerki istorii i etnografii xakasov (XVII-XIX vv.)*. Abakan, 1952.
- Potapov L. P. Oçerki etnogeneza yujnix altaytsev // CE, 1952. no. 3.
- Potapov L. P. *Oçerki po istorii altaytsev*. M.; L., 1953.
- Potapov L. P. Pişça altaytsev // CMAE, M.; L., 1953.
- Potapov L. P. O natsional'noy konsolidatsii narodov Sibiri // VI. 1955, no. 10.
- Potapov L. P. Altaytsı // *Narodı Sibiri*. M.-L., 1956.
- Potapov L. P. Xakassı // *Narodı Sibiri*. M.-L., 1956.
- Potapov L. P. *Proisxojudeniye i formirovaniye xakasskoy narodnosti*. Abakan, 1957.
- Potapov L. P. *Etniçeskiy sostav i proisxojudeniye altaytsev*. L., 1969.
- Potapov L. P. K istorii osvoyeniya russkimi Krasnoyarskogo kraya v XVIII v. // *Russkoye naseleniye Pomor'ya i Sibiri*. M., 1973.
- Preobrajenskiy A. A. *Oçerki kolonizatsii Zapadnogo Urala v XVII – naçale XVIII vv.* M., 1956.
- Preobrajenskiy A. A. *Ural i Zapadnaya Sibir' v kontse XVI- naçale XVIII veka*. M., 1972.
- Problemy izuçeniya material'noy kul'turi russkogo naseleniya Sibiri*. M., 1974.
- Provatorova O. M. O nekotoryx etnokul'turnyx protsessax u kazaxov Omskoy oblasti // *Etnokul'turnaya istoriya naseleniya Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1978.
- Provatorova O. M. *Rasseleniye i etniçeskiy sostav kazaxov Zapadnoy Sibiri / Vsesoyuznaya konferentsiya*. Elista, 1981.
- Prokof'yeva Y. D./ S uçastiem V. N. Çernetsova i N. F. Pritkovoy. *Hanti i mansi // Narodı Sibiri*. M.-L., 1956.

- Pritkova N. F.* Tipı verxney odejdı narodov Sibiri // *KSİE*. 1952. Vıp. 15.
- Pritkova N. F.* Verxnaya odejda // *İstoriko-etnografiçeskiy atlas Sibiri*. M.-L., 1961.
- Pritkova N. F.* Golovniye ubarı // *İstoriko-etnografiçeskiy atlas Sibiri*. M.-L., 1961.
- Puteşestviye İbn-Fadlana na Volgu* // Pod red. İ. Yu. Kraçkovskoğö. M.-L., 1939.
- Puçkov P. İ.* K analizu etniçeskoy situatsii v Okeanii // *VI*. 1968, no. 10.
- Rabtsveviç V.V.* K voprosu ob upravlenii aborigennım naseleniem Zapadnoy Sibiri v 80-x godax XVIII – pervıx desyatiletıyax XIX stoletiya // *Voprosı istorii Sibiri dosovyetskogo perioda* (Baxruşenskiye çteniya, 1969). Novosibirsk, 1973.
- Radlov V. V.* *Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskix plemen*. Spb., 1872. Ç. IV.
- Radlov V. V.* *Etniçeskiy obzor tyurkskix plemen yujnoy Sibiri i Djungarii*. Tomsk, 1888.
- Radlov V. V.* Sibirskiye drevnosti. İz putevıx zapisok // *ZRAO*. Spb., 1895, t. VII. Ottisk.
- Reklyu E.* *Zemlya i lyudi*. Vseobşçaya geografiya: Aziatskaya Rossiya i sredneaziatskiye xantsva. Spb., 1833, t. VI.
- Ritter K.* *Zemlevedeniye Azii*. Geografiya stran, vxodyaşçix v sostav Aziatskoy Rossii ili pograniçnix s neyu. Spb., 1877, t. 4.
- Rogalyeva T. V.* Struktura sem’i sibirskix tatar // *Problemy etnografii i sotsialogii kul’turi*. Omsk, 1988.
- Rozov N. S.* Çerepa iz kurganov Basandayki // *Basandayka*. Tomsk, 1947.
- Rozov N. S.* Antropologiçeskiye issledovaniya korennogo nasele-niya Zapadnoy Sibiri // *Voprosı antropologii*. 1961.
- Rozov N. S.* Antropolojiskie rabotı v Tomske // *CE*. 1949, n. 2.

- Rozov N. S. Materialı po kraniologii çulımstev i sel'kupov // *Antropologičeskiy sbornik*. M., 1956, t. 1.
- Rozov N. S. Materialı po antropologii naseleniya Priçulımya // *Voprosı istorii Sibiri i Dal'nego Vostoka*. Novosibirsk, 1961.
- Rossiya. Polnoye geografičeskoye opisaniye našego oteçestva. Spb., 1907, t. 16.
- Rudenko S. İ. *Başkırı*. Opıt etnografičeskoy monografii: Bıt başkir. L., 1925. Ç. II.
- Rudenko S. İ. *Başkırı*. İstoriko-etnografičeskiye oçerki. M.-L., 1955.
- Rusakova L. M. Orudiya truda i sistemı zemledeliya v Zapadnoy Sibiri (konyets XVII-naçalo XX vv.) // *Russkoye naseleniye Pomor'ya i Sibiri*. M., 1973.
- Ruskaya istoričeskaya biblioteka* (RİB). Spb., 1875-1884.
- Ruskiye. İstoriko-etnografičeskiy atlas*. M., 1967.
- S. P. Kraşeninnikov v Sibiri. Neopublikovanniye materialı. M.-L., 1966.
- Saburova L. M. *Kul'tura i bıt russkogo naseleniya Priangar'ya*. Konyets XIX-XX. V. L., 1967.
- Savinov D. G. Ob izmenenii etničeskogo sostava naseleniya Yujnoy Sibiri po dannım arxeologičeskix pamyatnikov premongol'skogo veremeni // *Etnografičeskaya istoriya narodov Azii*. M., 1972.
- Savinov D. G. K etničeskoy prinadlejnosti srostkinskoy kul'turı // *Proisxojdeniye aborigenov Sibiri i ix yazıkov*. Tomsk, 1973.
- Savinov D. G. Ob etničeskom opredelenii arxeologičeskix pamyatnikov v epoxu srednevekov'ya // *Metodologičeskiye aspektı arxeologičeskix i etnografičeskix issledovaniy v Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1981.
- Savinov D. G., Molodin V. İ. Tyurkskiye pogrebeniya Barabinskoy lesostepi // *Etnogenez i etničeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy*. Omsk, 1979.

- Saidbayev T. S. İslam i obşçestvo: Opıt istoriko-sotsiologičeskogo issledovaniya.* M., 1978.
- Sal'nikov K. V. Yujnoy Ural v epoxu neolita i ranney bronzı // Arxeologiya i etnografiya Başkirii.* Ufa, 1962, t. 1.
- Samoylevič A. N. Prilojenije k spisku sibirskix turok // Patkanov S. K. Spisok narodnostey Sibiri.* Pr., 1923.
- Satlıkova P. K. Xozyaystvenniy układ i semeyniy bit tarskix tatar // Problemy istorii SSSR.* M., 1976, vip. V.
- Satlıkova P. K. Voprosı istoričeskoy demografii u tarskix tatar po materialam revizkix skazov (1795-1858 gg.) // Problemy istorii SSSR.* M., 1979.
- Satlıkova P. K. Voprosı istoričeskoy demografii tarskix tatar po materialam revizkix skazok (1795-1858 gg.) // Etnogenez i etničeskaya istoriya tyurkoyazičnix narodov Sibiri i sopredel'nyx territoriy.* Omsk, 1979b.
- Satlıkova P. K. Sovremennoye rasseleniye tatar Srednego Priirtış'ya // Sovremenniye etničeskiye protsessı u narodov Zapadnoy i Yujnoy Sibiri.* Tomsk, 1981.
- Satlıkova P. K. Kul'turno-bitoviya vzaimodesytviya naseleniya Srednego Priirtış'ya // Etnokul'turniya protsessı v Zapadnoy Sibiri.* Tomsk, 1983.
- Satlıkova P. K., N. A. Tomilov. Očerki etnografii tyurkskogo nasele-niya Tomskogo Priob'ya (Retsenziya) // Obşçestvenniya nauki v SSSR: Ser. 5,* 1983.
- Satlıkova P. K. Etnokul'turniye protsessı u tatar Omskoy oblasti // Sotsial'no-kul'turniye protsessı v sovyetskoy Sibiri.* Omsk, 1985.
- Sattarov G.F. Proşloye i nastoyaşçeyeye sibirskix tatar. Rukopis',* 1959.
- Safargaliyev M. G. Raspad Zolotoy Ordı.* Saransk, 1960.
- Saf'yanova A. V. Materialı po traditsionnomu jilitsu russkogo sel'skogo naseleniya Tyumenskoy oblasti (2-ya polovina*

- XIX-XX vv.) // *İtogi polevix rabot İnstituta etnografii v 1971 godu*. M., 1972, ç. II.
- Saf'yanova A. V. Razrabotka materialov podvornix perepisey naseleniya o simbirskom jilişçe // *Problemi izuçeniya material'noy kul'turi russkogo naseleniya Sibiri*. M., 1974.
- Saf'yanova A. V. Etnografiçeskoye izuçeniye russkogo naseleniya Tomskoy oblasti // *Poleviye issledovaniya İnstituta etnografii*. M., 1979.
- Sergeyev A. Materialı k istorii orojeynogo proizvodstva v Sibiri i o sovremennoy videlke oxotnič'yego orujiya v seleniyax okolo g. Tobolska // *Tobol'skiye gubern. ved-ti*. 1889, no. 33.
- Sibirskiye letopisi*. Spb., 1907.
- Sil'vergel'm. Voyenno-statistiçeskoye obozreniye Rossiyskoy imperii: Kirgizskaya step' Zabadnoy Sibiri. Spb, 1852. T. XVII. ç. 3.
- Simçenko Yu. B. *Tamgi narodov Sibiri XVII veka*. M., 1965.
- Simçenko Yu. B. *Kul'tura oxotnikov na oleney Severnoy Yevrazii*. M., 1976.
- Sinyayev V. S. Okonçatel'nıy razgrom Kuçuma na Obi v 1598 godu // *Vopr. geografii Sibiri*. Tomsk, 1951. Sb. 2.
- Sinyayev V. S. Vkluçeniye çulımtsev v sostav Russkogo gosudartva // *TTGU*. Tomsk, 1963. T. 171.
- Sinyayev V. S. Granitsı mejdu çulımtsami i çulımskimi sel'kupami v XVI-XVII vekax // *TTOKM*. Tomsk, 1963. T. VI, vip. 2.
- Skalozubov N. A. Obzor krest'yanskix promıslov Tobol'skoy gubernii // *Yejegodnik Tobol'skogo gubernskogo muzeya*. 1902. Vip. XIII.
- Skrinnikov R. G. *Sibirskaya ekspeditsiya Yermaka*. Novosibirsk, 1982.
- Slavnin D. P., Tomilov N. A. Etnografiçeskaya kolleksiya muzeya arxeologii i etnografii Sibiri Tomskogo universiteta // *Ka-*

- talog etnografičeskix kollektzii Muzeya arxeologii i etnografii Sibiri Tomskogo universiteta*. Tomsk, 1979.
- Slobodskiy M. A. *Itogi i zadači etnografičeskogo izučeniya Tomskogo kraya* // tr. Tom. krayev. muzeya. Tomsk, 1929, t. 2.
- Slovtsov I. Ya. *Puteviye zapiski, videnniye vo vremya poyezdki v 1879 g. v Kokchetovskiy uyezd* // ZZZSORGO. Omsk, 1881, kn. III.
- Slovtsov P. A. *Istoričeskoye obozreniye Sibiri*. Spb., 1838, kn. 1; Spb., 1844, kn. 2.
- Smirnov I. D. *Otčet arxeologičeskogo issledovaniya na Čuvašskom mısı okolo Tobol'ska v 1936 godu* (Rukopis', 1936) Arxiv ATGMZ, no. 116.
- Smirnov I. D. *Očerki drevney i srednevekovoy istorii narodov Srednego Povolj'ya i Prikamya* // MİA, no. 28, 1952.
- Smolyak A. V. *Etničeskiye protsessı u narodov Nijnego Amura i Saxalina. Seredina XIX – načalo XX vv. M.*, 1975.
- Sobolyev V. I. *Voznesenskoye gorodišče – pamyatnik seredinı 2 tıs. n. e.* // *Drevniye kul'turi Altaya i Zapadnoy Sibiri*. Novosibirsk, 1978.
- Sobolyev V. I. *Kurganı XIII-XIV vv. n.e. u s. Turunovka* // *Etnokul'turniye yavleniya v Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1978.
- Sobolyev V. I. *Rol' prirodnıx faktorov v razvitii ekonomiki barabinskix tatar* // *Osobennosti yestestvenno-geografičeskoy sredı i istoričeskiye protsessı v Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1979.
- Sobolyev V. I. *Barabinskiye tatari XIV-načala XVII vv. n.e. (po arxeologičeskim materialam)*. Novosibirsk, 1983.
- Sobolyev V. I. *K voprosu ob etničeskom formirovanii barabinskix tatar* // *Tez. dokl. po antropologii i etnografii*. Omsk, 1984.
- Sovetskaya istoričeskaya entsiklopediya*. M., 1966. T. 9.
- Sokolova Z. P. *O nekotoryx etničeskix protsessax, protekayuşix u sel'kupov, xantov e evenkov Tomskoy oblasti* // CE. 1961, no. 3.

- Sokolova Z. P.* K proisxojdeniyu sovremennıx mansi // *CE*. 1979. No. 6.
- Spasskiy G. İ.* *Letopis' Sibirskaya*. Spb., 1821.
- Spasskiy G. İ.* Teleutı ili belıye kalmıkı // *Sib. vestn.* Spb., 1821. Ç. XIII, kn. 1.
- Spasskiy G. İ.* *Povestvovaniye o Sibiri*. Latinskaya rukopis' XVII stoletiya. Spb., 1822.
- Stepanov P.* Puteviye zametki, vedenniye vo vremya poyezdki letom 1885 goda v verxov'yax rek Tartasa i Tarı // *ZZSORGO*. Omsk, 1886. Kn. VIII, vıp. 1.
- Stefanovskiy V. İ.* Statistiçeskoye opisaniye Tyumenskogo okruga v promıshlennom otnoşenii // *Tobol'skiye gubern. ved-ti*. 1864. No. 7.
- Studenetskiy L. İ.* Oçerki po ekonomike kazakskogo xozyaystva // *İZSORGO*. Omsk, 1929, t. VI.
- Sulyev G. V.* Mogil'nik "Relka" i pozdniye arxeologičeskiye pamyatniki Sredney Obi // *Proisxojdeniye aborigenov Sibiri i ix yazıkov*. Tomsk, 1969.
- Suleymanova A. U.* O natsional'nıx ustanovkax tarskix i tevrizkix tatar // *Sovremenniye etniçeskiye protsessı u narodov Zapadnoy i Yujnoy Sibiri*. Tomsk, 1981.
- Suxaryeva O. A.* *Buxara: XIX- načalo XX vv.* M., 1966.
- Suxotino L. G.* Zemleustroitel'naya politika pravitel'stva v Zapadnoy Sibiri v kontse XIX-naçale XX v. (Po materialam Tomskoy gubernii) // *Vopr. istorii Sibiri*. Tomsk, 1965, vıp. 2.
- Sırkine N. A.* Fol'klor tobol'skix tatar kak istoçnik dlya izuçeniya etnogeneza i etnokul'turnıx svyazey naseleniya severnogo Pritobol'ya // *Etnogenez i etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnogo naseleniya Sibiri i sopredel'nıx territoriy*. Omsk, 1979.
- Taksami Ç. M.* *Osnovniye problemy etnografii i istorii nivxov*. L., 1975.

- Tal'gren A. M. Katalog kollektsii M. C. Znamenskogo: Drevnosti Zapadnoy Sibiri, soxranayemye v Natsional'nom muzeye Finlyandii. Gel'singfors, 1917.*
- Tatarı Zapadnoy Sibiri // Russkiy invalid. 1860, no. 169.*
- Tatarı Srednego Povolj'ya i Priural'ya. M., 1967.*
- Tatişçev V. N. Leksikon rossiyskoy istoričeskoy, geografičeskoy, političeskoy i grajdanskoy // İzbranniye proizvedeniya. L., 1979.*
- Tizengauzen V. Sbornik materialov, otnasyaščixsya k istorii Zolotoy Ordı. Spb., 1884, t. 1.*
- Titov A. Sibir v XVII v. M., 1890.*
- Titova Z. D. Barabinskiye tatarı: (İstoriko-etnografičeskiy oçerk) // İz istorii Sibiri. Tomsk, 1976, vip. 19.*
- Titova Z. D. Ranniye stranitsı etnografičeskogo izuçeniya Sibiri (Dnevnik puteşestviya D. G. Messerşmidta) // Oçerki istorii russkoy etnografii, fol'kloristiki i antropologii. M., 1978, vip. VIII.*
- Tixonov S. Zavoyevaniye Sibirskogo xanstva // Sibirskiye ogni. 1941. No. 3.*
- Tobol'sk: Materialı dlya istorii goroda XVII i XVIII stoletiy. M., 1885.*
- Tobol'skaya yeparxiya. Omsk, 1892. Ç. 1. Otd. 2.*
- Tobol'skiy uyezd. Geografičeskoye i istoriko-etnografičeskoye opisaniye. (Rukopis') // Posle 1914 g. ATGMZ. No. 85.*
- Tokarev S. A. Etnografiya narodov SSSR. M., 1958.*
- Tokarev S. A. O religii kak sotsial'nom yavlenii (Mısli etnografa) // CE. 1979, no. 3.*
- Tokarev S. A., Gurviç İ. S. Yakutı // Narodı Sibiri. M.-L., 1956.*
- Tomilov N. A. U Tatar Tomskoy i Novosibirskoy oblastey / Poloviye rabotı 1969 goda // İz istorii Sibiri. Tomsk, 1969, vip. 1.*

- Tomilov N. A. İzmeneniya v poseleniyax; jilişçax i xozyaystvennix postroykax tomskix tatar v svete etniçeskix protsessov // *Arxeologiya i krayevedeniye Altaya*. Barnaul, 1972.
- Tomilov N. A. Osnovniye izmeneniya v rasselenii i çislennosti tomskix tatar v sovyetskiy period // *Materialı po etnografii Sibiri*. Tomsk, 1972.
- Tomilov N. A. Protsessi sblijeniya tomskix tatar s russkim naseleнием // *Materialı po etnografii Sibiri*. Tomsk, 1972.
- Tomilov N. A. Sovremenniye etniçeskiye protsessı sredi sibirskix tatar // *Materialı zonal'nogo sovyeşçaniya arxeologov i etnografov*. Tomsk, 1972.
- Tomilov N. A. Sovremenniye etniçeskiye, kul'turniye i bitoviye protsessı sibirskix tatar // *Avtoref. dis. ... kand. ist. Nauk*. M., 1972.
- Tomilov N. A. İzuçeniye etnogeneza sibirskix tatar v sovyetskoy literature (K voprosu ob ugorskom i samodinskom komponentax) // *Problemy etnogeneza narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka*. Novosibirsk, 1973.
- Tomilov N. A. Napravleniya razvitiya xozyaystva tomskix tatar v kontse XIX-naçale XX vv. / *İz istorii Sibiri*. Tomsk, 1973. vip. 6.
- Tomilov N. A. Ob izmeneniyax v kul'ture i bite euştinskix tatar // *İz istorii Sibiri*. Tomsk, 1973v. Vip. 5.
- Tomilov N. A. O nekotoryx etnogenetiçeskix i istoriko-kul'turnıx svyazax barabinskix tatar // *Proisxojdeniye aborigenov Sibiri i ix yazıkov*. Tomsk, 1973.
- Tomilov N. A. Osnovniye preobrazovaniya v xozyaystve tomskix tatar za godı Sovyetskoy vlasti // *İz istorii Sibiri*. Tomsk, 1974, vip. 13.
- Tomilov N. A. Korotko ob ekspeditsiyax // *CE*. 1974. No. 3.

- Tomilov N. A. O gruppax rodsvennix semey barabinskix tatar // *Materialı pervoy naučno-metodičeskoy konferentsii Omskogo gosudartvennogo universiteta*. Omsk, 1975.
- Tomilov N. A. Osnovniye tendentsii razvityiya kul'turi sibirskix tatar v svete sovremennix etničeskix protsessov // *Tez. dokl. Vsosoyuz. konfe., posvyaščennoy etnografičeskomu izučeniyu sovremennosti*. M.; Nal'čik, 1975.
- Tomilov N. A. *Noviye etnografičeskiye materialı k etnogenezu sibirskix tatar*// *Tez. dokl. na sessii, posvyaščennoy itogam polevix etnografičeskix i antropologičeskix issledovaniy v 1974-75 gg.* Dušanbe, 1976.
- Tomilov N. A. O tyurskom komponente v sostave sibirskix tatar // *Yazıki i toponomiya*. Tomsk, 1976.
- Tomilov N. A. Osnovniye itogi raboty Zapadnosibirskoy istoriko-etnografičeskoy ekspeditsii Omskogo universiteta // *Materialı vtoroy naučno-metodičeskoy konferentsı Omskogo un-ta*. Omsk, 1976.
- Tomilov N. A. Pişça tomskix tatar v kontse XIX- načale XX vv. // *İz istorii sibiri*. Tomsk, 1976, vip. 19.
- Tomilov N. A. Korotko ob ekspeditsiyax // *CE*. 1976. no. 1
- Tomilov N. A. O nekotoryx sovremennix etničeskix protsessax u zapadnosibirskix tatar // *Problemy arxeologii i etnografii*. L., 1977. vip.1
- Tomilov N. A. Osnovniye itogi raboty Zapadnosibirskoy istoriko-etnografičeskoy ekspeditii Omskogo un-ta v 1975-1976 gg. // *Materialı tret'yey naučno-metodičeskoy konferentsii Omskogo un-ta*. Omsk, 1977.
- Tomilov N. A. Korotko ob ekspeditsiyax // *CE*. 1977, no. 4.
- Tomilov N. A. Byudjet sem'i // *Programmy i voprosniki po material'noy i literature* . Omsk, 1978.

- Tomilov N. A. Voprosı etniçeskogo razvitiya sibirskix tatar v dorevolutsionnoy i sovyetskoy literature // *Etnokul'turnıye yavleniya v Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1978.
- Tomilov N. A. K istorii polovnix uborov sibirskix tatar // *Etnografiya narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri*. Novosibirsk, 1978.
- Tomilov N. A. Nekotorıye materialı po etnografii russkix Nijnego Pritom'ya (etniçeskiy sostav i zanyatiya naseleniya) // *Vopr. arxeologii i etnografii Sibiri*. Tomsk, 1978.
- Tomilov N. A. Noviye materialı k etnogenezu i etnokul'turnoy istorii sibirskix tatar // *Etnokul'turnaya istoriya naseleniya Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1978.
- Tomilov N. A. O sredstvax peredvıjeniya russkogo naseleniya Nijnego Pritom'ya // *Etnokul'turnaya istoriya naseleniya Zapadnoy Sibiri*. Tomsk, 1978.
- Tomilov N. A. Programma sbora materialov po teme "Narodniye znaniya" // Programmi i voprosniki po duxovnoy kul'ture (Dlya učasnikov etnografiçeskix praktik). Omsk, 1978.
- Tomilov N. A. Programma sbora materialov po teme "Pişça narodov Zapadnoy i Yujnoy Sibiri" // Programmi i voprosniki po material'noy kul'tura. Omsk, 1978.
- Tomilov N. A. Sovremennıye etniçeskiye protsessı ve yujnoy i sredney polose Zapadnoy Sibiri // *CE*. 1978. no. 4.
- Tomilov N. A. *Sovremennıe etniçeskiye protsessı sredi sibirskix tatar*. Tomsk, 1978.
- Tomilov N. A. Etnolingvistiçeskaya klassifikatsiya i etnokul'turnaya differentsiatsiya sibirskix tatar // *Areal'niye issledovaniya v yazıkoznanii i etnografii*. Kratkiye soobşçeniya. L., 1978.
- Tomilov N. A. Osobennosti sinteza xozyaystva i kul'turı u narodov yujnoy i sredney polosı Zapadnoy Sibiri // Osobennosti yestestvenno-geografiçeskoy sredi i istoriçeskiye protsessı v Zapadnoy Sibiri. Tomsk, 1979.

- Tomilov N. A. Sibirskiye tatarı // Katalog etnografiçeskix kollekt-siy Muzeya arxeologii i etnografii Sibiri Tomskogo un.ta. Tomsk, 1979. Ç. 1.*
- Tomilov N. A. Etniçeskaya differentsiatsiya tyurkskogo nasele-niya Zapadno-Sibirskoy ravnını // Etnogenez i etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territo-riy. Omsk, 1979.*
- Tomilov N. A. Altaytsı // Katalog etnografiçeskix kollektsiy Mu-zeye arxeologii i etnografii Sibiri Tomskogo un.-ta. Tomsk, 1979. Ç. I.*
- Tomilov N. A. Şortsı // // Katalog etnografiçeskix kollektsiy Mu-zeya arxeologii i etnografii Sibiri Tomskogo un-ta. Tomsk, 1979.*
- Tomilov N. A. Lingvistiçeskiye i etnografiçeskiye klassifikatsii tyurs-kogo naseleniya Zapadno-Sibirskoy ravnını // Literaturove-deniy e i istoriya: Tez. dokl. i soobş. Taşkent, 1980.*
- Tomilov N. A. Poxoronnaya obryadnost'. Sibirskiye tatarı // Se-meynaya obryadnost' narodov Sibiri. Opıt sravnitel'nogo izuçeniya. M., 1980.*
- Tomilov N. A. Problemlı formirovaniya tyurkoyazıçnogo naseleniya Zapadno-Sibirskoy ravnını // Vsesoyuznaya sessiya po ito-gam polevıx etnografiçeskix i antropoligiçeskix issledovaniy 1978-1989 gg. Ufa. 1980.*
- Tomilov N. A. Svadebnaya obryadnost'. Sibirskiye tatarı // Semey-naya obryadnost' narodov Sibiri. Opıt sravnitel'nogo izu-çeniya. M., 1980.*
- Tomilov N. A. Etnografiya tyurkoyazıçnogo naseleniya Toms-kogo Priob'ya (Xozyaystvo i material'naya kul'tura). Tomsk, 1980.*
- Tomilov N. A. Narodı Kazaxstana i Sredney Azii. Kazaxı, Kirgizı, Turkmenı, Uzbeki. Uygurı // Katalog etnografiçeskix kol-lektsiy Muzeya arxeologii i etnografii Sibiri Tomskogo un-ta. Tomsk, 1980. Ç. II.*

- Tomilov N. A.* Obşçestvennyy bit i duxovnaya kul'tura tomskix tatar // Duxovnaya kul'tura narodov Sibiri. Tomsk, 1980.
- Tomilov N. A.* Turkoyazıçnoye naseleniye Zapadno-Sibirskoy ravnini v kontse XVI - pervoy četverti XIX v. Tomsk, 1981.
- Tomilov N. A.* Etnokul'turniye vzaimodeystviya i problema reginol'nix kul'turnix obşçnostey (po materialam Zapadnoy Sibiri) // Vsesoyuz. konf. "Etno-kul'turniye protsessı v sovremen-nom mire". Elista, 1981.
- Tomilov N. A.* Etnografiçeskiye kolleksii v Omskix muzeyax // CE. 1981.
- Tomilov N. A.* Sovremenniy etnokul'turniye protsessı u nasele-niya yuga Zapadnoy Sibiri // Sibir' v prošlom, nastoyaşçem i buduşçem. Novosibirsk, 1981. Vıp. III.
- Tomilov N. A.* Etnokul'turniye protsessı u narodov yujnoy zoni Zapadnoy Sibiri // Sovremenniy etniçeskiye protsessı u na-rodov Zapadnoy i Yujnoy Sibiri. Tomsk, 1981.
- Tomilov N. A.* Obryadı tomskix tatar pre rojdenii detey // Arxeo-logiya i etnografiya Priob'ya. Tomsk, 1982.
- Tomilov N. A.* Osnovniye ponyatiye etniçeskoy istorii / Vsesoyuz-naya sessiya po itogam polevix etnografiçeskix issledova-niy 1980-1981 gg. posvyaşçenniy 60-letnuyu obrazova-niya SSSR. Nałçık, 1982.
- Tomilov N. A.* Kazaxi Zapadnoy Sibiri v kontse XVII- pervoy čet-verti XIX v. // Etnogenez i etniçeskaya istoriya tyurkskix narodov Sibiri ve sopredel'nix territoriy. Omsk, 1983.
- Tomilov N. A.* O koeffitsientax opredeleniya çislennosti koren-nogo naseleniya v XVII - pervoy polovin XVIII v. // Prob-lemı enogeneza..., Omsk, 1983.
- Tomilov N. A.* O sootnoşenii ponyatiy "etnogenez" i "etniçeskaya istoriya" // Problemı etnogeneza i etniçeskoy istorii samo-dinskix narodov. Omsk, 1983.

- Tomilov N. A. Povoljskiye tatarı Zapadnoy Sibiri v XVI- pervoy četverti XIX v. // Etnokul'turniye protsessı v Zapadnoy Sibiri. Tomsk, 1983.*
- Tomilov N. A. Sem'ya i semeyniy bit tyurkoyazıçnogo naseleniya Tomskogo Priob'ya // İstoriçeskaya etnografiya: traditsii i sovremennost'. L., 1983.*
- Tomilov N. A. Statistika genealogii kak istoçnik po izuçeniyu etniçeskogo sostava naseleniya // İspol'zovaniye metodov yes-testvennix i toçnix nauk pre izuçenii drevney istorii Zapadnoy Sibiri. Barnaul, 1983.*
- Tomilov N. A. Vliyaniye prisoyedineniya Sibiri k Rossii na etniçeskoye razvitiye tyurkskogo naseleniya Zapadno-Sibirskoy ravnini (Po materialam kontsa XVI-pervoy četverti XIX vv.) // Ekonomiçeskiye i sotsial'niye problemı istorii Sibiri. Tomsk, 1984.*
- Tomilov N. A. K voprosu o sibirsko-tatarskom komponente v sostave çulımskix tyurkov // Etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnix narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy: Tez. dokl po etnografii. Omsk, 1984.*
- Tomilov N. A. Etniçeskaya istoriya, etnosotsiologiya i etniçeskiye protsessı: nekotoriye teoretiçeskiye i metodiçeskiye aspekti // Etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnix narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy. 1984.*
- Tomilov N. A. Nauçnaya pasporizatsiya etnografiçeskix kollekt-siy v muzeyax Zapadnoy Sibiri // Tez. dokl. nauç.-prakt. konfe. "Muzey i etnografiçeskiye problemı sovremennosti" II sektsiya. L., 1984.*
- Tomilov N. A. Etniçeskiye kontaktı ugrov i tyurkov Zapadno-Sibirskoy ravnini v XVI-naçale XX vv. // Şestoy mejdunarodniy kongress finno-ugrovedov. Sıktıvkar, 1985. T. IV.*
- Tomilov N. A. Problema etnografiçeskix kriteriyev etniçeskoy spetsifiki, arxeologiçeskix pamyatnikov // Problemi etnogeneza i etniçeskoy istorii aborigenov Sibiri. Kemerovo, 1986.*

- Tomilov N. A. *Xozyaystvo barabinskix tatar v XIX-naçale XX. vv. // Genezis i evolyutsiya etniçeskix kul'tur Sibiri. Novosibirsk, 1986.*
- Tomilov N. A. *Etnokul'turniye protsessı sredi tyurkoyaziçnogo naseleniya Zapadno-Sibirskoy ravnini v kontse XVI-naçale XX vv. // Etniçeskiye kultury Sibiri: Problemi evolyutsii i kontaktov. Novosibirsk, 1986.*
- Tomilov N. A. *Problemy rekonstruktsii etniçeskoy istorii naseleniya yuga Zapadnoy Sibiri. Omsk, 1987.*
- Tomilov N. A. *Çulımskiye tyurki v kontse XVI-pervoy çetverti XIX v. // Problemy proisxojdeniya i etniçeskoy istorii tyurkskix narodov Sibiri. Tomsk, 1987.*
- Tomilov N. A. *Opredeleniye çislennosti korennogo naseleniya Sibiri v XVII-pervoy polovine XVIII. // İzv. CO AN SSSR. 1988. no. 3. Ser. istorii, arxeologii i filosofi. Vıp. I.*
- Tomilov N. A. *Tomskiye kalmaki (Rukopis') // MAE OmGU. Inv. no. 51-1.*
- Tomilov N. A., Bogomolov V. B., Kuroçka Yu. İ. *Noviye materialı po etnografii barabinskix tatar // İz istorii Sibiri. Tomsk, 1975, vıp. 16.*
- Tomilov N. A., Berpaxovskaya Y. V. *Traditsionniye predstavleniya zapadnosibirskix tatar v oblasti meditsinskix znaniy // Mirovoztrenie narodov Zapadnoy Sibiri po arxeologičeskim i etnografičeskim dannım. Tomsk, 1985.*
- Tomilov N. A., Karelina İ. M. *Svadebnyy obryad tatar Srednego Priirtış'ya // Problemy etnografii i sotsiologii kul'tury. Omsk, 1988.*
- Tomilov N. A., Kuznetsova N. V. *Opıt izuçeniya etniçeskogo sostava barabinskix tatar // İstoriya, arxeologiya i etnografiya Sibiri. Tomsk, 1979.*
- Tomilov N. A., Şargorodskiy L. T. *Etapy stanovleniya i razvitiya pogrebal'noy obryadnosti barabinskix tatar (Opıt arxeologo-*

- etnografičeskogo issledovaniya) // İstoričeskiye čteniya Mi-xaile Petroviča Gryaznova: Toz.dokl. obl. nauç. konf. o raz-delam: Skifo-sibirskaya kul'turno-istoričeskaya obščnost'. Ranşe i pozdneye srednevekov'ye. Omks, 1987.
- Tomilova S. N. Etničeskiy sostav tatarskogo naseleniya severa Omskoy oblasti (Po dannim genealogiy) // *Etničeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy*: Tez. dokl. po etnografii. Omsk, 1984.
- Tomsk v XVII veke. Spb, b.g.
- Tomskaya guberniya i yeye proizvoditel'niye silı. Tomsk, 1922.
- Troitskaya T. N. Ob etnogeneze plemen lesostepnogo Priob'ya v kontse I tys. n. e. // *Proisxojdeniye aborigenov Sibiri i ix yazıkov*. Tomsk, 1973.
- Troitskaya T. N. Novosibirskoye Priob'ye v IX-X vv. n.e. // *Yazıki i toponimiya*. Tomsk, 1976.
- Troitskaya T. N. K voprosu o tyurkizatsii naseleniya Novosibirskogo Priob'ya vo vtoroy polovine I tys. n.e. // *Etnogenez i etničeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy*. Omsk, 1979.
- Troitskaya T. N., Molodin V. İ., Sobolyev V. İ. Arxeologičeskaya karta Novosibirskoy oblasti. Novosibirsk, 1980.
- Troitskaya T. N., Sobolyev V. İ. Pamyatniki jeleznogo veka ve ran-nego srednevekov'ya // *Pamyatniki istorii i kul'turı Sibiri*. Novosibirsk, 1978.
- Troitskiy A. Krepostnoye naseleniye v Rossii po 10-i narodnoy perepisi. Spb., 1861.
- Trofimova T. A. Tobol'skiye i barabinskiye tatari: Antropologičeskiy oçerk // *TİE. N. S. M.:L.*, 1947, t. I.
- Truxin G. V. Vıxod russkix v rayon Tomi v naçale XVII veka // *UZ TGPI*. Tomsk, 1948, t. V.
- Tugolukov V. A. Tungusı sredi tatar i xantov na İrtışe i Obi v XVI-XVII vv. // *Literaturovedeniye i istoriya*. Taşkent, 1980.

- Tumarkin D. D.* K voprosu o sušnosti roda // *CE*. 1970. No. 5.
- Tumaşyeva D. G.* Vostočnyy dialekt tatarskogo yazıka i yego otno-
şeniye k tatarskomu literaturnomu yazıku i drugim yego
dialektam // *Vopr. dialektologii tyurkskix yazıkov*. Kazan',
1960.
- Tumaşyeva D. G.* Vıstupleniye na vtorom regionol'nom soveşça-
nii po dialektologii tyurkskix yazıkov. // *Vopr. dialektologii
tyurkskix yazıkov*. Kazan'. 1960.
- Tumaşyeva D. G.* *Konbatış seber tatarları tele*. Kazan, 1961.
- Tumaşyeva D. G.* Nekotoriye itogi izuçeniya yazıka sibirskix ta-
tar // *Filologičeskiy sbornik*. Çeboksarı, 1965.
- Tumaşyeva D. G.* *Yazık sibirskix tatar*. Kazan', 1968.
- Tumaşyeva D. G.* Dialektı sibirskix tatar v otnoşenii k tatarskomu
i drugim tyurkskim yazıkam // *Avtorof. dis. ... d-ra filol.
nauk. M.*, 1969.
- Tumaşyeva D. G., Axmedova F. V.* Etniçeskiye gruppi sibirskix ta-
tar po yazıkovım i fol'klornım dannım // *Etnogenez i etni-
çeskaya istoriy: tez. dokl. po lingvistike*. Omsk, 1984.
- Tumaşyeva D. G.* Yazıkoviye svyazi sibirskix tatar // *Etniçeskaya
istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territo-
riy*. Omsk, 1984.
- Tıjnov İ.* Obzor inostrannıx izvestiy o Sibiri 2-y polovinu XVI veka
// *Sibirskiy sbornik*. Spb., 1887.
- Tıjnov İ.* Zametki o gorodskix letopisyax Sibiri. *Letopisi goroda
Tobol'ska*. Spb, 1898, ç. I.
- Tyumenskiy uyezd v XVII-XVIII vv.* (Obzor fonda-kompleksa Tyu-
menskoy prikaznoy izbı i voyevodskoy kantselyarii). Tyu-
men', 1969.
- Umanskiy A. P.* Posol'stvo teleütskix knyazey v Moskvu (1658-
1659 g.) // *Altay*, 1968, no. 2.
- Umanskiy A. P.* "Teleutskaya zemlitsa" v XVII stoletii // *UZ RAlt-
NİİİYL*, 1969, vıp. 8.

- Umanskiy A. P.* K istorii poyavleniya “vıyezjix belıx kalmıkov” (teleutov) v sibirskix uyezdux v XVII veke // *NT NGPI. İz istorii Zapadnoy Sibiri*, 1970.
- Umanskiy A. P.* Prirodniye usloviya Teleutskoy zemlitsı po istočnikam XVII-XVIII vv. // *IAOGO SSSR. Biysk*, 1970b. vıp. 13.
- Umanskiy A. P.* Teleuti i tyurkoyazıçniye sosedi v XVII veke // *Avtoref. Dis. ...kand. ist. Nauk. Novosibirsk*, 1970v.
- Umanskiy A. P.* K voprusu o datirovke i etničeskoy prinadlejnosti verxneobskix gorodišč – “Kokuyev” (XVII v.) // *NT TGPI. Voprs. Arxeologii Sibiri. Novosibirsk*, 1972.
- Umanskiy A. P.* Teleuti i sibirskiye tatarı v XVII veke (Oçerk vnešnepolitičeskix otnošeniy) // *Uz BGPI. Barnaul*, 1972.
- Urayev R. A.* Govor çulımskix tyurkov der. Yeji // *Uz TGPI. Tomsk*, 1955, t. 14.
- Usmanova M. S.* Prazdnovaniye sabantuya v derevne Novo-İslambul’ // *Sb., dokl. XXIV nauç. studenç. konf., posvyaščennoy 100-letiyu so dnya rojdeniya V.İ. Lenina. Tomsk*, 1970.
- Uspen’yeve G. İ.* Tyurkoyazıçnoye naseleniye v sostave Sibirskogo kazaç’yevo voyska v XIX v. // *Etnogenez i etničeskaya istoriya tyurksix narodov Sibiri i sopredel’nıx territoriy. Omsk*, 1983.
- Ustyujskiy letopisniy svod* (Arxangelorodskiy Letopisyets). M.L., 1950.
- Fal’lk İ.* Zapiski puteşestviya ot S-Peterburga do Tomska // *Polnoye sobraniye učenix puteşestviy po Rossii. Spb.*, 1824, t. VI.
- Fatyeyeva M. B.* Religiozniye verovaniya sibirskix tatar. Obrazı duxov-xozyayev // *Problemy etnografii i sotsiologii kul’turi. Omsk*, 1988.
- Fiyel’strup F. A.* Etničeskij sostav naseleniya Priural’ya. L., 1926.
- Filimonov Y. S.* Ekonomičeskij bit gosudartvennix krest’yan i inorodtsev Severo-Zapadnoy Barabı ili Spasskogo uçastka

- Kainskogo okruga Tomskoy gubernii (Materialı dlya izučeniya ekonomičeskogo bita gosudartvennix krest'yan i inorodtsev Zapadnoy Sibiri). Spb., 1892, vıp. 17.
- Filippov M. *Çteniya po istorii ig obličeniya muxammedanstva*. Tobolsk, 1904 // Rukopis' – ATGMZ. D. 79.
- Firsov N. N. *Çteniya po istorii Sibiri*. M., 1920. Vıp. 1. M., 1921, Vıp. 2.
- Fişer İ. Y. O narode i imeni tatarskom, takje o drevnix mongol'tsax i ix yazıke // *Yejemesyaçniye soçineniya o pol'ze i uveseleniyu slujaşçix*. Spb., 1755 may.
- Fişer İ. E. *Sibirskaya istoriya*. Spb., 1774.
- Freydin İ. G. i Gavrovskiy İ. P. *Torgovlya i promışlennost' // Gorod Tomsk*. Tomsk, 1912.
- Xaldeyeva N. İ. *Raspredeleniye odontologičeskix priznakov sredi tatarskix grupp i teleutov // Etničeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy*. Tez. dokl. po antropologii, arxeologii i etnografii. Omsk, 1984.
- Xalfin N. A. *Rossiya i xanstva Sredney Azii (Pervaya polovina XIX veka)*. M., 1974.
- Xalikov A. X. *Drevnyaya istoriya srednego Povolj'ya*. M., 1969.
- Xalikov N. A. *K istorii zemledeliya tatarskogo naroda // İz istorii kul'turi i bita tatarskogo naroda i yego predkov*. Kazan', 1976.
- Xvostov V. *O Tomskoy gubernii i o naselenii bol'soy sibirskoy dorogi do irkutskoy grunitsı*. Spb., 1809.
- Xit' G. L. *Taksonolitičeskoye polojenie tyurkov Sibiri v dermatogličeskoy sistematike mongoloitnıx populyatsiy // Etničeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy*. Omsk, 1984.
- Xit' G. L., Tomilov N. A. *Formirovaniye tatar Sibiri po dannım antropologii i etnografii // Metodologičeskiye aspektı arxe-*

- ologičeskix i etnografičeskix issledovaniy v Zapadnoy Sibiri.* Tomsk, 1981.
- Xlobistin L. P. O rasselenii predkov samodiyskix narodov v epoxu bronzi (II tis. do n.e.) // Materialı konferentsii “Etnogenez narodov Severnoy Azii”. Novosibirsk, 1969.
- Xozyaystvo i bit zapadnosibirskogo krest’yanstva XVII-načala XX vv.* M., 1979.
- Xozyaystvo kazaxov na rubejye XIX-XX vekov.* Materialı k istoriko-etnografičeskomu atlası. Alma-Ata, 1980.
- Xomiç L. V. *Problemy etnogeneza i etničeskoy istorii nentsev.* L., 1976.
- Xondajevskiy N. K. Zimneye issledovaniye nagornogo berega İrtıša ot Tobol’ska do Samarova i severnix tundr mejdu Obskogo guboyu i Surgutom // ZZSORGO. 1880. Kn. 2.
- Xramova V. V. Kolxozı “zabolotnix” tatar (Po materialam 1948 g.). Rukopis’, 1948 // AİEL. F. K-1. op. 1. No. 212.
- Xramova V. V. Predvaritel’noye soobščeniye o poyezdke k sibirskim tataram v 1949 g. (Rukopis, 1949) // AİEL. F. K-1, op. 2, no. 33.
- Xramova V. V. Zabolotniye tatarı // İVGO. 1950. T. 82, vıp. 2.
- Xramova V. V. Po kolxozam sibirskix tatar (Rukopis’, 1951) AİEL. F. K-1, op. 1, no. 704.
- Xramova V. V. Zapadnosibirskiye tatarı // *Narodı Sibiri.* M.-L., 1956.
- Tsirkin A. V. Gidrosistema yugo-vostoka Zapadnoy Sibiri i etnokul’turniye svazi tayejnogo i lesostepnogo naseleniya v VII v. do n. e. – VI v. n. e. // *Osobennosti yestestvenno-geografičeskoy sredi i istoričeskiye protsessı v Zapadnoy Sibiri.* Tomsk, 1979.
- Çavıkin G. V. *Adresno-spravočnaya kniga “Ves’ Toms” na 1911-1912 gg.* Tomsk, 1912.

- Çagayeva A. S. Osnovniye problemi istorii Omskogo Priirtış'ya v I tıs. n.e. // *Proisxojdeniye aborigenov i ix yazıkov*. Tomsk, 1969.
- Çernetsov V. N. Opıt videleniya etnokul'turnıx arealov v Severo-Vostoçnoy Yevrope i Severnoy Azii // *Proisxojdeniye aborigenov Sibiri i ix Yazıkov*. Tomsk, 1959.
- Çindina L. A. Narımsko-Tomskoye Priob'ye v seredine I tıs. n.e. // Avtoref. dis.... kand. ist. nauk. M., 1970.
- Çugunov S. M. Drevniye kladbişça bliz Tomska "Toyanov gorodok". Tomsk, 1901.
- Çugunov S. M. Starinniye tatarškiye sledı drevnix kladbişç v "Yurtoçnoy" çasti g. Tomska. Tomsk, 1904.
- Şaniyazov K. Ş. K etniçeskoy istorii uzbekskogo naroda (İstoriko-etnografiçeskoye issledovaniye na materialax kipçakskogo komponenta). Taşkent, 1974.
- Şaniyazova N. İ. Natsional'no-smeşanniye braki v Gornom Altaye (XVIII-XX vv.) // *UZ GAltNİİİYAL*. Gorno-Altaysk, 1970. Vıp. 11.
- Şilye. Tatarskoye plemya // "Priroda i lyudi". 1879. No. 1-2.
- Şitova S. N. Sibirskiye tayejniye çertı v material'noy kul'ture i xoz-yaystve başkir // *Etnografiya Başkirii*. Ufa, 1976.
- Şmidt Yu. Oçerk Kirgizskoy stepi k yugu ot Aralo-İrtışskogo vodorazdela, v Akmolinskoy oblasti // *ZZSORGO*. Omsk, 1894. Kn. XVII, vıp. II.
- Şneyder A. R., Dobrova-Yadrintsieva M.N. Naseleniye Sibirskogo kraya. Sibkrayizdat, 1928.
- Şoinbayev T. J. İz istorii russko-kazaxskix trgovıx otnoşeniy v XVIII veke // *İstorıçeskiye nauki*. Alma-Ata, 1975. Vıp. 2.
- Şunkov V. İ. Oçerki po istorii kolonizatsii Sibiri v XVII-naçale XVIII vekov. M.-L., 1946.
- Şunkov V. İ. Oçerki po istorii zemledeliya Sibiri (XVII vek). M., İzd-vo AN SSSR, 1956.

- Şçapov A. P. İstoriko-etnografiçeskaya organizatsiya russkogo narodonaseleniya // *Soçineniya A. P. Şçapova*. Spb., 1906, t. II.
- Şçapov A. P. İstoriko-geografiçeskiye i etnologiçeskiye zametki o sibirskom naselenii / Şçapov V. A. *Sobr. soç. Dopolnitel'nyy tom*. İrkutsk, 1937.
- Şçeglog V. İ. *Xronologiçeskiy pereçen' vajneyşix dannıx is istorii Sibiri. 1032-1882 gg.* İrkutsk, 1883.
- Şçerbakova T. B. Dinamika izmeneniy v çislennosti i rassele-nii natsional'nıx grupp Omskoy oblasti v sovyetskiy pe-riod // *Etniçeskaya istoriya tyurkoyazıçnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territori*. Omsk, 1884.
- Şçyuts P. Tatarskoye plemya v Sibiri // *Sankt-Peterburgskiye ved-ti*. 1881, no. 3, 4.
- Etnogenez i etniçeskaya istoriya narodov Severa*. M.
- Etnografiçeskiye oçerki uzbekskogo sel'skogo naseleniya*. M. 1969.
- Etnografiya russkogo naseleniya Sibiri i Sredney Azii*. M., 1969.
- Yugakırı* (istoriko-etnografiçeskiy oçerk). Novosibirsk, 1975.
- Yusupov F. Yu. *Tatarskiye govori Yujnogo Urala i Zaural'ya* (Çelya-binskoy i Kurganskoy oblastey). Kazan, 1972.
- Yuşkov İ. Sibirskiye tatarı // *Tobol'skiye gubern. ved-ti*. 1861, no. 35-45.
- Yadrintsev N. M. *Zapadno-Sibirskaya nimennost' // Jivopisnaya Rossiya*. Spb.: M., 1884, t. XI.
- Yadrintsev N. M. Naçalo osedlosti. İssledovaniye po istorii kul'turi ugro-altayskix plemen // *Literaturnıy sbornik*. Spb., 1885.
- Yadrintsev N. M. *Sibirskiye inorodtsı, ix bıt i sovremennoye poloje-niye*. Spb., 1891.
- Yadrintsev N. M. *Sibir' kak koloniya v geografiçeskom, etnografi-çeskom i istoriçeskom otnoşenii*. Spb., 1892.
- Yazıki narodov SSSR*. T. II. Tyurkskiye yazıki. M., 1966.

- Yarilov A. A. *Biloye i nastoyaşçeye sibirskix inorodtsev. Meletskiye inorodtsı*. Yur'yev, 1899.
- Yaroslavtsev D. *Po gornoy Şorii // Sibirskiye ogni*. 1926. No. 3.
- Adelung I. Ch. *Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde*. Th. I. Berlin, 1806.
- Castren M. A. *Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845-1849*. St. Petersburg, 1856.
- Falk I. P. *Beiträge zur topographischen Kenntniss des Russischen Reichs*. St. Petersburg, 1785. Bd. III.
- Klaproth Iulius. *Asia poligiotta*. Paris, 1823.
- Messerschmidt D. G. *Forschungsreise durch Sibirien 1720-1727. Tagebuch aufzeichnungen 1720-1722*. Berlin, 1962. Teil 1.
- Radloff W. *Phonetik der nördlichen Türksprachen*. Leipzig, 1882.
- Radloff W. *Aus Sibirien*. Erster Band. Leipzig. 1884.
- Radloff W. *Zur Geschichte der türkischen Wokalsystems // İAN*, 1901. T. XIV.
- Strahlenberg Ph. I. *Das nord –und östliche Teil von Europa und Asia*. Stockholm, 1730.
- Vambery H. *Das Türkvenvolk in seiner ethnologischen und ethnographischen Beziehungen*. Leipzig, 1885.

KISALTMALAR

AI - Aktı istoriçeskiye

AIEL - Arxiv İnstituta etnografii im. N.N. Mikluxo-Maklaya
(Sankt-Peterburg)

ATMGZ - Arxiv Tobol'skogo gosudarstvennogo muzeya-
zapovednika

BNM - Bol'shereçenskiy narodniy muzey

b.g. - bez goda (izdaniya)

VI - Voprosı istorii

VRGO - Vestnik Russkogo geografiçeskogo obşçestva

VF - Voprosı filosofii

GAOO - Gosudarstvenniy arxiv Omskoy oblasti

GATO - Gosudartvenniy arxiv Tomskoy oblasti

GATOT - Gosudartvenniy arxiv Tyumenskoy oblasti (Tobol'sk)

GME - Gosudartvenniy muzey etnografii narodov SSSR

DAI - Dopolneniya k Aktam istoriçeskim

JMVD - Jurnal ministterstva vnutrennix del

JS - Jurnal starina

ZZSORGO - Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdela Russkogo geog-
rafiçeskogo obşçestva

ZRAO - Zapiski Russkogo arxeologiçeskogo obşçevstva

IAN - İzvestiya Akademii nauk

IAOGO SSSR - İzvestiya Altayskogo otdela Geografiçeskogo obş-
çestva SSSR

İVGO - İzvestiya Vsesoyuznogo geografiçeskogo obşçestva

İZSORGO - İzvestiya Zapadno-Sibirskogo otdela Russkogo geografiçeskogo obşçestva

İRGO - İzvestiya Russkogo geografiçeskogo obşçestva

KSIİMK - Kratkiye soobşçeniya İnstituta istorii material'noy kul'turi

KSİE - Kratkiye soobşçevniya İnstituta etnografii

k. - kartočka

MAE - Muzey antropologii i etnografii im. Petra Velikogo Akademii nauk SSSR

MAE OmGU - Muzey arxologii i etnografii Omskogo gosudartvennogo universiteta

MAES TGU - Muzey arxeologii i etnografii Sibiri Tomskogo Gosudartvennogo universiteta

MZCEE OmGU - Materialı Zapadno-Sibirskoy etnografiçeskoy ekspeditsii Omskogo Gosudartvennogo universiteta

MİA - Materialı i issledovaniya po arxeologii SSSR

MCEE OmGU - Materialı Sibirskoy etnografiçeskoy ekspeditsii Omskogo Gosudartvennogo universiteta

MEE TGU - Materialı etnografiçeskoy ekspeditsii Tomskogo Gosudartvennogo universiteta

NT NGPI - Nauçniye trudy Novosibirskogo Gosudartvennogo pedagogiçeskogo instituta

N. S. - Novaya seriya

ImGİLM - Omskiy Gosudartvenniy istoriçeskiy i literaturniy muzey

OmGU - Omskiy Gosudartvenniy universitet

RİB - Russkaya istoriçeskaya biblioteka

CA - Sovyetskaya arxeologiya

CMAE - Sbornik Muzeya antropologii i etnografii

CE - Sovyetskaya etnografiya

TGMZ - Tobol'skiy gosudarstvenniy muzey-zapovednik

TGU - Tomskiy Gosudartvenniy universitet im. V.V. Kuybışyeva

TİE - Trudı İnstituta etnografii AN SSSR

TOKM - Tomskiy oblastnoy krayevedçeskiy muzey

TTGU - Trudı Tomskogo Gosudartvennogo universiteta

TTOKM - Trudı oblastnoy krayevedçeskiy muzey

t. - tetrad'

UZ BGPI - Uçeniye zapiski Barnaul'skogo Gosudartvennogo pedagogičeskogo instituta

UZ GEltİİİYAL - Uçeniye zapiski Gorno-Altayskogo nauçno-issledovatel'skogo instituta istorii, yazıka i literaturı

UZ İGPI - Uçeniye zapiski İrkutskogo Gosudartvennogo pedagogičeskogo instituta

UZ KazGPI -Uçeniye zapiski Kazanskogo Gosudartvennogo pedagogičeskogo instituta

UZ LGU - Uçeniye zapiski Leningradskogo Gosudartvennogo universiteta

UZ TGPI - Uçeniye zapiski Tomskogo Gosudartvennogo pedagogičeskogo instituta

UZ TGU - Uçeniye zapiski Tomskogo Gosudartvennogo universiteta

UZ TuaNİİYALI - Uçeniye zapiski Tuvinskogo nauçno-issledoval'skogo instituta yazıka, literaturı i istorii

UZ XakNİİYALI - Uçeniye zapiski akasskogo nauçno-issledovatel'skogo instituta yazıka, literaturı i istorii.

TSGADA - Tsentral'niy Gosudartvenniy arxiv drevnix aktov

TSGİA - Tsentral'niy Gosudartvenniy istoričeskiy arxiv

DİZİN

A

Abak 86, 135
Abas-Bakçı Şeyh 126
Abdrahmanov M.A. 38, 83, 84,
96, 217, 236, 237, 238,
253, 259, 260
Abdulla-han 111
Abınlar 98
Abız 132
Abılaygerim 197
Abogay 98
Açayr dağları 15
Açımovo 74
Açın-ler (Aça-lar) 107, 108,
109, 154
Aç-Keştim 81
Agitskiye 56
Ahmanovo 49
Ahmed-han 131
Ahmet Kirey 53
Akiyar 176
Ak Kalmık-lar 95, 107, 108,
165
Akmola 156, 178, 293, 295
Ak Orda 118
Algazıy 131
Ali-han 131
Alman-lar 133, 312
Almenevo 75
Altay dağları 17, 28, 30, 57, 63,
65, 79, 85, 86, 89, 95, 98,
259, 267, 271, 311, 313,

319

Altay-kiji 57
Altaylı-lar 15, 17, 31, 68, 73,
76, 264
Altın Orda 55, 68, 130, 131
Ambarçievo 147
Amu-derya 125
Andican 126
Ang (oymak) 108
Angas (oymak) 108
Anikina A.Y. 91
Arat Tarıberdiyev 204
Aremzân Tatarları 51, 52, 133,
200, 201, 202, 316, 318
Argınlar 103, 321
Argun (skaya) nahiyesi 107,
108, 109, 154, 169, 171,
172, 173
Arın 33
Aristov N.A. 14, 15, 81, 95,
100, 106, 107, 271, 272,
330
Asinovsk bölgesi 99
Astrahanlılar 17
Aşağı Tarmanı 138
Aşkeneyevo 78
Aşlık 54
Aşman 127
Atagayev köyü 175
Avazbakeyev 48
Avdeyev İ.İ. 22, 26, 44, 189,
261, 329

Ayalı-lar 61, 64, 67, 68, 69, 70,
74, 179, 197, 226, 316,
319
Ayalu 193, 239, 240
Ayatsk 50
Ay boyu 68
Aylı 64
Aytı Karaul 175
Aytküloğulları 179
Azerbaycanlılar 17
Aziz Nikolay 285
Az-kiştım 94

B

Babasan Tatarları 51, 52, 54,
55, 56, 158, 159, 200, 202,
203, 226, 316, 318
Babişevo 148
Baçat 95, 98
Baçkir 48
Bağış 131
Bahruşin S.V. 45, 48, 72, 121,
122, 265
Baksı nehri 91
Balık Kojanov (Balıkbiy) 96
Baraba 15, 16, 17, 21, 24, 26,
28, 29, 30, 32, 33, 34, 35,
36, 43, 46, 67, 69, 71, 72,
73, 74, 75, 81, 82, 83, 84,
87, 92, 102, 104, 105, 106,
113, 118, 120, 128, 138,
141, 145-153, 158, 162-
164, 186-193, 196, 197,
199, 203, 204, 209, 210,
211, 215, 216, 217, 222,
223, 226, 227, 231, 232,
235-240, 242, 244, 245,
248, 249, 253, 255, 259,
261, 265, 266, 267, 268,
269, 270, 273, 278, 293,
296, 302, 305, 306, 307,
309, 316, 319, 320, 321
Barabalar 13, 17, 66, 71, 86,

149, 210, 211, 248, 266,
268, 322
Barak Çebakov 175
Barama 72, 240
Barın 152
Barskaya 177
Basagar 107, 108
Basanday 77, 78, 123, 220, 316
Basandayka 217, 332, 335, 367
Basentiin (oymak) 175
Baskakov N.A. 31, 32, 33, 57,
332
Baskaul Mayraçev 96
Başkurt-lar 13, 31, 48, 56, 57,
67, 68, 73, 113, 116, 128,
130, 135, 144, 187, 202,
235, 265, 272, 297, 317,
323
Bataklık tarafı 58
Baturino 94, 168
Baygarı 138
Baygarina 45
Baygul nahiyesi 90, 102, 108,
109, 167, 168, 169, 171,
172, 173, 317
Baykal 54, 55
Baytuganoğulları 179
Bazanakovo 93
Begiş 132
Belı nehri 58
Beltir-ler 103
Berezova (ilçe) 161
Betenekov 92
Bigita 56
Bikata 56, 57
Bi-Türtas 51
Bolşereçensk 278
Boris Gulunov 95
Borovyev N.İ. 223
Boşi (Sorgulina nahiyesi) 89
Boyarşinova Z. Ya. 15, 24, 25,
27, 29, 30, 36, 53, 55, 77,

- 78, 79, 82, 83, 85, 88, 95,
97, 100, 102, 108, 110,
111, 118, 119, 123, 130,
131, 146, 148, 152, 154,
188, 191, 203, 206, 209,
211, 217, 218, 219, 220,
221, 240, 267, 269, 272,
273, 276, 277, 282, 287,
305
- Boymametko 47
- Bromley Yu.V. 300, 301, 336
- Buhar bkz. Buharalı
- Buhara Hanlığı 70, 111, 180
- Buharalı-lar 17, 18, 23, 31, 33,
43, 49, 54, 70, 72, 118,
119, 120, 121, 122, 123,
124, 125, 126, 127, 128,
131, 135, 142, 151, 152,
176, 178, 180, 181, 183,
187, 197, 201, 211, 238,
242, 246, 247, 248, 249,
252, 272, 273, 287, 292,
305, 306, 307, 309, 310,
311, 312, 317, 318, 319,
320
- Butsinskiy 142, 157, 214, 240,
269, 278, 279, 287, 288,
297, 306, 307, 320
- Büretler 17, 311
- Büyük Baygul 90, 108, 109,
172, 173
- C
- Cabar Karaul 175
- Castren M.A. 276, 277, 283,
388
- Cat 84
- Celayir 110
- Cetiru-lar 117, 321
- cın 127
- Cındık 127
- Cuçi ulusu 63
- Cungar Hanlığı 114, 115
- Cungarlar 43, 114, 129, 267
- Ç
- Çagat 85
- Çan Gölü 72, 149, 268
- Çanovo 139
- Çaplın 49
- Çarev-Kurgan 113, 128
- Çarkınlar 80
- Çarnalı 127
- Çat-lar 16, 18, 33, 76, 77, 80,
82, 83, 84, 85, 86, 94, 95,
97, 99, 139, 148, 150, 152,
154, 163, 166, 192, 197,
198, 199, 200, 204, 211,
218, 222, 228, 229, 230,
231, 236, 237, 238, 239,
279, 297, 303, 320, 321,
322
- Çaus 82
- Çeburga 138
- Çeçenler 17
- Çemen 137
- Çerdar 100
- Çerkey-tuhum 81
- Çernaya Reçka (Karasu) 83, 87
- Çernomıs 83, 168, 317
- Çernomısovlar 94
- Çıbın 101
- Çınga 49
- Çıngali 49
- Çıngi 49
- Çıçkanlar 80
- Çik 85
- Çimgi-Tura 49, 110, 119, 131
- Çingiz-han 110, 245
- Çorni 69
- Çoy 72, 76, 164, 72, 76, 164,
316, 319, 72, 76, 316, 319
- Çulım 13, 14, 15, 16, 17, 18,
20, 21, 22, 23, 24, 25, 26,
27, 28, 31, 32, 34, 38, 43,
77, 82, 84, 89, 91, 94, 96,

- 99, 100, 101, 102, 103,
104, 105, 106, 107, 108,
109, 141, 142, 147, 152,
154, 155, 166, 167, 168,
169, 170, 171, 172, 173,
239, 267, 270, 271, 272,
288, 289, 290, 291, 304,
305, 309, 310, 311, 317,
320, 323, 356
- Çulıman 130
- Çulımlılar 99, 100, 106, 173,
270, 271, 272, 288, 289,
291, 305, 309, 312, 313,
320, 324
- Çulımsk 108, 109, 173
- Çumlar 128
- Çuvaş-lar 43, 54, 105, 111,
132, 309, 318
- D**
- Dağıstanlılar 17
- Debets Gölü 24, 343
- Dekava Karaul 175
- Demyanka nehri 141
- Deşt-i Kıpçak 68
- Din Ali Hoca 119, 120
- Dmitriyeva L.V. 27, 35, 38, 149,
235, 236, 237, 343
- Dolgi B.O. 24, 25, 30, 45, 46,
48, 50, 53, 55, 68, 69, 72,
81, 88, 91, 100, 101, 142,
157, 162, 169, 171, 177
- Don 105
- Dremov V.A. 28, 88, 135
- Dubo 89
- Dulzon A.P. 22, 23, 24, 25, 32,
34, 80, 81, 83, 84, 87, 96,
99, 101, 102, 104, 109,
135, 170, 188, 222, 236,
259, 304
- E**
- Ebulhayr-han 63, 85, 110, 114,
118
- Ejin 101
- Elbek 127
- Eldik 127
- Elik 127
- Emba 128, 129
- Eske-İlan, Eske Yılan 58
- Eskel 58
- Evtuşin 92
- F**
- Falk İ. 20, 122, 152, 154, 181,
184, 192, 220
- Fergana 125
- Finler 15
- Firsov N.N. 212, 276, 277
- Fişer İ.Y.16, 18, 96, 97, 243
- G**
- Gagemeyster Yu.A. 19
- Georgi İ.G. 17, 18, 20, 46, 69,
104, 145, 155, 170, 200,
204, 208, 209, 212, 215,
216, 219, 220, 222, 237,
249, 261, 262, 271, 272,
288, 290
- Gimadi X.G. 17, 27, 28, 29, 35,
36, 37
- Gmelin İ.G. 155
- Golişeva G.A. 95
- Golobaçyev P.M. 19
- Golodnikov K. 21, 150, 200,
260, 278, 284
- Gordeyeva O.İ. 38, 280, 281,
328
- Gornaya Şoriya 76
- Gromiko M.M. 23, 113, 114,
150, 156, 190, 209, 248,
275
- H**
- Hakas-lar 15, 17, 31, 32, 79,
99, 103, 262, 305, 311,
313

- Hak-Nazar 111
Hant-lar 24, 31, 43, 52, 54, 59,
63, 74, 146, 152, 159, 205,
239, 311, 318
Hara-Sokka 75
Herbertşteyn 157
Hiva 114, 125, 126
Hoca-lar 48, 70, 119, 120, 127,
317
Hocent 125
Hotan 14, 65
Hramova V.V. 22, 24, 59, 73,
102, 223
Hucayar 127
Hun-lar 32
- I-İ
- Issık-Göl 63
İvan IV 157
İbak-han 53, 130, 131
İbak İbrahim 53
İbir 130
İbni Fadlan 58
İginsk 109, 154
İkkulovo 71
İkşegerm 137
İlen 48
İlkusskiye 76
İmaçı Curbayev 126
İnderi 58
İndriçyeva 45
İnya nehri 96, 104
İpşen 71
İrbıt 210
İrbitsk 292
İrko Udelyekov 96
İrtış nehri 14, 15, 16, 17, 22,
24, 25, 26, 27, 28, 29, 30,
31, 32, 33, 34, 35, 36, 43,
44, 49, 51, 52, 53, 54, 56,
59, 61, 62, 64, 65, 66, 68,
69, 71, 75, 76, 80, 81, 83,
84, 85, 94, 96, 98, 102,
104, 106, 110, 111, 112,
115, 116, 117, 118, 119,
126, 131, 132, 134, 141,
142, 143, 63, 144, 145,
148, 149, 153, 156, 157,
158, 159, 160, 162, 177,
178, 184, 187, 188, 189,
192, 196, 197, 198, 199,
203, 210, 211, 212, 213,
214, 222, 223, 224, 225,
226, 231, 232, 233, 234,
235, 237, 238, 240, 241,
242, 244, 245, 248, 249,
250, 251, 255, 256, 258,
259, 260, 265, 266, 267,
268, 269, 270, 273, 277,
279, 298, 302, 304, 305,
307, 309, 320, 321, 322,
323, 324
İrtışak 138
İsenbaktı-Kireyev 175
İsenevo 133, 138
İset 44, 47, 189
İshakova S.M. 37, 124, 125,
127
İska 48
İsker-Tobolsk 51, 52, 53, 54,
55, 56, 111, 132, 200, 202,
203
İskitim 148
İstyatskaya 56
İşim nehri 16, 32, 34, 36, 65,
66, 83, 85, 103, 111, 112,
114, 116, 119, 124, 131,
144, 145, 153, 156, 157,
161, 178, 181, 186, 210,
266, 293
İşmetko Tenkukov 47
İştyak 45, 46, 56
İştyatskiy 56
İtil (Volga) 13, 19, 20, 22, 23,
30, 31, 34, 36, 37, 38, 39,

- 43, 49, 50, 56, 57, 58, 73,
99, 105, 129, 131, 132,
133, 135, 136, 138, 139,
140, 151, 152, 155, 156,
157, 161, 168, 184, 185,
186, 231, 187, 130, 187,
234, 238, 242, 244, 253,
254, 255, 256, 259, 261,
262, 263, 264, 272, 296,
301, 302, 303, 307, 308,
310, 311, 312, 317, 319,
321, 323
İtkulova 129
İtküçümoğulları 179
İvan 131, 157
İvanov P.G. 22, 31, 87, 93, 98,
101, 107, 219, 254, 260,
271, 272, 347, 348
İvaşko Vasilyev 86
İzbılbaşevsk 177
İzembek 215
İzemetka 59
- J**
- Jelizinsk 117
Joloba Kipçat 175
- K**
- Kaçın-ler 103, 105
Kaffka S.P. 90, 351
Kaftançikova 275
Kainsk 151, 156, 178, 186,
197, 209, 232, 293, 294,
307, 151, 156, 178, 197,
209, 232, 293, 294, 307
Kalım 58, 60, 214
Kalıman 48
Kalmak-lar 34, 43, 82, 95, 96,
97, 107, 113, 133, 151,
152, 165, 188, 191, 198,
202, 208, 211, 217, 219-
221, 223, 227, 229, 236,
237, 240, 266, 317, 319,
320, 321
Kaltay 87, 97, 139, 182, 275
Kamışevo 128
Kamlar 107, 109
Kanayevo 93
Kancigali (oymak) 175
Karaça 111, 112
Karaçay 139
Karaçın 126
Karagalı 74
Karagaslar 25, 90
Karagay 61, 64, 161
Karagayoğulları 98
Karagaz 91, 94
Kara gul 74
Karakalpak-lar 13, 57, 65, 118,
128, 129, 151, 187, 201,
267, 272, 310, 319, 321,
323
Kara-Kıpçak 14, 64, 319
Kara-Kitay 65
Karakul 127
Karalkin P.İ. 22
Karataulı 68
Karatavlı 68
Karaul 175
Karbani 138
Karbino-Uk 51
Kargaçına 91, 102, 108, 109,
169, 171, 172, 173
Kargal 72
Kargalı 72, 74, 163
Kargat 82
Kargay 64
Karluk 233
Karmışyeva B.H. 48, 63, 70, 73,
85, 127, 350
Kartsov V.G. 24, 29, 118, 350
Kasım 53, 131
Kasimov 54
Kasım-Tura 53

- Kasıy 54
 Kaskar 127
 Kaskara 176, 247
 Kaşkara 48
 Kaşlık 119
 Kaştakovo 92, 106
 Katanov N.F. 15,
 Katay 57, 65
 Katay Yelanlılar 65
 Kaybasovo 93, 147
 Kaynaul 161, 162
 Kaysaklar 110
 Kazak-lar 13, 14, 18, 29, 31,
 48, 53, 63, 65, 85, 104,
 110, 111, 112, 113, 114,
 115, 116, 117, 124, 128,
 144, 150, 151, 155, 156,
 173, 174, 175, 176, 177,
 187, 202, 265, 266, 272,
 295, 297, 306, 307, 317,
 320, 324
 Kazakistan 54, 74, 111, 112,
 114, 115, 175, 248, 266,
 284, 308, 324
 Kazan 14, 15, 17, 20, 23, 30,
 31, 33, 36, 37, 38, 54, 59,
 63, 65, 125, 126, 130, 131,
 132, 134, 135, 136, 137,
 138, 139, 151, 152, 187,
 201, 202, 210, 242, 245,
 246, 250, 251, 252, 253,
 257, 258, 259, 260, 261,
 262, 264, 265, 272, 287,
 296, 302, 308, 309, 318,
 319, 330
 Kazaneç 125
 Kazan Hanlığı 131, 132
 Kazanka (nehir) 95
 Kazarovo 176
 Kazım 54
 Kemçik 109
 Keret 95
 Kerey 53, 116, 117
 Kesek 18
 Kesik 18, 100, 101
 Ket-ler 17, 24, 25, 79, 82, 272,
 304, 305, 320
 Ket nehri 272
 Kınır 48
 Kıpçak-lar 14, 17, 30, 31, 59,
 64, 68, 80, 116, 117, 233,
 318, 319, 321
 Kırgap 179
 Kırgız-lar 13, 29, 31, 48, 77,
 80, 85, 100, 101, 169, 174,
 319
 Kışım-lar 83, 142, 191
 Kızıl 50, 101, 107, 109, 333
 Kızıldeyeva 91, 108, 109, 169,
 171, 172, 173
 Kızıllar 101, 105, 305, 320
 Kızıl Ufa 50
 Kidan 24, 65, 89, 239
 Kimak-lar 29, 80, 85, 319
 Kinder 60
 Kipçat 175
 Kirçak 72
 Kirçik 72
 Kireyev 175
 Kitay 65, 350
 Kiya 91, 100, 104, 107, 109
 Klaproth İ. 124, 388
 Kobenyatkovo 176
 Kogutay 197, 204
 Kokala 175
 Kokand 125
 Kolıvan 148
 Kolpugöl 52
 Konda 141, 304
 Kondoma 30
 Konstantinovka 275, 276
 Korolyev 264, 353
 Korukova 94, 109, 168, 169,
 171, 172, 173, 317

- Kosgan 175
 Kostantinovo 148
 Koşay 144
 Koşkul 75, 139
 Koşuk 60, 144, 316, 318
 Kotlubahatına 66
 Kourcak 63
 Kourdak 61, 62, 63, 64, 69, 239
 Kovin 71
 Koybasovo 106
 Kozırbek 147
 Kökuzova 45
 Krasnoufımsk 50
 Krasnoyar (Kızılyar) 75, 83, 94, 100, 103
 Kreçatnikovo 58
 Kreçatya 58
 Krıl Maltuk 175
 Krivoy 78
 Ktanlar 64, 65
 Ktay 65
 Kuça 127
 Kuçan 127
 Kularovo 129
 Kuleba 72, 73
 Kulekay 47
 Kulib 75
 Kullar 66
 Kulman 87
 Kulmanovo 93
 Kuloba 75
 Kul-Türtas 51
 Kuluk 48
 Kulunda 71, 83
 Kulutayev 175
 Kumandı 81
 Kungur 51, 143, 253
 Kurçak 63, 73
 Kurçıkova 109, 154, 171, 172, 173, 317
 Kurdak 13, 56, 61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 76, 120, 132, 141, 143, 144, 145, 148, 149, 64, 152, 158, 159, 160, 161, 162, 195, 197, 202, 203, 210, 211, 213, 225, 226, 233, 234, 235, 239, 240, 250, 266, 269, 296, 302, 309, 316, 318, 319, 321
 Kurgan 113, 117, 128, 156, 157, 161, 178, 186, 113, 292
 Kurtak 61, 63
 Kurtamışevo 113
 Kurtumova 45
 Kusoğulları 98
 Kuvandıkov 45
 Kuzeyev R.G. 67, 68
 Kuznetsk 77, 95, 96, 122, 146, 148
 Küçük Korukova 94, 168
 Küçük Şegar 88, 90, 91, 168
 Küçük Tebis 193
 Küçük Turalı 138
 Küçüm-han 30, 53, 54, 59, 66, 80, 81, 94, 102, 103, 104, 111, 119, 125, 132, 141, 142, 144, 158, 189, 195, 196, 203, 204, 245, 265, 273
 Küçümoğulları 59, 144, 146, 196, 265, 268, 319
 Küerik 18, 100, 101
 L
 Langa 72, 74
 Lavr Kiev-Peçora 19
 Layma 59
 Lebedyeva İ.İ. 105, 282, 292, 355
 Lebyajye 177
 Leşakovo 162
 Leyla Kanış 120

Litvalar 133
 Lobutan 48, 58
 Losyev 177
 Lukerinya 177
 Lukina N.V. 25, 87, 90
 Lübay 72, 74
 Lübey 72, 74, 75, 164, 74, 316, 319
 Lvova E.L. 23, 24, 89, 99, 101, 108, 109

M

Madiyar-Kipçat 175
 Malo 69
 Malogorod 69
 Mamaseyid 127
 Mamatış 137
 Mamık-han 110
 Mamruk 74
 Mamuk 53, 131
 Mançil 123
 Mansa-lar 24, 25, 31, 43, 44, 45, 50, 54, 59, 60, 74, 143, 151, 158, 159, 239, 297, 304, 311, 323
 Mari 105
 Maslova 105, 358
 Matması 138
 Mâverâünnehir 14
 Mavlutova 137
 Medvej 177
 Medyanki 138
 Meles-ler 13, 99, 100, 101, 154, 167, 169, 172, 291, 317
 Melesliler 99
 Melesskaya-Koşenbaykova 108
 Melesskaya-Tutalova 108
 Melet 101
 Melniçniy 177
 Mengü-Timur 119
 Meyerberg 46
 Middendorf A.F. 217

Milis 100
 Miller G.F. 16, 18, 45, 46, 52, 82, 109 120, 217
 Minusin 28, 271, 311
 Mirimova 54
 Mirşan 127
 Mişer-ler 32, 33, 73, 137, 139, 152, 244, 252, 253, 255, 308, 309, 321
 Moğol 24, 29, 31, 65, 67, 77, 98, 99, 112, 269, 319, 320
 Moğullar 85
 Moskova 23, 112, 157, 210
 Mrassu 30
 M. Speransky 190, 191
 Muhametşin 139
 Mukanov M.S. 117, 156, 173
 Multuk Karaul 175
 Mumrakov 74
 Mumrakovo 74
 Murat 132
 Murtaza 53, 111
 M. Y. Yeremina 93

N

Nadtsi 51, 52, 316, 318
 Nadzinskaya 153
 Nagayeva 45
 Nagornoye 161
 Narım 106
 Narımsk 148
 Natskaya 272
 Naumova O.B. 23, 115, 116
 Nayman 48, 116, 175
 Nenets-ler 25, 26, 31, 61, 79, 81
 Nganasan 269
 Nijegorod 137, 210
 Nitsa 44
 Nogay 13, 14, 29, 30, 43, 49, 53, 54, 55, 62, 64, 65, 67, 73, 111, 128, 144, 239, 273, 410, 318

- Nokosoğulları 98
 Noska 59
 Novaya 177, 267, 361, 390
 Novosibirsk 23, 29, 32, 75, 82, 295, 329, 330
- O-Ö**
- Ob nehri 13, 17, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 35, 43, 66, 71, 74, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 102, 103, 106, 112, 125, 127, 135, 141, 142, 146, 147, 148, 152, 153, 154, 155, 162, 163, 166, 168, 188, 189, 190, 191, 197, 198, 200, 204, 217, 219, 220, 221, 222, 227, 230, 236, 240, 267, 269, 270, 271, 272, 274, 277, 279, 297, 304, 305, 309, 312, 316, 320, 321, 322
 Obdorsk 74
 Ob-Tutul 87, 88, 93, 94, 166, 168
 Oçu 108
 Ogorodnikov V.İ. 132
 Oğuz-lar, 57, 68, 319
 Om nehri 66, 72, 74, 82, 87, 112, 114, 115, 117, 142, 145, 156, 196
 Om-aul 87
 Omsk şehri 23, 31, 47, 61, 62, 66, 67, 116, 117, 118, 127, 131, 138, 156, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 209, 210, 292, 293, 294, 295
 Or 148
 Orçak 63, 73
 Ordos 85
 Orenburg 113, 201, 202, 205, 210
 Orhon 28, 29, 57, 59, 66, 319
 Orsk 82
 Orta Asya 13, 28, 29, 30, 31, 43, 48, 53, 54, 63, 64, 70, 72, 73, 74, 75, 77, 81, 112, 118, 119, 120, 121, 122, 126, 127, 180, 184, 248, 251, 252, 266, 292, 305, 306, 317, 318, 319, 321
 Orta Asyalı 14, 48, 53, 118, 120, 121, 131, 178, 220, 264, 319
 Orta Cüz 63, 65, 110, 112, 114, 115, 116, 117, 175
 Orta Tarmanı 138
 Osa 65, 66
 Osetler 17
 Osinovo 176
 Ostyak-lar 26, 45, 46, 65, 88, 91, 92, 93, 119, 119
 Ostyatskaya 71
 Oşa 65
 Otuz-Tatar 61
 Oyrat 112
 Özbek-ler 13, 29, 31, 48, 53, 63, 70, 85, 111, 118, 119, 124, 130, 306, 317, 319
 Özbek Devleti 118
- P**
- Pallas P.S. 220, 222
 Paraba 72, 240
 Parabel 72
 Patkanov S.K. 20, 21, 32, 102, 106, 161, 241, 254, 301
 Pavlador 122
 Peçenek 68, 319
 Peçenovo 71
 Pelim 61, 144
 Pelih 25, 87, 89, 90
 Pencikent 125
 Perm 50, 51, 57, 110, 133, 143, 340, 348, 359

Pers 120, 124, 306, 324
 Petropavlovsk 122, 151
 Pışma 44, 47
 Pokrovsk 177
 Poruşnaya 126, 145, 197
 Potanin G.N. 15, 122, 125,
 226, 249
 Prens Tom 77
 Prens Yepança 45, 46
 Pritkova N.F. 31
 Prov 88, 93, 94, 154, 168
 Pumpokolskaya 272
 Puşkarevo 93

R

Radloff W.W. 14, 15, 16, 17,
 18, 62, 64, 69, 71, 75, 80,
 100, 102, 106, 129, 164,
 204, 219, 235, 259, 275
 Ray-Karaul 175
 Remezovskaya vakayinamesine
 189
 Ribalovo 93, 94
 Romadanov 175
 Rus-lar 69, 77, 88, 90, 91, 112,
 113, 114, 121, 135, 145,
 146, 151, 153, 155, 157,
 158, 162, 168, 173, 191,
 201, 207, 241, 242, 243,
 249, 253, 273, 274, 275,
 276, 277, 278, 281, 282,
 283, 285, 286, 287, 288,
 289, 294, 296, 297, 303,
 304, 305, 308, 312

S

Sabanaki 138
 Sabanakovo 120
 Sabantuy Bayramı 210
 Sadkın 92
 Sadkina 92
 Safiulu 138
 Sagal-Kipçat 175

Sagaylar 103
 Sahalar 75
 Sahtar 75
 Saitkulov 138
 Salair sıradağları 49, 76, 176
 Saliik Karaul 175
 Salpıx Karaul 175
 Saltan 111, 112
 Samara 37, 134, 259
 Samodin 24, 25
 Samoyed-ler 26, 27, 43, 61, 74,
 79, 81, 82, 83, 87, 89, 90,
 91, 92, 318, 319
 Samoyloviç A.N. 32
 Sankina 45
 Sargaç 61, 66, 68
 Sargat 13, 56, 61, 62, 64, 66,
 68, 69, 76, 87, 93, 118,
 120, 131, 132, 141, 144,
 148, 152, 145, 159, 160,
 161, 162, 195, 202, 203,
 210, 211, 213, 225, 226,
 233, 234, 239, 250, 266,
 269, 296, 302, 309, 316,
 318, 319, 321
 Sarı 92, 175
 Sarı-Kul 92
 Sarkulov 92
 Sart 67, 72, 91, 239, 247
 Sartaul 64
 Sartlan 72
 Sartlar 14, 64, 122, 319
 Saurgan 65
 Saurgat 161, 162
 Sausan 129
 Savinov D.G. 29, 80
 Sayan 25, 30, 63, 65, 85, 89,
 95, 311, 313, 319
 Sayan-Altay 30, 63, 65, 85, 89,
 95, 311, 313, 319
 Sayram 126
 Sebelyakovo 145

Semek-han 114
 Semerkand 125, 126
 Semipalatinsk 122
 Semiskul Gölü 128
 Sergaç 137
 Seydak 111, 112
 Seydi Tebakay 131
 Seyidler 120
 Seyid Teneley Bereleyev 70
 Seyitovo 70, 71
 Silba 50
 Sır-derya 56, 68, 118
 Sıryan 49
 Sibirya 19, 20, 21, 24, 27, 30,
 45, 46, 66, 72, 75, 80, 82,
 88, 110, 111, 114, 118,
 119, 120, 121, 122, 124,
 125, 126, 131, 150, 151,
 152, 156, 157, 177, 190,
 191, 198, 203, 208, 209,
 212, 214, 216, 243, 246,
 248, 253, 258, 261, 262,
 270, 274, 275, 276, 280,
 285
 Sibirya Hanlığı 35, 39, 44, 49,
 53, 54, 84, 111, 112, 119,
 120, 132, 142, 157, 188,
 189, 192, 203, 238, 245,
 265, 296, 298, 309
 Sidtek 265
 Singul 138, 143
 Siyin 131
 Slovtsov İ.Ya. 17
 Sokolova Z.P. 49, 52, 53, 74
 Solyana 177
 Stepniy 177
 Stroganovlar 133
 Strukova İ.P. 22
 Suhotina 276
 Sulbuyevo 76
 Supra 58, 133
 Suyunduk-Kara-Atagayev 175

Suzgun 133, 137

Sviyajsk 135

Ş

Şad 85

Şagır aulı 73

Şakçı 176

Şamşi 138

Şegar 25, 88, 90, 91, 93, 154,
168, 316

Şegarka 87, 88, 89, 90, 91

Şegar Karagaslar 25

Şehrıstan 125

Şerbeti 119

Şeyban-han 63, 65, 110, 118,
119

Şeybaniler 53

Şıhlar 126

Şıhovo Yurt 70

Şikça 48

Şor-lar 17, 31, 32, 76, 79, 98,
99, 103, 211, 262, 311,
313

Şubina 137

Şuisk 109

T

Tabara 60, 61, 316, 318

Tabın 152

Tabınsk 133

Tacikistan 63, 75

Tacik-ler 120, 127, 306, 319,
321, 324

Taçımovo 129

Tadzımovo 120

Tagan 95

Tagçı 48

Tahçı 48

Tahtamışevo 139, 150, 218

Talas 28, 59

Tambov 105

Tara 13, 17, 30, 32, 33, 34, 61,
62, 66, 67, 68, 69, 70, 72,

- 74, 75, 80, 103, 110, 120,
121, 122, 123, 126, 127,
129, 132, 135, 136, 137,
138, 141, 144, 145, 148,
149, 150, 152, 156, 158,
159, 160, 161, 113, 178,
125, 179, 173, 178, 179,
181, 182, 183, 184, 186,
190, 195, 196, 197, 198,
200, 202, 204, 208, 209,
210, 211, 212, 213, 217,
222, 224, 225, 226, 233,
234, 235, 237, 239, 241,
247, 248, 250, 251, 266,
267, 268, 269, 278, 288,
296, 302, 306, 309, 316,
317, 319, 321
- Tarhan 52, 138
Tarlın 86
Tarmakul 139
Taslar 68
Taşka 137
Taşkent 125, 247, 337, 339,
343, 347, 348, 361, 377,
382, 386
Tatar-kiji 99
Tatişçev V.N. 107
Taulı 68
Tav 61, 62, 66, 68
Tavda 54, 142, 153
Tav-Otuz 61, 66
Taybarı 61
Taybuga 53, 55, 110, 318
Taybugalar 54, 55, 119
Taylats 161, 162
Taylats 161, 162
Tebenda 162
Tebendia 61, 66
Tegildeyevo 78, 87, 93, 230,
263
Teguldetsk 99
Tele 24, 29, 80, 319, 357
Telenget 95
Telengit 68, 95
Teles 95
Teletsk Gölü 96
Teleüt-ler 13, 15, 17, 43, 52,
73, 77, 82, 86, 91, 95, 96,
97, 99, 106, 107, 108, 135,
187, 220, 230, 267, 271,
297, 303, 305, 319, 320,
323
Temerçiler 77, 94, 106, 320
Terene 71, 72
Terenya 36, 72, 76, 84, 164, 72,
76, 164, 235, 36, 72, 76,
84, 164, 235, 36, 72, 76,
84, 235
Tersalgay 90, 91
Tersek 47, 48, 50
Tersekler 49, 57, 143
Tert-As 52
Teşik-tav 231
Teuşakoğulları 91
Tevekkel 111, 130, 131
Tevriz 13, 33, 61, 62, 76, 233,
234, 238
Tezik 120
Tıçkan-tuhum 81
Tızıraçevo 90, 91, 168
Timur 118, 119
Tisul 107
Titova Z.D. 23, 215
Tobol 13, 14, 16, 17, 18, 19,
21, 22, 24, 25, 26, 27, 28,
29, 30, 31, 32, 33, 34, 36,
43-56, 58, 59, 61, 62, 64,
65, 68, 69, 75, 80, 81, 83,
84, 85, 98, 102, 103, 104,
105, 106, 110-117, 119,
120, 122, 125-129, 131-
134, 141-145, 148, 149,
153, 156-161, 173, 178,
181-189, 192, 195-198,

- 200, 102, 200, 158, 94,
200, 104, 200, 198, 199,
201, 202, 203, 204, 208,
210-214, 222-226, 231-
242, 244, 245, 246, 248-
260, 265-270, 273, 274,
278, 279, 282, 284, 286,
288, 296, 297, 298, 302,
304-307, 309, 315-320
- Tobol-tura 55
Toboltura 55
Tofalar 31, 313
Togul 95
Toguz-Oğuzlar 57
Toguzov 57
Tohtamış 118
Tokarev S.A. 35
Tokuz 51, 54, 56, 58, 62, 64,
68, 145, 200, 202, 226,
316, 318
- Tom 13, 15-19, 25, 26, 28, 29,
30, 32, 33, 34, 76-82, 84,
86, 87, 88, 91, 95-98, 102,
106, 108, 120, 127, 135,
139, 147, 150-56, 166,
181, 183, 184, 186, 187,
83, 190, 89, 188, 189, 192,
198, 199, 200, 211, 217-
223, 227-232, 236, 237,
238, 239, 240, 241, 244,
245, 254, 255, 269, 270-
274, 277, 279, 280, 281,
284, 285, 297, 302-306,
309, 312, 316, 320
- Tomak 66
Tomsk Üniversitesi 23, 90, 106
Toyan 77, 78, 147, 162, 189
Toyanova 217, 342
Toyanovo 149
Töles 85
Trofimova T.A. 24, 26, 27, 189
Troitskaya T.N. 29, 89
- Tubalar 57
Tugilino 147
Tugolukov V.A. 27
Tukalı 156, 157, 178
Tulks 105
Tul-Mamet 204
Tuman 123
Tumaşyeva D.G. 23, 33, 34, 35,
36, 51, 59, 62, 82, 84, 124,
233, 234, 235, 236, 238
Tunus 67, 72, 74, 75, 164, 72,
74, 75, 196, 316, 319
Tura 13, 17, 24, 25, 32, 44, 45,
46, 48-53, 60, 61, 69, 75,
80, 110, 119, 47, 119, 50,
131, 117, 119, 75, 80, 131,
132, 142, 143, 148-153,
156, 158, 159, 160, 184,
186, 189, 200, 202, 204,
210, 233, 234, 269, 270,
278, 281, 296, 304, 309,
315, 317, 318, 321, 323
Turalı-lar 61, 67, 68, 69, 70,
71, 138, 235, 239, 242,
243, 316, 317
Turas 72, 316
Turaş 72, 73, 74, 164, 72, 73,
74, 319
Turayev 176
Turayevo 138
Turba 133, 138
Turgay 106
Tus-yul 107
Tuvalılar 31, 311, 313
Tuvonga 45
Tügüm 85, 110
Tümen 13, 16, 17, 22, 30, 32,
33, 34, 44-56, 58, 59, 60,
61, 62, 80, 102, 110, 113,
119-123, 127-133, 136,
137, 138, 140-150, 153,
151, 69, 155, 103, 156-

161, 173, 176-183, 191,
192, 195, 196-203, 207-
214, 220-225, 233, 234,
235, 237, 239, 241, 247-
254, 265, 266, 267, 278,
281, 287, 288, 296, 298,
302, 306, 309, 315, 317,
318, 321

Tümen Hanlığı 44, 53, 119,
130, 131

Tümen Kapısı 131

Türk Hakanlığı 27

Türkistan 119, 125, 126

Türkmen 13

Türtas 51, 52

Türtugul 175

U-Ü

Udmurt 105

Ufa 50, 67, 94, 133, 137, 143,
210, 253, 330, 333, 354,
360, 369, 377, 386

Ugor-lar 24, 25, 26, 31, 49, 53,
56, 57, 59, 63-65, 68, 74,
75, 130, 269, 318, 319

Uguy 72, 74, 75

Uki 138

Ukrat 95

Ulutskiye 75

Umansky A.P. 95, 96, 97, 144

Ural dağları 13, 19, 20, 22, 23,
30, 34, 36, 37, 38, 49, 56,
57, 67, 128, 130, 133, 135,
136, 138-141, 157, 184-
187, 191, 238, 242-244,
253-256, 259, 260, 261,
265, 274, 296, 301, 302,
303, 307, 308, 310, 311,
312, 317-325

Ura-tepe 125

Urgenç 119, 120, 125, 126

Uskat 96

Usman 75

Uşay 77, 231

Uştyak 45

Uteş 131

Utka 50

Utuz 66

Utyatskaya 113, 128

Uvak-lar 116, 117, 175, 321

Uvakov (nahiye) 175

Uvat 51, 56, 57, 58, 159, 175

Uy 66

Uyena 82, 96

Uygur-lar 13, 24, 29, 32, 85,
86, 124, 306, 321

Üst-İşim 65, 131

Üst-Kamenogorsk 115, 122,
146, 174

Üst-Sosnovka 275

Üst-Zaostrovsk 177

Üzük 72, 74

V

Vagay 54, 56, 58, 61, 62, 112

Valeyev F.T. 14, 22, 27, 31, 35,
36, 52, 122, 124, 125, 184,
188, 191, 192, 211, 223,
224, 225, 292

Varınaya 177

Varvarinskaya 138

Vasilyev V.I. 25, 27, 59, 61, 74,
86, 89

Velikorus 282

Vengerovsk 75

V.G. Ganeyev 65

Vogul 24, 45, 49, 50, 60

Voroguşino 138

Voronej 105

Vostrov V.V. 116, 117, 295

W

Weynşteyn 89

Y

Yaçi 108

Yaçin 101, 109, 171, 172, 173,

- 317
Yadrintsev N.M. 15, 17, 18, 19,
20, 21, 101, 155, 198, 211,
215, 219, 220, 222, 236,
237, 261, 277, 286, 307
Ya-İrtiş 61, 66
Yakut-lar 31, 75, 76, 311
Yalutor 17, 32, 33, 47, 48, 128,
143, 144, 158, 159, 161,
173, 178, 184, 186, 200,
201, 208, 209, 210, 224,
225, 233, 234, 241, 250,
251, 260, 265, 309, 315,
317
Yamışevskoye 113
Yamış Gölü 113, 208
Yanay Karaul 175
Yapançına 45, 143
Yar 138
Yarım 119
Yaskolba 13, 54, 58, 60, 61,
132, 144, 148, 153, 159,
160, 161, 192, 58, 192, 59,
192, 144, 195, 192, 161,
192, 195, 201, 202, 210,
212, 213, 224, 233, 239,
240, 242, 269, 278, 296,
309, 316, 317, 318, 321
Yaşka 95
Yaušta 80, 81
Yayık 129
Yediger 111, 157
Yedisu 63
Yelegeçevler 91
Yelegeçevo 91
Yelova 88
Yembayevo 123, 127, 138, 210,
260
Yenbayevo 176
Yenbaykova 45
Yenevo 129
Yenisey 13, 15, 28, 29, 43, 85,
103, 142, 154, 168, 169,
195, 267, 269, 271, 305,
320
Yeni Şababinovo 129
Yepançino 138, 253
Yeremin G. İ. 14, 26, 27, 28,
34, 35, 59, 81
Yerket 126
Yermak 54, 82, 111, 132, 133,
143, 202, 245, 265
Yertışats 129
Yevaga 78, 316
Yış-kişi 81
Yugan 74
Yukarı Tunus 67
Yukarı Tura 49, 50, 51, 143,
315, 317, 321
Yumuşlu 123, 127, 270
Yurga 95
Yurt-Akbalık 83
Yurt-Konstantinovka 275, 276
Yurt-Ora 83, 146
Yuşkov İ. 14, 19, 22
Yušta-tuhum 81
Yutı 81
Yüs 81
Yüz 81, 127
- Z**
- Zabolotye 13, 15, 26, 32, 33,
58, 59, 81, 144, 233, 234,
240, 280
Zalyaletdinov L.Z. 33, 259, 261
Zaroskaya 177
Zeravşan 125
Zimnik 148
Ziryan 49